

თბილისის შრომის წითელი ღრუშის ორდენოსანი
სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

საენათმეცნიერო კიეხანი

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლტბ
თბილისი 1983

47
81 21'p
499.962.1 + 494.6
ს 157

წინამდებარე კრებულში წარმოდგენილი ნაშრომები ეძღვნება იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლის ადღეისო საკითხებს.

კრებული განკუთვნილია ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების სპეციალისტებისათვის.

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა :

ა. არაბული, გ. ბურჭულაძე, თ. გვანცელაძე, გ. გოგოლაშვილი (მდივანი), მ. სუხიშვილი, ვ. შენგელია, ბ. ჯორბენაძე (რედაქტორი).

რეცენზენტები: გ. თოფურია
ო. კახაძე

· წინასიტყვაობა ·

1974 წლის სექტემბრიდან თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მეცნიერ-მუშაკთა ინიციატივით ჩამოყალიბდა მუდმივმოქმედი სემინარი „საენათმეცნიერო საუბრები“.

„საენათმეცნიერო საუბრების“ სხდომებზე წაკითხული და დასაბეჭდად რეკომენდებული მოხსენებების საფუძველზე დღემდე გამოიცა ორი კრებული: „ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საკითხები“ 1978 წელს და „ნარკვევები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიიდან“ 1980 წელს.

წინამდებარე კრებული — „საენათმეცნიერო ძიებანი“ — რიგით მესამეა. „საენათმეცნიერო საუბრების“ სხდომებზე ბოლო ორი წლის მანძილზე წაკითხულ მოხსენებათაგან ამ კრებულისათვის შეირჩა. ის ნაშრომები, რომლებშიც სათანადო დასაბუთებით გაანალიზებულია ქართველური და მთის იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიისა და სტრუქტურისათვის სადღეისოდ არსებითი მნიშვნელობის მქონე საკითხები.

თ. უთუზგაიძე
(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

სახელის ფუძისათვის ქართულ ენაში

ფუძის ზოგადი განმარტებიდან თუ გამოვალთ, ფუძე ეწოდება სახელის ფორმის იმ ნაწილს, რომელთანაც დაკავშირებულია სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა.

სახელის ფუძე და მისი ლექსიკური მნიშვნელობა შეიძლება მარტივად იყოს და რთულიც, ასე მაგალითად: ქუდ-ი ფორმაში ქუდ- ფუძე ფორმალური და სემანტიკური თვალსაზრისით მარტივია, რადგან ქუდ- აღარ ღაიშდება შემადგენელ ელემენტებად არც ფორმისა და არც შინაარსის მიხედვით. ამის საპირისპიროდ ქუდიან- (ქუდიან-ი) რთული ფუძეა, იყოფა შემადგენელ ელემენტებად: რთულ ქუდ-იან-ფუძეში ორი ლექსიკურად და ფორმალურად განსხვავებული ელემენტი გვაქვს.

შესაძლოა რთულ ფუძეში წარმოდგენილი იყოს ისეთი ელემენტი, რომელსაც ლექსიკური ხაზით ფუძეში ცვლილება არ შეაქვს, ასე მაგალითად, ორივე-მ ფორმაში ორივე- ფუძის -ი- უთუოდ არაძირეული ელემენტი, როგორც -ვე, მაგრამ ფუძის ლექსიკურ მნიშვნელობაზე გავლენას ახდენს მხოლოდ -ვე, ფუძისეული -ი- კი მოკლებულია კონკრეტულ ლექსიკურ მნიშვნელობას, ამ შემთხვევაში იგი ფუძის ისეთივე ინგრედიენტია, როგორც |რ| ან |ო| ფონემები.

ისეთი შემთხვევებიც გვაქვს, როდესაც წარმოქმნილი ფუძე მატერიალურად არ განსხვავდება პირველადი ფუძისგან, მაგალითად, ძველი ქართულის ზმნიზედა მუნ „იქ“ ამოსავალია მისგან წარმოქმნილი მუნ-ი „იქაური“ სახელისათვის, რომლის ფუძეა მუნ-. მატერიალურად პირველადი და ნაწარმოები ფუძეები არ განსხვავდებიან. მათ შორის განსხვავება მყარდება განაწილების (არანეირების) მიხედვით: წარმოქმნილ ფუძეს აქ ბრუნვის ნიშანი -ი მოსდევს, რაც არ შეიძლება ჰქონდეს პირველად ფუძეს — ზმნიზედას. ანალოგიური წარმოება ხშირად გვხვდება ძველ ქართულშიც და დღესაც. მაგალითი ახალი ქართულიდან წინა (წინა და უკან...) და წინა-ღ „წინ მდგომი“ (წინა კაცი უკანას ხილია); შდრ. ამავე პარადიგმის წინა-მ, წინა-ს...

პირველადი ფუძიდან წარმოქმნილი ფუძის მიღება ხდება, მაშასადამე, წარმოქმნის ელემენტების დართვითა და ფუძის არანეირების წესის შეცვლით.

არანეირების წესის შეცვლა იწვევს მორფემათა მნიშვნელობის ცვლასაც დერეივაცია-ფლექსიის თვალსაზრისით, ასე მაგალითად: მის-გან ფორმაში -ის ბრუნვის ნიშანია (მ-ის-გან) და სახელის ფუძეში არ შედის; იგივე -ის ელემენტი მისი ფორმაში წარმოქმნის ელემენტია და შედის ფუძის შემადგენლობაში (მის-ი).

ზოგიერთი ელემენტის ფლექსიური და დერეივაციული მნიშვნელობით გამოყენება ქმნის დაეჟებების საფუძველს, თითქოს მტკიცე ზღვარი არ არსებობდეს ამ განსხვავებული რიგის ელემენტებს შორის (ა. შანიძე, 1973, გვ. 33, § 39). ამ ელემენტთა კვალიფიკაციას აღნიშნულ რიგთა მიხედვით ფუძის გამოყოფის თვალსაზრისით პრინციპული მნიშვნელობა აქვს და საჭიროა მსჯელობა ფლექსიურ და დერეივაციულ ელემენტთა მსგავსებასა და განსხვავებაზე და იმ პირობებზე, რომელთა არსებობაც განაპირობებს ერთი და იმავე ელემენტების ამა თუ იმ ფუნქციით გამოყენებას.

განვიხილოთ ბრუნვის ნიშანთა არანეირება ქართულში. ბრუნვის ნიშანთა გრამატიკული იდენტიფიკაცია უნდა ხდებოდეს როგორც ფორმალური, ისე სემანტიკური თვალსაზრისით: ბრუნვის ნიშანად გამოყოფილი მორფემა როგორც ფორმალურად, ისე გრამატიკული ფუნქციის თვალსაზრისით უნდა გამოხატავდეს ბრუნვას. ასეთი მიდგომის შედეგად ბრუნვის ნიშანთა არანეირების წესი ქართული ენის ბრუნვების სისტემაში შეიძლება წარმოვადგინოთ ერთი დებულებით: ბ რ უ ნ ვ ის ნ ი შ ნ ე ბ ი ს ა ხ ე ლ თ ა ფ ო რ მ ე ბ შ ი ე რ თ ი მ ე ო რ ე ს ა რ მ ო ს დ ე ე ე ნ .

ავილოთ რამდენიმე თეორიულად შედგენილი ფორმა, რომელთა არსებობა პრაქტიკულად არ დასტურდება ქართულში და წარმოადგენს ზემოთ მიღებული დებულების დადასტურებას. ქართულში შეუძლებელია სახელთა ასეთი ფორმები: კაც-ი-მა (სახ. და მოთხ.), კაც-მა-ი (მოთხ. და სახ.), კაც-მა-ს (ა) (მოთხ. და მიც.), კაც-მა-ის (ა) (მოთხ. და ნათ.), კაც-მა-ით (ა) (მოთხ. და მოქ.) და სხვ.

მაგრამ ქართულში პრაქტიკულად დასტურდება ფორმები, რომლებშიც მარტივფუძიანი სახელების ბრუნვითა პარადიგმატული ანალიზის მიხედვით ბრუნვის ნიშნებად გამოყოფილი მორფემები აქ ერთიმეორის გვერდით გვხვდება, ასეთებია: გულ-ად-ი, პირობ-ით-ი, მ-ის-ი, სხე-ის-მა, თავ-ისა-ს, ამხანაგ-ისა-მ, ამხანაგ-ისა-ხ და სხვ. აღნიშნულ ფორმებში, ჩვენ მიერ ზემოთ მიღებული დებულების მიხედვით, ბრუნვის ნიშნის ფუნქციას ასრულებს მხოლოდ ფორ-

მათა ბოლოს წარმოდგენილი (ტერმინალური) ბრუნვის მორფემა, სხვა მორფემები კი, რომლებიც მარტივფუძიან სახელთა ბრუნების პარადიგმაში ბრუნვის ნიშნებად გამოიყოფა, აქ რეინტერპრეტირებულია წარმოქმნის ელემენტებად.

არსებული ლიტერატურის მიხედვით ზემოთ მოტანილი ზოგერთი ფორმის მიმართ ეს დებულება სადავოა.

ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში დავას არ იწვევს გულ-ად-ი, პირობ-ით-ი, მ-ის-ი, სხვ-ის-მა... ფორმებში მარტივ ფუძესა და ტერმინალურ ბრუნვის ნიშანს შორის მოთავსებული -ად, -ით, -ის მორფემათა ასეთი ინტერპრეტაცია — ისინი ყველას მიერ ჩათვლილია წარმოქმნის ელემენტებად (იხ. მაგალითად, ა. შანიძე, 1973, გვ. 110 და შემდეგ: §5 153, 156); სადავო ხდება მხოლოდ სუბსტანციურ მსაზღვრელთა ფორმების სუფიქსთა კვალიფიკაცია: ზოგთა თვალსაზრისით სუბსტანციურ მსაზღვრელებში ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი წარმოქმნის ელემენტია (ამხანაგ-ის-მ წიგნ-მა, წიგნ-მა ამხანაგ-ისა-მ), მეორე თვალსაზრისით კი — ბრუნვის ნიშანი და ამის საფუძველზე ასეთ მსაზღვრელს ეწოდა „მართულ-შეთანხმებული“. მართვა, მათი აზრით, გამოხატულია ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნით, ხოლო შეთანხმება მისი მომდევნო ბრუნვის ნიშნით.

ჩვენთვის მეორე ვარაუდი მიუღებელია როგორც ბრუნვის ნიშანთა სინტაგმატური ქცევის თვალსაზრისით, ისე ამ ტიპის რთულ ფუძეთა პარადიგმატული ანალიზით: (1) როგორც განსაზღვრული მაგალითებიდან ჩანს, ბრუნვიან ფორმათა მთლიან სისტემაში, როდესაც ბრუნვის ნიშნის წინ სხვა ბრუნვის ნიშანი მოექცევა, ეს უკანასკნელი ბრუნვის გამოხატვის ფუნქციას კარგავს და მაშინვე რეინტერპრეტირდება წარმოქმნის ელემენტად და, თუ მეორე ვარაუდის მიხედვით ვიმსჯელებთ, გამოწვევის საფუძველზე რჩება მხოლოდ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი. სისტემის ეს კერძო დარღვევა დღემდე არავის აუხსნია, რადგან არაფერი უთქვამთ ნათესაობითი ბრუნვის სპეციფიკაზე, რომლის საფუძველზეც უნდა მომხდარიყო ეს დარღვევა. ჩვენი აზრით, ასეთი სპეციფიკური თვისება ნათესაობით ბრუნვას არა აქვს; (2) ამავე დროს ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი აღნიშნულ პოზიციაში ნაცვალსახელებთან, სხვა ბრუნვათა ნიშნების ანალოგიურად, ავლენს წარმოქმნის უნარს და გამოწვევის არ ქმნის, ასეთებია მ-ის-ი, სხვ-ის-ი, თავ-ის-ი ფორმები, რომლებშიც -ის მორფემა ყველას მიერ მიჩნეულია წარმოქმნის ელემენტად, მსგავსად -ად (გულ-ად-ი) და -ით (პირობ-ით-ი) მორფემებისა არსებით სახელებში.

გავანალიზოთ სუბსტანციური მსაზღვრელის ფორმები. საზღვრულის წინ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი არსებითი სახელი წარმოქმნილ მსაზღვრელად მიიჩნია აკაკი დავითიანმა. ჩვენ

მთლიანად ვიზიარებთ მის მოსაზრებას (ა. დავითიანი, 1973, გვ. 269—287). მას ამ საკითხთან დაკავშირებით სრულად აქვს მიმოხილული ქართულ ენათმეცნიერებაში არსებული ლიტერატურა, რაც გვათავისუფლებს ანალოგიური ოპერაციისგან. ქვემოთ წარმოდგენილ ჩვენს ანალიზში ზოგი რამის გამეორება გვიხდება ა. დავითიანის მსჯელობიდან, ჩვენი ზოგი მსჯელობა მოვლენას სხვა კუთხით უდგება (მაგ., ბრუნვის ნიშანთა არაწიკება ბრუნვის ზოგადი სისტემის თვალსაზრისით, მორფონოლოგიური განსხვავება დერეფაციული და ფლექსიური ელემენტების ცვლილებათა შესაბამისად) და გაფართოებულია საანალიზო მასალაც (ზმნიზედათა ადიექტივაცია). დებულებათა განმეორების შეძლებისთვის სრული დამთხვევა არა გვაქვს იმ მხრივ, რომ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნით წარმოქმნილი მსაზღვრელი ჩვენთვის ფორმობრივ განსხვავებულია ნათესაობით ბრუნვაში დაყენებული სახელისგან (არამსაზღვრელისგან). ეს უკანასკნელი, ჩვენი აზრით, ყოველთვის თანდებულიანია და სხვ.

ვიდრე უშუალოდ არსებით სახელთაგან წარმოქმნილ მსაზღვრელთა წარმოებაზე გადავიდოდეთ, განვიხილოთ ნაცვალსახელებში ნათესაობითის -ის სუფიქსით ახალ ლექსიკურ ფორმათა წარმოქმნის მექანიზმი. სუბსტანციურ მსაზღვრელთა ანალოგიურ წარმოებაზე მსჯელობისას ეს არსებითი იქნება, რადგან გარკვეული გრამატიკული მიმართებით ნაცვალსახელი იგივეა, რაც არსებითი სახელი: არსებითი სახელები და ნაცვალსახელები ერთი პარადიგმის წევრებია ზმნასთან მიმართებით (მე ვაკეთებ, შენ აკეთებ, ის/კაცი აკეთებს) — „არსებითი სახელები, საერთოდ, მესამე პირის აღმნიშვნელი სიტყვებია“¹.

ასეთ ვითარებაში -ის მორფემის საშუალებით ნაცვალსახელთა წარმოქმნის მექანიზმი არსებით სახელზეც გავრცელდება, როგორც საზიარო პარადიგმის წევრზე (I — მე, II — შენ, III — კაცი, ხე...) და წმინდა ნაცვალსახელური პარადიგმის მესამე წევრის პარალელურ ფორმაზე (III ის//კაცი, ხე, ქვა... ის აკეთებს//კაცი აკეთებს, ის დგას//ხე დგას...).

ყველა ნაცვალსახელი ნათესაობით ბრუნვაში თანდებულიანია. ქვემოთ ორ რიგში ერთიმეორის გვერდით მოგვყავს პირის ნაცვალსახელთა სახელობითი და ნათესაობითი ბრუნვის ფორმები (I რიგი) და ნათესაობითიდან ნაწარმოები წარმოქმნილი ნაცვალსახელები (II რიგი).

¹ ლ. კვაჭაძე, სახელთან ზმნა-შემასმენლის პირში მიმართების საკითხისათვის, საქართველოს სსრ უმაღლესი სასწავლებლების ქართული ენის კათედრათა IX რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდური კონფერენცია, მიძღვნილი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 60 წლისთავისადმი, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1981, გვ. 27.

პირის ნაცვალსახელები

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები
(ნაწარმოები)

სახ. ბრ.	ნათ. ბრ.	
მე	ჩემ-	ჩემ-ი (შდრ. ჩემ-მა, ჩემ-ს...)
შენ	შენ-	შენ-ი (შდრ. შენ-მა, შენ-ს...)
ის	მის-	მის-ი (შდრ. მის-მა, მის-ს...)
ჩვენ	ჩვენ-	ჩვენ-ი (შდრ. ჩვენ-მა, ჩვენ-ს...)
თქვენ	თქვენ-	თქვენ-ი (შდრ. თქვენ-მა, თქვენ-ს...)
ისი-ნ-ი	მათ-	მათ-ი (შდრ. მათ-მა, მათ-ს...)

ანალოგიური ვითარებაა სხვა ნაცვალსახელებთანაც:

თავ-ი (სახ. ბრ.) — თავ-ის (ნათ. ბრ.) — თავის-ი (კუთვნ. ნაცვალსახ. სახ. ბრუნვაში)

სხვა-~~ი~~ (სახ. ბრ.) — სხვ-ის (ნათ. ბრ.) — სხვის-ი (კუთვნ. ნაცვალსახელი სახ. ბრუნვაში).

რომელიმე სხვა-~~ი~~ განსაზღვრულ პირს გამოხატავს, რომლის ნათესაობითი სხვ-ის- (სხვ-ის-თვის), მსგავსად სხვა ბრუნვათა ფორმებისა, ლექსიკურად იმავე მნიშვნელობას ატარებს, რასაც სახელობითი ბრუნვის ფორმის ფუძე: სხვა-~~ი~~ დახატა, სხვა-ს დაუხატა, სხვ-ის-თვის დახატა და სხვ. ანალოგიური ვითარებაა პირის ნაცვალსახელთა ფუძე-მონაცვლეობის დროსაც ბრუნების დროს: მე დამხატა, ჩემ-თვის დახატა; შენ დაგხატა, შენ-თვის დახატა; ის დახატა, მის-ს დაუხატა, მის-თვის დახატა და სხვ. აქ განხილულ შემთხვევებში ნაცვალსახელთა ბრუნებასთან გვაქვს საქმე და, ბუნებრივია, ბრუნვათა შეცვლით სხვადასხვა წინადადებაში ლექსიკური მნიშვნელობის ცვლილება არ ხდება, როგორც ამას ადგილი აქვს არსებით სახელებში: კაცი-ი, კაცი-მა, კაცი-ს, კაცი-ის- (კაცი-ის-თვის).

სრულიად განსხვავებული ვითარებაა II რიგის ფორმებში — აქ საქმე გვაქვს წარმოქმნასთან I რიგის ფუძეებზე დაყრდნობით, რაც არავის აეჭვებს ღდეს. ეს გასაგებიცაა, რადგან ლექსიკური მნიშვნელობით ძალიან შორს დგანან შენ (შენ-თვის, შენ-გან) პირის ნაცვალსახელი და შენ-ი (შენ-ი ძმა, შენ-ი წიგნი) კუთვნილებითი ნაცვალსახელი, სხვ-ის- (სხვ-ის-თვის წიგნი დახატა) განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი და სხვის-ი (სხვის-ი წიგნი დახატა) კუთვნილებითი ნაცვალსახელი. შენ- პირია ნათესაობით ბრუნვაში. ხოლო შენ-ი არის ის, რაც მეორე პირს „შენ“-ს ეკუთვნის; ასევე სხვის- (სხვ-ის-თვის მოვიტანე წიგნი) პირია, ხოლო სხვის-ი ის, რაც „სხვა“-ს ეკუთვნის (სხვის-ი წიგნი მოვიტანე).

მაშასადამე, პირის ნაცვალსახელს მნიშვნელობით უპირისპირდება ის, რაც პირის ნაცვალსახელის კუთვნილებაა, მათი აღრევა ლექსიკურად შეუძლებელია და არც ხდება თანამედროვე ქართულში. ჩვენ ეს ვრცელი მსჯელობა მოვიყვანეთ იმისთვის, რომ პარალელი გავვლოთ არსებით სახელებთან. ეს ანალიზი რომ გავიმეოროთ არსებით სახელებთან, რომლებიც „მესამე პირის აღმნიშვნელი სიტყვებია“ (ლ. კვაჭაძე), მივიღებთ სრულიად იდენტურ სურათს: ბავშვი და ხატა, ბავშვს დაუხატა, ბავშვ-ის-თვის დახატა — საქმე გვაქვს ერთი და იმავე ლექსიკური მნიშვნელობის ფორმებთან. ბავშვ-ის-ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა, რომელიც უთუოდ საპირობესთან დებულს, მსგავსად პირის ნაცვალსახელებისა. მისგანაც ისევე წარმოიქმნება კუთვნილებითი სახელი, როგორც პირის ან სხვა ნაცვალსახელებიდან განკუთვნილებითი ნაცვალსახელი.

ავილოთ არსებითი სახელი ბავშვი და მისი გამომხატველი ნაცვალსახელი ის და განვიხილოთ წინადადებაში, სადაც ისინი წარმოღვენილი იქნება ნათესაობითი ბრუნვაში: 1) მის-თვის წიგნი მოიტანა, 2) ბავშვ-ის-თვის წიგნი მოიტანა.

ორსავე შემთხვევაში საქმე გვაქვს მესამე პირის სახელთან, რომელიც პირველ შემთხვევაში ნაცვალსახელით არის გამოხატული, ხოლო მეორე შემთხვევაში არსებითი სახელით.

როგორც მესამე პირის ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმიდან წარმოიქმნება კუთვნილებითი ნაცვალსახელი: მის-—ის-ი. ისე მესამე პირის არსებითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმიდან წარმოიქმნება კუთვნილებითი არსებითი სახელი: ბავშვ-ის-—ბავშვის-ი:

(1') მის-ი წიგნი მოიტანა (შდრ. (1)).

(2') ბავშვის-ი წიგნი მოიტანა (შდრ. (2)).

როგორც მის- პირის ნაცვალსახელი (მნიშვნელობით „ის“, ლექსიკურად განსხვავდება მის-ი კუთვნილებითი ნაცვალსახელისგან (მნიშვნელობით „ის-ის კუთვნილი“), ასევე მესამე პირის არსებითი სახელი ბავშვ-ის (მნიშვნელობით „ცირე ასაკის ადამიანი“) ლექსიკურად განსხვავდება ბავშვის-ი კუთვნილებითი არსებითი სახელისგან (მნიშვნელობით „ბავშვის კუთვნილი“). მის-ი და ბავშვის-ი თვისების გამომხატველი სახელებია. შეიძლება ჩვენი მსჯელობისთვის ხელისშემშლელად გვეჩვენოს ის, რომ კუთვნილებითი ნაცვალსახელები პრეპოზიციამაც და პოსტპოზიციამაც ბრუნვის ნიშნებით არის გამოხატული (მის-ი საქმე-ი, მის-მა საქმე-მ, მის-ი საქმე-ს; საქმე-ი მის-ი, საქმე-მ მის-მა, საქმე-ს მისა-ს და სხვ.), კუთვნი-

ლებითი არსებითი სახელები კი პრეპოზიციის ბრუნვის ნიშნებს არ ირთავენ (ბავშვის წიგნ-ი, ბავშვის წიგნ-მა, ბავშვის წიგნ-ს და სხვ.). ეს სხვაობა გამოხატულების პლანისა და არა გრამატიკული შინაარსისა: გრამატიკული შინაარსის მიხედვით მსაზღვრელი ბავშვის ყველა ბრუნვაში იმ ბრუნვის ნულოვან ალომორფს ატარებს, რომელ ბრუნვაშიც საზღვრული დგას. ეს ვითარება თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში გვაქვს მაშინაც, როცა ატრიბუტული მსაზღვრელი ხმოვანფუძიანია (პატარა-~~თ~~ ბავშვ-ი, პატარა-~~თ~~ ბავშვ-მა, პატარა-~~დ~~ ბავშვ-ს...) და ზოგიერთ ბრუნვაში მაშინაც, როცა მსაზღვრელი თან-ხმოვანფუძიანია (დიდ-~~თ~~ ბავშვ-ს, დიდ-~~თ~~ ბავშვ-ად). ენის განვითარების ადრეულ საფეხურზე სუბსტანციური მსაზღვრელი, მაგავსად ხმოვანფუძიანი ატრიბუტული მსაზღვრელებისა, პრეპოზიციის ირთავდა ბრუნვის ნიშნებს ნატერიალური გამოხატულებით: ბავშვისა-~~მ~~ წიგნ-ი, ბავშვისა-მან წიგნ-მან, ბავშვისა-სა წიგნ-სა და სხვ. (შდრ. მცირე-~~მ~~ ბავშვ-ი, მცირე-მან ბავშვ-მან, მცირე-სა ბავშვ-სა...).

ქართული ენა, მისი განვითარების გათვალისწინებით, ისწრავს იჩიბტყენ, რომ მსაზღვრელი ნულოვანი ალომორფით იყოს გამოხატული, ხოლო ბრუნვისა და რიცხვის მატერიალური გამოხატვა ეთლიანად საზღვრულზე გადავიდეს, მაგალითად, თუშურ კილოში, სადაც 'შეთანხმების არქაული ფორმები დღესაც გვხვდება, არსებითად დამკვიდრებულია თანხმოვანფუძიანი ატრიბუტული სახელების ნულოვანი ალომორფებით დაბოლოებული ფორმები ყველა ბრუნვაში, მაგავსად ხმოვანფუძიანი ატრიბუტული მსაზღვრელებისა, მაგალითად: შავ-~~თ~~ ძროხა-~~მ~~, შავ-~~თ~~ ძროხა-~~მ~~, შავ-~~თ~~ ძროხა-~~ს~~, შავ-~~თ~~ ძროხა-~~ის~~, შავ-~~თ~~ ძროხა-~~ით~~ და სხვ. უფროსი თაობის თუშთა მეტყველებაშიც დღეს ძირითადია მსაზღვრელ-საზღვრულის აქ წარმოდგენილი ფორმები.

ერთი: რა თქმა უნდა, ატრიბუტულ მსაზღვრელს იმის გამო, რომ იგი ნულოვანი ალომორფით არის წარმოდგენილი ყველა ბრუნვაში ან რომელსავე ბრუნვაში, უბრუნველი ვერ დაერქმევა, ე. ი. ფუძეს ვერ, ვუწოდებთ მას (შდრ. ა. შანიძე, 1973, გვ. 85, § 123), რადგან ფუძე ლინგვისტური ანალიზის საჭიროებით გამოყოფილი ნაწილია სახელისა. რეალურ, მოქმედ ენაში ფუძე არ არსებობს, სახელი ყოველთვის რომელსავე ბრუნვაშია და ეს ბრუნვის ნიშანი შეიძლება ნულოვანი ალომორფით იყოს გამოხატული, როგორც, მაგალითად, სახელობითი ბრუნვის ნიშანი ხმოვანფუძიან არსებით სახელებთან (ძმა-~~თ~~ მოვიდა, წყარო-~~თ~~ მოჩუხჩუხებს...) და სუბიექტური მეორე პირის ნიშანი ზმნებთან (თ-~~ა~~ კეთებ საქმეს, გუშინ გა-~~თ~~ალე ფანქარი...).

ხმოვანფუძიანი ატრიბუტული მსაზღვრელისა და პრეპოზიციური 'სუბსტანციური (კუთვნილებითი) მსაზღვრელის პარადიგმა ზემოთ

თქმულის საფუძველზე ბრუნების პარადიგმაში შემდეგნაირად იქნება წარმოდგენილი:

სახ.	პატარა- თ	ბავშვ-ი	მეგობრის- თ	ბავშვ-ი
მოთხ.	პატარა- თ	ბავშვ-მა	მეგობრის- თ	ბავშვ-მა
მიც.	პატარა- თ	ბავშვ-ს	მეგობრის- თ	ბავშვ-ს
ნათ.	პატარა- თ	ბავშვ-ის	მეგობრის- თ	ბავშვ-ის
მოქ.	პატარა- თ	ბავშვ-ით	მეგობრის- თ	ბავშვ-ით
ვით.	პატარა- თ	ბავშვ-ად	მეგობრის- თ	ბავშვ-ად
წოდ.	პატარა- თ	ბავშვ-ო	მეგობრის- თ	ბავშვ-ო.

ნულოვანი ალომორფები ყველა ბრუნვაში სხვადასხვა ფუნქციას ასრულებენ, კერძოდ, იმ ბრუნვის ფუნქციას, რომელშიც საზღვრული დგას. ეს ჩანს იქიდანაც, რომ ნულოვანი ალომორფები ქართულში განპირობებულია პოზიციურად: როგორც კი მსაზღვრელი პოსტპოზიციისაში მოექცევა, ბრუნვის ნიშანი მატერიალურადც გამოჩნდება მოთხრობითსა და მომდევნო ბრუნვებში: ბავშვ-ი პატარა-~~თ~~, ბავშვ-მა პატარა-~~მ~~, ბავშვ-ს პატარა-~~ს~~... ბავშვ-ი მეგობრისა-~~თ~~, ბავშვ-მა მეგობრისა-~~მ~~, ბავშვ-ს მეგობრისა-~~ს~~ და სხვ.

სახელობით ბრუნვაში საზღვრულიცა და მსაზღვრელიც ორივე შეიძლება ნულოვანი ალომორფებით წარმოგვიდგეს: პატარა-~~თ~~ ძმა-~~თ~~, მეგობრის-~~თ~~ ძმა-~~თ~~. რა თქმა უნდა, ვერ ვიტყვით, რომ აქ წარმოდგენილი ფორმები უბრუნველია შემდეგ წინადადებებში: პატარა ძმა მოვიდა; მეგობრის ძმა მოვიდა.

შეიძლება ისიც, რომ მსაზღვრელის ბრუნვის ნიშანი მატერიალურად იყოს გამოხატული, საზღვრული კი ნულოვანი ალომორფით წარმოდგეს: დიდ-ი ზღვა-~~თ~~, ზღვა-~~თ~~ დიდ-ი და სხვ.

ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნით წარმოქმნილი ფორმებია, ე. ი. მსაზღვრელებია სახელზმნათა გვერდით ე. წ. „სუბიექტისებრი და ობიექტისებრი დამატებებიც“: მამის დახატვა (მამას დახატავს) და მამის ნახატი (მამამ დახატა).

სახელზმნათა ზმნურ კატეგორიებს (დრო, გვარი, ასპექტი) არავითარი კავშირი არა აქვთ სახელზმნებთან დაკავშირებულ აღნიშნულ სახელებთან. ამ სინტაგმებს შორის კავშირი მყარდება მხოლოდ სახელური კატეგორიებით (ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით), რომელთა გამოხატვის საშუალებები მათ ერთნაირი აქვთ. აქაც საქმე გვაქვს მსაზღვრელ-საზღვრულის შეთანხმებასთან ბრუნვაში: მამის-~~თ~~ დახატვა-~~თ~~, მამის-~~თ~~ დახატვა-~~მ~~ ... (მღრ. დახატვა-~~თ~~ მამისა-~~თ~~, დახატვა-~~მ~~ მამისა-~~მ~~ ...) და არა მართვასთან.

რაც შეეხება მსაზღვრელის მისწრაფებას — გადავიდეს ნულოვან ალომორფობაზე ბრუნების მთელს პარადიგმაში, ამის მიზეზი, გარდა

მორფონოლოგიური მოთხოვნებიდან, არის თვით მსაზღვრელის ბუნება. მსაზღვრელი თვისების გამომხატველი დაქვემდებარებული წევრია სინტაგმისა და გრამატიკულად მთლიანად დამოკიდებულია იმ სიტყვაზე — საზღვრულზე, რომელსაც ექვემდებარება. თავად მას, როგორც თვისების გამომხატველ სიტყვას, არც რიცხვი სჭირდება, არც სქესი და არც ბრუნება — ყველაფერი ეს საზღვრული სახელისა აქვს მხოლოდ ფორმალური შეთანხმების საფუძველზე. სწორედ ამიტომ ფორმალურ შეთანხმებას ნულოვანი ალომორფებითაც ახერხებს. მითუმეტეს, თუ ნულოვანი ალომორფი ფონოლოგიურად იქნება გამართლებული (ვთქვათ, მ ც ი რ ე ო → მ ც ი რ ე ა → მ ც ი რ ე — აქ ორი ხმოვნის თავმოყრაა ერთად, რაც ხდება მორფოლოგიური არანჭირების საფუძველზე, არაბუნებრივია ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურისათვის და მსაზღვრელის ნულოვანი ალომორფი ფონოლოგიურად არის შეპირობებული. იგივე შეიძლება ითქვას ხმოვანდუქიან მსაზღვრელზე წოდებით ბრუნვაში: მ ც ი რ ე ო → მ ც ი რ ე ვ → მ ც ი რ ე).

აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მორფონოლოგიური ქცევის ოვალ-საზრისით ბრუნვის ნიშანი და წარმოქმნის ელემენტი ზოგჯერ განსხვავებულად იქცევიან, ასე მაგალითად, ვითარებითი ბრუნვის ისტორიულად დადასტურებული {-ად} მორფემა და ამავე ბრუნვის ნიშნის ფუნქციური რეინტერპრეტაციით მიღებული {-ად} წარმოქმნელი მორფემა ერთსა და იმავე პოზიციაში განსხვავებულ ფონეტიკურ თვისებებს ავლენენ თანამედროვე ქართულში. ავიღოთ ორი წინადადება ბუნებრივი ქართული მეტყველებიდან:

(1) გ უ ლ ა თ კაცს რკინა ჰქონდა

და

(2) გ უ ლ ა დ კაცს რკინა ჰქონდა

პირველ წინადადებაში გ უ ლ ა თ ფორმაში -ათ ვითარებითი ბრუნვის ნიშანია, სახელის ბოლოს დაყრუებული მეღერი თანხმოვნით (ძველ ქართულში მხოლოდ -ად გვხვდება დღევანდელი ათ-ის ადგილზე). გ უ ლ ა თ ამ წინადადებაში უბრალო დამატებაა.

მეორე წინადადების გ უ ლ ა დ, რომელშიც -ად მორფემის /დ/ არ ყრუვდება. სინტაქსურად მსაზღვრელია. გ უ ლ ა დ ფორმა ამ წინადადებაში ნაწარმოები სახელის ფუძეა, რომელსაც მოსდევს შიკვითი ბრუნვის ნულოვანი ალომორფი და გრამატიკულად ჩაიწერება შემდეგნაირად: გულად-Ø მიცემით ბრუნვაში [-ს] ~ [Ø] მიმართება ფონოლოგიურად არის შეპირობებული. სწორედ ასეთ მორფონოლოგიურ განსხვავებაზე მიუთითებდა ნ. ტრუბეცკოი რუსულ ენაში: „...существует большое различие между рядами звуковых чередований,

которые используются для парадигматического и деривационного формообразования»¹.

სახელთა ფორმების პარადიგმატული ანალიზის დროს ეს მორფოლოგიური განსხვავება უთუოდ უნდა გავითვალისწინოთ. წინააღმდეგ შემთხვევაში მოსალოდნელია უზუსტობა დერივაციული და ფლექსიური ელემენტების კვალიფიკაციისას, ასე მაგალითად, იმის გაზომ, რომ წარმოქმნილი მე ს ა მე დ ი, მე ხ უ თ ე დ ი, ტ ა ნ ა დ ი... ფორმებში არ ყრუვდება წარმოქმნის {-ად} მორფემის [-ად] და [-დ] ალომორფები, ქართული ენისათვის ვითარებით (მიმართებით) ბრუნვაში ბუნებრივი ქართული მეტყველებისათვის დამახასიათებელი -ათ და -თ დაბოლოებები (ამხანაგ-ათ, ძმა-თ) არ არის მიღებული მართლწერის ნორმად აღნიშნულ ბრუნვაში². ბრუნვის ნიშნათა ფორმალური და ფუნქციური კვალიფიკაციის დროს წარმოქმნის ელემენტთა (გინდაც ეს ელემენტი ბრუნვის ნიშნისგან იყოს მიღებული) ჩვენებაზე დამყარება გაუმართლებელია, რადგან ისინი სხვადასხვა პარადიგმებს განეკუთვნებიან.

იმის გამო, რომ ვითარებითი ბრუნვის ალომორფები ყველა პოზიციაში ყრუდ არის წარმოდგენილი (კაც-ათ, ყრუ-თ, კაც-ათა-ც, ყრუ-თა-ც), მხოლოდ ბრუნვის ფორმებზე დამყარებული ანალიზით სწორი იქნება ვითარებითი (მიმართულებითი) ბრუნვის ნიშნად სწორედ -ათ და -თ გამოვყოთ თანამედროვე ქართულ ენაში, -ად, -დ (გულ-ად-ი, მეორე-დ-ი) კი დარჩება წარმოქმნის ელემენტებად.

დავუბრუნდეთ სუბსტანციური მსაზღვრელის ფორმას. როგორც ზემოთ ვნახეთ, (1) -ის (ა) წარმოქმნის ელემენტად მოიქცევა უთანდებულო სახელთა მხოლობითი რიცხვის არატერმინალურ პოზიციაში. მსგავსად იმ ბრუნვის ნიშნებისა, რომელთაც სახელის მხოლობითი რიცხვის ფორმაში სხვა ბრუნვის ნიშანი მოსდევს: მეგობრის-Ø წიგნ-ი (ძვ. ქართ. მეგობრისა-ჲ წიგნ-ი); შდრ. ტანად-ი კაცი-ი, პირობით-ი ნიშან-ი. აქ -ის (-ისა), -ად, -ით წარმოქმნის ელემენტებია. შეიძლება მივიღოთ დებულება: უ თ ა ნ დ ე ბ უ ლ ო ს ა ხ ე ლ თ ა მ ხ ო ლ ბ ი თ რ ი ც ხ ე შ ი ტ ე რ მ ი ნ ა ლ უ რ ი ბ რ უ ნ ვ ის ნ ი შ ნ ის წ ი ნ ყ ვ ე ლ ა ფ ე რ ი ს ა ხ ე ლ ის ფ უ ძ ე ს გ ა ნ ე კ უ თ ვ ნ ე ბ ა. (2) ბრუნვის ნიშნით წარმოქმნილი ფუძეები ზედსართავად მოიქცევიან და სინტაქსურად მსაზღვრელის როლს ასრულებენ; (3) ზემოთქმული ეხება არსებით სახელებსა და ნაცვალსახელებს, რომლებიც არსებითი სახელის როლს ასრულებენ. რიცხვით და ზედსართავ სახელებს შეეხება

¹ Н. С. Трубейкой, Некоторые соображения относительно морфологии, კრებ. Пражский лингвистический кружок, М., 1967, გვ. 118.

² თანამედროვე სალიტერატურო ქართული ენის ნორმები, პირველი კრებული, თბილისი, 1970, გვ. 61.

იმ შემთხვევაში, როდესაც ხდება მათი სუბსტანტივაცია (კარგის-~~მ~~ პატრონი, ორის-~~მ~~ პატრონი).

ახლა რაც შეეხება თანდებულებს: თუ თანდებული ფორმაში ტერმინალური ელემენტია, მაშინ ის ასრულებს თანდებულის როლს და სახელის ფუძეს არ განეკუთვნება, ხოლო თუ თანდებულს მოჰყვა ბრუნვის ნიშანი, თანდებული, მსგავსად ბრუნვის ნიშნებისა ამ პოზიციაში, წარმოქმნის ელემენტად რეინტერპრეტირდება: მ-ის-ებრ — მისებრ-ი, კაც-თა-გან — კაცთაგან-ი, მ-ის მიერ — მისმიერ-ი; იველი ქართულიდან: მ-ის თანა — მისთანა-მ „მასთან მყოფი“ და სხვ. მ-ის-ებრ-ი, კაცთაგან-ი... ფორმებში თანდებულები და მათ წინ მდგომი ბრუნვის ნიშნები წარმოქმნის ელემენტება.

მთის დიალექტების მ-თაშიით (ა), მ-თაზეით (ა), მ-თასთანით (ა) ფორმებში -ში, -ზე, -თან თანდებულები წარმოქმნის ელემენტება, ბრუნვის ნიშანია -ით (ა), რომელიც წარმოქმნის ელემენტად იქცევა მაშინვე, როგორც კი მასაც დაერთვის ბრუნვის ნიშანი. გავანალიზოთ ეს ფორმები; მ-თ-ით (ა) (მაგალითად, წინადადებაში: მითითა მოვიდ „მთიდან მოვიდა“) ლოკალური მნიშვნელობის მქონე მოქმედებითი ბრუნვის ფორმაა — გამოსვლითი. ამ მნიშვნელობით მ-თ-ით ცველ ქართულშიც გვხვდება. მ-თაშიით (ა) უფრო რთული სემანტიკური მნიშვნელობის გამომხატველი ფორმაა. სალიტერატურო ქართულში მას ზუსტი შესატყვისი არ ეძებნება, დაახლოებით ნიშნავს ამას: „მთასთან და იქიდან“. ყველა ამ ფორმაში ბრუნვის ნიშანია -ით (ა) (გამოსვლითი ფუნქციით), ლექსიკური განსხვავება ფორმათა შორის მყარდება ფუძეებით, რომლებშიც ყოველ თანდებულს, რეინტერპრეტირებულს წარმოქმნის ელემენტად, შეაქვს გარკვეული, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი, ლექსიკური ნიუანსი. ფორმათა წარმოება შეიძლება განვარძოთ ისე, რომ თვით -ით(ა) ბრუნვის ნიშანი, რომელიც თანდებულს მოჰყვება, იქცეს წარმოქმნის ელემენტად; მ-თაზეითა-მ, მ-თასთანითა-მ. არსებითი სახელების გვერდით ესენი მსაზღვრელებია: მ-თაშიითა-~~მ~~ ხე-მ, მ-თაზეითა-~~მ~~ ხე-მ, მ-თასთანითა-~~მ~~ ხე-მ (მსაზღვრელის სახ. ბრუნვის ნიშანი ნულოვანი ალომორფით არის წარმოდგენილი, რადგან მსაზღვრელი ხმოვანფუძიანია; შდრ. მაგალითად, პატარა-~~მ~~ ხე-მ). მ-თაშიითა ხე-მ ნიშნავს ამას „მთაში მდგომი ხე“, მ-თასთანითა ქვევრ „მთასთან არსებული ხევი“ და სხვ.

ხშირად ეს მსაზღვრელები სუბსტანტივაციას განიცდიან (როცა საზღვრული არ არის წარმოდგენილი) და მათ თითქმის ყველა ბრუნვაში ვხვდებით სრული მატერიალური გაფორმებით: მთაშიითა-მ, მთაში-

ითა-მ, მთაშიითა-ს... ჩვენ ასეთი ფორმები ნახური ენების გავლენის შედეგად მივიჩნიეთ თუშურში¹.

თუშური მთაზეითა-ღ ფორმის შინაარსობრივი შესატყვისი ხეცურულში არის მთაზედურ-ი. როგორც ხეცურული ფორმის -ზედ- ველარ ჩაითვლება თანდებულად წარმოქმნის -ურ სუფიქსის წინ, ასევე ვერც თუშური ფორმების -ზე- ჩაითვლება თანდებულად ზემოთ განხილულ ფორმებში. აქ საყურადღებოა ისიც, რომ თუშურ ფორმა-თა -ით (ა) სუფიქსს (მთაზეითა-გ, მთასთანითა-გ, მთაშიითა-გ//მთაზე-ით-ი, მთასთანით-ი, მთაშიით-ი), რომელიც ამ ფორმებში წარმოქმნის ელემენტია თავისი ფუნქციით, ხეცურულში სწორედ წარმოქმნის -ურ სუფიქსი შეესაბამება (მთაზედურ-ი).

თანდებულისანი ფორმები: მთაში ი, მთაზე, მთასთან სინტაქსურად გარემოების როლში გამოდიან. სწორედ ამ გარემოებითი შინაარსის მოქცევა ხდება მსაზღვრელად ფორმათა ბოლოს დართული ბრუნვის ნიშნებით. ეს სიმპტომატურია — როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში. ჩვეულებრივია ზმნიზედათა (გარემოებათა) ადიექტივაცია სწორედ ბრუნვის ნიშნების დართვით. ძვ. ქართული: აქა „აქ“ — აქა-გ „აქაური“, თანა „თან“ (ზზ.) — თანა-გ „თანმსლები“, შიგან „შიგ“ (ზზ.) — შიგან-ი „შიგნით მყოფი“ და სხვა; თანამედროვე ქართული: აქეთა (აქეთა და იქით) — აქეთა-ღ „აქეთ მყოფი“, იქითა (იქითა და იქით, — იქითა-ღ „იქით მყოფი“, წინა (წინა და უკან) — წინა-ღ „წინ მყოფი“, უკანა (უკანა და წინ) — უკანა-ღ „უკან მყოფი“. სლუბსტანტივაციის შემთხვევაში ეს მეორადი ფორმები მსაზღვრელისა იბრუნვიან როგორც არსებითი სახელები: წინა-ღ, წინა-მ, წინა-ს... უკანა-ღ, უკანა-მ, უკანა-ს („უკანამან წინა ნახა...“ „ვეფხისტყაოსანი“, 255,3) და სხვ.

როგორც ვხედავთ, ზმნიზედათა ადიექტივაცია ხდება მხოლოდ ბრუნვის ნიშნის დართვით, ყოველგვარი წარმოქმნის ელემენტის გარეშე. ზემოთ თქმული შეიძლება კვლავ გავიმეოროთ: მხოლოდ ითრიცხვის ფორმებში ბრუნვის ნიშნის წინ ყველა ფერი (რა წარმომავლობისაც არ უნდა იყოს იგი) ფუძეს განეკუთვნება.

აქ ყურადღება უნდა გამახვილდეს სახელთა წარმოქმნის ზოგ თავისებურებაზე: (1) როცა ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი წარმოქმნის ელემენტად მოიქცევა, ის კონკრეტულ ლექსიკურ ფუნქციას იძენს — გამოხატავს მქონებლობას: გულ-ად-ი „გულიანი“, „გულის მქონე“; (2) ზოგ შემთხვევაში კი ასეთი ტიპის წარმოქმნის ელემენტებისთვის კონკრეტული ფუნქციის მიკუთვნება თითქმის შეუძლებელია, ავიღოთ

¹ თ. უთურგაიძე, ქართული ენის მთის-კილოთა ზოგი თავისებურებათბილისი, 1966, გვ. 77 და შემდეგ.

მაგალითად, ფორმები: პირობი-ით-ი, შემოქმედებ-ით-ი... ძალიან ძნელია წარმოქმნის -ით სუფიქსის კონკრეტული ლექსიკური მნიშვნელობის განსაზღვრა, ვთქვათ ასეთი: პირობით-ი „რაც პირობასთან არის დაკავშირებული“ ან შემოქმედებით-ი „რაც შემოქმედებასთან არის დაკავშირებული“ (შესიტყვებებში: პირობითი ნიშანი, შემოქმედებითი მივილინება). -ით სუფიქსისთვის შეიძლება გვეწოდებინა წარმოშავლობის სუფიქსი და ეს გამოეხმაურებოდა მოქმედებითი ბრუნვის -ით სუფიქსის ერთ-ერთ ფუნქციას — გამოსვლითობას, მაგრამ ფორმის ბოლოს დართული ბრუნვის ნიშანი (პირობით-ი) დაუნაწევრებელ მნიშვნელობას აძლევს მთელ ფუძეს განუყოფლად, რადგან საპირისპირო მნიშვნელობის ფორმები თითქმის არა გვაქვს ენაში. როგორც სხვა შემთხვევაში, მაგ.: ქუდ-იან-ი: უ-ქუდ-ო, წიგნ-ი: წიგნ-აჟ-ი და სხვ. ამ სპეციფიკურ ფორმებში ით სუფიქსი უბრალოდ წარმოქმნილი ფუძის ინგრედიენტი ხდება და ფუძის დანარჩენ ნაწილთან ერთად ქმნის ახალ ლექსიკურ მნიშვნელობას, განსხვავებულს პირველადი ფუძის მნიშვნელობისგან. ასეთი ვითარების საუკეთესო ამსახველია ზმნათა პირიანი ფორმებისგან მიღებული წარმოქმნილი სახელები (წარმოქმნა ამ შემთხვევაშიც ხდება ბრუნვის ნიშნის დართვით 1): არ-ს — არს-ი, ღირ-ს — ღირს-ი, მ-რწამ-ს — მრწამს-ი და სხვ. რა თქმა უნდა, წარმოქმნილ ფორმებში S₃-ის -ს ან O₁-ის მ- აფიქსების კონკრეტული ლექსიკური ფუნქციის შესახებ ლაპარაკი შეუძლებელია — ისინი ლექსიკური მნიშვნელობის ზვალსაზრისით ცალკე არ გაიზრებიან. ისინი ქართველი მეტყველის შეგნებაში ძირეულ მორფემასთან ერთად ქმნიან ახალ ლექსიკურ მნიშვნელობას და წარმოებული მნიშვნელობის ისეთივე ინგრედიენტებია, როგორც რომელიმე ძირეული ფონემა.

აღნიშნულ ზმნის პირიან ფორმათაგან წარმოქმნილ სახელთა მსგავსად, სრულიად შეუძლებელია რაიმე კონკრეტული ფუნქცია გამოვეყთ სახელთაგან წარმოქმნილ ძირითად-ი, გულისითად-ი ფორმების -ით და -ად ელემენტებისათვის — ისინი ძირეულ მორფემასთან ერთად ქმნიან ერთ განუყოფელ მნიშვნელობას.

ამ თვალსაზრისით მიუღებელია ჰ. ი. არონსონის ვარაუდი, თითქოს ქართულ ენაში ბრუნვის ნიშნის, როგორც ტერმინალური დაბოლოების, ცნება არ გამოდგება. სანიმუშოდ განხილულია ფორმა ქალაქთაგანი, სადაც -თა ბრუნვის ნიშანი არ არისო ტერმინალური¹. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ბრუნვის ნიშნის ფუნქციას ამ ფორმაში ასრულებს მხოლოდ ტერმინალური -ი სუფიქსი (ქალაქთაგან-ი), სხვა ელემ-

¹ H. I. Aronson, Towards a formal analysis of the Georgian declension, „General Linguistics“, 9(1969), გვ. 173.

მენტები ფუძის წარმოქმნელებია და არა ბრუნვის ნიშანი და თანდებული.

ახლა მრავლობითი რიცხვის ფორმათა შესახებ: უთანდებულო სახელთა ფორმებში ბრუნვის ნიშნის წინ ერთადერთი ფლექსიური მორფემა, რომელიც ფუძეს არ განეკუთვნება, არის მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი: -ნ, -ებ¹ და -თა-ც, რამდენადაც ეს უკანასკნელი ითავსებს ორი ფლექსიური კატეგორიის (ბრუნვისა და რიცხვის) ფუნქციას.

სახელთა მრავლობითობის -ნ და -ებ სუფიქსები, მსგავსად პირთა მრავლობითობის -თ, -ენ სუფიქსებისა ზმნებში, სახელის ლექსიკურ მნიშვნელობას ვერ ცვლის: (1) პირი და რიცხვი სახელისა და ზმნის საზიარო ფლექსიური კატეგორიებია და ამიტომაც გვაქვს შეთანხმება წინადადების ამ ორ წევრს შორის². ეს სიმპტომატურია—შეთანხმება წინადადების ამ ორ, თავისი ბუნებით დიდად განსხვავებულ, წევრს შორის მხოლოდ საზიარო ფლექსიური—გრამატიკული კატეგორიების მიხედვით ხდება. დერივაციული ელემენტები სახელისა არა ისახებიან ზმნაში გრამატიკულად; (2) ამავე დროს -ებ და -ნ სუფიქსებს, განსხვავებით წარმოქმნის ფლემენტებისგან და მსგავსად ბრუნვითა ნიშნებისა, არა აქვთ შეზღუდვა სახელის ფორმებში, როდესაც სახელის ფორმას ვაყენებთ მრავლობით რიცხვში. წარმოქმნის ელემენტები კი სინტაგმატურ მიმართებაში ჰასიათლებიან გარკვეული შეზღუდვით. ასე მაგალითად, ერთი ფორმის ფარგლებში შეუძლებელია, ერთი მხრით, ქონების -იან და -ოხან სუფიქსები და, მეორე მხრით, უქონლობის უ—ო, უ—ურ კონფიქსებში (მაგ., უქუდიანო და სხვ.), რადგან ისინი ერთი ზოგადი მნიშვნელობის (მქონებლობის) დაპირისპირებულ სახეებია, მაგრამ წარმოქმნილ ფორმებთან თავისუფლად იხმარება ფლექსიური ბუნების ბრუნვის ნიშნები და მრავლობითობის -ებ და -ნ სუფიქსები, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ სახელის ფორმათა ანალიზისას -ებ და -ნ ექვევია ფლექსიურ და არა დერივაციულ ელემენტთა რიგში. ამდენად, მსგავსად ბრუნვის ნიშნებისა, მათ სახელის ფუძეში ვერ შევატანთ.

ახლა თვით -ებ და -ნ სუფიქსების სინტაგმატურ მიმართებებზე: საშუალ ქართულში და თანამედროვე დიალექტებშიც დადასტურებულია ფორმები, სადაც ეს სუფიქსები უშუალო თანამიმდევრობით არიან განლაგებული³. აი ეს ფორმებიც: მთებნი, ბაბებნი, ქუჩებ-

¹ შდრ. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, 1973, გვ. 109.

² ლ. კვაქაძე, დასახ. ნაშრომი.

³ კ. დონდუა, О двух суффиксах множественности в грузинском диалекте ნაშრომები, I, თბილისი, 1967, გვ. 160; ნ. კოტინოვა, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიიდან, XVIII—XIX სს, თბილისი, 1973, გვ. 72, A. A. Глonti. О трех суффиксах множественности в грузинском, ВЯ № 6 1980 და სხვ.

ნი, ბადიშნები და სხვ. მათ უწოდებენ ორმაგი მრავლობითის ფორმებსაც. სემანტიკური თვალსაზრისით „ორმაგი მრავლობითი“ აქ გაუმართლებელია, რადგან მნიშვნელობით ისინი უდრიან ცალმავ (მხოლოდ ერთი სუფიქსით გამოხატულ) მრავლობითს. რაიმე განსხვავება შინაარსის პლანში „ორმაგი მრავლობითისა“ და „ცალმავი მრავლობითის“ ფორმებს შორის არც არის და არც აღუნიშნავთ. ამის გამო აღნიშნული ფორმების კვალიფიკაცია, ჩვენი აზრით, ასეთი უნდა იყოს: ფორმებში, სადაც -ებ და -ნ მრავლობითობის სუფიქსები ერთიმეორის გვერდით გვხვდება, ერთი მათგანი კარგავს ამ ფუნქციას; ფუნქციად აკარგული -ებ ან -ნ იქცევა ფუძის ნაწილად, მრავლობითობის გამოხატვა ეკისრება მხოლოდ ბრუნვის ნიშნის წინ მდგომ მრავლობითობის სუფიქსს. სწორედ ამიტომ არ მოხდა რაიმე გრამატიკული ცვლილება -ებ-ნ -იან და -ნ-ებ -იან ფორმებში. ეს მოგვეგონებს იმ ვითარებას, რომელიც გვქონდა ნაწილაკიან ორივემ ტიპის ფორმებში სახ. ბრუნვის ნიშნის ი-ს შესვლისას ფუძეში რაიმე კონკრეტული ფუნქციის გარეშე (იხ. ზემოთ) და ეს სრულიად ემთხვევა კარებები შედისკევის, სადაც პირველი -ებ შეუერთდა ძირეულ მორფემას, მასთან ერთად შექმნა ახალი ფუძე ისე, რომ ლექსიკური ცვლილება არ გამოუწვევია და სალიტერატურო ქართულში მივიღეთ ერთი და იმავე მნიშვნელობის მარტივი და რთული ფუძეები: კარ- და კარებ-. ამ თვალსაზრისით სიმპტომატურია, რომ დასავლურ დიალექტებში, სადაც -ნ და -ებ სუფიქსები უშუალო მეზობლობაში გვხვდება ერთი ფორმის ფარგლებში (ბადიშ-ნ-ებ-ი), მრავლობითობის -ნ სუფიქსით ნაწარმოები არსებით სახელთა მარტივი ფუძეები (კაც-ნ-ი, სახლ-ნ-ი...) აღარა გვხვდება, ხოლო იმ დიალექტებში, სადაც -ნ ჰერ კიდევ მოქმედია (მაგ., ქართლურში, კახურში, მთის დიალექტებში) -ებ და -ნ ან, პირიქით, -ნ და -ებ ერთი ფორმის ფარგლებში არ გვხვდება.

-ებ და -თ(ა) სუფიქსები ერთიმეორის გვერდით სახელთა ერთი ფორმის ფარგლებში გვხვდებოდა საშუალო ქართულშიც და დღესაც გვხვდება დიალექტებში: ხილებთა (მიცემითი ბრუნვა: „...ყოველთა ზედა ხეთა, ხილებთა და ბალახთა და ბუჩქებთა და ყვავილებთა“); ტურებთა (ნათესაობითი ბრუნვა: „ყმუილი ტურებთა მახლობლად სოფლებთა თუ ქალაქთა“) და სხვ.¹.

1960 წელს აღვნიშნავდით, რომ თუშურში „...ზმირად მოთხრობით ბრუნვაში დასმულ სახელს მრავლობითი რიცხვი ორმაგად ეწარმოება“². მაგალითად მოტანილია ქალებო, ოკრებო, ლეკებო

¹ ნ. კოტინოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

² თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, გვ. 32.

ფორმები (ქალები იციან „ქალებმა იციან“; ცხვარი ლეკებთან გარეკეს „ცხვარი ლეკებმა გარეკეს“). მაგალითების გაზრდა შეიძლება ნებისმიერი რაოდენობით. თუშურ დიალექტში ამათ პარალელურად არის ქალებმ, ლეკებმ... ფორმებიც, რომლებიც ნორმალური მთის სხვა კილოებისთვის.

ძველ ქართულში -თ(ა) სუფიქსი ერთდროულად გამოხატავდა ბრუნვასაც და მრავლობით რიცხვსაც. ბრუნვითა განსაზღვრა ხდებოდა ან თანდებულით (ხეთა ზედა, ხეთათჳს, მათგან: „დღეთა მათგან... მოაქამდე“, მ. 11, 12) ან წინადადების კონსტრუქციით (კაცთა იხილეს სახლი; ჰრქუა მან კაცთა და სხვ.).

მსაზღვრელის ფორმებში, როცა -თ(ა) წარმოქმნის ელემენტი იყო (სუბსტანციური მსაზღვრელი), მას ყოველთვის მოსდევდა ბრუნვის ნიშანი, რომელიც ნულოვანი ალომორფითაც გამოიხატებოდა პრეპოზიციის (საქმე-ჲ კაცთა-ჲ, კაცთა-ჲ, საქმე-ჲ...).

საშუალო ქართულის კაც-ე-ბ-თა ტიპის ფორმებში -ებ სიმრავლეს გამოხატავდა, ხოლო -თ(ა) საზიარო ბრუნვის ნიშნად რჩებოდა მიცემით, ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვებში. მისი ფუნქცია ისევ თანდებულებით ან წინადადების კონსტრუქციით იყო განსაზღვრული.

თუშურ კილოში კი, რომლის არქაიზმი, მსგავსად მთის სხვა კილოებისა, საშუალო ქართულს ვერ სცილდება, -ებ და -თ(ა) სუფიქსიან ფორმათა გრამატიკული მნიშვნელობა სხვანაირად იცვალა: -თ(ა) დარჩა -ებ-ის მომდევნოდ მხოლოდ მოთხრობით ბრუნვაში და მარტო მოთხრობითი ბრუნვის გამოხატვა დაეკისრა. -ებ-ის მომდევნოდ -თ(ა) სხვა ბრუნვებში აღარ გვაქვს და მრავლობით რიცხვში მივიღეთ ასეთი პარადიგმა:

სახ.	კაც-ებ-ი
მოთხ.	კაც-ებ-თ (ა) კაც-ებ-მ
მიც.	კაც-ებ-ს (ა)
ნათ.	კაც-ებ-ის (ა)
მოქ.	კაც-ებ-ით (ა)
ვით.	კაც-ებ-ად
წოდ.	კაც-ებ-ო

ეს არის გამოვლინება იმ ზოგადი კანონზომიერებისა, რომლის მიხედვით ერთი და იმავე კატეგორიის პარადიგმის ელემენტები უშუალო თანამიმდევრობით არ გვხვდება ერთი ფორმის ფარგლებში. როდესაც ამას ადგილი აქვს გამოხატულების პლანში, სემანტიკურად ერთ-ერთი რეინტერპრეტირდება: ბრუნვის ნიშნებიდან ფუძის უშუალოდ მომდევნო ბრუნვის ნიშანი გარდაიქმნებოდა წარმოქმნის ელემენტად

და უერთდებოდა ფუძეს, მრავლობითი რიცხვის ნიშნებიდან კი ფორმის ტერმინალური სუფიქსი იქცა ბრუნვის ნიშნად.

ბრუნვის ნიშანთა რეინტერპრეტაციის შემთხვევაში ხდება ფუძის ზრდა, ასევე ხდება სახელობითში მრავლობითი რიცხვის მრჩობლი ნიშნის ხმარებისას (კ ა რ ე ბ-ებ-ი, მ თ ე ბ-ნ-ი, ბ ა ღ ი შ ნ-ებ-ი), რადგან ბრუნვის ნიშანი თავის ადგილზეა და მრავლობითობის გაგებაში რაიმე ცვლილება არ ხდება, ხოლო -ებ-ისა და -თ(ა)-ს ერთდროული ღართვის შემთხვევაში შესაძლებელი გახდა -თ(ა)-ს რეინტერპრეტაცია ბრუნვის ნიშნად, რადგან ბრუნვის ნიშნის ფუნქცია იმავეითვე ჰქონდა ამ სუფიქსს.

რადგან -თ(ა)-ს ერთდროულად ორი ფუნქციის გამოხატვა ვეალებოდა და ამის გამო რიგ შემთხვევაში ხდებოდა მისი რეინტერპრეტაცია ბრუნვის ნიშნად მრავლობითის -ებ სუფიქსის მომდევნოდ, მას რეინტერპრეტაცია უნდა განეცადა ბრუნვის ნიშნის წინააღმდეგ, კერძოდ, უნდა გამოეხატა მხოლოდ მრავლობითობა, მომდევნო ბრუნვის ნიშანი კი თავის ფუნქციას შეასრულებდა. ამის მაგალითად გავიყვანოთ საშუალო ქართულის თ ვ ა ლ თ ა თ „თვალეზიდან“ ბ ა გ ე თ ა თ „ბაგეზიდან“ და მსგავსი ფორმები. აქ ბრუნვის ნიშანია ბოლო /-თ/ სუფიქსი — იგი მოქმედებითი ბრუნვის { -ით | მორფემის ალომორფია ხმოვნის მომდევნო (თვალ-თა-თ→თვალ-თა-თ), -თა სუფიქსი აქ მხოლოდ მრავლობითობას გამოხატავდა. აქ მას აღარ რჩებოდა ბრუნვის გამოხატვის ფუნქცია, წინააღმდეგ შემთხვევაში მოქმედებითი ბრუნვის /-თ/ ნიშანს ვეღარ დაირთავდა. თ ვ ა ლ-თ ა-თ გრამატიკულად იგივეა, რაც თ ვ ა ლ-ე ბ-ი თ „თვალეზიდან“, -თა-ს და -ებ-ს ამ ფორმებში ეკისრებათ მხოლოდ მრავლობითობის გამოხატვა.

რაც ზემოთ ითქვა თანდებულებიან ფორმათა შესახებ, ზოგადად იგივე ითქმება ნაწილაკიან ფორმათა შესახებაც: ნაწილაკი ფორმის დამოუკიდებელი ელემენტია, როდესაც იგი ტერმინალური ელემენტია: ორ-ი-ვე, ორ-მა-ვე, ორ-სა-ვე... ნაწილაკი ფუძის ნაწილად იქცევა ბრუნვის ნიშნის წინ: ო რ ი ვ ე-Ø, ო რ ი ვ ე-მ, ო რ ი ვ ე-ს....

ლექსიკური მნიშვნელობით ორ- და ო რ ი ვ ე- ფუძეები განსხვავებულია. ორივე- მეტ ლექსიკურ ინფორმაციას შეიცავს, ვიდრე ორ-ფუძე და ეს მეტი ინფორმაცია ერთ შემთხვევაში ნაწილაკიან გამოიხატა (ორ-ი-ვე, ორ-მა-ვე, ორ-სა-ვე...), მეორე შემთხვევაში კი სახელის ფუძით — ორივე - (ო რ ი ვ ე-Ø, ო რ ი ვ ე-მ, ო რ ი ვ ე-ს...).

ნაწილაკის ფუძესთან შერწყმა მოხდა სახელობითის -ი სუფიქსთან ერთად, რომელიც აგრეთვე იქცა ფუძის ნაწილად და დაეკარგა ბრუნვის ნიშნის ფუნქცია, რომელიც ორ-ი-ვე ფორმაში ჰქონდა (მღრ. მისი პარადიგმის სხვა წევრები (ორ-მა-ვე, ორ-სა-ვე...).

მიუხედავად იმისა, რომ ორ-მ-ა-ვე და ო რ ი ვ ე-მ ფორმებს ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვთ წინადადებაში, მორფოლოგიური ანალიზის დროს ისინი დიდად განსხვავდებიან: ო რ ი ვ ე-მ ფორმაში -ვე ცალკე ელემენტად ვეღარ გამოიყოფა, -ვე ერთ საზიარო მნიშვნელობას ქმნის ფუძის დანარჩენ ნაწილებთან ერთად, როგორც მის წინ მდგომი სახელობითი ბრუნვისეული -ი, რომელიც ასევე იქცა ფუძის განუყოფელ ელემენტად. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ქართულ-კახურში დადასტურებული ცხრანივენი, სამნივენი, ორთავენიფორმები¹.

ცხრანივე-ნ-ი, ცხრათავე-ნ-ი ფორმებში იმის გამო, რომ მარტივი ფუძის მომდევნო მრავლობითობის -ნ, სახელობითი ბრუნვისეული -ი, ბრუნვისა და რიცხვის -თა ნაწილაც -ვე-სთან ერთად ფუძის ინგრედიენტები გახდნენ, რიცხვის გამოხატვა დაეკისრა ფორმის პოლოს წარმოდგენილ -ნ-ს, ხოლო ბრუნვისა — ტერმინალურ -ი-ს, რომელსაც სხვა ბრუნვებში შესაბამისი ბრუნვის ნიშანი ცვლის: ორთავე-ნ-ს, სამთავე-ნ-მა (იხ. გრ. იმნაიშვილისა და არ. მარტიროსოვის დასახელებული ნაშრომები). აქ არც ორმაგი მრავლობითობა გვაქვს და არც ორმაგი ბრუნება, რადგან ფუძის ნაწილად ქცეული ბრუნვისა და რიცხვის მორფემები მოკლებული არიან გრამატიკულ ფუნქციას.

დასკვნები

1. სახელის ფორმათა ტერმინალური ბრუნვის ნიშანი და მის წინ მდგომი რიცხვის ნიშანი ფლექსიური ელემენტებია² და სახელის ფუძეში, რომელიც სიტყვის ლექსიკურ მნიშვნელობას ატარებს, არ შედიან (კაც-ებ-ი, კაც-ნ-ი. ამ ფორმათა ფუძეა კაც-).

2. სახელის ერთი ფორმის ფარგლებში თუ ერთზე მეტი ბრუნვის ნიშანია, რომლებადაც ისინი იდენტიფიცირდებიან მარტივფუძიან სახელთა პარადიგმატული ანალიზით, ბრუნვის ნიშნის ფუნქციას ატარებს ტერმინალური ნიშანი, სხვა /სხვები კი, გარდა მრავლობითობის სუფიქსისა, ფუძის ნაწილად მოიქცევა/ მოიქცევიან (გულად-ი, გულად-ებ-ი, გულად-ნ-ი; სხვის-ი, სხვის-ებ-ი, სხვის-ნ-ი; ამხანაგისა-ი, ამხანაგის-ებ-ი, ამხანაგის-ნ-ი; ძირითად-ი, ძირითად-ებ-ი, ძირითად-ნ-ი და სხვ.).

3. სახელის ერთი ფორმის ფარგლებში თუ ერთზე მეტი რიცხვის ნიშანია, რომლებადაც ისინი იდენტიფიცირდებიან სახელთა პარადიგ-

¹ გრ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, I, თბილისი, 1974, გვ. 200; არ. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, კახური, დიალექტი, თბილისი, 1956, გვ. 74.

მატული ანალიზით, რიცხვის გამომხატველია ბრუნვის ნიშნის წინ მდგომი მრავლობითობის სუფიქსი, სხვა კი ფუძის ნაწილად მოიქცევა (კარებ-ებ-ი, ბადიშნ-ებ-ი, ორთავე-ნ-ი და სხვ.).

4. მრავლობითობისა და ბრუნვის გამომხატველი -თ (ა) სუფიქსი მრავლობითობის -ებ სუფიქსის მომდევნოდ მოიქცევა ბრუნვის ნიშნად (საშუალო ქართულის კა-ც-ე-ბ-თა მოთბ., მიც., ნათ. და მოქ. ბრუნვებში და თუშურის კა-ც-ე-ბ-თ (ა) მოთხრობით ბრუნვანში).

იგივე -თა-სუფიქსი ბრუნვის ნიშნის წინ მოიქცევა მრავლობითობის სუფიქსად (საშუალო ქართულის თვალ-თა-თ „თვალ-ებ-ით“).

5. მსლელბები — თანდებულები და ნაწილაკები მათ წინ ედგომ ბრუნვისა და რიცხვის ნიშნებთან ერთად მომდევნო რიცხვისა და ბრუნვის ნიშნების წინ, რომლებიც ფორმას აბოლოებენ, მოიქცევიან წარმოქმნის ელემენტებად და შედიან სახელის ფუძეში (კაცთაგან-ი, კაცთაგან-ნ-ი; მისებრ-ი, მისებრ-ნ-ი...).

6. ახალი ლექსიკური მნიშვნელობის ფუძის წარმოქმნა შეიძლება წარმოქმნის ელემენტების გარეშეც — ფუძის ანარქირების წესის შეცვლით (მუნ „იქ“ — მუნ-ი „იქაური“, მუნ-ნი „იქაურები“).

7. ზემოთ წარმოდგენილ კონკრეტულ დებულებათა საფუძველზე ყალიბდება ზოგადი დებულება: ტერმინალური ბრუნვის ნიშნისა და მის წინ მდგომი რიცხვის ნიშნის წინ ქართული ენის სახელის ფორმაში ყველაფერი სახელის ფუძეს განეკუთვნება, მიუხედავად მათი წარმომავლობისა.

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ნ ი

1 ა. შ ა ნ ი ძ ე, 1973 — აკაკი შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკა საფუძვლები, I, თბილისი, 1973.

2 ა. დ ა ვ ი თ ი ა ნ ი, 1973 — აკაკი დ ა ვ ი თ ი ა ნ ი, ქართული ენის სინტაქსი, თბილისი, 1973.

Ф. Г. УТУРГАИДЗЕ

К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ОСНОВЫ ИМЕН В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Кроме специфических деривационных элементов, в производную основу имен, носящую лексическое значение, в определенных случаях входят также флективные элементы падежей и множественного числа, послелоги и частицы, реинтерпретированные в де-

22

ривационные элементы. Наконец, первичные основы могут изменяться по лексическому значению и без добавления к ним дери-
вационных элементов — путем изменения способа аранжировки
основ в формах имен.

На основе анализа именных форм для определения основы
можно сформулировать одно общее положение: в формах
имен перед терминальным окончанием падежа
и стоящим перед ним суффиксом множествен-
ного числа все относится к основе.

ჰომარდ ი. არონსონი

(აშშ, ჩიკაგოს უნივერსიტეტი)

ფუნქციის ფორმალური კორელატივი ქართულ ბრუნვაში

ინგლისურიდან თარგმნა შ. აფრიდონიძე

ერთ-ერთ ადრინდელ სტატიაში (Aronson, 1970) ჩვენ წარმოვადგინეთ ანალიზი ქართულ ბრუნვათა სისტემისა, რომელშიც თანამედროვე ენის ექვსი ბრუნვა ორ ჯგუფად დავყავით: პირდაპირ ბრუნვებად (მიცემითი, სახელობითი და მოთხრობითი), რომელთაც შეუძლიათ შეასრულონ წინადადების გრამატიკული სუბიექტის ფუნქცია, და ირიბ ბრუნვებად (ნათესაობითი, მოქმედებითი, ვითარებითი), რომელთაც არ შეუძლიათ ამ ფუნქციის შესრულება. პირველი ჯგუფის შიგნით მიცემითი, რომელიც შეიძლება გამოვიდეს სუბიექტის, პირდაპირი და ირიბი ობიექტების ფუნქციით, მივიჩნიეთ ყველაზე ნაკლებ მარკირებულად; სახელობითი, რომელსაც შეუძლია შეასრულოს სუბიექტისა და პირდაპირი ობიექტის ფუნქცია, მიჩნეულია მიცემითზე უფრო მეტად მარკირებულად და მოთხრობითზე უფრო ნაკლებ მარკირებულად. ამ უკანასკნელს წინადადებაში მხოლოდ ვრამატიკულ სუბიექტად შეუძლია გამოვიდეს. ირიბი ბრუნვები, პირდაპირთან შედარებით, უფრო მარკირებულად იყო მიჩნეული, რამდენადაც პირველებს სულ არ შეუძლიათ გრამატიკული სუბიექტის აღნიშვნა, მაშინ როცა უკანასკნელთ (პირდაპირებს) ეს შეუძლიათ. ირიბი ბრუნვების შიგნით ნათესაობითი მიჩნეული იყო ყველაზე ნაკლებ მარკირებულად, ვინაიდან ნომინალიზაციისას იგი შეიძლება იყოს გრამატიკული სუბიექტის ან პირდაპირი ობიექტის ტრანსფორმაცია. მოქმედებითი კიდევ უფრო მარკირებულადაა მიჩნეული ნათესაობითთან შედარებით, რამდენადაც ანალოგიურ ვითარებაში იგი შეიძლება გამოვიდეს, როგორც იარალის აღმნიშვნელი გრამატიკული სუბიექტის ტრანსფორმაცია, და არა როგორც პირდაპირი ობიექტის მონაცვლე; ვითარებითი ყველაზე მარკირებულადაა მიჩნეული, ვინაიდან მას არ შეუძლია ნომინალიზაციისას სუბიექტის მონაცვლედ გამოსვლა.

ეს ანალიზი არ ეფუძნება იმ ინვარიანტული საერთო მნიშვნელობის (Gesamtbedeutung) კვლევას (Jakobsen, 1971: 23-5). რომელიც

მოცემული ბრუნვის ხმარების ყველა შემთხვევაში გვაქვს და რომელიც გამოიყენება ამ ბრუნვის სხვა ბრუნვათაგან განსასხვავებლად. იგრძნობოდა, რომ Gesamtbedeutungen-ზე დამყარებული ანალიზი. მოგვეცემა იმავე იერარქიულ სტრუქტურას.

წინამდებარე სტატიის მიზანია დაძვინოს მიმართება ბრუნვათა ფორმალურ მარკირებასა და მათს სემანტიკურ შინაარსს შორის თანამედროვე ქართულში. ეს ცდა ეფუძნება იმის რწმენას, რომ ენას აქვს უნივერსალური ტენდენცია გრამატიკული და ლექსიკონური კატეგორიების ფორმალური მარკირებისა, რამაც, სემანტიკური ოპოზიციების. სისტემის გვერდით და მის გასაძლიერებლად, უნდა შექმნას იერარქიულად აგებული სისტემა. კერძოდ, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ, რაც უფრო მარკირებულია მოცემული კატეგორია, მით უფრო მეტად გვიჩვენებს იგი ფორმალურ ნეიტრალიზაციას. ქართულ ბრუნებაში ჩანს იმის ტენდენცია, რომ უფრო მეტად მარკირებული ბრუნვები იწარმოებოდეს ნაკლებ მარკირებულისგან, და არა პირუკუ: სახელდობრ, ძირითადი ფორმა უფრო მოგვაგონებს ყველაზე ნაკლებ მარკირებულ ბრუნვას, ვიდრე მეტად მარკირებულს. რამდენადაც ოპოზიციის არამარკირებულ (ან ნაკლებ მარკირებულ) წევრში არსებული განსხვავებანი ნეიტრალიზებული ჩანს მარკირებულ კატეგორიებში (Greenberg, 1966 : 27), ამ კრიტერიუმის გამოყენება შეიძლება ბრუნვათა ურთიერთობის წარმოდგენილი თეორიის შესამოწმებლად. მარკირებულობის სხვა პოტენციური ფორმალური კორელატები (Greenberg, 1966 : 25-31) გულისხმობს ბრუნვათა ტენდენციას, ჰქონდეთ ნულოვანი დაბოლოება (ან დაბოლოების ნულოვანი ვარიანტი, რომლის ძირითადი ფორმა არ არის ნულოვანი), რათა უფრო ნაკლებ იყვნენ მარკირებულნი, ვიდრე ნამდვილაფიქსიანი ბრუნვები, ტენდენციას სინკრეტიზმისადმი, კერძოდ, სემანტიკური ოპოზიციების ფორმალურ ნეიტრალიზაციას, როგორც სემანტიკურ ოპოზიციათა იერარქიის სისტემის ამსახველს და ა. შ. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ ბრუნებაში სემანტიკურ ოპოზიციათა იერარქიის ფორმალური კორელატების კვლევას აძნელებს უპირატესად აგლუტინაციური ბუნება ბრუნვის ნიშნებისა, საერთოდ სინკრეტიზმის უქონლობა და იმ ბრუნვის ნიშანთა უქონლობა, რომელთა ძირითადი ფორმა ნულოვანია.

ფორმალურად ყველაზე ნათლად მარკირებულია სემანტიკური ოპოზიცია პირდაპირ და ირიბ ბრუნვებს შორის (Aronson, 1969 : 181-2). ორი მორფონემიკური ალტერნაცია — კვეცა და კუმშვა — გამოყენებულია ალტერნანტი ხმოვნების მქონე პირდაპირ და ამ ხმოვანთა არმქონე ირიბ ბრუნვათა გასარჩევად. პირდაპირი ბრუნვების ნიშნები ძირითადად მონოფონემურია (სახ. -ი, მიც. -ს, მოთხრ. -მ, თანხმოვანთა შემდეგ -მა); ირიბ ბრუნვათა ნიშნები უპირატესად დი-

ფონეპურია (ნათ. -ის, მოქმ. -ით, ხმოვანთა შემდეგ -თი, ვით. -ად). რამდენადაც ოპოზიცია პირდაპირ და ირიბ ბრუნვებს შორის სავსებით ნათლადაა მარკირებული სემანტიკურადაც და ფორმალურადაც, ჩვენ ყურადღებას ვამახვილებთ თითოეული ქვეჯგუფის შიგნით ჩვენ მიერ ნაგარაუდღევი სემანტიკური მარკირების ფორმალურ კორელატთა ძიებაზე.

ძირითადი ფორმის განსაზღვრა. ჩვენს სემანტიკურ ანალიზში მიცემითი მივიჩნიეთ ყველაზე ნაკლებ მარკირებულ ბრუნვად, ხოლო სახელობითი — უფრო მეტად მარკირებულად. ამ მიდგომას ის ნაკლი აქვს, რომ რამდენადმე კონტრინტუიტიურია. ტრადიციულად სახელობითი არის სახელის საწყისი ფორმა ლექსიკონში და, ამდენად, იგი უნდა განვიხილოთ, როგორც ძირითადი ფორმა, რომლიდანაც ყველა სხვა ფორმაა სავარაუდებელი.

მაგრამ გარკვეული ჯგუფის ქართულ სახელთა სახელობითი ბრუნვა არ იძლევა საკმარის მონაცემებს ყველა დანარჩენი ფორმის გამოსაცნობად. ეს ეხება იმ სახელებს, რომელთაც ფუძე ი ხმოვანზე უთავდებთ. ამ კლასის ზოგიერთი წევრისათვის, როგორცაა ყოველი, ჩაი, ტრამვაი და ა. შ., წინასწარ სავარაუდებელია ის ფაქტი, რომ ბოლოკიდური ი სახელის ფუძის ნაწილია, და არა სახელობითის ნიშანი, რამდენადაც სახელობითის ნიშანი ხმოვანთა შემდეგ ნულოვანია; ნებისმიერი ხმოვანის თანამიმდევრობა სახელობითში მთლიანად ფუძისეული უნდა იყოს, და არა ბრუნვისნიშნისეული. როცა სახელობითის ფორმა თავდება ასე — თანხმოვანი + ი, ვერ ვიტყვით, ეს ი ფუძის ნაწილია, თუ სახელობითის დაბოლოება. შდრ.: ტაქსი, ჩილი, ყიუჩი, იანკი, ვისკი, დენდი, ჟალუზი, და: ლექსი, ხილი, ციური, ბანკი, რისკი, დივიდენდი, ბუზი. თუმცა სახელობითში ამ ორ ჯგუფს შორის არავითარი განსხვავება არა ჩანს, მიცემითსა და მოთხრობითში ისინი აშკარად განსხვავდებიან: ტაქსის (ტაქსიმ), ჩილის (ჩილიმ), ყიუჩის (ყიუჩიმ), იანკის (იანკიმ), ვისკის (ვისკიმ), დენდის (დენდიმ), ჟალუზის (ჟალუზიმ); მათ უპირისპირდება: ლექსს (ლექსმა); ხილს (ხილმა), ციურს (ციურმა), ბანკს (ბანკმა), რისკს (რისკმა), დივიდენდს (დივიდენდმა), ბუზს (ბუზმა). პირველ ჯგუფში (რომელიც შეიცავს მხოლოდ გვიანდელ ნასესხობებს) ბოლოკიდური ი ფუძის ნაწილია, ხოლო სახელობითის ნიშანი ნულია; მეორე ჯგუფში ფუძე თავდება თანხმოვანზე, ხოლო -ი სახელობითის ნიშანია.

ოპოზიცია განსაკუთრებით ძლიერია საკუთარ სახელებში. შდრ. შემდეგი ბოლოხმოვანის ფუძეები: გივი (მიც: გივი-ს), გიორგი (გიორგი-ს), ქიშკარდი (ქიშკარდი-ს), ლავრენტი

(ლავერენტო-ს), ალათი (ალათი-ს), ლილი (ლილი-ს), და შემდეგი ბოლოთანმოენიანი ფუძეები: დავითი (მიც. დავით-ს), დანიელ-ი (დანიელ-ს), ოთარი (ოთარ-ს), ლუარსაბი (ლუარსაბ-ს), ელისაბედი (ელისაბედი-ს) (გიგინეიშვილი, 1970 : 75-86).

ზემოჩამოთვლილი მონაცემების საფუძველზე ნათელია, რომ სახელობითი არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ისეთ ბრუნვად, რომელიც მოგვეცემა საკმაო ინფორმაციას პარადიგმის ყველა დანარჩენი ფორმის გამოსაცნობად, და, ამდენად, მას არ შეუძლია იყოს სახელის ძირითადი ფორმა. როგორც მიცემითი, ისე მოთხრობითი გვაძლევს აუცილებელ ინფორმაციას ი-ზე და თანხმონებზე გათავებულ ფუძეთა განსასხვავებლად¹. ისმის კითხვა: ამ ბრუნვათაგან რომელი მივიჩნიოთ ფორმალურად ნაკლებ მარკირებულად? თუ შევისწავლით არსებით სახელთა ჯგუფების ბრუნვას, ვნახავთ, რომ მიცემითში გვექნება ის ფორმა, რომელიც იდენტურია ძირითადი ფორმისა:

სახ.	გოდორ-ი	ვაშლ-ი
მოთხრ.	გოდორ-მა	ვაშლ-მა
მიც.	გოდორ-	ვაშლ-ს
სახ.	სულ-ი და გულ-ი	
მოთხრ.	სულ-მა და გულ-მა	
მიც.	სულ- და გულ-ს	
	(Tshenkeli, 1958 : 50-1; გიგინეიშვილი, 1970 : 158-60).	

მიცემითი ერთადერთია პირდაპირ ბრუნვებს შორის, რომელსაც აქვს ფორმალური, აუცილებელი, სინტაქსურად განპირობებული ოპოზიცია მაერთებელი და კავშირის წინ ხმარებულ ე. წ. „გრძელ -ს-ა ფორმასა“ და -ს ფორმას შორის, რომელიც ყველა დანარჩენ შემთხვევაში გვხვდება². ამრიგად, მიცემითს აქვს ფორმალურად მარკირებული

¹ მართალია, რომ ი-ზე გათავებული (და უკვეცელი ბოლომონიანი) ფუძის მიცემითისა და ნათესაობითის ფორმები ომონიმიზია. და, თუმცა გვაქვს ინფორმაცია, რომ მოცემული ფორმა მიცემითია, ყოველთვის შესაძლებელია მისი ძირითადი ფორმის განსაზღვრა. ზედაპირული ომონიმიზია ამ ორ ბრუნვას შორის ირლევება ტაქსის ტიპის ფორმათა მორფემულ ანალიზში; მიცემითში გვაქვს ტაქსის, ხოლო ნათესაობითში — ტაქსის, სადაც ფუძეს ეკვეება ბოლოიდური ზომანი (Aronson, 1969 : 177, სქოლიო 15).

² აქ მხედველობაში არ არის მიღებული ა-ს ავტომატური დართვა ნებისმიერ ბოლოთანმოენიან ფორმაზე, როცა მას -ა, -ც ნაწილაკები და გარკვეული ანდებულები ახლავს. ეს მოვლენები არ შემოიფარგლება ოდენ არსებითი სახელით.

ოპოზიცია, რომელიც შეიძლება ნეიტრალიზებულად ჩაითვალოს სახელობითსა და მოთხრობითში. შდრ. ეს ფორმები შემდეგ პარადიგმებში:

სახ.	კაც-ი, ქალ-ი	და შვილ-ი
მოთხრ.	კაც-მა, ქალ-მა	და შვილ-მა
მიც.	კაც-ს, ქალ-ს-ა	და შვილ-ს

რამდენადაც მოსალოდნელია, რომ ნაკლებ მარკირებულ ფორმას პოტენციურად მეტი ქვეოპოზიციები ექნება, ვიდრე მეტად მარკირებულს, ეს საბუთი მხარს უჭერს იმ მოსაზრებას, რომ მიცემითი ნაკლებ მარკირებულია სახელობით ან მოთხრობით ბრუნვებთან შედარებით.

პირდაპირი ბრუნვები თავისთავად ყოველთვის საკმარისი არ არის მოცემული ნომინალური ფორმის ძირითადი ფორმის დასადგენად. ეს სწორია, რადგან ყოველთვის იოლი არ არის განვსაზღვროთ, დაექვემდებარება თუ არა მოცემული ფუძე კვეცის ანდა კუმშვის მორფონემიკურ ალტერნაციას მხოლოდ პირდაპირი ბრუნვების საფუძველზე (ეს ალტერნაციები განპირობებულია როგორც ფონოლოგიურად, ისე გრამატიკულად). ვინაიდან კუმშვა სამივე ირიბ ბრუნვაში ხდება, როგორც ამ ბრუნვათაგანი მოგვცემს საჭირო ინფორმაციას. მაგრამ აუცილებელი არ არის ფუძეს ბოლოკიდური ხმოვანი მოექვეცოს ყველა ირიბ ბრუნვაში, ამდენად, ამ ალტერნაციამ შეიძლება მოგვცეს გარკვეული საფუძველი ფორმალური იერარქიის დასადგენად.

შდრ. შემდეგი პარადიგმები:

სახ.	კატა	ბიცოლა
მოთხრ.	კატამ	ბიცოლამ
მიც.	კატას	ბიცოლას
ნათ.	კატის	ბიცოლას
მოქმ.	კატით	ბიცოლათი
ვით.	კატად	ბიცოლად.

ვითარებითში ოპოზიცია კვეცად ფუძეებსა (კატა) და უკვეცელ ფუძეებს (ბიცოლა) შორის ნეიტრალიზებულია, ასე რომ, ეს ბრუნვა არ მოგვცემს აუცილებელ ინფორმაციას იმის განსასაზღვრავად, თუ მოცემული სახელის რომელ კლასს განეკუთვნება იგი. ეკვეცე ითქმის ე-ზე გათავებულ ფუძეებზე; შდრ. კვეცადი ფუძე მოწაფე და უკვეცელი ფუძეები ელენე და ქელე: ვით. მოწაფედ, ელენედ, ქელედ; ნათ. მოწაფის, ელენის, ქელეს; მოქმ. მოწაფით, ელენით, ქელეთი.

ნათესაობითს, განსხვავებით დანარჩენი ბრუნვებისაგან, მოეპოვება ე. წ. „ორმაგი“ ანუ „დერივაციული“ ბრუნება, რომლის დროსაც იგი

გვხვდება დამოუკიდებლად (საზღვრულის გარეშე), ან საზღვრულის მიმართ პოსტპოზიციად. ამ კონსტრუქციაში ნათესაობითი ახდენს სინტაქსური ფუნქციის მქონე იმ ბრუნვის მარკირებას, რომელშიც იგი დგას (დამოუკიდებლად ხმარებისას), ან ბრუნვაში ეთანხმება თავის საზღვრულს (როცა პოსტპოზიციურია). ნაწარმოები ნათესაობითი თანხმოვანფუძიანებთან გრძელი -ის-ა ფორმის იდენტურია ყველგან, გარდა მიცემითისა, სადაც მისი დაბოლოებაა -ის-ა-ს (ვითარებითისა და წოდებითის ფაქულტატური ფორმებია, შესაბამისად, -ის-ად და -ის-ა-ვ). მაგრამ, როცა დერივაციული ნათესაობითი ნაწარმოებია ბოლოხმოვნისა უკვეცელი ფუძისაგან, გვაქვს სამი ბრუნვის პარადიგმი: ნათესაობითარი სახელობითი -ის-ე, ნანათ. მიც. -ის-ა-ს, ნანათ. ვით. -ის-ად (დიდი ი-ს ხმარება მიუთითებს ამ ხმოვნის კვეცაზე უკვეცელი ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის შემდეგ; არის წოდებითის ფორმაც: -ის-ა-ვ). რამდენადაც ენას აქვს უნივერსალური ტენდენცია მით უფრო მეტი ჰქონდეს დერივაციული შესაძლებლობები, რაც უფრო მეტია არამარკირებული კატეგორია, ნათესაობითისგან (მაგრამ არა ვითარებითის ან მოქმედებითისგან) ნაწარმოებ ბრუნვათა ფორმების არსებობა ფორმალური და სემანტიკური კორელატია ნათ. ბრუნვ-ს სემანტიკური არამარკირებულობისა ქართულ ირიბ ბრუნვებში.

სინკრეტიზმი. არსებით სახელთა ბრუნებაში სინკრეტიზმს ერთადერთი შემთხვევა გვხვდება ბოლოხმოვნიან უკვეცელ ფუძეთა მიცემითსა და ნათესაობითში (ყველაზე ნაკლებ მარკირებულ პირდაპირ და ირიბ ბრუნვებში, შესაბამისად). მაგ., მიც., ნათ. ბ ი ც ო ლ ა-ს, სა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო-ს, კ უ-ს და ა. შ. მაგრამ სინკრეტიზმს იგივე ფუძეები აწარად გაურბიან მოქმ. და ვით. ბრუნვებში. ასეთ ფუძეებში მოქმედებითის დაბოლოებაა -თი, და არა მოსალოდნელი -თ (-ით). ვითარებითში გვაქვს მოსალოდნელი -დ-ად. მაგრამ ბოლოკიდურ პოზიციაში ვითარებითის დ გამოითქმის როგორც თ (ყრუ ასპირატი), ასე რომ, მოქმედებითის სპეციალური -თი ნიშნის ფუნქცია უნდა გამოორიცხავდეს სინკრეტიზმის შესაძლებლობას. შდრ. ვით. ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო დ (ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო თ), მოქმ. ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო თ ი, და არა ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო თ.

ბოლოხმოვნიან მსაზღვრელთა ბრუნებაში სრულიად მოშლილია სხვაობა ბრუნვებს შორის. თანხმოვანფუძიანებში სინკრეტიზმი არამარკირებულ პირდაპირ ბრუნვებს შორის არა გვაქვს; მაგ., მიც., თ ე თ რ-ს ა ხ ლ-ს, სახ. თ ე თ რ-ი ს ა ხ ლ-ი, მოთხრ. თ ე თ რ-მ ა ს ა ხ ლ-მ ა. მარკირებულ ირიბ ბრუნვებში სინკრეტიზმი გვაქვს ნათ. და მოქმ. ბრუნვებს შორის: ნათ. თ ე თ რ-ი ს ა ხ ლ-ის, მოქმ. თ ე თ რ-ი ს ა ხ ლ-ი თ. ეს ორი ბრუნვა, რომლებსაც შეუძლია მოგვევლინოს გრამატიკული სუბიექტის ტრანსფორმაციად ნომინალიზაციისას,

უპირისპირდება ვითარებითს, რომელიც ნულოვან დაბოლოებას იღებს: თ ე თ რ- ს ა ხ ლ-ად. ეს გვაძლევს საინტერესო სინკრეტიზმს ყველაზე ნაკლებ მარკირებულ მიცემითსა და ყველაზე მეტად მარკირებულ ვითარებითს შორის, რომელთაგან არცერთს არა აქვს ნამდვილი ნიშანი მსაზღვრელის ფორმაში (შდრ. მიც. თ ე თ რ- ს ა ხ ლ-ს, ვით. თ ე თ რ- ს ა ხ ლ-ად). ამ პარადოქსს ორმაგი საფუძველი შეიძლება დაეძებნოს: ერთი მხრივ, ნულოვანი ნიშნის არსებობა ყველაზე ნაკლებ მარკირებული ბრუნვის — მიცემითისათვის — მოსალოდნელია. მეორე მხრივ, აღსანიშნავია, რომ ქართულში პირდაპირ ბრუნვითა ნიშნებს აქვთ წმინდა გრამატიკული ფუნქცია, მაშინ როცა ირიბ ბრუნვითა ნიშნები შეიძლება ასრულებდნენ როგორც მაწარმოებელი, ისე დერივაციული სუფიქსების როლს. ირიბ ბრუნვითაგან ვითარებითი ყველაზე სუსტია გრამატიკულად და ძლიერი — დერივაციული თვალსაზრისით. სახელურ ფორმათაგან ზმნისართების ერთ-ერთი საერთო საწარმოებელი მოდელია ყველა გრამატიკული დაბოლოების გაქრობა. მაგ., შე მ დ ე გ — შე მ დ ე გ ი, ძ ა ლ ი ა ნ, ძ ლ ი ე რ — ძ ა ლ ი ა ნ ი, ძ ლ ი ე რ ი, ხ ა ნ დ ა ხ ა ნ — შდრ. ხ ა ნ ი და ა. შ. ამგვარად, სხელის შიშველი ფუძის დაკავშირება ვითარებითის გაგებასთან ქართულში რეალურია და იგი შეიძლება ასახოს მსაზღვრელად ამ შიშველი ფუძის ხმარებამ ვითარებით ბრუნვასთან.

ნულოვანი ნიშნები: ორ ბრუნვას აქვს მორფონემიკურად განპირობებული ნულოვანი ვარიანტი. ესენია: სახელობითი, სადაც ძირითადი -ი ნიშანი ხმოვნების შემდეგ ნულოვანი ხდება (მაგ., ქ ა რ თ ე ე ლ-ი, მაგრამ ს ა ქ ა რ თ ე ე ლ-ო-, მ ა მ ა-, მ ო წ ა ფ ე-, გ ო გ ო)¹, და მიცემითი, სადაც ძირითადი -ს ნიშანი ნულოვანი ხდება -შ ი, -ზე თანდებულთა წინ, ხოლო თანხმოვანფუძიანებში — თან თანდებულის წინ. მაგალითები: მიც. წ ი გ ნ-ს, მაგრამ წ ი გ ნ-ში, წ ი გ ნ-ზე, წ ი გ ნ-თ ა ნ (შდრ. ბოლოხმოვნიანი ფუძეები: მიც. მ ა ვ ი დ ა-ს, მ ა გ ი დ ა-ში, მ ა გ ი დ ა-ზე, მაგრამ მ ა გ ი დ ა-ს-თ ა ნ). შენიშნეთ, რომ ამგვარ თანამიმდევრობებს ფონოლოგია შესაძლებელს ხდის, რაც აქ გამოირიცხებოდა. შდრ. მ ა მ ა- და ჩ ა ი-, (ს ზ) ლ ე ქ ს ზ ე ფორმაში (← ლ ე ქ ს-ს-ზე), (ს შ) ლ ე ქ ს შ ი ფორმაში (← ლ ე ქ ს-ს-შ ა) და (ს თ) ლ ე ქ ს თ ა ნ ფორმაში (← ლ ე ქ ს-ს-თ ა ნ). მაშასადამე, ნამდვილ ნიშანთა ნულოვანი ვარიანტები გვხვდება ორ, ყველაზე ნაკლებ მარკირებულ ბრუნვასთან. მაგრამ, როცა მიცემითს ერთ-ერთი ზემოჩამოთვლილი თანდებულთაგანი დაერთვის პრეპოზიციულ მსაზღვრელთან შეხამებაში, მას ფორმალურად ორი ნულოვანი ნიშანი ექნება, მაშინ რო-

¹ შენიშნეთ, რომ ზოგ ქართულ დიალექტში, როგორიცაა თუშური, დაცულია ძველქართული -ი ნიშანი, ის ვარიანტი ხმოვნების შემდეგ; მაგ., ც ა ზ ე -ი, ლიტერატურული ფორმაა ც ი ხ ე-.

ცა მსაზღვრელიან სახელობითს მხოლოდ ერთი ნულოვანი ნიშანი აქვს. შდრ. მიც. თ ე თ რ- $\emptyset$ წ ი გ ნ- $\emptyset$ -ში, მაგრამ სახ. თ ე თ რ-ი მ ა- გ ი ლ ა- $\emptyset$!

ფორმა და ფუნქცია ძველ ქართულში: ბრუნვათა ურთიერთობის სისტემა ძველ ქართულში ახალი ქართულის სისტემისაგან განსხვავდება ფორმალურად და, ალბათ, სემანტიკურადაც. ძველ ქართულში უფრო მარკირებულ მრავლობითში იყო მხოლოდ ორი, ფორმალურად მარკირებული ბრუნვა: სახელობითი (-ნ-ი დაბოლოებით) და არასახელობითი (-თ ან -თა დაბოლოებით). ეს უკანასკნელი წარმოადგენდა მიცემითის, მოთხრობითისა და ნათესაობითის სინკრეტიზმს. მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვები მრავლობითის პარადიგმაში არ გვხვდებოდა და სრულიად აშკარად და ძლიერად იყო მარკირებული ძველ ქართულში, ისევე როგორც თანამედროვე ენაში.

რამდენადაც სინკრეტიზმს ველოდებით უფრო მეტად მარკირებულ, და არა ნაკლებ მარკირებულ ფორმებში (Greenberg, 1966 : 27), ფორმალური ოპოზიციების უქონლობა მიც., მოთხრ. და ნათ. ბრუნვებს შორის ძველ ქართულში მოწოდებულია გვაჩვენოს, რომ ეს ბრუნვები მარკირებული იყო არამარკირებულ სახელობითთან მიმართებით, და გვაძლევს ჩვენ მიერ თანამედროვე ქართულისათვის ჩამოყალიბებული სისტემისაგან სრულიად განსხვავებულ სისტემას. სახელობითის მნიშვნელობის საკითხი ქართულ ბრუნვათა სისტემაში (განსაკუთრებით. მოთხრობითსა და მიცემითთან ურთიერთობისას) მჭიდროდაა დაკავშირებული ამ ენაში ერგატიულობის საკითხთან. ჩვენ უკვე ვცადეთ სხვაგან გვეჩვენებინა (Aronson, 1970), რომ არც თანამედროვე და არც რომელიმე ისტორიული პერიოდის ქართული არ შეიძლება მივიჩნიოთ ერგატიული სტრუქტურის მქონე ენად. მაგრამ (როგორც უკვე შევეცადეთ გვეჩვენებინა ჩვენს მომავალ სტატიაში), ენას მოეპოვება შინაგანი საბუთი იმის დასამტკიცებლად, რომ ამ ენის ყველაზე ადრეულ საფეხურებს (დადასტურებულ ხელნაწერებამდე), შესაძლოა, აშკარად ახასიათებდა ჭეშმარიტად ერგატიული სტრუქტურა. თუ ეს ასე იქნებოდა, არც ის აღმოჩნდებოდა მოულოდნელი, რომ სახელობითი (უცეთ, აბსოლუტივი) იქნებოდა ყველაზე ნაკლებ მარკი-

1 იაკობსონი (Jakobson, 1960 : 270) დამაჯერებლად განსაზღვრავს ნულოვანი ნიშნების მნიშვნელობას სემანტიკური მარკირების სისტემისათვის: „აპროქიმ, ენის „ხატებრივი სიმბოლოები“ აქვს მგეტად მაღალი გამოკვეთილ უნივერსალურ მიდრეკილებას. ამგვარად, გრამატიკულ კორელაციაში ნულოვან აფიქსს უწყყმანოდ ვერ მივაკუთვნებთ მარკირებულ კატეგორიას, „არანულოვან“ (რეალუ) აფიქსს კი — არამარკირებულს... მოკლედ, ენა მიისწრაფვის თავიდან აიცილოს უწყვეტგვარი პიკაში, ერთი მხრივ, არამარკირებულ და მარკირებულ კატეგორიათა წყვეტსა და, მეორე მხრივ, ნულოვან და არანულოვან აფიქსთა წყვილს (ან მარტივ და რთულ გრამატიკულ ფორმათა) შორის.

არებული ბრუნვა, რომელსაც შეეძლო მოეხდინა პაციენსის (გარდამავალ კონსტრუქციებში), აგენსისა (ზოგიერთ გარდაუვალ კონსტრუქციაში) და იმ შემთხვევათა მარკირება, რომლებშიც აგენს/პაციენსის ოპოზიცია ნეიტრალიზებულია („საშუალ ზმნებში“) (იხ. Gotab. 1969). ამრიგად, სახელობითის, როგორც ძველი ქართულის ყველაზე ნაკლებ მარკირებული ბრუნვის, ფორმალურმა შესწავლამ შეიძლება წარმოგვიდგინოს იმ აღრეული საფეხურის ნაშთი, როცა გარდამავალ ზმნებს ნამდვილი ერგატიული კონსტრუქცია მოეპოვებოდათ.

ლიტერატურა

- Aronson, Howard I. 1969. Towards a formal analysis of the Georgian declension. *General Linguistics*, 9, 173-184.
- Aronson, Howard I. 1970. Towards a semantic analysis of case and subject in Georgian. *Lingua*, 25, 291-301.
- Gotab, Zbigniew. 1969. Subject as a linguistic category. *General Linguistics*, 9, 1. გიგინეიშვილი, ივ., რედ. 1970. თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები, პირველი კრებული. თბილისი: მეცნიერება.
- Greenberg, Joseph H. 1966. Language universals with special reference to feature hierarchies (*Lingua linguarum*, 59). The Hague: Mouton.
- Jakobson, Roman. 1966. Implications of language universals for linguistics. *Language universals*, 2nd ed., ed. by Joseph H. Greenberg, 263-278. Cambridge, Mass.: M. I. T. Press.
- Jakobson, Roman. 1971. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Selected writings of Roman Jakobson, vol. 2, 23-71. The Hague: Mouton.
- Tschenkéli, Kita. 1958. Einführung in die georgische Sprache, vol. I. Zürich: Amiran.

ბესარიონ ჯორბენაძე
(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

**მოქმედებითისა და ვნებითის ფორმათა დაპირისპირების
პრინციპისათვის ქართულში**

1

მოქმედებითი და ვნებითი ერთმანეთის მიმართ კონვერსიულ ფორმებად გაიგება: მოქმედებითი ფორმობრივ ამოსავალია შესაბამისი ვნებითისათვის (ა-კეთ-ებ-ს → ა-კეთ-ა → კეთ-დ-ებ-ა, მალ-ავ-ს → ი-მალ-ვ-ი-ს: ი-მალ-ებ-ა...). გამონაკლისს ქმნის ე. წ. უნიშნო (მესამე ტიპის) ვნებითი, რომელიც თვით ხდება ამოსავალი წარმოების დროს შესაბამისი მოქმედებითისათვის (თბ-ებ-ა: გა-თბ-ა → ა-თბ-ობ-ს). ასეთი კვალიფიკაცია ეძლევა ხსენებულ წარმოებას იმ გრამატიკულ სისტემაში, სადაც გვარის სამი ფორმა (მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო) გამოიყოფა და იმ სისტემაშიც, სადაც გვარი დინამიკურ ფორმებს უკავშირდება და მის მხოლოდ ორ (მოქმედებითსა და ვნებითს) ფორმას ასახელებენ.

მოქმედებითისაგან შესაბამისი ვნებითი თავსართ-ბოლოსართების დართვით იწარმოება. უნიშნო ვნებითის შემთხვევაში კი, პირიქით, მოქმედებითის ფუძის გაფორმება ხდება შესაბამისი ფორმანტებით.

ამის მიხედვით ვნებითის სამი ყალიბი გამოიყოფა:

ა) პრეფიქსიანი (ი-მალ-ებ-ა, ე-მალ-ებ-ა...)

ბ) სუფიქსიანი (თეთრ-დ-ებ-ა...)

გ) უნიშნო (თბ-ებ-ა...)

შესაბამისად, გამოყოფილია ვნებითის ნიშნები: პრეფიქსები **ი-** და **ე-**, სუფიქსი **-დ**.

2

ვნებითის ყალიბთა და სპეციფიკურ ნიშანთა გამოყოფას ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში ხანგრძლივი ტრადიცია აქვს.

ვნებითის ნიშნად **ი-** პრეფიქსს ჯერ კიდევ ანტონ კათალიკოსი ვარაუდობდა: „შემოქმედებითნი ზმნანი (. . .) ივნებითებთან ნიშნისა ამის

მიერ ი“. იმავდროულად ანტონი ცდილობს ვნებითისათვის ნიშანდობ-
ლივი ყალიბის დადგენასაც და მიაჩნია, რომ „ვნებითმან ზმნამან მი-
ილოს ებ მარცტალიცა და მბ“¹.

იოანე ქართველიშვილმა აწმყოში ვნებითის ყალიბისათვის ნიშან-
დობლივ ფაქტად დაადასტურა -ებ-ი დაბოლოების მქონელობა².

დ. ჩუბინაშვილის „მოკლე ქართულ გრამატიკაში“ აღნიშნულია,
რომ ვნებითი გვარის ზმნები მიიღება მოქმედებითისაგან ვპ-, ვა-, ვუ-
პრეფიქსების ვი- პრეფიქსით, ვ-, ვა-, ვი- პრეფიქსების ვე- პრეფიქ-
სით და მ-, მა-, მი- პრეფიქსთა მე- პრეფიქსით შეცვლის საშუალებით.
ამით იგი არსებითად მიუახლოვდა ე- პრეფიქსიანი ვნებითის გამო-
ყოფას. ვნებითისათვის ნიშანდობლივ დაბოლოებად მიჩნეულია -ი,
-ვი (ვი ბ ნ ე ვ ი) და -ები (ვი ზ ო მ ე ბ ი), აგრეთვე -დები (ე შე ნ-
დ ე ბ ი)³. უკანასკნელ შემთხვევაში არსებითად -დ სუფიქსიანი ვნები-
თის ყალიბია მინიშნებული.

ქველ ქართველ გრამატიკოსთაგან გვარის რაობას განსაკუთრებით
ღრმად ჩასწვდა პ. კვიცარიძე. მან გამოყო ვნებითის კაუზატიური
ფორმები ვ-ე-ეკლ-ე(ვ)-ინ-ებ-ი ტიპისა, „საშუალ“ გვარს უწოლა უფ-
რო შესაფერისი სახელი — „მდგომარეობითი“, ნათლად და სხარტად
წარმოაჩინა გვარის ლინგვისტური ბუნება: „ფრაზა — მონადირემ
ირემი მოკლა — შეგვიძლია ასე გადავასხვაოთ: ირემი მოიკლა მონა-
დირისგან. აზრი ერთი და იგივე არის, თუმცა პირველის ფრაზის შე-
მოქმედებითი (მოქმედებითი) ზმნა მეორეში ვნებითად იქცა. სხვა-
ობა მხოლოდ წინადადების სინტაქსშია: პირველის წინადადების საუბ-
ნი (ქვემდებარე) მეორეში დამატებად იქცა“⁴.

უფრო მოგვიანებით ეს საკვებით მართებული აზრი ასე გამოით-
ქვა: მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმათა დაპირისპირების შემ-
თხვევაში „იცვლება განხილვის თვალსაზრისი, პროცესის რეალური
შინაარსი კი ერთი და იგივეა“⁵. ბოლო ხანებში კი ამავე აზრის ასეთ
გამოხატვას რჩეობენ ზოგიერთ შემთხვევაში: „მოქმედებითი და ვნე-
ბითი გვარის დროს ერთი და იგივე სიღრმისეული სტრუქტურა რე-
ალიზებულია ნაირგვარი ზედაპირული სტრუქტურით“.

ვნებითის პრეფიქსებსა (მართალია, პირის ნიშანთაგან გამოუყოფ-

1 ქართული ლრამატიკა, შედგენილი ანტონ I-ის მიერ, თბილისი, 1965, გვ. 177.

2 იოანე ქართველიშვილი, ქართული ლრამატიკა, თბილისი, 1815, გვ. 54.

3 Д. Чубинов, Краткая грузинская грамматика, С.-Пб, 1855, стр. 17—18.

4 ქართული სწორმეტყველება, სასიხეო სახელმძღვანელო, პირველი წიგნი, შედ-
გენილი პ. კვიცარიძის მიერ, თბილისი, 1886, გვ. 111—114.

5 არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952, გვ. 276-277.

ლად: ვი-, ვე-, მე-) და -ებ-ი დაბოლოებაზე საგანგებოდ ამახვილებს ყურადღებას არ. ქუთათელაძე⁶.

თ. ჟორდანიას დაკვირვებათაგან ფასეულია იმის შემჩნევა, რომ ვნებითის ყალიბს უნარი შესწევს გამოხატოს „სამუდამო ნიშანი“ ანუ ჩვეულებითი, დამახასიათებელი მოქმედება სუბიექტისა: **პ ი წ ა ი ფ შ-ხ ე ნ ე ბ ა** (ანუ: **ნიწის თვისებაა ფშხენა**), **ხ ე ი თ ლ ე ბ ა**, **ძ ა ლ ლ ი კ ბ ი ნ ე ბ ა** და ა. შ.⁷

სილ. ხუნდაძემ შენიშნა, რომ ვნებითის ყალიბით შეიძლება გამოხატოს აქტიური მოქმედება: „ჩემი ძმა კარგ ამბებს იწერება“ ნიშნავს: „ჩემი ძმა კარგ ამბებს გვწერს“⁸. ვნებითის განხილვისას სქოლიოში ამ ფაქტს აღნიშნავდა თ. ჟორდანიაც⁹.

ნ. მარმა, რომელმაც არაბული გრამატიკის კვალობაზე ქართული მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ზმნები ოთხ (მოგვიანებით — ხუთ) ნაყად (ჯგუფად) დაყო, ვნებითისათვის ოთხი ყალიბი ივარაუდა: უნიშნო (ვწერ-ებ-ი), ი- პრეფიქსიანი (ვ-ი-წერ-ებ-ი, ვ-ი-ცხად-ებ-ი), ე- პრეფიქსიანი (ვ-ე-ცხად-ებ-ი) და -დ (||-ნ) სუფიქსიანი (ვ-ცხად-დ-ებ-ი). გამოყოფილ ფორმანტებს, ყველა ჩვენების მიხედვით, ნ. მარი ნაყის და არა ვნებითის ნიშნებად მიიჩნევს. ამიტომაც ვ-ი-სმ-ენ და ვ-ი-წერ-ებ-ი ფორმებს, მართალია, იგი კი განარჩევს როგორც მოქმედებითსა და ვნებითს, მაგრამ მიაკუთვნებს ერთსა და იმავე ნაყს, რომლის ნიშნადაც ასახელებს ი- პრეფიქსს. მეტიც: ნ. მარმა საგანგებოდ აღნიშნა, რომ ი- პრეფიქსი „ზმნას ანიჭებს უკუქცევითობის მნიშვნელობას ანდა უფრო მეკეთრად გამოხატავს მისი შინაარსის სუბიექტურ აღქმას“. აქ ივარაუდება როგორც ვ-ი-წერ, ვ-ი-წუხ-ებ, ასევე: ვ-ი-წერ-ებ-ი, ვ-ი-ბრუნ-ებ-ი ტიპის ფორმები¹⁰. რაც შეეხება ე- პრეფიქსს, ნ. მარი მას ა- და ი- პრეფიქსების ფონეტიკური ურთიერთზე-მოქმედების შედეგად მიიჩნევდა!¹¹.

თავდაპირველად ის, რაც შემდგომ ვნებითის პრეფიქსებად გამოიყო, ა. შანიძემ დაახასიათა როგორც ქცევის ნიშნები (აღრე იგი გა-

⁶ არ. ქუთათელაძე, პირველ-დაწყებითი ქართული გრამატიკა, ტფილისი, 1907, გვ. 81; მისივე: ქართული ზმნების კლასიფიკაცია, ტფილისი, 1887, გვ. 7, 29.

⁷ თ. ჟორდანია, ქართული გრამატიკა, ტფილისი, 1889, გვ. 61.

⁸ სილ. ხუნდაძე, ქართული გრამატიკა, ქუთაისი, 1917, გვ. 57.

⁹ თ. ჟორდანია, ხსენებული ნაშრომი, გვ. 66.

¹⁰ Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925, стр. 137.

¹¹ ნ. მარი, ხსენებული ნაშრომი, გვ. 138.

მოყოფდა ქცევის რვა ფორმას¹², შემდეგ ხუთს¹³ ნაცვლად მოგვიანო სამისა¹⁴). რაც შეეხება-დ (||-6-||-ენ) სუფიქსს, მის ოდინდელ დანიშნულებად ნასახელარ ზმნათა წარმოება აღინიშნა¹⁵, თუმცა, როგორც გაირკვა, ეს ფორმანტები ზმნისგანაც აწარმოებდნენ ახალ ზმნას: დუმ-ს→და-დუმ-დ-ა||და-დუმ-ნ-ა¹⁶. არსებობს სხვა მოსაზრებაც: -დ||-ენ (→-ნ) აწარმოებდა ნამყო დროს და მხოლოდ შემდეგ, გადაზარიანების ნიადაგზე, იქცა ვნებითის ნიშნებად¹⁷.

ამჟამად მიღებულია ის დებულება, რომელიც ვნებითის მაწარმოებლად ასახელებს ი- და ე- პრეფიქსებსა და -დ სუფიქსს.

3

ამასთან დაკავშირებით ისმის კითხვა: არის კი ზემოაღნიშნული ფორმანტები ვნებითის ფორმათა მაწარმოებლები ქართულში? სხვაგვარად: რა პრინციპითაა დაპირისპირებული მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმები ქართულში, აქვს კი ამ დაპირისპირებაში რაიმე არსებითი მნიშვნელობა იმას, რასაც ბოლოდროინდელი კვალიფიკაციით ვნებითის ნიშნებს ვუწოდებთ?

4

ამ თვალსაზრისით ქართული ზმნების განხილვისას რამდენიმე ფრიად საყურადღებო ფაქტი იჩენს თავს.

ა) ავიღოთ შეპირისპირება:

ი-მალ-ავ-ს — ი-მალ-ებ-ა.

ი-მალ-ავ-ს ფორმაში ი- სათავისო ქცევის ნიშნად მიიჩნევა, ი-მალ-ებ-ა ფორმაში იგივე ი- ვნებითის ნიშნად გამოიყოფა.

წინააღმდეგობა კიდეც უფრო ძლიერდება II სერიაში: და-ი-მალ-ა მან ის — მოქმედებითი გვარის სათავისო ქცევაა, ქცევის ნიშანია ი-; და-ი-მალ-ა ის — ვნებითის ფორმაა, მისი ნიშანია ი-.

12 ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტურა პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, ტფილისი, 1920, გვ. 36—37, 50—51, 79; მისივე; ნასახელარი ზმნები ქართულში, თხზულებანი. I, თბილისი, 1957, გვ. 36-37.

13 ა. შანიძე, ქართული ზმნის საქცევი, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VI, ტფილისი, 1926, გვ. 312-333.

14 ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, ტფილისის, 1930, გვ. 104.

15 ა. შანიძე, ნასახელარი ზმნები ქართულში, თხზულებანი, I, 1957, გვ. 37.

16 ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, მნიშვნ-ის მოამბე, V-VI, თბილისი, 1940, გვ. 536.

17 ფ. ერთელიშვილი, -დ||-ნ (-ენ) ვნებითობის სუფიქსთა გენეზიას საკითხისათვის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 93, თბილისი, 1960, გვ. 82, 88.

რატომ არის მატერიალურად და პოზიციურად, ასევე თავისი ქმედებისა და თვისების მიხედვით იდენტური ორი **ე-პრეფიქსი** სხვადასხვა მორფოლოგიური ღირებულებისა?

სინამდვილეში, როგორც ჩანს, უნდა ვილაპარაკოთ ამ ორივე ფორმისათვის საერთო — უკუქცევითობის — კატეგორიაზე, ოღონდ ერთ შემთხვევაში გარდამავალ უკუქცევითობაზე (**ი-მალ-ავ-ს**), მეორე შემთხვევაში — გარდაუქალზე (**ი-მალ-ებ-ა**).

ამ ვარაუდს თვით ხსენებულ ფორმათა ურთიერთმიმართების არსიც ადასტურებს.

რა აერთიანებს სემანტიკურად ამ ფორმებს?

— უკუქცევითობის სემანტიკა: ორივე ფორმა რეფლექსივს გამოხატავს.

რა განასხვავებს მათ ერთმანეთისაგან?

— ის, რომ ერთ შემთხვევაში სუბიექტისადმი მოქმედების შედეგის უკუქცევა ხდება, მეორე შემთხვევაში კი — თვით უშუალოდ მოქმედებისა. ამის გამო პირველი ზმნა (**ი-მალ-ავ-ს**) აქტივად გაიგება, მეორე (**ი-მალ-ებ-ა**) — პასივად.

ამრიგად, ზემოხსენებულ მიმართებაში უკუქცევითობა ზოგადი (გამაერთიანებელი) საკლასიფიკაციო ნიშანია, გვარი კი შიგა დიფერენცირებას ახდენს, კერძოობითი ნიშნის როლში განოდის.

ანალოგიისათვის შდრ.: **უ-თბ-ობ-ს** — **უ-თბ-ებ-ა** ტიპის მიმართება — **უ-** ორივე შემთხვევაში საობიექტო ქცევის ნიშანია. ორივე შემთხვევაში **უ-** ფორმანტს ერთი და იგივე კვალფიკაცია ეწლება და სრულიად სამართლიანადაც. მაგრამ ეს მართებული თვალსაზრისი ყველა შემთხვევაში ბოლომდე გატარებული არ არის.

ბ) ანალოგიურად დადგება საკითხი იმ მიმართებლისათვის, რომელშიც **ე-პრეფიქსი**ანი ფორმები მონაწილეობენ:

ე-ძებ-ს — **ე-ძებ-ნ-ებ-ა**

პირველი მოქმედებითია. აშკარად გამოიყოფა **ე-პრეფიქსი** (შდრ. მასდარი: **ძებ-ნ-ა**, ზმნა: **ძებ-ნ-ი-ს**), მაგრამ მისი სემანტიკა დაუდგენელია. მეორე ფორმა ენებითია და **ე-პრეფიქსი** ენებითის ნიშნად არის გამოყოფილი.

რატომ, რა ლოგიკური ან ლინგვისტური პრინციპითაა პირველ შემთხვევაში **ე-პრეფიქსი** „უფუნქციო“, მეორე შემთხვევაში კი — ენებითის ნიშანი?

მართალია, ივარაუდება, რომ **ე-პრეფიქსი**ანი ენებითი ისტორიულად უკავშირდება **ე-პრეფიქსის** შემცველ მოქმედებითი გვარის

ზმნებს¹⁸, მაგრამ ამ მართებულ თვალსაზრისს რატომღაც მხარდაჭერა არ მოუპოვებია.

გ) ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა 'შემდეგი მიმართება:

ი-წერ-ებ-ა — ე-წერ-ებ-ა.

პირველი ე. წ. ი- პრეფიქსიანი ვნებითია, ერთპირიანი. მეორე — ე- პრეფიქსიანი, ორპირიანი. პირველი ნეიტრალურია, მეორე — საობიექტო ქცევის ფორმებს უტოლდება სემანტიკურად გარკვეულ შემთხვევაში (თუმცა ყოველთვის — არა!).

და აი, სწორედ ამ შემთხვევაში იჩენს თავს ყველაზე რელიეფურად ვნებითის ფორმათა ამგვარი განაწილებისათვის ნიშანდობლივი წინააღმდეგობა.

რა აერთიანებს ამ ფორმებს?

— უეჭველია, რომ ვნებითობის სემანტიკა!

რა განასხვავებს?

— ის, რომ ერთი აბსოლუტურია (მიუმართავია), მეორე — რელატიური (სხვა პირზეა მიმართული).

ახლა ფორმობრივ მსგავსება-განსხვავებაზეც უნდა ითქვას.

რა აქვთ საერთო ფორმობრივ ამ მონაცემებს?

— ყალიბი.

რა აქვთ განსხვავებული?

— ერთადერთი რამ — ფორმანტები: პრეფიქსები ი- და ე-.

ამრიგად,

1) სემანტიკურად იდენტურია ვნებითობის ფუნქცია, ფორმობრივ — ყალიბი. ბუნებრივია, ვივარაუდოთ, რომ იდენტური სემანტიკის გამოხატვა იდენტურ, საერთო ფორმობრივ მონაცემს ეკისრება, ანუ: ვნებითობის სემანტიკას ამ შემთხვევაში გამოხატავს ყალიბი, ე. ი. ის, რაც საერთო აქვს ორივე ფორმას.

2) სემანტიკურად განსხვავებულია ის, რომ ერთ შემთხვევაში მიუმართავი, ხოლო მეორე შემთხვევაში ობიექტზე მიმართული მოქმედება გამოიხატება. მასალობრივ განსხვავებულია ი- და ე- ფორმანტები. ბუნებრივია, ვივარაუდოთ, რომ ამ ფორმანტებით გამოიხატება შესაბამისი სემანტიკური განსხვავება: ე- გარკვეული დანიშნულების ობიექტის მქონელობაზე მიუთითებს, ი- — უკუქცევითობას გამოხატავს. ამიტომაცაა, რომ პირველი (ე- პრეფიქსი) რელატიური სემანტიკის გამომხატველ ფორმებში გვხვდება, მეორე (ი- პრეფიქსი) — მი-

¹⁸ ი. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ძველ ქართულში, თბილისი, 1954, გვ. 300-301; ლ. ნოზაძე, იწ-ენიანი ვნებითის ურთიერთობის საკითხისათვის ქართულში, იპმ, IX-X, თბილისი, 1958, გვ. 134.

უმართავი სემანტიკისა: სუბიექტს უბრუნდება თავისივე მოქმედება, შესაბამისად — კონსტრუქციაში ერთი (სუბიექტური) პირია.

დ) რა აერთიანებს და რა განასხვავებს სემანტიკურად და ფორმობრივ შემდეგ წყვილებს:

ე-პირ-ებ-ა — პ-პირ-დ-ებ-ა

ე-მორჩილ-ებ-ა — პ-მორჩილ-დ-ებ-ა

ი-ჟანგ-ებ-ა — ჟანგ-დ-ებ-ა

ი-თვრ-ებ-ა — თვრ-ებ-ა

ე-ცხად-ებ-ა — ცხად-დ-ებ-ა

ე-მძიმ-ებ-ა — მძიმ-დ-ებ-ა და ა. შ.?

უეჭველია, რომ აერთიანებს ვნებითობის სემანტიკა (ვნებითობა აქ, რა თქმა უნდა. არ შეიძლება გავიგოთ წმინდა პასივობად).

განასხვავებს კი სხვა — მეტნაკლებად წარმოჩენილი — ფუნქციები.

ფორმობრივ ყველა მათგანს ერთი და იგივე ყალიბი აქვს, განასხვავებს ფორმანტები.

მაშასადამე, ვნებითობა იდენტური ყალიბით გამოიხატება, ყველა სხვა (დამატებითი) ფუნქცია — შესაბამისი ფორმანტებით.

რაა ეს განსხვავებული ფუნქციები?

ივარაუდება, რომ:

ი- გამოხატავს უკუქცევითობას (რეფლექსიურობას),

ე- მიანიშნებს გარკვეული დანიშნულების ობიექტური პირის მქონელობაზე,

-დ აღნიშნავს გარდაქცევითობას (ეს სემანტიკა პირველად ა. შანიძემ გამოყო).

გასათვალისწინებელია ვნებითის შემდეგი ტიპის პარალელურ ფორმათა არსებობაც:

ა-დიდ-ებ-ს — დიდ-დ-ებ-ა/ე-დიდ-ებ-ა

ა-პატარავ-ებ-ს — პატარავ-დ-ებ-ა/ე-პატარავ-ებ-ა

ა-ცეკვ-ებ-ს — ა-ცეკვ-დ-ებ-ა/ე-ცეკვ-ებ-ა

ა-თამაშ-ებ-ს — გა-თამაშ-დ-ებ-ა/ე-თამაშ-ებ-ა...

რა არის ამ შემთხვევაში მიზეზი ვნებითის პარალელურ ფორმათა არსებობისა (დიდ-დ-ებ-ა — ე-დიდ-ებ-ა...)?

ამის მიზეზი არავითარ ეჭვს არ იწვევს:

ორივე ვნებითია იმის გამო, რომ იდენტური ყალიბი მოეპოვება.

განსხვავება კი ის არის, რომ -დ სუფიქსიანი ფორმა გარდაქცევის (ტრანსფორმირების) სემანტიკას გამოხატავს, ე- პრეფიქსიანი ფორმები — მიჩნევითობას, ან ზოგადად: გუნება-განწყობას.

ამრიგად, უეჭველ ფაქტად უნდა ჩათვალოს, რომ ვნებითობის (ანუ: ამ შემთხვევაში საერთო) სემანტიკის დიფერენცირება ხდება სხვადა-

სხვა ნიშნის (ფორმანტის) მქონებელ ფორმებში. მაშასადამე, შესაძლებელი ყოფილა ვნებითობის ფუნქციის შეუღლება სხვადასხვა ფუნქციასთან. ამოსავალი (ბაზისური) სემანტიკა (ვნებითობა) გამოიხატება ყველა ამ ფორმისათვის საერთო რამით — ყალიბით. სხვაობის გამომხატველად შესაბამისი ფორმანტები გვევლინება.

აქედან გამომდინარე, ვნებითის სხვადასხვა ფორმისათვის სხვადასხვაგვარი სემანტიკური სტრუქტურა ივარაუდება, რომელთაც საერთო ექნებათ ბაზისური (ვნებითობის) სემანტიკა:

ი-წერ-ებ-ა = დინამიკა + გარდაუვალობა + უკუქცევითობა.

იმ შემთხვევაში, როცა სახელის ფუძეა ამოსავალი, დამატებით შემოდის ინსტრუმენტატივის სემანტიკაც: ი-ბარ-ებ-ა = დინამიკა + გარდაუვალობა + უკუქცევითობა + ინსტრუმენტატივი.

დუმ-დ-ებ-ა = დინამიკა + გარდაუვალობა.

სახელადი ფუძის შემთხვევაში დამატებით წარმოდგენილი იქნება გარდაქცევითობის სემანტიკა: წითლ-დ-ებ-ა = დინამიკა + გარდაუვალობა + გარდაქცევითობა.

თბ-ებ-ა = დინამიკა + გარდაუვალობა.

ორი ფორმა საერთო სემანტიკური სტრუქტურისა აღმოგვაჩნდა: დუმდება და თბება (-დ სუფიქსიანი და უნიშნო ვნებითები) გამოხატავს: დინამიკა + გარდაუვალობა. ხერხდება მათი დიფერენცირებაც.

-დ სუფიქსიანი ფორმა, ჯერ ერთი, იმით განსხვავდება უნიშნო ვნებითისაგან, რომ სახელადი ფუძის შემთხვევაში დამატებით გარდაქცევითობის სემანტიკის გამოხატვის უნარს იძენს (რაც გამოირიცხება უნიშნო ვნებითის შემთხვევაში).

გარდა ამისა, როგორც ეს ზოგიერთ ძველ გრამატიკაშიც იყო აღნიშნული, -დ სუფიქსიან ფორმებს უნარი შესწევთ გამოხატონ მოქმედების დაწყებითობის სემანტიკა (*verba inchoativa*)¹⁹. წითლ-დ-ებ-ა = გაწითლებას იწყებს (შდრ. თბ-ებ-ა = თბილი ხდება, ათბობენ: „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“, ტ. IV).

და მაინც სხვაობა მინიმალურია. ენაში საერთოდ არის დამოწმებული სხვადასხვა სემანტიკური სტრუქტურის მქონე ვნებითის ფორმების ფუნქციური ნეიტრალიზაციის შემთხვევები, რაც, თავის მხრივ, ხელს უწყობს ნარჩევარი წარმოების ვნებითის ფორმებს 'შორის სავარაუდებელი ფუნქციური სხვაობის ნიველირებას, მათ ერთმანეთთან სემანტიკურ დაახლოვებას.

5

ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ:

ვნებითობის სემანტიკა მორფოლოგიურად გამოიხატება შესაბამისი

¹⁹ იხ., მაგალითად, მ. ჭანაშვილი. ქართული გრამატიკა, ტფილისი, 1906, გვ. 108.

ყალიბით. ე. წ. ვნებიტის ნიშნებს, როგორც ზმნური ფუჰისათვის პასიურობის ფუნქციის მიმნიშვნელთ, ან თუნდაც როგორც პასიურობის გამომხატველებს, ასე ეთქვათ, ფრიად პირობითი ხასიათი აქვს. ანუ: ი-ხატ-ებ-ა, ე-ხატ-ებ-ა, თეთრ-დ-ებ-ა ზმნები იმიტომ კი არ არიან ვნებიტები, რომ ი-, ე- და -დ ფორმანტები მოეპოვებათ, არამედ იმის გამო, რომ გარკვეული ყალიბითა და კონსტრუქციით უპირისპირდებიან შესაბამის მოქმედებითებს, ხსენებულ ნიშნებს კი თავთავისი სხვა ფუნქცია მოეპოვებათ.

ამის გათვალისწინების გარეშე აუხსნელი დაგვიჩვენა:

ა) რატომ გვაქვს ი- პრეფიქსი მოქმედებითშიც და ვნებითშიც,

ბ) თუ ე- ვნებიტის ნიშანია, მაშინ რა კვალიფიკაცია მიეცეთ მოქმედებითის ფორმებში დამოწმებულ ე- პრეფიქსს: ე-ძებ-ს||ე-ძი-ებ-ს, მი-ვ-ე-ც, გა-ე-კეთებინ-ა?

6

ამრიგად, მოქმედებითისა და ვნებიტის ფორმათა დამაპირისპირებლად გამოიყო ორი ფაქტორი: მორფოლოგიური ყალიბი და კონსტრუქცია. ეს ორი ფაქტორი მოქმედებს არა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლივ, არამედ როგორც ორი ურთიერთშემავსებელი მონაცემი.

მართლაც:

ა) ვნებიტისა და მოქმედებითის მორფოლოგიური ყალიბები ყველაზე უფრო მკვეთრად განსხვავდებიან I სერიაში:

ვ-ი-მალ-ავ — ვ-ი-მალ-ებ-ი/ვ-ი-მალ-ვ-ი

ვ-უ-მალ-ავ — ვ-ე-მალ-ებ-ი/ვ-ე-მალ-ვ-ი

ვ-ა-თეთრ-ებ — ვ-თეთრ-დ-ებ-ი

ვ-ა-თბ-ობ — ვ-თბ-ებ-ი...

კონსტრუქციული სხვაობა აქ მინიმალურია: ვ-ი-მალ-ავ ზე მას, მაგრამ: ვ-ი-მალ-ებ-ი (მესამე პირში: ი-მალ-ავ-ს ის მას, მაგრამ: ი-მალ-ებ-ა ის). ეს სხვაობაც ალარა გვაქვს იმ შემთხვევაში, როცა ვნებიტის ყალიბით აქტიური მოქმედება გამოიხატება და კონსტრუქციაში ობიექტური პირი შემოდის; შდრ.: მოქმედებითი: მეგობარი წერ-ს წერილს — ვნებითი: მეგობარი ი-წერ-ებ-ა წერილს.

ამის საპირისპიროდ:

ბ) ვნებიტისა და მოქმედებითის კონსტრუქციები ყველაზე მკვეთრად განსხვავდებიან II სერიაში:

და-ი-მალ-ა მან ის — მოქმედებითია, მაგრამ:

და-ი-მალ-ა ის — ვნებითი.

ეს მაშინ, როცა მორფოლოგიურ ყალიბებს შორის განსხვავება ამ შემთხვევაში ან სულ არ არის (და-ი-მალ-ა), ან მინიმალურია (ვა-ა-თბ-ობ — ვა-თბ-ა, გა-ა-წითლ-ა — გა-წითლ-დ-ა...).

ამრიგად, იმ შემთხვევაში, როცა მორფოლოგიურ ყალიბს დაპირისპირების აღნიშვნის მაქსიმალური დატვირთვა აქვს, კონსტრუქცია შინიმალურ როლს ასრულებს ამ დაპირისპირებაში. და, პირიქით, როცა მორფოლოგიური ყალიბები შინიმალურად ან სულ არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, დაპირისპირების წარმოჩენას მაქსიმალურად კისრულობს კონსტრუქცია.

ეს ფაქტი მრავალმხრივ ყურადსაღებია. იგი კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ მორფოლოგიურ და სინტაქსურ საშუალებებს ერთი და იგივე დანიშნულება აქვთ ენაში და მათი დაპირისპირება ფრიად ჰირობითი მოვლენაა.

7

ორიოდე სიტყვა მოქმედებითისა და ვნებითის სემანტიკური დაპირისპირების შესახებ.

გვარის ფორმათა სემანტიკური განმარტების ყველაზე გავრცელებული ვარიანტი ჯერ კიდევ დიონისე თრაკიელის „გრამატიკის ხელოვნებაში“ იღებს სათავეს. ამის მიხედვით, მოქმედებითია ის ზმნა, რომელიც გამოხატავს სუბიექტის მიერ ჩადენილ აქტიურ მოქმედებას. ვნებითია ზმნა, რომლითაც გამოიხატება სუბიექტის მიერ განცდილი მოქმედება. ანუ: აქტივის დროს სუბიექტი მოქმედებს, პასივის დროს სუბიექტი განიცდის ამ მოქმედებას. „მუშა სახლს აშენებს“ — „სახლი შენდება მუშის მიერ“ — ამ დეფინიციის ქრესტომათიული ნიმუშია.

მაგრამ ენაში ამგვარი სწორხაზოვანი სხვაობა მოქმედებითისა და ვნებითის ფორმებს შორის ერთეულია და არც მოხმარებას სიხშირის მიხედვით არის გამორჩეული.

ეს არის ენის მუმიფიცირებულ ფორმათა ანალიზის კლასიკური ნიმუში. მაგრამ ენა მისსავე დინამიკაში უნდა იქნეს შესწავლილი და ამგვარი მიდგომა მრავალი ფაქტის ახლებურ გააზრებას მოითხოვს.

ეს მოთხოვნა ადრევე იქნა შენიშნული, რაც გახდა კიდევაც მიზეზი გვარის ფორმათა ადეკვატური კვალიფიკაციის ძიებისა.

ამ ძიებამ ჯერჯერობით გვარის განსაზღვრის ორი საინტერესო ცდა მოგვცა.

ერთის შესახებ (რომ გვარის ფორმების დროს იცვლება განხილვის თვალსაზრისი, ხოლო პროცესის რეალური შინაარსი ერთი და იგივე რჩება) ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. ამ განმარტების მოდიფიკაციას წარმოადგენს ბ. ჰაერანეკის მიერ შემოთავაზებული განსაზღვრა: გვარის ფორმათა დაპირისპირების დროს იდენტური აზრობრივი შინაარსის (ანუ: იდენტური საგნობრივი მნიშვნელობის) ფარგლებ-

ში იცვლება ზმნით გამოხატული მოქმედების მიმართება სუბიექტისა ან, საერთოდ, წინადადების კონსტრუქციის მიმართ²⁰.

მეორე განსაზღვრა ა. ხოლოდოვიჩის ეკუთვნის, რომელმაც განასაზღვრა დიათეზა და გვარი. დიათეზა განიმარტება როგორც სემანტიკური დონის მონაცემების (სუბიექტისა და ობიექტის) მიმართება სინტაქსური დონის მონაცემებთან (ქვემდებარესა და დამატებასთან), ანუ: დიათეზა არის მიმართებათა სქემა სემანტიკური და სინტაქსური დონეების ერთეულებს შორის. გვარი კი განისაზღვრება როგორც ზმნურ ფორმაში გრამატიკულად მარკირებული დიათეზა. მართლად ეს ასე გამოიხატება: „იანმა მოკლა პანი“ — აქ ერთმანეთს თანხედება სუბიექტი და ქვემდებარე, ერთი მხრივ, და ობიექტი და დამატება, მეორე მხრივ; მაგრამ: „პანი მოკლა იანის მიერ“ — აქ უკვე სხვაობა გვაქვს: „პანი“ არის სემანტიკურად ობიექტი, მაგრამ სინტაქსურად ქვემდებარეა, ხოლო „იანის მიერ“ სემანტიკურად სუბიექტია, მაგრამ სინტაქსურად უკვე დამატების როლში გამოდის. ეს არის ღიათეზა. თავის მხრივ, დიათეზა, რომელიც ზმნაში შესაბამისი მორფოლოგიური ინვენტარით აღინიშნება, იქნება გვარის კატეგორია²¹. ანალოგიური ხასიათის მინიშნება გვარის კატეგორიის რაობაზე ქართულ სპეციალურ ლიტერატურაში კარგა ხანია არსებობს.

ორივე შემთხვევაში გვარის განმარტების უთუოდ საინტერესო ცდებთან გვაქვს საქმე, როცა აშკარად ჩანს, რომ გვარის კატეგორია მარტოოდენ აქტივისა და პასივის ურთიერთობაზე არ დაიყვანება.

8

არის კი საერთოდ აქტივისა და პასივის თვალსაზრისით დაპირისპირება გამოხატული გვარის ფორმებს შორის?

თუკი ავიღებთ შემდეგი ტიპის მიმართებებს:

მწერალი წერს წიგნს — წიგნი იწერება მწერლის მიერ.

მუშა აშენებს სახლს — სახლი შენდება მუშის მიერ,

დანა ჰრის პურს — პური იჰრება დანით,

სიცხე ახშობს ბალახს — ბალახი ხმება სიცხისგან,

უეჭველია, რომ აქ გვაქვს ის კლასიკური შემთხვევა, როცა აქტიური და პასიური სუბიექტის დასახელება არ ძნელდება.

მრავლისაგან მრავალ შემთხვევაში კი მოქმედებითი და ენებითი გვარის ფორმათა ამგვარი ფუნქციური განაწილება საკვებით შეუძლე-

²⁰ B. Havránek, *Genera verbi v slavanských jazycich*, 1, Praha, 1928; 2, Praha, 1937.

²¹ A. A. Холодович, *Проблемы грамматической теории*, Ленинград, 1979, с. 279—280, 284.

ბელი ხდება: მალ-ავ-ს და ი-მალ-ებ-ა, ა-ლაპარაკ-ებ-ს და ე-ლაპარაკ-ებ-ა, ა-პირ-ებ-ს და ჰ-პირ-დ-ებ-ა და სხვა მრავალი არ შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც ერთმანეთის ზიშართ აქტივისა და პასივის ფორმები.

სემანტიკური ანალიზის ერთ-ერთი საშუალებაა სემანტიკური პერიფრაზირება, რის კარგ ნიმუშს განმარტებითი ლექსიკონები იძლევიან. ამის მიხედვით აშკარად წარმოჩნდება ამა თუ იმ ფორმის სემანტიკური სტრუქტურა. აი, როგორ არის ახსნილი მალ-ავ-ს და ი-მალ-ებ-ა ფორმები ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში:

მალავ-ს — ფარულად ინახავს; იმალებ-ა — ისე ეწყობა, რომ ისე ინახავს, რომ ვერ ნახონ, ფა-ვერ იპოვონ; ფარული, უჩინარი რავს, არ აჩენს: არ ამჟელს, არ ხდება; თავს აფარებს (რასმე). ამჟელავნებს, საიდუმლოდ ინახავს.

ამის მიხედვით უკვე ნათელია, რომ მალ-ავ-ს და ი-მალ-ებ-ა ფაქტობრივ ორივე არის აქტიური მოქმედების გამომხატველი ფორმა, რომ აღარაფერი ვთქვათ ა-ლაპარაკ-ებ-ს და ე-ლაპარაკ-ებ-ა, ა-პირ-ებ-ს და ჰ-პირ-დ-ებ-ა და სხვა მისთანა ფორმებზე.

მაშ, რა განასხვავებს ამ წყვილელულთა შემადგენელ ფორმებს ერთმანეთისაგან?

სემანტიკურად — განხილვის, აღნიშვნის თვალსაზრისი,

სინტაქსურად — ნაირგვარი კონსტრუქცია,

მორფოლოგიურად — ნაირგვარი ყალიბი.

9

ამა თუ იმ ფორმის სემანტიკური სტრუქტურა ყოველთვის კონკრეტულ კონტექსტში დგინდება. ამიტომაც ყოველი ფორმობრივი დაპირისპირების სემანტიკური სტატუსი ლაბილურია, მთლიანად კონტექსტითაა შეპირობებული. აი, ერთი ნიმუში ამისა:

ა) კარგი წიგნი კარგი მწერლის მიერ იწერება — გამოხატულია გარდაუვალი დინამიკური მოქმედება, ზმნა პასიურ მოქმედებას ვადმოცემს;

ბ) მეგობარი ქალაქიდან კარგ ამბებს იწერება — ვადმოიცემა დინამიკური მოქმედება, სემანტიკურად — გარდამავალთან გატოლებული, ზმნა აქტიურ მოქმედებას გამოხატავს;

გ) კარგი წიგნი ცუდ წიგნზე ძნელად იწერება — ვადმოიცემა კარგი წიგნის თვისება, ზმნა ფაქტობრივ სტატიკას, თვისობრიობას გამოხატავს.

შეიძლება დავასკვნათ: გვარის ტრადიციული განსაზღვრა მთელი სისრულით არ ასახავს ენაში რეალურად არსებულ ვითარებას.

ერთი და იგივე ფორმობრივი მიმართებანი ენაში ხშირად წაირგვარ მნიშვნელობებს გამოხატავენ კონტექსტის შესაბამისად.

ენის თეორიაში ეს ფაქტი ადეკვატურად უნდა აისახოს.

Б. А. ДЖОРБЕНАДЗЕ

ПРИНЦИПЫ ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЯ ФОРМ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОГО И СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГОВ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

1. Традиционный принцип противопоставления форм действительного и страдательного залогов не отражает реально существующего положения в грузинском языке. Не учитывается тот неоспоримый факт, что в языке одними и теми же формальными взаимоотношениями в зависимости от контекста часто выражаются различные значения.

2. Формы действительного и страдательного залогов противопоставляются в основном не по принципу актив-пассив, а по следующим показателям: а) формально — моделями, б) синтаксически — конструкциями, в) семантически — различными отношениями к выражению одного и того же явления.

3. Наличные в формах страдательного залога форманты выражают не семантику пассивности (как это обычно считается), а грамматические значения возвратности, трансформативности и др.

ბ. გოგოლაშვილი

(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

სუბიექტური მესამე პირის -ს, -ა, -ო სუფიქსთა განაწილებისათვის ახალ ქართულში

1

ახალ ქართულში სუბიექტური მესამე პირის მხოლოდობით რიცხვს სამი სუფიქსი აღნიშნავს: -ს, -ა, -ო. თითოეულ მათგანს გამოყენების მკაცრად განსაზღვრული სფერო აქვს. ერთი და იმავე ზმნის ერთსა და იმავე ფორმასთან არ ხდება მათი თავისუფალი მონაცვლეობა¹.

-ს, -ა, -ო სუფიქსები, ერთი შეხედვით, განაწილების ავალსაზრისით რთულ სურათს ქმნიან. ჩვენთვის სარწმუნოა მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც -ო ბოლოსართი -ა-საგან არის მიღებული: „ამოსავალი ფონეტიკური ვითარება იყო (ვ'ს მეზობლობა), მაგრამ შემდეგ -ო ანალოგიის მიხედვით სხვა ზმნებსაც გაუჩნდათ -- ყველგან ა'ს ადგილას“². რადგან ეს ასეა, ვისაუბრებთ -ა და -ს სუფიქსთა განაწილების საფუძველზე და შემდეგ შევეცდებით ვაჩვენოთ, რა შემთხვევაში გამოვლინდება -ო სუფიქსი -ა'ს ადგილას.

2

სამეცნიერო ლიტერატურაში -ს და -ა სუფიქსთა განაწილების საფუძველად მორფოლოგიური პრინციპია მიჩნეული. ზმნის გვარისა და მწკრივის კატეგორიათა მიხედვით ამ სუფიქსთა განაწილების სურათია

¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში მიუთითებენ -ა და -ო სუფიქსთა თავისუფალ მონაცვლეობაზე: ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბილისი, 1973, გვ. 430; ა. ონიანი, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბილისი, 1978, გვ. 60. ვფიქრობთ, დარგა//დარგო ტიპის პარალელური ფორმების არსებობა -ა და -ო სუფიქსთა თავისუფალი მონაცვლეობას შედეგი არ არის; ეს ფორმები სხვადასხვა პარადიგმის წევრებია. იხ. ჩვენი: „შერეული პარადიგმები ნამყო ძირითადის წარმოებაში“, ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საკითხები, თბილისი, 1978, გვ. 35-38.

² ა. რ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი ენათმეცნიერული დახასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი. ტ. I, 1950, გვ. 053.

წარმოდგენილი ა. შანიძის „ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები“³. საკითხს სპეციალურად განიხილავს ა. ონიანი⁴. ნაშრომში სრულად არის აღწერილი ყველა ის შემთხვევა, სადაც განსაზღვრული -ა და -ს სუფიქსები გამოვლინდება. შედეგი ასეთია: „აღნიშნული ალომორფები არსებითად მწკრივთა მიხედვით ნაწილდებიან“⁵. აწმყო-მყოფადის მწკრივებში ეს წესი არ აღმოჩნდა საკმარისი — ერთსა და იმავე მწკრივში გვხვდება როგორც -ა, ასევე -ს. საჭირო გახდა დამატებითი წესების შემოტანა: ზმნის გვარის, სუბიექტის ბრუნვაცვალებადობისა თუ უცვლელობის, თემისა თუ მწკრივის ნიშანთა გათვალისწინებით⁶. ამგვარი კვლევა შესაძლებლობას იძლევა სრულად აღიწეროს ყველა ის შემთხვევა, სადაც ხდება -ა და -ს სუფიქსთა გამოვლენა, მაგრამ დასკვნა — „აღნიშნულ ალომორფთა გამოვლენას განაპირობებს არა ფონოლოგიური გარემოცვა, არამედ რომელიმე მორფოლოგიური კატეგორია (მწკრივი, კილო, გვარი...)“⁷ — სადავოდ გვეჩვენება, რადგან არ ხდება ერთი რომელიმე პრინციპის ბოლომდე გატარება ამ სუფიქსთა განაწილების საფუძვლად. როგორც აღნიშნული იყო, მწკრივთა მიხედვით განაწილება არ იძლევა ამომწურავ პასუხს; სუბიექტის ბრუნვაცვალებადობა თუ უცვლელობაც არ არის გადამწყვეტი (-ს გვაქვს ორივე შემთხვევაში), -ს სუფიქსის მომდევნო პოზიციაშიც ორივე სუფიქსი დასტურდება (იწე-ი-ს, მაგრამ აფენ-ი-ა...); -ავ თემის ნიშანთან, მართალია, გვხვდება მხოლოდ -ს, მაგრამ სხვა თემის ნიშნები ამგვარ ჩვენებას არ იძლევიან. მედიოპასიურ ზმნებთანაც ორივე სუფიქსი შეიძლება შეგვხვდეს (დევ-ს, წევ-ს, მაგრამ უნდ-ა, სჯერ-ა...).

ამდენად, ამგვარი პრინციპის მიხედვით შეიძლება მოხერხდეს აღწერა -ს და -ა სუფიქსთა გამოვლენის შემთხვევებისა, მაგრამ ახსნა. როგორც ჩანს, შეუძლებელია.

მიუთითებენ იმასაც, რომ „ფაქტობრივ ასეთივე ვითარებაა ძველ ქართულშიც: S₃ მორფემის /-ს/, /-ა/, /-ო/, /-ნ/, /-დ/ ალომორფების განაწილება მორფოლოგიურ პრინციპს ემყარება“⁸. მართალია, აღნიშნულ სუფიქსთა განაწილებისათვის ძველ ქართულში თითქმის მართებული ჩანს მორფოლოგიური პრინციპის მისადაგება, მაგრამ ეს ფაქტი აშკარად ვითარებას ვერ აგვიხსნის. უფრო სწორად, აქველ ქართულში სუბიექტური მესამე პირის მხოლოდობითი რიცხვის სუფიქსთა განაწილების წესებს ვერ გავავრცელებთ ახალ ქართულზე, რადგან

3 ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 423 და შშდ.

4 ა. ონიანი, დასახ. ნაშრ.

5 იქვე, გვ. 57.

6 იქვე, გვ. 58-59.

7 იქვე, გვ. 170.

8 იქვე.

პრინციპული სხვაობა არსებობს სუბიექტური მესამე პირის ნიშანთა სისტემის თვალსაზრისით ძველსა და ახალ ქართულს შორის.

3

სუბიექტური მესამე პირის ნიშანთა სისტემა ძველ ქართულში ამგვარი სახით წარმოგვიდგება:

მხ. რიცხვი

-დ

-5

-ს

-ა

(-ო)

მრ. რიცხვი

-ედ

-ენ/-ან/-5

-ეს

ამ აფიქსთა რაობის, მათი ფუნქციებისა და მხოლოდობითისა და მრავლობითის ფორმანტთა ურთიერთშესაბამისობის შესახებ მრავალჯერ ყოფილა მსჯელობა. ამ საკითხებთან დაკავშირებით აზრთა საგრძნობი სხვადასხვაობაც არის. ჩვენთვის არსებითი ის არის, რომ ყველა მათგანი ძველ ქართულში ერთიმეორის გვერდით თანაარსებობდა და სუბიექტურ მესამე პირს აღნიშნავდა. ქართული სალიტერატურო ენის თხუთმეტსაუკუნოვანი ისტორია ნათლად გვიჩვენებს ამ სისტემის ცვლილების სურათს:

მხოლოდობით რიცხვში გამოყენების არეს იფართოებს -ს სუფიქსი და იჭერს იმავე ფუნქციით აღჭურვილი -ნ და -დ ფორმანტების ადგილს. იმავდროულად -ს სუფიქსის ადგილს რიგ შემთხვევაში -ა სუფიქსი იკავებს (დინამიკურ გარდაუვალ ზმნათა აწმყოში).

მრავლობით რიცხვში გამოყენების არეს იფართოებს ნარიანი მწარმოებლები, კერძოდ -ენ სუფიქსი. -ედ ფორმანტი დაიკარგა, ხოლო -ეს სუფიქსის გამოყენების არე დავიწროვდა: თუ ძველ ქართულში იგი აღნიშნავდა სუბიექტური მესამე პირის მრავლობით რიცხვს უწყვეტელსა და წყვეტილში ყველა ტიპის ზმნასთან, ახალ ქართულში -ეს სუფიქსი მხოლოდ წყვეტილში გამოიყენება მოქმედებითი და საშუალო-მოქმედებითი გვარის ზმნებთან.

ამრიგად, სისტემის ცვლის ტენდენცია ასეთია: მხოლოდობით რიცხვში თანხმოვანსუფიქსთაგან -ს გაბატონდა, მრავლობითში — -ენ სუფიქსი იჩენს ამგვარ მიდრეკილებას. ეს ტენდენცია ამჟამად იმერულ დიალექტში წარმოგვიდგება დასრულებული სახით: აქ -ეს სუფიქსი გარდამავალ ზმნათა წყვეტილში -ენ'მა შეცვალა (გააკეთ-ენ, ააშენ-ენ...). -ენ იჭერს -ან სუფიქსის ადგილსაც (ტირი-ენ, მოდი-ენ...)

ახალი ქართულის მარტივი სისტემა ძველი ქართულის რთული სისტემის ადგილს იჭერს. აქედან გამომდინარე, ახალი სისტემის წევრთა

ფუნქციური დატვირთვაც, მათი გამოყენების სფეროც იცვლება. ყოველივე ეს კი უფლებას გვაძლევს განსხვავებულად მივუღდეთ ამ აფიქსთა განაწილების საკითხს ძველსა და ახალ ქართულში. ვვარაუდობთ, რომ განაწილების საფუძველი განსხვავებული იყო ძველი ქართულისათვის.

რა არის საფუძველი სუბიექტური მესამე პირის -ს და -ა სუფიქსთა განაწილებისა, შესაძლებელი არის თუ არა მათი გამოვლენის ყველა შემთხვევას შორის რაიმე საერთო ნიშნის დაძებნა? ვფიქრობთ, კი.

4

სუბიექტური მესამე პირის -ს და -ა სუფიქსთა გამოვლენისათვის არსებითი მნიშვნელობა უნდა ენიჭებოდეს საყრდენი მორფემის თვისობას⁹. ახალ ქართულში ფაქტობრივ სუბიექტური მესამე პირის ნიშნის საყრდენი მორფემა ყველა შემთხვევაში მარცვლოვანია. საყრდენი მორფემა შეიძლება იყოს როგორც ძირეული (წერ-ს, დრეკ-ს...), ასევე სუფიქსური (აკეთ-ებ-ს, ხატ-ავ-ს...). სუფიქსურის შემთხვევაში შეიძლება იყოს ოდენხმოვნის (გააკეთ-ო-ს...) და ხმოვნისა და თანხმოვნის შემცველიც (თამაშ-ობ-ს...). როცა ვამბობთ, რომ არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება საყრდენი მორფემის თვისობას, ვგულისხმობთ საყრდენი მორფემისეული ხმოვნის ნულთან მონაცვლეობა-არმონაცვლეობას.

აქ, რა თქმა უნდა, დადგება საკითხი იმის შესახებ, რომ საყრდენი მორფემისეული ხმოვნის ნულთან მონაცვლეობა-არმონაცვლეობა არის საფუძველი სუფიქსთა გამოვლენისა, თუ თვითონ სუფიქსებია საყრდენი მორფემისეული ხმოვნის ნულთან მონაცვლეობა-არმონაცვლეობის მიზეზი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამგვარადაც იხსნება ეს საკითხი: „თვით ეს ალომორფები აპირობებენ ძირეული მორფემის ნაირსახეობას და არა ძირეული მორფემის ფონოლოგიური აგებულება ამა თუ იმ ალომორფის (/ს-/ს ან /-ა/-ს) გამოვლენას“¹⁰. მხოლოდ სუბიექტური მესამე პირის მხოლოდობითი რიცხვის ფორმები ამ საკითხის გადასაწყვეტად, ვფიქრობთ, არ გამოგვადგება, რადგანაც ამ შემთხვევაში საკითხის ორივეგვარად დასმა შეიძლება (ა. წერ- უკუმ-შველია და იმიტომ დაირთავს -ს'ს, ბ. -ს რომ დაერთვის, იმიტომ არის უკუმშველი).

ერთსავე შეგნიშნავთ. როცა ვსაუბრობთ საყრდენი მორფემისეული ხმოვნის ნულთან მონაცვლეობა-არმონაცვლეობაზე, ვგულისხმობთ

⁹ საყრდენს ეუწოდებთ იმ მორფემას, რომელსაც უშუალოდ დაერთვის ჩვენთვის საინტერესო, ამ შემთხვევაში სუბიექტური მესამე პირის, ნიშანი.

¹⁰ ა. ონიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 61.

პროცესს ერთი პარადიგმის ფარგლებში. მაგ.: -ავ თემისნიშნისეული ხმოვანი საერთოდ შეიძლება გაუჩინარდეს (ხატ-ვ-ა—ხატ-ავ-ა), მაგრამ აწმყო-მყოფადის ფორმებში სრული სახითაა წარმოდგენილი ყოველთვის ახალ ქართულში და, ამდენად, ამ ფორმებზე მსჯელობისას ვამბობთ, რომ -ავ თემისნიშნისეული ხმოვნის თვისობა არ არის ნულთან მონაცვლეობა.

5

საყრდენი მორფემისეული ხმოვნის ნულთან მონაცვლეობა-რმონაცვლეობის ძირითადი საკონტროლო საშუალება ჩვენთვის სუბიექტური მესამე პირის მრავლობითის ფორმებია: აკეთ-ებ-ენ, ხატ-ავ-ენ, თამაშ-ობ-ენ, ჭრ-ი-ან, ყ-ოფ-ენ ფორმებში საყრდენი მორფემისეული ხმოვანი არ მონაცვლეობს ნულთან, სხვა შემთხვევაში იგი ნულთან მონაცვლეა:

კაკეთებდ-ი — აკეთებდ-ენ (—აკეთებდ-ი-ენ)
ავაშენ-ე — ააშენ-ეს (—ააშენ-ე-ეს)
მოვ-კალ — მო-კლ-ეს¹¹

ამ თვალსაზრისით სირთულეს ქმნის კავშირებითების მაწარმოებელთა თვისობის საკითხი. არა გვაქვს შემთხვევა, რომ კავშირებითების -ა, -ე, -ო მაწარმოებლებს ხმოვნით დაწყებული სუფიქსი დაერთვოდეს¹². ამ შემთხვევაში საკითხი შეიძლება სხვაგვარად დაისვას.

6

ოდენხმოვნიან სუფიქსთა ნულთან მონაცვლეობა არ არის ტოლფასი თანხმოვნის შემცველი სუფიქსისეული ხმოვნის ნულთან მონაცვლეობისა. გარკვეული მორფოლოგიური დანიშნულების თანხმოვნის შემცველი სუფიქსისეული ხმოვნის დაკარგვა არ ქმნის საშიშროებას სათანადო ფუნქციის მიჩქმალვისას — თანხმოვნითი ელემენტი (resp. უხმოვნო ალომორფი) ამ დანიშნულებას ასრულებს. შდრ.: ჭველი

¹¹ „მოვკალი“ ტიპის ზმნებში -ი ელემენტს არ მივიჩნევთ საყრდენ მორფემად, რამდენადაც იგი მორფოლოგიური ოდენობა არ არის. მისი თავისუფალი მონაცვლეობა ნულთან (მოვკალი//მოვკალ) ამ დასკვნის გამოტანის საფუძველს გვაძლევს. განსხვავებულ ოდენობად გვესახება ის -ი ელემენტი, რომელიც თავისუფლად არ მონაცვლეობს ნულთან (ავშენდ-ი, ვავთბ-ი...), იხ. ჩვენი: „ნამყო ძირითადი წარმოება ახალ ქართულში“. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 3, 1980.

¹² სადავოდ მიგვაჩნია თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ კავშირებითის ფორმებში სუბიექტური მესამე პირის მრავლობითობის -ნ სუფიქსი -ენ სუფიქსის უხმოვნო ვარიანტია (მოკლან—მოკლან-ენ). იხ. ჩვენი: „მესამე სუბიექტურა პირის მრავლობითობის ნარიან მაწარმოებელთა ურთიერთმიმართების საკითხისათვის“, სმპ, ტ. 86, № 1, 1977.

ქართ. მოვეკლ-ენ/მოკლ-ნ-ა. სხვაგვარი ვითარებაა ოდენხმოვნთან აფიქსთა შემთხვევაში: მისმა გაუჩინარებამ შეიძლება გამოიწვიოს სათანადო ფუნქციის მიჩქმალვა, რადგან აღარ გვაქვს ფორმაში იმ ფუნქციის მატარებელი ელემენტი და დაკარგული ხმოვანსუფიქსის კომპენსაცია არ ხდება¹³.

ოდენხმოვნიანი. სუფიქსის ნულთან მონაცვლეობა-არმონაცვლეობის ძირითადი პირობა, ჩვენი აზრით, ამ აფიქსთა ფუნქციური დატვირთვაა. ოდენხმოვნიანი სუფიქსი შეიძლება მონაცვლეობდეს ნულთან იმ შემთხვევაში, თუ ეს მონაცვლეობა ფორმის შინაარსის ცვლას არ გამოიწვევს და თუ ხმოვნის სავარაუდო დაკარგვა ფორმის შინაარსის ცვლას გამოიწვევს, დაკარგული ხმოვანსუფიქსის ფუნქცია გაუჩინარდება, ხმოვნის ნულთან მონაცვლეობა არ მოხდება: დედოფალ-ა, კრიჰინ-ა ფუძეთა ბოლოკიდური ხმოვანსუფიქსი ფორმაწარმოებისას არ იკვეცება იმიტომ, რომ აღარ მოხდებოდა გარჩევა დედოფალ-, კრიჰინ- ფუძეთა სათანადო ფორმებთან: ხოლო მე-თევზ-ე ტიპის ფუძეთა ბოლოკიდური ხმოვანსუფიქსი იკვეცება, რადგან ამ ფონეტიკური ცვლით მიღებული ფორმა არ გაიგივდება ამოსავალ ფუძესთან: მე-თევზ-ის/თევზ-ის...

კავშირებითის მაწარმოებელთა დაკარგვა კავშირებითის ფუნქციის გაუჩინარებას გამოიწვევდა: 1 კავშირებითის ფორმა უწყვეტელთან გაიგივდებოდა, მეორე კავშირებითისა — წყვეტილთან. აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ კავშირებითების -ა, -ე, -ო სუფიქსთა მორფოლოგიური დანიშნულება შეაპირობებს იმ ფაქტს, რომ ისინი ნულთან არ მონაცვლეობენ. უფრო სწორად, ლოგიკურად მათი ნულთან მონაცვლეობა გამორიცხულია.

წარმოდგენილი მსჯელობიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ სუბიექტური მესამე პირის -ს, -ა, -ო სუფიქსები კი არ შეაპირობებენ საყრდენი მორფემის ფონოლოგიურ სახეს, არამედ საყრდენი მორფემისეული ხმოვნის თვისობა ნულთან მონაცვლეობა-არმონაცვლეობისა არის განმსაზღვრელი პირობა ამ სუფიქსთა გამოვლენისათვის, მათი განაწილების საფუძველი.

7

-ს და -ა სუფიქსთა განაწილების შემთხვევათა ანალიზი ამგვარი დასკვნის გამოტანის საშუალებას გვაძლევს: ს უ ბ ი ე ქ ტ უ რ ი მ ე ს ა მ ე

¹³ ზევსურული დიალექტი დაკარგული ხმოვანსუფიქსის კომპენსაციას ჰიზილით ახდენს: იხ. ა. არაბული, მახვილი ზევსურულში, ახალგაზრდა მეცნიერთა და სპეციალისტთა რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა მასალები, ქუთაისი, 1978, გვ. 12.

პირის -ა სუფიქსი გამოვლინდება ნულთან მონაც-
ვლე ხმოვნის შემცველ საყრდენ მორფემასთან:
მოვ-კალ — მო-კლ-ა — მო-კალ-ა,

გავაკეთე — გააკეთა — გააკეთე-ა. ხოლო ს- სუფიქსი გამო-
ვლინდება ნულთან არამონაცვლე ხმოვნის შემ-
ცველ საყრდენ მორფემასთან: აკეთებ-ს, ხატავ-ს,
ააშენ-ო-ს...¹⁴

8

საინტერესოა -ია დაბოლოების მქონე სტატიკურ ზმნათა აწმყოსა
და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის -ა სუფიქსის საკითხი.

როგორც ცნობილია, მკვლევართა ერთი ჯგუფი -ა ბოლოსართს პი-
რის ნიშნად მიიჩნევს (იმავე ოდენობად, რაც გააკეთა-ა ფორმაშია):
ხოლო ზოგი მკვლევრის აზრით, ა დაბოლოება არს მეშველ ზმნის ნაშ-
თია. ვფიქრობთ, საკითხს გადაწყვეტს იმის გარკვევა, ია დაბოლოებას
(გაუკეთებ-ია...) მივიჩნევთ იეა დაბოლოებიდან (გაუკეთებ-იე-ა) მომ-
დინარედ, თუ არა. თუ ია — იეა'საგან, მაშინ -ა პირის ნიშანი იქნება.
რამდენადაც საყრდენი მორფემა ამ შემთხვევაში ნულთან მონაცვლე
-ე გამოდის. თუ ია დაბოლოება არ ვარაუდობს ამოსავლად იეა'ს, მა-
შინ ა მეშველი ზმნის ნაშთი იქნება; წინააღმდეგ შემთხვევაში, ნულთან
არამონაცვლე ი'ს მომდევნო პოზიციაში მოსალოდნელი იყო სუბიექ-
ტური მესამე პირის -ს სუფიქსი. ამდენად, საკითხს — -ა პირის ნიშა-
ნია თუ მეშველი ზმნის ნაშთი — გადაწყვეტს იმის გარკვევა, თუ რა
არის საყრდენი მორფემა ამგვარ ფორმებში.

9

დასასრულ, ერთი საკითხის შესახებ: რა შემთხვევაში გვაქვს -ო
სუფიქსი -ა სუფიქსის ადგილას.

-ო სუფიქსი წყვეტილში -ა სუფიქსის ნაცვლად იმ შემთხვევაში
გამოვლინდება, როცა ზმნის ფუძე არის უმარცვლო, ხოლო წყვეტი-

¹⁴ მ. კრავეიშვილისა და გ. ნახუცრიშვილის წიგნში „ქართული ენისა და წერა-
კითხვის თვითმასწავლებელი ინგლისურის მცოდნეთათვის“ (II სერია, თბილისი,
1972 წ.) სუბიექტური მესამე პირის -ს, -ო, -ა სუფიქსთა განაწილების ანგოი წესია
წარმოდგენილი: „სამივე პირში თანხმოვანზე ან ხმოვანზე დაბოლოებული ზმნება
დაირთავს -ს მორფემას. ე'ზე დაბოლოებული ზმნები პირველ და მეორე პირში და
შეკუშულფუძიანი ზმნები მესამე პირში -ო-ს დაირთავს, სხვა ზმნები კი ა ბოლო-
სართს დაირთავს“ (გვ. 38). მიუხედავად იმისა, რომ აქ ჩვენთვის ზოგა რამ სადა-
ვოა, ეს წესი მაინც საინტერესოდ გვეჩვენება იმ თვალსაზრისით, რომ სუფიქსთა
განაწილების საფუძვლად ზმნური ფუძის სტრუქტურაა მიჩნეული.

ლის მაწარმოებელია -ე სუფიქსი: ვა-ქ-ე მივე-მხრ-ე
ა-ქ-ე მიე-მხრ-ე
ა-ქ-ო მიე-მხრ-ო

ამ ორი პირობიდან ერთ-ერთის უგულვებელყოფა საკმარისია იმისათვის, რომ -ო სუფიქსი არ გამოვლინდეს. გამონაკლისების ახსნა ხერხდება.

Г. Б. ГОГОЛАШВИЛИ

К РАСПРЕДЕЛЕНИЮ СУФФИКСОВ ТРЕТЬЕГО ЛИЦА СУБЪЕКТА -S, -A, -O В НОВОГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

1. S₃ в новогрузинском языке представлен суффиксами -s, -a и -o, каждый из которых имеет свою область применения: там, где встречается один из них, не может быть другой.

2. Решающее значение в распределении суффиксов -s, -a и -o имеет структура опорной морфемы, при этом не имеет значения, является эта морфема корнем или суффиксом.

3. Суффикс -a присоединяется к слоговой редуцируемой опорной морфеме; -s употребляется при неслоговой или передудуцируемых слоговых опорных морфемах.

4. Суффикс -o встречается только в аористе при корневых опорных морфемах тогда, когда показателем аориста и в первом и во втором лицах субъекта является окончание -e.

ლ. ბიბუჩაძე

(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

მეჩარივთა შესაძლო თანამიმდევრობისათვის ერთგვარუფასოებრივანი შერწყმულ წინადადებაში

შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარ შემასმენლებად ყველა მწკრივის ფორმა შეიძლება შეგვხვდეს. ეს შემასმენლები, ჩვეულებრივ, ერთი და იმავე მწკრივის ფორმით არის ხოლმე წარმოდგენილი. ან ყველა აწმყოა (ხტის და ჭიხვინების, ძუა-ფაფარს შლის, გარბის. გამორბის მარტოკა მინდვრად: აკაკი, 8, 122, 123), ან ყველა უწყვეტელი (ტიროდა ქალი და წუწუნებდა ქმრის ჩუტობის გამო: დ. კლდ., 14, 22). ან ყველა მყოფადი (უსაქმო კაცი მალე მოდუნდება, დაღარდება, გამძორდებაო: მ. ჯავ. IV. 173, 24), ან ყველა წვეტილი (კაჭკაჭი აფრინდა და გაშორდა იქაურობას: ვაჟა, VI, 31, 15), ან ყველა I თურმეობითი (...ერთ დროს აქ აღამიანს უცხოვრდა, უმოქმედიოა, ცდილა თავისი ცხოვრების გაუმჯობესებისათვის, უშენებია. უმამულეებია აქაურობა: ე. ნინ., 13, 355) და ა. შ.

მაგრამ შესაძლოა ერთმანეთის გვერდით სხვადასხვა მწკრივით გამოხატული ზმნა-შემასმენლებიც გვქონდეს: წვეტილითა და უწყვეტლით (ისევ კარგ გუნებაზე დადგენენ ყველანი და წინანდებურად სიამოვნებდნენ: დ. კლდ., 14, 121), აწმყოთი და მყოფადით (ზამთრობით მგელი ესტუმრება ხოლმე ხმელ წიფელს, აიტუზება იმის გვერდით დაღმუის: ვაჟა, 12, 355), II კავშირებითითა და მყოფადით (ღვინო ჯერ უნდა აღუდღეს, აირიოს-დაირიოს და მერე დაწმნდება ხოლმე: ილია, 7, 120), II, თურმეობითითა და უწყვეტლით (ამ დროს შორი-ახლო ხარ-ირემი გამოჩენილიყო და გულმოდგინედ უგდებაა ყურსა ფრინველთა მღერას: ვაჟა, 12, 380) და ა. შ.

განვიხილოთ თითოეული შემთხვევა ცალ-ცალკე.

I. ერთგვარ ზმნა-შემასმენლებად აწმყოს მწკრივის ფორმები გვაქვს. შეერთება ძირითადად კავშირიანია, უფრო იშვიათად — უკავშირო.

ცხენს მიაქენებს ხან აქ, თუ ხან იქ და ჯარასავით დატრი-
ალებს გარს (აკაკი, 8, 119); გარეთ ქარი ღულუნებს, ხან
უსტვენს, ხან თითქოს წუწუნებს (ვაჟა, VI, 24, 7): ამ ადგი-
ლებში კაცის გული ხარობს, თავისუფლებას ჰგრძნობს და
სიამოვნებით უკერეტს მთვარის ნახს სხივებს (ალ. ყაზ., II, 127):
ბრეგვაძეები ერთმანეთს აღარაფერს ანებებენ და კიჰყინო-
ბენ, დავიდარაბობენ, ჩხუბობენ დილიდან საღამომდე,
ჰკლავენ ერთმანეთს (დ. კლდ., 14, 94).

გვაქვს შემთხვევა, როდესაც აწმყო ს მწკრივით გამოხატული
ზმნა-შემასმენლის (თუ შემასმენლების) გვერდით მყოფად ის,
წყვეტილისა და I თურმეობითის მწკრივით წარმოდგენი-
ლი ზმნა-შემასმენლებია:

1) აწმყო+მყოფადი:

მიდის ერთხელ ბიჭი ქალაქში, წინდები მიაქვს. გაიხედავს
და დაინახავს... (რ. ინან., ჩიტ. 210);

2) აწმყო+I თურმეობითი:

ალექსანდრე კი უკვე ვაჟკაცობაში შედის, წვერი გაუშვია
(მ. ჯავ., IV, 11, 3);

3) აწმყო+წყვეტილი:

ჯერ მე გამოუცდელი ვარ, მხოლოდ ერთი კვირა ვიყავი
დედასთან¹ (ვაჟა, 12, 330).

II. ერთგვარ შემასმენლებად ნამყოფ წყვეტილის მწკრი-
ვით გადმოცემული ზმნის ფორმებია. შეერთება კავშირიანიც შეიძლება
იყოს და უკავშიროც.

ილხენდნენ და გაჰკიდნენ ერთხმად მრავალეჭიერსა
(აკაკი, 8, 84); ხმელის წიფლის ტოტები ამაყად დედამიწას სცემ-
დნენ, ასკდებოდნენ (ვაჟა, 12, 353); ციცია ფართხალებ-
და დაუბატიყვებელი კაცის მკლავებში, იგრიხებოდა. ცახცა-
ხებდა (ალ. ყაზ., II, 85); ისინი სწყევლიდნენ, ლანძღავ-
დნენ, ცეცხლით ამობუგვას უქადოდნენ უნათლოშვილების საზ-
ლობას (ე. ნინ., 13, 345); მე ხან წინ მივიუძღოდი ჩემს მეუღლეს,
ხან კი უკან ვრჩებოდი (რ. ინან., ჩიტ. 150);

ნამყოფ წყვეტილის მწკრივით გადმოცემული ზმნა-შემასმენლის
გვერდით შერწყმულ წინადადებაში შეიძლება შეგვხვდეს მყოფადის
ხოლმეობითის, წყვეტილის, I თურმეობითისა და II თურმეობითის
ფორმებიც, აგრეთვე, აწმყოსიც.

¹ ეს წინადადება შესაძლოა უკავშირო რთულ ქვეწყობილადაც კქნეს მიჩნეული,
რომელშიც მაქვემდებარებელ კავშირად რადგან ივარაუდება და მიზეზ-შედეგობ-
რივი დამოკიდებულებაა გამოხატული.

1) უწყვეტელი + ხოლმეობითი:

საწყალი დედაჩემი ცდილობდა ადგომას, წამოიწევდა ხოლმე, მაგრამ ისევ ჩაეხვეოდა ხოლმე მუხლებში (ვაჟა, 12, 236); ...ისა თრთოდა, კანკალებდა, ხან გაცივდებოდა, ხან ცეცხლსავით აინთებოდა (ალ. ყაზ., II, 74); ხნიერი ქალი ხან „უიმეს“ იძახდა, ხან შეჰკივლებდა გაოცებული, ხან აჩუმებდა თავის ძმისწულს, ხან რას ამბობდა... (დ. კლდ., 14, 138); ბიჭი... აღარცა ქამდა, აღარცა ლაპარაკობდა, ხან ოსურაულს შეხედავდა, ხან ღუღუნას მამას (რ. ინან., ჩიტ. 30);

2) უწყვეტელი + წყვეტილი:

ბავშვი კარგა ხანს მაღიანად ქამდა ძუძუს, შემდეგ გაძადა ახლა ეტიტინებოდა დედას თავის გაუგებარ ენაზე (ე. ნინ., 13, 387), კლდე ხმას არ იღებდა, ჩემს ხვეწნა-მუდარას ყური აღარ უგდო (ვაჟა, VI, 27, 21); სოლომანი დღემდე კარგად ეპყრობოდა ჯორსა და დღეს კი ტყუილუბრალოდ ამდენი ცემა-ტყეპა მიიყენა (დ. კლდ., 14, 66);

3) უწყვეტელი + I თურმეობითი:

...კაცი... ვილაც ნაცნობს ელაპარაკებოდა და ამიტომაც არც კი დაუენახავს მის წინ მოსეირნე ყმაწვილი კაცები (ე. ნინ., 13, 270, 3); გამარჯვებული მაშვალი ახლა მზიარულად მიიჩაქჩაქებდა სალამოზე ჯორს თავის სახლისაკენ და ერთხელაც არ უთქვამს წყრომის სიტყვა თავის დაუღალავი ამხანაგისათვის (დ. კლდ., 14, 75).

4) უწყვეტელი + II თურმეობითი:

როკოები და შურთხები გაოცებით შეჰყურებდნენ კაქკაქს, არ ენახათ არასდროს და სიცილით იხოცებოდნენ მის ხმაზე (ვაჟა, VI, 35, 13); ამაზედ ფიქრობდა გავი რამდენსაჲ ხანს და გადაწყვეტილება ვერა მიეღო-რა (ალ. ყაზ., 11, 26); ...მე რუსეთში ვიმყოფებოდი და ჩემი ქვეყანა არ მენახა (ილია, 7, 119);

5) უწყვეტელი + აწყობა:

გუშინდელი პეტერბურგის გარდასულ დიდებას ელვარე შარავანდელს ადგამდა და დღესაც ადგამს მისი გარეუბნები.

III. ერთგვარ შემასმენლებად აწყობოს კავშირებითის ფორმით გამოხატული ზმნები გვაქვს:

ვფხიზლობდე, მუდამ ვშრომობდე...

შესაძლოა აწყობოს კავშირებითის გვერდით II თურმეობითის ფორმით გადმოცემული ზმნა-შემასმენელიც ვეპონდეს: ვფხიზლობდე, მუდამ მზად ვიყვე დაჩაგრულების მცველად (ვაჟა, 12, 45);

IV. შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარ შემასმენლებად ხშირად მყოფად ის მწკრივის ფორმები გვაქვს. შეერთება კავშირიანაც შეიძლება იყოს და უკავშიროც.

...ჩემის სილაშხით დავატკბობ ტყეს, ...სურნელობას მივფრქვევ არემარეს (ვაჟა, 12, 337); მარილი ...ცოტას დაგწვავს, მაგრამ სისხლს მაშინვე შესწყვეტს და დაბეჭილს ხორცსაც მოშუშავს (ალ. ყაზ., II, 132); წაგესევით ამოდენა ჯაცი და სულ ნიორ-წყლად გაქცევთ (ე. ნინ., 13, 50); ...ქვეყანაში ნუ გამომაქენებთ, ნუ შემარცხენთ..., ქალს ნუ მიმიტოვებთ (დ. კლდ., 14, 70); უსაქმო კაცი მალე მოღუნდება, დაღაჩრდება, გამძორდებაო (მ. ჯავ., IV, 173, 24);

ერთგვარ შემასმენლებად მყოფადის მწკრივით გადმოცემული ფორმის გვერდით ვხვდებით აწმყოსაც და წყვეტილსაც (ბრძანებითი კილოსია!)

1) მყოფადი+აწმყო:

თმებს გადაიყრის ნაკადი, ცისაკ დაიწყებს ცქერასა. შაჰყურებს გაოცებული შავის ღრუბლების მღერასა (ვაჟა, 12, 13); ზანთრობით მგელი... აიტუზება იმის გვერდით და ღმუის (ვაჟა, 12, 355); ხმელი წიფელი ამოიკენესებს ღრმა კენესით და... არც ავად, არც კარგად ყურს არ ათხოვებს ამ ამაყ მცენარეთ, მაგრამ „ადგილის დედის“ ზღაპარს კი ყურს უგდებს (ვაჟა, 12, 353); ააქსებს ქალი სურას, ტილოს საცობს გაუკეთებს, დაიწვენს მხარზე და მიდის ჩუმი ღუღუნით (რ. ინან., ჩიტ., 44); ქალი მოსახვევს უკან გადაიწევს და ...თმას ისწორებს საფეთქლებთან (რ. ინან., ჩიტ. 42);

2) მყოფადი+წყვეტილი:

ნურც დაიშრიტებით, იდინეთ, იწანწყარეთ (ვაჟა, VI, 9, 23);

V. ერთგვარ შემასმენლებად ხშირად გვხვდება მყოფადის ხოლმეობითი გადმოცემული ზმნათა ფორმები. შეერთება ორივე სახისა გვაქვს.

ღამეს იქ გავატარებდი და მეორე დილას... დავეშვებოდი თავ-ქვე სანადიროდ (ილია, 7, 137); დაანთებდენ ბუხარში ცეცხლს, ბუხრის წინ გაგვიშლიდნენ შვლის ტყავს და დაგვსვამდენ ზედ (აკაკი, 8, 360); ამიზეზებდა რაღაც უმნიშვნელო საბაბს, მოავლებდა მეღანის თმაში ხელს, დასცემდა მიწაზე და ამოიყრიდა ჯავრს (ე. ნინ., 13, 398); ...ყენი იმ სამელნეში ბატის ფრთას ჩასჩრიდა, ქალაღის ნაგლეჯზე ფირმანს დაჯღაბნიდა და გლეხს მიუგზავნიდა (მ. ჯავ., IV, 173, 24);

14, 23); დაჯდებოდა მეზღაპრეც, ჩაახველებდა, ყელს ჩა-
იწმენდდა, მოხალვათდებოდა (რ. ინან., ჩიტ. 9);

მყოფადის ხოლმეობითთან ერთად ერთგვარ შემასმენლებად ხში-
რია ნამყო უწყვეტლის მწკრივით გადმოცემული ფორმები.

1) ხოლმეობითი+უწყვეტელი:

პატრონები... ხან გვერდზე გადაწვებოდნენ და წვრილ ქვი-
შას იტაცებდნენ დელამიწიდან, ხან უკან გადიხნიქებოდ-
ნენ და მიწას ბეჭებდა სცემდნენ (ალ. ყაზ., II, 107); ელისაბე-
დი დედის სიტყვებზე მორცხვად თავს ჩალუნავდა და ხმას არ
იღებდა (ე. ნინ., 13, 381); ჯავრშემოწოლილი პლატონი ხან დაჯ-
დებოდა, ხან მოუსვენრად დადიოდა ოთახში (დ. კლდ., 14, 112);
ხან გადასწყვეტდა, ხან ისევ მეტ გაფრთხილებას ურჩევ-
და თავისთავს (დ. კლდ., 14, 130);

VI. შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარ შემასმენლებად ყველაზე
ხშირად წყვეტილის მწკრივის ზმნის ფორმები გვხვდება. ამ ფორ-
მით შესაძლოა გამოიხატოს თხრობითი კილო და ნამყო დრო, არა-
იშვიათად — ბრძანებითი კილო და მომავალი დრო. შეინიშნება, რომ
ერთმანეთის გვერდით ნახმარი ფორმები მხოლოდ ერთი მნიშვნე-
ლობისანი არიან (ან თხრობითისა და წარსულის, ან ბრძანებითისა და
მომავლისა). გვერდიგვერდ ნახმარ ფორმებს სხვადასხვა მნიშვნელობა
არ შეიძლება ჰქონდეთ.

ა) წყვეტილი (თხრობითი კილო, წარსული დრო):

შევსხედით ცხენებზე და წამოვედით სტეფანწმინდიდამ
(ილია, 7, 128); დეზი ჰკრა მერანს, მიატრიალა, ერთი შეჰ-
კივლა და გააჰენა (აკაკი, 8, 122); ირემი მოვარდა გაჩქარე-
ბით, დაეწაფა ჩემს წმინდა წყალს, დალია და გაძღა (ვაჟა,
12, 341); ელგუჯამ გაჰხედა ამ სურათებს და გული აუძგერდა
(ალ. ყაზ., 11, 21); ქრისტინე დაჯდა მდინარის პირას და დაუწყო
ყურება წყალს (ე. ნინ., 13, 227, 4); ყოველივე აირია, აიშალა,
ამოძრავდა (დ. კლდ., 14, 146); მარაბდელმა სამჯერ შემოუარა
წრეს და შედგა (მ. ჯავ., 19, 21); პოეტმა ეს ყველაფერი ...საქარ-
თველოს უძღვნა და ამით კიდევ უფრო განადიდა იგი (თ. ქილ.,
წერილ., 33);

ბ) წყვეტილი (ბრძანებითი კილო, მომავალი
დრო):

სტაცეთ ამ წუწკს ხელი, ბიჭებო! მოხადეთ ქუდი, გააძ-
ვრეთ ჩოხა; შემოხსენით... ქამარი, გახადეთ ფეხს და მი-
აკარით ხეზეო! (აკაკი, 8, 360); ძალნო ბუნებისანო, ჰოგროვ-
დით ჩემთან, მოისმინეთ მუდარა ჩემი... მიეშველეთ.
მტირალნი გააცინეთ, მშიერი გააძღეთ, თქვენს ძალასა და

მადლსა! (ვაჟა, VI, 9); ცოლ-შვილი და აარჩინე, ფოშტის ფული გა-
დაიხადე... გზის სამუშაოზე წადი, სადარაჯოთ წადი! (ე. ნინ., 13,
352); შეიყვანეთ სახლში და დააწვინეთ ქვეშაგებში (დ. კლდ.,
14, 46); ჩქარა ცხენიდან ჩამოდი და იარაღი დაჰყარე! (მ. ჯავ.,
IV, 271, 17);

შერწყმულ წინადადებაში წყვეტილით გადმოცემული ზმნა-შემას-
მენლის გვერდით შეიძლება შევხვდეთ აწმყოს, ნამყო უწყვეტელს,
მყოფადის ხოლმეობითს, I თურმეობითს, II თურმეობითს. საანალიზო
მაგალითებში წყვეტილი ნახშირია თხრობითი კილოს წარსული დროის
მნიშვნელობით.

1) წყვეტილი + აწმყო:

ეს ხალხი გაიფანტა სხვადასხვა ადგილებში და აქამდისაც ისევ
ხელგაშლილები დადიან (ალ. ყაზ., 11, 9); ჩვენ შინაყმებს გადა-
სახადი დაადევს და ნაჩაღნიკის ბრძანებით ოჯახს უხიბაკვენ
(ე. ნინ., 13, 22); მისმა ჭირისუფალმა მე ჩამაბარა მისი თავი და
მარინეს ამბავს ყოველთვის მეკითხება (დ. კლდ., 14, 24); იქ კი
დაღლა ვიგრძენი, დავჯექი, წყალი დავლიე, პური ამო-
ვიღე. ვჭამ (რ. ინან., ჩიტ., 118);

2) წყვეტილი + უწყვეტელი:

დავუგდე ყური ამ აფიცერს და გულში კი ვფიქრობდი
(ილია, 7, 122); ახალგაზრდა... გაქაჩეს და სატუსაღოში ქუთაისის-
კენ უპირებდნენ გაგზავნას (აკაკი, 8, 351); ვასილი... ნიკეზის ქვეშ
იჭდა და ონისიმეს ელაპარაკებოდა (დ. კლდ., 14, 42); და-
ლაგდნენ, ბაირაღებს გაჰყვნენ და რიხიანად გაჰკიოდ-
ნენ მგზავრულს (მ. ჯავ., IV, 28); რიყიდან დედუნას მამა ამოვი-
და, ცხენს მოუძლოდა, იმ კაცს მიუახლოვდა, რაღაცა უთხ-
რა (რ. ინან., ჩიტ., 26);

3) წყვეტილი + ხოლმეობითი:

დედამისი პელაგია მოუსვენრად იყო, ხანდახან შემოირბენდა
ოთახში და ისევ მალე საღდაც გაქრებოდა (დ. კლდ., 14, 76);

4) წყვეტილი + I თურმეობითი:

სპირიდონმა გარკვევით გაიგონა ეს სიტყვები..., მაგრამ მხო-
ლოდ ერთი ზანტად გადმოხედა ტარიელს, ხმა არ გაუცია
(ე. ნინ., 13, 305); ირაკლი... გაკვეთილის შემდეგ გაიპარა და სკო-
ლაში ბარე ხუთი დღე აღარ გამოჩენილა (არჩ. სულ., 87, 20);
ბიჭი სულ იდგა და იდგა, არც ერთხელ არ გამოუხედავს
დედუნასაკენ (რ. ინან., ჩიტ., 31);

5) წყვეტილი + II თურმეობითი:

გალავნის კარებთან რამდენიმე შეიარაღებული ყმაწვილი ბიჭი
იდგა და თავიანთ შეკაზმული ცხენების სადავეები უნაგირის ტახ-

ტებზედ შაეყარათ (ალ. ყაზ., II, 106); საბრალო წიფელი... ამა-
ყად იღგა, სხვა ხეებს ბევრით მალლა ასცილებოდა (ვაჟა, 12, 353);

რაც შეეხება ბრძანებითი კილოსი და მომავალი დროის მნიშვნე-
ლობით ნახმარ წყვეტილს, მის გვერდით შერწყმულ წინადადებაში
ვხვდებით ასევე ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობით ნახმარ მყოფადის
მწკრივს! (ნუ ნაწილაკიან აკრძალვით ბრძანებითს).

წყვეტილი + მყოფადი:

მზეო, ყოვლის არსის ნუგეშო, გაათბე, გაახარე ყველა შე-
ნის მაღლიანის სხივით... ნუ დასწვავ, ნუ დაჰგვალავ, ნუ
გაათუქებ კაცის და ბუნების მარჯვენის ამავს (ვაჟა, VI, 9, 29):
მომიტევეთ, ნუ მიძრახავთ ჩემს უზრდელობას (დ. კლდ.,
14, 54);

. VI. შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარ შემასმენლებად გვაქვს
II კავშირებითის ფორმები: მათ შეიძლება ჰქონდეთ როგორც
კავშირებითი, ისე ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობა, დრო ორივე შემ-
თხვევაში მომავალია. შეერთება ერთგვარი წევრებისა, ჩვეულებისა-
მებრ, კავშირიანია ან უკავშირო.

ნათქვამი მთელს ერს მოახვიოს თავზე, მთელს სომხობაზე გა-
დაიტანოს (ილია, 7, 98, 7); ვანჩქლიოთ, ერთად ვან-
ჩქიოთ ცრემლის წყარონი მწარენი (ვაჟა, 12, 17, 22); ან ვისა-
ხელოთ, ან გავწყდეთ ომში პირველად ჩასვლაზე (ვაჟა, 12,
17, 22); დროა განზე გადგნენ და გზა დაგვიტოვონ (მ. ჯავ., IV,
30, 9); სახლს დავადგათ, წითელი ჟეშტით გადავხუროთ,
ეზოც კარგად შემოვლობოთ (რ. ინან., ჩიტ., 43);

II კავშირებითის გვერდით შერწყმულ წინადადებაში შეიძლება
შეგვხდეთ მყოფადის მწკრივსაც:

ღვინო ჯერ უნდა აღუღდეს, აირიოს-დაირიოს და მე-
რე დაწმინდევა ხოლმე (ილია, 7, 120);

VIII. შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარ შემასმენლებად I თუ რ-
მეობითის ფორმები გვაქვს.

რამდენი დასნეულე ბულა, დამახინჯე ბულა (აკაკი,
8, 373); ერთ დროს აქ ადამიანს უცხოვრია, უმოქმედი,

1 გვაქვს შემთხვევა ბრძანებითი კილოს მნიშვნელობის მქონე წყვეტილიან თხრო-
ბითიკილიანი მყოფადის ხმარებისა: აჰა, მოიხედეთ აქეთ და თქვენ იხილავთ
მას: თ. კილ., წერილ., 69. თუ ამ მაგალითს თანწყობილად მივიჩნევთ („თქვენ“
ქვემდებარე განმეორებულია), ეს მაინც არღვევს წესს (ორივე ფორმა ბრძანებითი
არ არის!), რამდენადაც უქვემდებაროდაც შეიძლება მისი არსებობა: მოიხედეთ აქეთ
და იხილავთ მას. შეიძლება ალგვედგინა თითქოს ნაგულისხმევი ღამოკიდებული
წინადადება (თუ მოიხედავთ, თუ ასე მოიქცევით...), მაშინ საანალიზო ფორმები პი-
პოტაქსური კონსტრუქციის მთავარ ნაწილში აღმოჩნდებოდა დაქვემდებარებული
ნაწილით გათიშული: მოიხედეთ აქეთ და, თუ ასე მოიქცევით, თქვენ იხილავთ მას...

ცდილა თავისი ცხოვრების გაუმჯობესებისათვის. უშენებია, უმამულეებია აქაურობა (ე. ნინ., 13, 355); პლატონს კაცი არ მოუკლავს, არ დაუჩეხია, არ უეშმაკნია ჯერეთ... არ უქურდნია, არაფერი მოუპარავს, არაფერი არავისთვის არ წაუერთმევია (დ. კლდ., 14, 149); სამი ქართველი მოკუზულა და ცხენის ზურგს დაჰკვრია (მ. ჯავ., 19, 32);

I თურმეობითის გვერდით ვხვდებით აწმყოსა და წყვეტილსაც.

ა) I თურმეობითი+აწმყო:

...იქ სისხლი და ცრემლი დაღვრილია და იღვრება (ვაჟა, VI, 26, 21); იგი... შემდგარა პოლსაპოშკებზე, ატლასის კაბა ჩაუცვამს, თავზე თუმნიანი ქუდი დაუხურავს და პარპაშობს (ე. ნინ., 13, 329); ალექსანდრეს წვერი გაუშვია, საქართველოს მარშლობას უმიზნებს (მ. ჯავ., IV, 11, 3); ბევრი განათლებული და ქვეიანი კაცი ყოფილა და არის იქაო (ე. ნინ., 13, 40), საღდაც ჩაუცეცხლიათ და ცოლაკას სიმღერისათვის არიან მოსულეები (პ. ამირ., 802).

2) I თურმეობითი+წყვეტილი:

მთელი ღამე არ დასძინებია სოლომანს და იყო ერთ მოუსვენრობაში (დ. კლდ., 14, 78);

IX. შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარ შემასმენლებად მოსალოდნელია II თურმეობითის ფორმებიც.

ქორს ბუდე დაესაკუთრებინა, გაეფართოვებინა. მსხვილი წინწყარებით გაეხსვაფერებინა (ვაჟა, 12, 367): ერთ ზამთრის ღღეს ცა ძალზედ შექმუხვნილიყო, გაბადრულიყო და არეძარე მთლად შავად მოებურა (ალ. ყაზ.. II, 160): მელანია წამომდგარიყო ლოგინიდან, ჩვეულებრივად შემოედვა თავზე ხელი და ნიდაყვი დაეძინა... ზანდუკზე (ე. ნინ., 13, 390): ქართველ მილიციელთა ერთი ჯგუფი მოეხსნათ და გიორგი კუქატელის ბეაურობით არლოვისათვის მიეცათ (მ. ჯავ., 19, 15): ელისაბედი ჩუქურთმებიან დედაბოძთან ჩაკრეფილიყო. შემოხვეოდა გაშავებული ნაჭაფი ხელებით, თავიც ზედ მიედო, მიჰხუტებოდა და... ასე ამოსვლოდა სული (რ. ინან., ჩიტ.. 241):

II თურმეობითის გვერდით შერწყმულ წინადადებაში ვხვდებით უწყვეტელსა და წყვეტილსაც.

1) II თურმეობითი+ნამყო უწყვეტელი:

ზეცად აღეპყრათ სამთავეს თვალნი, საქართველოსკენ იშვერდნენ ხელსა და შეერთებით, ხმაშეწყობილად ჰგალობდენ ტკბილსა საგალობელსა (აკაკი, 8, 138); დამჯდარიყო წიფლის შიმელაზე, მოეხუჭა თვალები და ნისკარტიდან ცინგლი ჩამოს-

დიოდა, მხრები საცოდავად ჩამოეშვა (ვაჟა, 12, 333); ამ დროს შორიასლო ხარიჩეში გამოჩენილიყო და გულმოდგინედ უგდებდა ყურს ფრინველთა მღერას (ვაჟა, 12, 380); წიფელი სხვა ხეებს ბევრით მაღლა ასცილებოდა და თავის დიდრონ ტოტებითა და ფოთლებით ქოჩივით ეხურებოდა თავს მთელ ტყეს (ვაჟა, 12, 353); მთიბელი დედაკაცები და კაცები შემოსხდომოდნენ ცეცხლს გარშემო და... ელოდნენ საკმლის მომზადებას (ალ. ყაზ., 11, 18);

2) II თურმეობითი+წყვეტილი:

სივს კი უმსგავსოდ ჩამოეშვა ჩინჩახვი, მოეკუმა ნისქარტი, გაეფართხა მხრები და თეთრს ტომარასავით იღვა ბოკვის ტოტზე (ვაჟა, 12, 389);

როგორც ვხედავთ, შემთხვევათა აბსოლუტურ უმრავლესობაში ერთმანეთის გვერდით ერთი და იგივე ან სხვადასხვა, მაგრამ ერთი დროის გადმომცემი მწკრივებია ნახმარი. მაშასადამე, ჰიპოტაქსურ კონსტრუქციებში ზმნა-შემასმენელთა ერთი დროის ფარგლებში შეთანხმების ძირითად წესს შერწყმული წინადადებაც უქერს მხარს.

შერწყმულ წინადადებაში ერთმანეთის გვერდით შესაძლოა სხვადასხვა დროის გადმომატველი მწკრივებიც შეგვხვდეს (ახლანდელისა და მომავლის, წარსულისა და მომავლის...), მაგრამ უმეტესად ხერხდება მათი ახსნა და ერთ დროზე დაყვანა (ასეთ შემთხვევაში უპირატესად „ზოგადი აწყობა“ ჩოლმე ნახმარი, რომელიც ითავსებს სხვა დროის მნიშვნელობასაც, ან მყოფადი გვხვდება ჩვეულებრივ განმეორებადი მოქმედების მნიშვნელობით, ან 1 თურმეობითს აქვს ე. წ. „შედგობითი აწყობა“ გაგება და ა. შ.)¹.

ძალზე იშვიათია ერთმანეთის გვერდით სხვადასხვა დროის მნიშვნელობის მქონე მწკრივები (ისიც მხოლოდ გამოსახატავი შინაარსის შესაბამისად).

შემოკლებანი:

- ილია, 7 — ი. კავკაზაძე, ჩვენი საუნჯე, ტ. 7, თბ., 1960.
აკაი, 8 — ა. წერეთელი, ჩვენი საუნჯე, ტ. 8, თბ., 1960.
ვაჟა, VI — ვაჟა-ფშაველა, თხზულებანი, ტ. VI, თბ., 1964.
ვაჟა, 12 — ვაჟა-ფშაველა, ჩვენი საუნჯე, ტ. 12, თბ., 1961.
ალ. ყაზ. II — ა. ყაზბეგი, თხზულებანი, ტ. II, თბ., 1948.

¹ ამ საკითხებზე სხვადასხვა დროს გვქონია საუბარი, ამიტომ აქ აღარ შევეჩერდებით.

- აღ. ყაზ. 11 — ა. ყაზბეგი, ჩვენი საუნჯე, ტ. 11, თბ., 1960.
 დ. კლდ. 14 — დ. კლდიაშვილი, ჩვენი საუნჯე, ტ. 14, თბ., 1951.
 ე. ნიკ. 13 — ე. ნინოშვილი, ჩვენი საუნჯე, ტ. 13, თბ., 1961.
 მ. ჯავ. 19 — მ. ჯავახიშვილი, ჩვენი საუნჯე, ტ. 19, თბ., 1961.
 მ. ჯავ. IV — მ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. IV, თბ., 1961.
 რ. ინან., ჩიტ. — რ. ინანიშვილი, „ჩიტებსა გამოგზამთრებელი“, თბ., 1978.
 არჩ. სულ. — ა. სულაქური, ლექსები — მოთხრობები, თბ., 1977.
 თ. კილ. წერილ. — თ. კილაძე, წერილები, თბ., 1978.
 ჯ. ამირ. — ჯ. ამირეჯიბი, „დათა ალთაშხია“, თბ., 1978.

Л. Г. ГЕГУЧАДЗЕ

К ВОПРОСУ О ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ ФОРМ ГЛАГОЛЬНЫХ РЯДОВ: В ПРЕДЛОЖЕНИИ С ОДНОРОДНЫМИ СКАЗУЕМЫМИ

Резюме

В статье рассмотрены возможные варианты последовательности глагольных рядов в предложениях с однородными сказуемыми.

Однородные сказуемые могут передаваться всеми формами глагольного ряда. Однако предпочтение отдается одним и тем же рядам: все однородные сказуемые переданы формами ряда либо настоящего, либо прошедшего несовершенного, либо будущего, либо II сослагательного, или же I результативного и т. д.

Наряду с этим возможны и соотношения различных форм рядов однородных глаголов-сказуемых, таких, как, например, настоящего — с будущим или I результативным, прошедшего несовершенного — с пермансивом, прошедшим несовершенным, I и II результативными, II сослагательного — с будущим, I результативного — с прошедшим совершенным, II результативного — с прошедшим несовершенным и т. д. Всего рассмотрены 33 варианта возможных сочетаний глагольных рядов однородных сказуемых.

Выясняется, что в абсолютном большинстве примеров однородные сказуемые передают одно и то же время даже в тех случаях, когда они выражены различными формами рядов. Так что и данный тип предложения поддерживает общую закономерность согласования глаголов-сказуемых в пределах одного времени, выявленную анализом гипотактических конструкций.

შუაქია აზრიდონიძე

(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

იდიომი და იდიომურობა

იდიომის ცნების განმარტებათა სიჭრელე განსაკუთრებით კარგად ასახავს აზრთა სხვადასხვაობას ორი, ერთმანეთთან დაკავშირებული მომენტის — ლექსიკალიზაციისა და ხატოვანების (მეტაფორულობის) გამო. ამ უკანასკნელს უკავშირდება ექსპრესიული ფუნქციაც.

წინასწარ უნდა აღინიშნოს, რომ იდიომურობის ენობრივი საფუძვლის ძიებისას თუმცა ექსპრესიული ფუნქცია არ გამოირიცხება, მაგრამ ვერც დავეყრდნობით მას. ცნობილია, რომ ექსპრესიულობაზე უარყოფითად მოქმედებს ხმარების სისწირე, რადგან ხშირი ხმარება ცვეთს ენობრივ ერთეულს (ჩვენს შემთხვევაში, გამოთქმას). მაგალითად, თუ ამ კუთხით შევხედავთ ყველას მიერ და ყველა პარამეტრით იდიომად მიჩნეულ „ყ უ რ ი ს გ დ ე ბ ა ს“, განსაკუთრებით, მის იმპერატიულ ფორმას — „ყ უ რ ი მ ი გ დ ე“! — ექსპრესიულობის ნიშნით მას ვერ დავახასიათებთ, რადგან ყოველდღიური ხმარებისაგან იგი საკმაოდ გაცვეთილია, შესაძლოა, მეტადაც, ვიდრე მისი სინონიმები: გა-მ-ი-გ-ო-ნ-ე, მ-ო-მ-ი-ს-მ-ი-ნ-ე... მაშასადამე, ექსპრესიულობა არც აბსოლუტური ნიშანია და, როგორც საზომიც. — სუბიექტური. ზუსტ, ობიექტურ კრიტერიუმად იგი ვერ გამოდგება.

თუ ხატოვანება-მეტაფორულობა მხოლოდ სემანტიკურ-სტილისტიკურ მხარეს ითვალისწინებს, ლექსიკალიზაციის ცნება სემანტიკურ შინაარსთან ერთად გრამატიკულსაც იტევს. იგულისხმება სემანტიკური დაუშლელობა ფრაზეოლოგიზმისა და მის მიერ წინადადების წევრის ფუნქციის შესრულება.

სპეციალურ ლიტერატურაში არცთუ იშვიათად ვხვდებით მსჯელობას სემანტიკურად ბუნდოვან კომპონენტებზე, რომლებიც განაპირობებენ ან ხელს უწყობენ იდიომურობის შექმნას (შ. ბალი, ე. აგრიკოლა). ცხადია, ამის აღიარება საფუძველს ურყევს ხატოვანება-მეტაფორულობას, როგორც იდიომის არსებით ნიშანს, რადგან იგი ყველა იდიომისათვის აბსოლუტური ვერ იქნება. მართლაც, მეტაფორულობაზე იქ და მაშინ შეიძლება ლაპარაკი, როცა მნიშვნელობა გასაგებია. სხვა-

ნაირად რომ ვთქვათ, გადატანით ხმარება მხოლოდ გასაგები მნიშვნელობისა შეიძლება. უფრო რომ განვაზოგადოთ სემანტიკური ბუნდოვანების ცნება, უნდა ვთქვათ: იდიომურობის შექმნას ხელს უწყობს ასემანტური ერთეულის მონაწილეობა იდიომში. სიტყვა „ასემანტური“, ცხადია, აბსოლუტურად არ უნდა გვესმოდეს: ასემანტურობის ჩვენეული გაგება გულისხმობს, რომ ამა თუ იმ ენის მატარებელი კოლექტივისათვის ცალკე აღებული ლექსემები სინქრონიაში გაუგებარია. ჩვეულებრივ, ეს ისეთი ნასესხები სიტყვებია, რომლებიც ფიქსირებულია მხოლოდ გარკვეულ სიტყვებთან გარკვეული ფორმით და თავისუფალ შესიტყვებებში არ მონაწილეობს, ე. ი. იდიომური კონტექსტის გარეშე მსესხებელ ენაში არ ფუნქციონირებს. ესენია ქართულისათვის: ა ბ უ ჩ ი (აბუჩად აგდება), ი ხ ტ ი ბ ა რ ი (იხტიბარს არ იტებს), ა ი ნ უ ნ ი (აინუნშიც არ აგდება), ს ი ქ ა (სიქა გააცალა) და მისთ. ამ მხრივ იდიომი ერთგვარად გვაგონებს ტოპონიმის ვითარებას. ტოპონიმიკურ ლიტერატურაში ცნობილი დებულების მიხედვით, ასემანტურობა ხელშემწყობი ფაქტორია ტოპონიმიკურობისა¹. საცნაურია, რომ პოლისემიის თავიდან ასაცილებლად ტოპონიმიც, ანთროპონიმიც, საერთოდ, საკუთარი სახელი ცდილობს რამდენადმე უჩვეულო ფორმის მიღებას, ყოველ შემთხვევაში, განმსაგავსებას ამოსავალი აპელატივისაგან.

ამ მსგავსების გამო ბუნებრივია, რომ ფრაზეოლოგიზმს იდიომურობას სძენს აპელატივის დონეზე გაუგებარი ყოველგვარი ონომა — საკუთარი სახელი — ადამიანისა თუ გეოგრაფიული. მაგალითად: ა ქ ი ლ ე ვ ს ი ს ქ უ ს ლ ი, ი უ დ ა ს ა მ ბ ო რ ი, მ ა მ ა ა ბ რ ა მ ი ს ბ ა ტ კ ა ნ ი, ქ რ ი ს ტ ე ს ტ ი რ ი ლ ი, ქ რ ი ს ტ ე ს პ ე რ ა ნ გ ა. ნ ო ე ს კ ი დ ო ბ ა ნ ი, ს ე მ ი რ ა მ ი დ ა ს ბ ა ღ ე ბ ი, დ ა მ ო კ ლ ე ს მ ა ხ ვ ი ლ ი, პ რ ო კ რ უ ს ტ ე ს ს ა რ ე ც ე ლ ი, ბ ა ბ ი ლ ო ნ ი ს გ ო დ ო ლ ი, ე დ ე მ ი ს ბ ა ღ ი და მისთ. ესენი, ჩვეულებრივ, ბიბლიური თუ მითოლოგიური გამოთქმებია, მსაზღვრელ-საზღვრულის სინტაგმით გამოხატული.

იდიომის მიღებული განმარტების თანახმად, იდიომის მნიშვნელობა არ უდრის კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამს². იდიომთა შედგენილობის თვალსაზრისით, ამ განმარტებიდან, პირველ ყოვლისა, ის გამომდინარეობს, რომ კომპონენტებს აქვთ კიდევ გარკვეული მნიშვნელობა, რომელიც მომხმარებლისათვის მეტნაკლებად გასაგებია. ფართო აზრით, ყველა მეტყველების ნაწილს აქვს რაღაც მნიშვნელობა, მაგრამ

¹ В. М. Мокненко, Закон «относительной негативности» и региональная топонимика, Вопросы топонимстики, № 5; Ученые записки, № 114, Серия филологическая, вып. 18, Свердловск, 1971, გვ. 79.

² ა. თაყაიშვილი, ქართული ფრაზეოლოგიის საკითხები. თბ., 1961, გვ. 40.

ეს უკანასკნელი ფუნქციურ სიბრტყეს უფრო ვარაუდობს, ვიდრე ცნებითს მნიშვნელობას. სპეციალური, ვიწრო აზრით კი ამოსავალია სწორედ ნეიტრალური ცნებითი მნიშვნელობა, რომელიც აუცილებელი, თუმცა არა საკმაო პირობაა იდიომურობისათვის. მხოლოდ ნაცვალსახელებისა და დამხმარე სიტყვების მეშვეობით იდიომის შექმნა არ წარმოიდგინება, რადგან ნაცვალსახელის ფუნქცია მითითებითია და არა აღმნიშვნელი. მითითებითი სიტყვის მიერ გადატანითი მნიშვნელობის შექმნა კი თითქმის გამორიცხულია. გადატანითი მნიშვნელობა მხოლოდ აღმნიშვნელ სიტყვას შეიძლება ჰქონდეს. ამიტომაც, რომ ენაში მზად არსებული და ფორმითაც შეზღუდული ისეთი გამოთქმები, როგორიცაა: გარდა ამისა, მით უფრო, მით უმეტეს, მიუხედავად ამისა, სხვათა შორის, თავის ქარივ და მისთ., იდიომებად ვერ ჩაითვლება. ისინი მრავალ ენაში თითქმის ამავე სახით მოიპოვებიან და სხვა ენებზე უმტკივნეულოდ (თუმცა არა ყოველთვის) თითქმის სიტყვასიტყვით ითარგმნებიან, ამიტომ ყველგან შედარებით უფერულ და უსახო შეხამებებს ქმნიან. მათი უნეტესობა ჩართულებში მონაწილეობს, ჩართულები კი თავისებური ფორმულია, რომლებსაც შეიძლება სინონიმი არც გააჩნდეთ (უმეტესად ასეც არის) და, მაშასადამე, როგორც ხშირად ერთადერთები, დაახლოებით ტერმინოლოგიური გამოთქმების ფუნქციით იხმარებოდნენ. ტერმინოლოგიურობა კი ხელს უშლის იდიომის შექმნას: იდიომს — პოტენციურად მაინც — ნეიტრალური სინონიმი უნდა მოეპოვებოდეს (სხვაობა შესიტყვების ფორმის მქონე ტერმინსა და იდიომს შორის კარგად აქვს ნაჩვენები ა. თაყაიშვილს³). სხვაგვარად მისი იდიომად ყოფნა ყოვლად წარმოუდგენელია. მაშასადამე, დგება სინონიმურობის ნაშნის შემოტანის აუცილებლობის საკითხი.

ავიღოთ ორი ფრაზეოლოგიზმი: გული წაუვიდა და გულზე მოუვიდა. ორივე იდიომადაა მიჩნეული, თუნდაც იმიტომ, რომ ორივე ერთი და იმავე კომპონენტებისაგან შედგება — გასხვავებას მხოლოდ მიმართულების აღმნიშვნელი ზმნისწინები შეადგენს. მაგრამ პირველი უფრო „ობიექტური“, ტერმინოლოგიური ხასიათისაა, ადამიანის, ასე ვთქვათ, კლინიკურ მდგომარეობას აღნიშნავს, მეორე კი მხოლოდ ემოციის აღმნიშვნელია და იხმარება გაბრაზდა, გაგულისდა, განრისხდა ზმნების სინონიმად. სინონიმები პირველსაც მოეპოვება (გული შეუწუხდა, გონება (გრძნობა) დაკარგა...), მაგრამ ობიექტურობის თვალსაზრისით ერთნაირი ღირებულებისანი არიან, მათგან გული წაუვიდა, შესაძლოა, რამდენადღე სასაუბრო იერს ატარებდეს.

³ ა. თაყაიშვილი, ქართული ფრაზეოლოგიის საკითხები, თბ., 1961, გვ. 92-93.

იდიომურობის ხასიათს წარმოშობს (ან ხელს უწყობს) ენობრივი ნორმის, უზუსის ყოველგვარი სახის დარღვევა — როგორც გადაჭარბება, ტავტოლოგია და ჰიპერბოლიზაცია, ისე მათი საპირისპირო მოვლენა — ელიფსი ანუ გამოტოვება. ა. თაყაიშვილი, როცა მსჯელობს გამოთქმის მოტივაციის შესახებ, სამართლიანად მიუთითებს, რომ იდიომისათვის არ არის აუცილებელი სათანადო რეალიის არსებობა (მაგ., პირ(ს) კატაეცა, ფეხები არ მომკამო, ასი ყური გამობა). ამგვარად, ტავტოლოგიებად აღიქმება შემდეგი ფრაზეოლოგიზმები: საკუთარი (ჩემი) თვალთ ვნახე, თავისი ყურით გაიგონა, თავისი ფეხით მივიდა, საკუთარი ფეხით მივედი და მისთ.

შეიძლება ითქვას, რომ ამ გამონათქვამებში ორმაგი ტავტოლოგიაა: წმინდა ინფორმაციული თვალსაზრისით ორივე სახელი — საზღვრული არსებითიცა და მსაზღვრელი ზედსართავიც (ან კუთვნილებითი ნაცვალსახელი) ზედმეტია, რადგან მოცემული სუბსტანტივები სათანადო ზმნების მიმართ თითოეულ შემთხვევაში ერთადერთი და მუდმივია, ასევე ლოგიკურად ერთადერთია მსაზღვრელიც საზღვრულის მიმართ (წარმოდგენილია სხვისი ყურით გაგონება, სხვისი თვალთ დანახვა ანდა სხვისი ფეხით სიარული).

ჰიპერბოლიზაცია ძირითადად რიცხვით სახელებთან ანდა ირეალური საგნებისა თუ მოვლენების გამომხატველ სიტყვა-თქმებთანაა დაკავშირებული. მაგ., ფრაზეოლოგიზმში „ასი ყურის/თვალის გამობა“ მსაზღვრელ-საზღვრული ასი ყური თავისთავად ჰიპერბოლიზებულ სახეს წარმოადგენს⁴, რაც უზრუნველყოფს გამოთქმის იდიომურ ელფერს.

ახლა განვიხილოთ ისეთი შემთხვევა, როცა ატრიბუტული მსაზღვრელები გარკვეულ არსებობებთან შეხამებისას ხარისხის მნიშვნელობას იძენს და მხოლოდ და მხოლოდ პრეპოზიციურად ეკავება საზღვრულს, რითაც იდიომურ ხასიათს ანიჭებს მთელს გამოთქმას. ასეთი მსაზღვრელებია ზედსართავი ნამდვილი და მისი სინონიმები.

შევადაროთ ერთმანეთს ორი ნეიტრალური დეფინიცია: „ეს ნამდვილი ამბავია“ და: „ეს ამბავი ნამდვილია“. მეორე წინადადებაში წევრები ისეა გადანაცვლებული, რომ პირის ნაცვალსახელი ჩვენებითად ქცეულიყო, მსაზღვრელი კი — შედგენილი შემასმენლის სახელად

⁴ ასევე ჰიპერბოლიზებულია სიხშირე-სიმრავლე რიცხვით სახელებში: ასი, ათასი, ორმოცდაათი, მილიონი და მისთ. (მაგ., მილიონჯერ მითქვამს, ათასჯერ გაგიმორე და ა. შ.). სიმრავლის აღმნიშვნელი ზატყვა-თქმების შესახებ იხ. ც. კალაძის ნაშრომი „საზღვრულის რიცხვი გაურკვეველი სიმრავლის აღმნიშვნელ სახელებთან“ (ხელნაწერი).

ნაწილად. ორივე წინადადება ლოგიკურადაც და გრამატიკულადაც გამართულია და ფაქტიურად ერთსა და იმავე ინფორმაციას შეიცავს.

ახლა ავიღოთ ასეთი წინადადება: „ის ნამდვილი ანგელოზია (//ემ-მაკია//ყაჩალია...)“. მოვახდინოთ ამ წინადადების ანალოგიური მოდიფიკაცია. მივიღებთ: „ის ანგელოზი (ემმაკი, ყაჩალი...) ნამდვილია“. ახალი წინადადება თუმცა სინტაქსურად სწორია, გამართულია, სემანტიკურად სულ სხვა ინფორმაციას შეიცავს, არა იდენტურს წინამდებელთან. წინადადება — „ის პირწავარდნილი ყაჩალია“ — მოდიფიკირებისას სრულ უაზრობას მოგვცემს: „ის ყაჩალი პირწავარდნილია“. ანალოგიურად, შდრ.: „ის ასლი მამაა“ და: „ის მამა ასლია“.

ასეთივე „დაბმული“ პოზიციით ხასიათდება ანალოგიური შინაარსის არსებითი სახელი განსახიერება, რომელიც მართულ სახელს მოსდევს. შდრ. „ის ანგელოზის (//ჯოჯოხეთის) განსახიერება“ და: „ის განსახიერება ანგელოზისა (//ჯოჯოხეთისა)“, ანდა: „ის ემმაკის ფეხია“ და: „ის ფეხი ემმაკისა“.

მეშასადამე, გამოიკვეთა ერთი კანონზომიერება: თუ მსაზღვრელ-საზღვრულის ერთ-ერთი კომპონენტი ირეალური, არამატერიალური საგნების (ღმერთი, ემმაკი, ანგელოზი, ჯოჯოხეთი, სამოთხე...) ანდა განყენებული ცნებების (ბედნიერება, უბედურება, სასწაული, ჭირი...) აღმნიშვნელია, ეს სახელები ადიექტივის ფუნქციით აღიჭურვებიან (მათი აღსანიშნი საგნების რომელიმე თვისების განზოგადების შედეგად), ხოლო მათი მსაზღვრელები (ძალიან/ძალზე, მეტად, ფრიად...) ხარისხის ფუნქციას იძენენ. ასეთი მსაზღვრელებია: ნამდვილი, ფრთაშესხმული, ასლი, განხორციელებული, პირწავარდნილი და ა. შ.

მართული მსაზღვრელისა და საზღვრულის შემთხვევაში იდიომურობისათვის აუცილებელი და საკმარისია სიტყვათა წყობის უცვლელობა და კომპონენტთა შეუცვლელობა, ე. ი. გრამატიკული და სემანტიკური დაუშლელობა.

ავიღოთ სიტყვათშეხამებები: გულისყური და ვონების თვალი. მათი ინვერსია — ყური გულისა და თვალი ვონებისა — უაზრობას მოგვცემს, თვით ამ ლექსემათა შეხამება კი თითქმის მოულოდნელი იყო: გულიც და ყურიც სხეულის ორკანოებია — ერთმანეთთან გარეგნულად დაუკავშირებელი. იდიომის ეფექტი სწორედ ამ მოულოდნელმა შეხამებამ მოგვცა. შდრ., ასევე, გამოთქმები: სიტყვის ძალა და სიტყვის კაცი. პირველ გამოთქმაში („გამოთქმას“ ეხმარობთ შესიტყვების მნიშვნელობით) ინვერსია პრინციპულად შესაძლებელია (დასაშვებია): ძალა სიტყვისა, მეორეში კი — არა: კაცი სიტყვისა — უაზრობაა. მეშასადამე, სინტაქსუ-

რი ყალიბის სტაბილობა, თავის მხრივ, ლექსიკურ-სემანტიკური ფაქტორებითაა განპირობებული⁵.

თუ თავისუფალ შესიტყვებაში საზღვრული უსულოთა ჯგუფს განეკუთვნება, მსაზღვრელი ნებისმიერია — სულიერიცა და უსულოც (აქედან გამომდინარე, საზოგადოცა და საკუთარიც). მაგ., ა დ ა მ ი ა ნ ი ს ფ ე ხ ი, მაგიდის ფეხი. მაგრამ, თუკი საზღვრული სულიერთა ჯგუფს განეკუთვნება, მსაზღვრელი ჩხოლოდ და მხოლოდ სულიერს (ანდა გასულიერებულს) უნდა აღნიშნავდეს. მაგ., თ ა ე მ ჯ დ ო მ ა რ ი ს შ ე ი ლ ი, სამშობლოს//მამულის შვილი (აქედან — მამულიშვილი). ე. ი. თავისუფალ შესიტყვებებში შეიძლება: ა) უსულო ისევ უსულოს ან სულიერს განეკუთვნებოდეს, ანდა ბ) სულიერი სულიერს განეკუთვნებოდეს. მაგრამ არ შეიძლება სულიერი უსულოს განეკუთვნებოდეს⁶. აქ კი ენობრივი ნორმის თვალსაზრისით სრულიად შეუძლებელ შეხამებას ვიღებთ, რაც ხელსაყრელი პირობაა იდიომურობის შესაქმნელად. სწორედ ამიტომაც, რომ გამოთქმა „ს ი ტ ყ ვ ი ს კ ა ც ი ა“ — „პირიანი, თავისი სიტყვის ამსრულებელი კაცის“ მნიშვნელობით — უთუოდ იდიომურია.

სიტყვათა წყობის უცვლელობა იმითაცაა შეპირობებული, რომ საზღვრული კაცი თუმცა სინტაქსურად მმართველი სიტყვაა, ლექსიკურად დამოკიდებულ ზღოგმარებაშია — აფექსის როლს ასრულებს (ეკვივალენტურია მ- პრეფექსისა, მიმღებობსა და ნაწარმოებ სახელებში), სემანტიკური, აზრობრივი მახვილი კი მართულ მსაზღვრელზე მოდის. საინტერესო ისიცაა, რომ ეგვევ მართული მსაზღვრელი ატრიბუტულის მნიშვნელობას იძენს, კითხვაც სათანადო დაესმის: რ ა კ ა ც ი ა? რ ო გ ო რ ი კ ა ც ი ა? პასუხი: ს ი ტ ყ ვ ი ს კ ა ც ი ა (ე. ი. პ ი რ ი ა ნ ი კ ა ც ი ა). მაშასადამე, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი აქ თითქოს სიტყვაწარმოებითი ფუნქციითაა აღჭურვილი.

როგორ და რატომ მოხდა, რომ ატრიბუტულა მნიშვნელობის მქონე სახელი გენითური ფორმით მოგვევლინა? რატომ შეიქმნა ასეთი უცნაური შეხამება?

ავიღოთ სიტყვა კ ა ც -ის მონაწილეობით შექმნილი სხვა გამოთქმა: მაგის კაცი არა ვარ, რაც ნიშნავს: მ ა გ ი ს (მ ა გ ს ა ქ მ ი ს) გ ა მ კ ე თ ე ბ ე ლ ი (კ ა ც ი) ა რ ა ვ ა რ. ცხადია, რომ პირველ წინადადებაში ელიფსთან გვაქვს საქმე: გამოტოვებულია მიმღებობა, რომელიც მოქმედების ჩამდენს აღნიშნავს. საზღვრული კაცი ფაქტიურად კომპენსა-

5 ა. თაყაიშვილი, როგორც ჩანს, ყველა შემთხვევის გაერთიანებაშია მოიყვანა სიტყვათა წყობის, როგორც არსებითი ნიშნის, უარყოფამდე (არაბსოლუტურობის მოტივით). იხ. ა. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 21

6 ნივთიერების სახელები მხედველობაში არ მიიღება, რადგან ისინი სულიერსაც უსულოდ აქცევენ (მაგ., ხ ის კ ა ც ი, შდრ., რუს. деревянный человек).

ციაა ელიპტირებული მიმღეობისა და ძირითადი (ლოგიკური) აქცენტიც „მსაზღვრელებზეა“ გადატანილი.

ელიფსის შედეგია ასევე იდიომური გამოთქმა თ ა ვ ი ს ი გ ა ი ტ ა ნ ა (/ / გ ა ი ყ ვ ა ნ ა). რომელშიც ნაკლული წევრია საზღვრული, ზმნა-შემასმენლის ობიექტი — ს ი ტ ყ ვ ა, ნ ა თ ქ ე ა მ ი... ასეთივე მსაზღვრელნაკლული გამოთქმაა „პირში ნაწილი არ ჩასვლია“, სადაც კომპონენტი ნ ა წ ი ლ ი შემოკლებული ფორმაა „წ მ ი ნ დ ა ნ ა წ ი ლ ი ს ა“ (რომელიც ზიარებასთანაა დაკავშირებული)?.

მაშასადამე, იდიომურობისათვის ხელშემწყობი პირობაა როგორც გამოხატვის სიჭარბე, ისე ნაკლულევანება — ელიფსი, რომელსაც პოტენციურად ორაზროვნობა წარმოქმნის.

ორივე ეს საპირისპირო საშუალება არანეიტრალური მეტყველებისთვისაა დამახასიათებელი, მეტადრე, მხატვრული ლიტერატურისათვის (შდრ. სამეცნიერო ლიტერატურა, რომელიც ამგვარა „უჩილდურესობებით“ არ გამოირჩევა — საშუალო, ნეიტრალურ სტილს ირჩევს).

ექსპრესიული ფუნქციის მქონე ერთსიტყვიანი (უკეთ, ერთფუძიანი) ერთეულები ხშირად მეტაფორულ სიტყვებადაა კვალიფიცირებული. ასეთი გაგება ფაქტიურად პოლისემიას გულისხმობს. ამოსავალია ამა თუ იმ სიტყვის თავდაპირველი ნომინაციური — პირდაპირი მნიშვნელობა. ასეთია, მაგალითად, გ ო გ რ ა (ამოსავალი მნიშვნელობაა — ბალჩეული მცენარე, გადატანითი — თ ა ვ ი).

ახლა განვიხილოთ სინონიმური მნიშვნელობის მქონე ზმნური ერთეულები: გ ა ხ ე ვ ე ბ ა, გ ა შ ე შ ე ბ ა, გ ა ქ ე ა ვ ე ბ ა (=ერთ ადგილზე უძრავად გაჩერება). თუ უკანასკნელ მაგალითში შეიძლება ამოსავალი, თუმცა ამჟამად მეტად იშვიათად ხმარებული, მნიშვნელობაც დავინახოთ (გ ა ქ ე ა ვ ე ბ ა = ქედ ქცევა), პირველი ორი მაგალითი ამგვარ ორაზროვნობას მოკლებულია. მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ გ ა ხ ე ვ ე ბ ა და გ ა შ ე შ ე ბ ა ერთადერთი მნიშვნელობით იხმარებიან, ეს ერთადერთი მნიშვნელობა ხატოვანია, ექსპრესიულია, და არა ნეიტრალური — ოდენ ნომინაციური. ე. ი. გ ა ხ ე ვ დ ა არასდროს არ ნიშნავს „ხედ იქცა“, ან გ ა შ ე შ დ ა — „შეშალ იქცა“. ამ მნიშვნელობით ისევ აქ მოყვანილი შესიტყვებები უნდა ვიხმაროთ, და არა ცალფუძიანი გ ა ხ ე ვ დ ა, გ ა შ ე შ დ ა ფორმები. მაშასადამე, პოლისემია ამ შემთხვევებში არა გვაქვს, არამედ არის ერთადერთი — იდიომური მნიშვნელობა: „ერთ ადგილზე/უძრავად დარჩა“. სემანტიკურ შეზღუდვას ემატება ფორმის შეზღუდვაც — უზმნისწინო ფორმებს ეს მნიშვნელობა ვერ იკუთვნის. აქედან გამომდინარე, აწმყოს წრის ნაკვთები, ჩვეულებრივ, არა გვხვდება (*ხ ე ვ დ ე ბ ა, *ხ ე ვ დ ე ბ ო დ ა,

*შეშდება, *შეშდებოდა...). მხოლოდ ზმნისწინიან ფორმებშია გაცხადებული იდიომური მნიშვნელობა: გახევება, გახევებული, გახევედა, გახევედება... (ასევეა გაშეშება ზმნის სათანადო პარადიგმები). შევადართ მათ ამ მხრივ ნეიტრალური სინონიმი გაჩერება: ჩერდება, ჩერდებოდა...

ამ თვალსაზრისით იგივე შეიძლება ითქვას გაშრა ზმნაზედაც. რომლის პირდაპირი, ამოსავალი მნიშვნელობა ყველა ფორმის საშუალებით გადმოიცემა, იდიომური კი მხოლოდ ზმნისწინიან ფორმას იწყობს, ისიც, არა ყოველგვარს (მაგ., მასდარს: გაშრაობა). შდრ., ერთი მხრივ, პოლისემიური გაშრა, გამშრალი და, მეორე მხრივ, მონოსემიური შრება, შრებოდა... ამას ისიც ემატება, რომ შეზღუდულია მოცემული ზმნის გვარიც და გარდამავლობაც. იდიომური მნიშვნელობა ვერ იგუებს გარდამავალ, მოქმედებითი გვარის ფორმებს (აშრობს, გააშრო). აგრეთვე, რელატიურ გარდაუვალ, ვნებითი გვარის ფორმებს (უშრება, გაუშრა...).

ფრაზეოლოგიზმებში ხშირად მონაწილეობს აბსტრაქტული სახელებისა და ზმნებისაგან შედგენილი შესიტყვებები, რომელთა საერთო მნიშვნელობა მინიშნებულია თვით აბსტრაქტულ სახელებში: მაგ., მოთმინების ფიალა ავესო=ველარ მოითმინა: შიშმა აიტანა=შეეშინდა და მისთ. ასე რომ, სრულ ლექსიკალიზაციასთან აქ საქმე არა გვაქვს. ზმნები ძირითადად პირიანობის აფიქსთა მაგივრობას ეწევა (ვ. ვინოგრადოვი მათ „ფრაზეოლოგიურ შესიტყვებებს“ უწოდებს). მაგრამ იდიომურობასა და მის ხარისხზე მაინც შეიძლება ვილაპარაკოთ. ეს ხარისხი დიდად არის დამოკიდებული თვით ამ ზმნების სემანტიკასა და შეხამების უნარზე. ასე, მაგალითად, თანახმად ბ. ფოჩხუას დებულებისა, არის ზმნა სემანტიკითაც ნეიტრალურია და არსებითად ყველა სახელთან იძლევა შეხამებას³, (ჩვენ დაეძინით: ყველა სრულმნიშვნელოვან, და ზოგჯერ დამხმარე სიტყვასთანაც). შეიძლებოდა დაგვესახელებინა თანდებულაანი ერთეულების ამ ზმნასთან შერწყმის მაგალითები: ქკუაზე არ არის. ძალაზეა და მისთ. ამიტომ ცხადი უნდა იყოს, რომ ამ ზმნის მონაწილეობა იდიომებში მინიმალურია, მით უმეტეს, რომ მისი გრამატიკული შეზღუდვაც მინიმალურია.

მაგრამ, თუკი შეხამებულია საპირისპირო სიბრტყეთათვის დამახასიათებელი აღმნიშვნელი სიტყვები, იდიომურობის ხარისხი მატულობს. მაგ., თუ აბსტრაქტულ სახელებთან შეხამებულია ისეთი ზმნეობ, რომლებიც კონკრეტული საგნებისათვის დამახასიათებელ მოქმედებას აღ-

ნიშნავენ, განსაკუთრებით, მოძრაობა-გადაადგილების აღმნიშვნელი, ვიზუალური და აკუსტიკური მომენტების გამომხატველი ზმნები. მაგ., შდრ. სიჩუმე ჩამოვარდა/ჩამოწვა და: სიჩუმეა, სიბნელე ჩამოწვა და: სიბნელეა. წყვილთა პირველი ცალეზი იდიომურია, მეორენი — არა.

ქართულში ცნობილია რამდენიმე ზმნა, რომლებიც სუბიექტის ან ობიექტის რიცხვის მიხედვით სხვადასხვა ფუძეს გვიჩვენებენ: ზის — სხედან, აბია — ასხია, აგდებს — ყრის და მისთ.

იდიომებში აღნიშნული წესი მეტნაკლებად ირღვევა და ამ გზით მოცემული ზმნების შემცველი შეხამებანი თავს აღწევენ ომოლორმულობას — გარეგნულ მსგავსებას თავისუფალ შესიტყვებასთან⁹. სწორედ ამით აიხსნება შემდეგი ფორმები: თავის მტვერევა (თავის ტეხის პარალელურად), აბუჩად აიგდო (ობიექტის მრავლობითობის დროსაც), ასიყური გამოიბა (და არა გამოისხა. შდრ. „ტყემ მოისხა ფოთლი“), მშრალზე დასვა ისინი (და არა დასხა).

განსაკუთრებით საინტერესოა სულიერთა და უსულოთა აღმნიშვნელი ზმნების სპეციფიკური ხმარება ე. წ. ფრაზეოლოგიურ შესიტყვებებში, რომელთა გამოიყენა იდიომთაგან ძალზე ჰირს: მაგ., შიშმა (// კანკალმა // ცახცახმა // თრთოლამ // სიცოცემე // ბრაზმა) აიტანა.

ყველა აქ ჩამოთვლილი სახელური კომპონენტი გრძნობის ან შეგრძნების გამომხატველი სიტყვებია, მაშასადამე, იგულისხმება სულიერი საგანი. გრამატიკულ სუბიექტადაც ეს სახელებია წარმოდგენილი: ყველაზე ხშირად ერგატივში გვხვდება. ობიექტად რომელიმე სულიერი ივარაუდება, უპირატესად — ადამიანი, და მის აღმნიშვნელ სახელთან უნდა გვეხმარა არა აიტანა, არამედ აიყვანა, მაგრამ ფრაზეოლოგიზმებში მოცემული ზმნა ამ ტიპის სახელებთან სულიერთა განცდის პასიურობის მაჩვენებლადაა წარმოდგენილი. საინტერესოა, რომ სტილისტიკური ელფერის მიხედვით ნეიტრალური, იდენტური მნიშვნელობის ზმნებიც პასიური ფორმებით გამოიხატებოდა: აკანკალდა, აცახცახდა, შეეშინდა, შესცივდა, გაბრაზდა და მისთ. გამონაკლისია ააკანკალა, შეაჟრჟოლა ტიპის ფორმები, მაგრამ ესენიც ყოველ შემთხვევაში ერთპირიან ფორმებს წარმოადგენენ.

⁹ ლექსიკური მნიშვნელობის სტაბილიზაციის პირობებისათვის იხ. შ. აფრიონიძე, ფონეტიკურ-მორფოლოგიური ცვლილებები და ლექსიკური მნიშვნელობა, საქ. სსრ მეც. აკად. მოამბე, 87, № 3, 1977, გვ. 749-752.

საინტერესოა, რომ ზემოაღნიშნულ ფრაზეოლოგიზმებში აქტიური სუბიექტის, უკეთ, სუბიექტის აქტიურობის აღსანიშნავად ა ი ტ ა ნ ა ზმნა ა ყ ე ა ნ ა ზმნით იცვლება. მაგ., „გიორგი მოთმინებიდან გამოიყვანა ამ ამბავმა“ (გრამატიკულად გ ი ო რ გ ი ობიექტია) — ნიშნავს: „გიორგიმ ველარ მოთმინა ეს ამბავი“ (ვ ი ო რ გ ი ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ა).

სხვათა შორის, ფრაზეოლოგიზმს შ ი შ მ ა ა ი ტ ა ნ ა რუსულში მოეპოვება მეტნაკლებად ზუსტი ეკვივალენტი стрax дpeт. განსხვავება შეზღუდვებშია: ქართულში უსრული ასპექტის ფორმები (აწმყოს წყების ნაკვთები) არ იხმარება (*შ ი შ ს ა ა ქ ე ს), რუსულში კი — პირუკუ: სრული ასპექტის ფორმები არ იხმარება (*cтpax взыл). მაგრამ იდიომურობის ხარისხი ქართულ გამოთქმაში უფრო მარკირებულია: სულიერი ობიექტისათვის შეუფერებელი — ა ტ ა ნ ა ზმნა იხმარება, მაშინ როცა რუსული дpeт ზმნა თანაბრად იხმარება როგორც სულიერი. ისე უსულ ობიექტის მიმართ.

სხვა შემთხვევაში შეზღუდვის წესები ეხება დრო-კილოთა ფორმებს. მაგ., თ ა ვ ი მ ო ა ქ ე ს, თ ა ვ ი მ ო ჰ ქ ო ნ დ ა, მაგრამ არა: *თ ა ვ ი მ ო ი ტ ა ნ ა / თ ა ვ ს მ ო ი ტ ა ნ ს, თ ა ვ ი მ ო უ ტ ა ნ ი ა. იდიომი აქ მხოლოდ ერთ ფუძეს იგუებს.

ჩივ შემთხვევაში შეზღუდულია ასპექტი: ჰ უ რ შ ი ზ ი ს / ი ჯ დ ა, მაგრამ არა: *ჰ უ რ შ ი ჩ ა ჯ დ ა. ანალოგიურია ტ ყ ე მ ა ლ ზ ე ზ ი ს / ი ჯ დ ა, მაგრამ არა: *ტ ყ ე მ ა ლ ზ ე დ ა ჯ დ ა / შ ე მ ო ჯ დ ა.

შეიძლებოდა მრავალი სხვა შეზღუდვის დასახელებაც...

ზემოთქმულის გათვალისწინებით, იდიომის ჩვენეული განმარტება ასე გამოიყურება:

იდიომი არის სემანტიკურად დაუშლელი და გრამატიკულად შეზღუდული გამოთქმა, რომელიც შეიცავს ერთ აღმნიშვნელ სიტყვას მაინც და ამა თუ იმ ტერმინის სინონიმად იხმარება.

დასასრულ:

შესიტყვებათა მრავალი განსხვავებული კრიტერიუმი არსებობს (შ. ბალისა, ე. ვინოგრადოვისა, ბ. ლარინისა, ე. აგრიკოლასი; ჩვენში — ა. თაყაიშვილისა და სხვ.). ამის მიხედვით, კლასიფიკაცია მრავალგვარია: არსებობს ე. ვინოგრადოვის (და მის კვალზე, ა. თაყაიშვილის) სამწვეროვანი, აგრიკოლას იქვსწვეროვანი კლასიფიკაცია და ა. შ. ჭგუფების რაოდენობრივ მრავალფეროვნებას მასალის დაუდეგარი ზასიათი განსაზღვრავს: ლექსიკის შედარებით სწრაფი ცვალებისა და, შესაბამისად, სიტყვათა შორის არსებული კავშირების მობილობის გამო თავისუფალ შესიტყვებასა და იდიომს შორის გარდამავალი საფეხურები ივარაუდება. სინქრონიში ეს საფეხურებიც და მათი გამოყოფის კრიტერიუმებიც ძნელი მოსახელთებელი ჩანს. ამიტომ კვლევის პერსპექტიულობის გათვალისწინებით ანგარიშგასაწევი გვეჩვენება ბ. ჟოჩხუას

შიერ გენეტური თვალსაზრისის¹⁰ რეკომენდება, რაც გულისხმობს თავისუფალ შესიტყვებასა და იდიომს შორის მოქცეული მასალის თავმოყრასა და განლაგებას ისტორიის პერტიკალზე.

Ш. Т. АПРИДОНИДЗЕ

ИДИОМА И ИДИОМАТИЧНОСТЬ

Резюме

В статье пересмотрены некоторые положения о понятии идиомы и ее основных признаках (экспрессивная функция и др.). Вместе с тем, рассмотрены случаи нарушения языкового узуса. Устанавливается, что созданию идиоматичности, т. е. идиоматичного характера фразеологической единицы способствуют как всякого рода «излишества» в плане выражения — тавтология, гиперболизация, так и противоположное им явление — эллипсис, а также асемантичность одного из компонентов фразеологизма, определенные грамматические (морфологические и синтаксические) ограничения и др.

На основе анализа отмеченных лингвистических факторов, способствующих созданию идиоматичного значения, дается следующая формулировка идиомы: идиома является семантически неразложимым и грамматически связанным выражением, содержащим по крайней мере одно обозначающее слово и употребляемым в качестве синонима того или иного термина либо терминологического выражения.

¹⁰ ბ. ფოჩხუა. დასახ. ნაშრ., გვ. 300.

ი. კიკნაძე

(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

ერთი ენობრივი ტენდენციის შესახებ თანამედროვე ქართულში

(ზოგი მწერლის ენის მიხედვით)

ყოველი ცოცხალი ენა ცვალებადია. ცვალებადია სალიტერატურო ენაც. სამწერლო ენას ნორმა აქვს, რომელიც ასევე ცვალებადია. სალიტერატურო ენის ნორმის დადგენაში ანგარიში ეწევა „მწერალს, პრესის ზეშაქს... საერთოდ სამწერლო ენის მომხმარებელთა ფართო წრეს“¹. ამიტომ ბუნებრივია, თუ ჩვენი ყურადღება მიიპყრო თანამედროვე ქართულში და კერძოდ, ქართველ მწერალთა ნაწერებში საკმაოდ მომძლავრებულმა ერთმა ენობრივმა ტენდენციამ.

საკითხი ეხება მესამე პირის დამატებებისა და შემასმენლის რიცხვში შეთანხმებას თანამედროვე ქართულში.

ზეპირ მეტყველებაში, აბიტუირენტთა ნაწერებში, არაიშვიათად რესპუბლიკურ პრესაშიც და ზოგიერთი მწერლის ენაში ღლეს განსაკუთრებით შეიმჩნევა ობიექტის რიცხვის -მ სუფიქსით აღნიშვნა გარკვეული ტიპის ზმნებში (იგულისხმება ინვერსიული ზმნები). ეს ფაქტი ახალი არ არის, ენაში იგი კარგა ხანია შენიშნულია და ნკვლევართა მიერ სათანადოდ ინტერპრეტირებულიც, თუმცა ყოველთვის ერთნაირად არა².

¹ არნ. ჩიქობავა. სალიტერატურო ენა და ნორმა, ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, წიგნი მეორე, თბილისი, 1979, გვ. 10.

² საკითხის ირგვლივ იხ.: ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბილისი, 1973; მისივე: გრამატიკული სუბიექტი ზოგიერთ გარდაუვალ ზმნასთან ქართულში, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 7, თბილისი, 1961. არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბილისი, 1968. ვ. თოფჩიძე, ქართული ენის გრამატიკის სადავო საკითხები, „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“ № 3, თბილისი, 1967. დ. მელიქიშვილი, „მიკირს“ ზმნა და მასწავლებლის გასაჭირი, „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“ № 4, თბილისი, 1978.

არნ. ჩიქობავას თავის ფუნდამენტურ გამოკვლევაში „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში“ და სტატიაში „მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში“ გამოწვლილით აქვს შესწავლილი ეს საკითხი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების მთელ მანძილზე.

როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში ზმნის პირიან ფორმაში აღინიშნებოდა მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში დასმული რეალური ობიექტის (ისევე, როგორც სუბიექტის) მრავლობითობა (-ნ, -ენ, -ან სუფიქსებით), ხოლო მიცემითში დასმული სამივე პირის რეალური ობიექტის (ისევე, როგორც სუბიექტის) რიცხვი კი აღუნიშვნელი რჩებოდა. დროთა ვითარებაში სურათი შეიცვალა: ნარ-იანი სახელობითი ებ-იანმა შეცვალა. ზმნის შეთანხმება ებ-იან სახელობითთან დაიწყო იმ შემთხვევებიდან, სადაც სახელობითი რეალურ სუბიექტად გვევლინება და აღნიშნავს ყველაზე აქტიურ სუბიექტს, ადამიანს, შემდეგ კი ვრცელდება საერთოდ მოქმედებითი გვარის ზმნებზე.

მიცემითში დასმული სახელის ზმნასთან რიცხვში შეთანხმების შემთხვევები ძეგლებში დადასტურებულია XVI ს-დან.³ ცვლილება სამსავე პირში მოხდა, მხოლოდ არათანაბარი და არა ერთი და იმავე მიზეზის გამო. მიცემითის მრავლობითში დასმული სახელის ზმნაში გამოხატვის ისტორიას სპეციალური სტატია მიუძღვნა ივ. ქავთარაძემ.⁴

მესამე პირში ცვლილება გამოიწვია სახელის ფუნქციამ. ზმნამ აღნიშნა ისეთი სახელის მრავლობითობა, რომელიც რეალურ სუბიექტზე, მოქმედ. პირზე მიუთითებდა. ასეთი მიცემითი კი ინვერსიულ ზმნებთან გაქცეს.⁵

თუ სახელობითი ბრუნვის სინტაქსური ძალის შესუსტებას მიზეზია: ა) ნარ-იანი სახელობითის შეცვლა ებ-იანით და ბ) მიცემითის გაძლიერება, ამ უკანასკნელის სინტაქსური უფლებების ზრდა თავისი მხრით განსაზღვრა: ა) ზმნის ფუძის შინაარსმა და ბ) ანალოგიის მოქმედებამ (არაინვერსიულ ზმნებში: გითხრათ თქვენ).

³ ანტ. კიზირია, ქვემდებარე და დამატება ახალ ქართულში, ქართული ენისა და ლიტერატურის სწავლების საკითხები სკოლაში, კრ. V, თბილისი, 1953, გვ. 25.

⁴ ივ. ქავთარაძე, მიცემითის მრავლობითში დასმული სახელის გამოხატვის ისტორიისათვის ზმნაში, საიუბილეო კრებული, აღ. ბარამიძეს, დაბადების 75 წლისთაზე, თბილისი, 1974, გვ. 225—230.

⁵ დ. მელიქიშვილის აზრით მოქმედებით გვარის ზმნებში ინვერსიისათვის საფუძველი არ არსებობს. რეალური სუბიექტი აქტიურია და არ დაელოდბს აღვილად პოზიციას ირიბ ობიექტს. ინვერსიას იწვევს პასიური სუბიექტის არსებობა. ამიტომ იჩენს ინვერსიის ტენდენციას დღეს ვნებითა გვარის დინამიკური ზმნები (ეხატებათ მათ მომავალი), მაგრამ იგივე არ ითქმის დინამიკურ ვნებებზე, რომელსაც აქტიური სუბიექტი აქვს (ვმალბა ის მათ), ამ პროცესის გრამატიზაცია თავდაპირველად სტატიკურ ზმნებში მოხდა. იხ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 89—92.

დღეს ზმნას რიცხვში ი თ ა ნ ხ მ ე ბ ს რეალურად აქტიური პირი, ლოგიკური სუბიექტი, ისტორიულად გრამატიკული ობიექტი, მიცემით ბრუნვაში დასმული, რომელიც ზმნას რიცხვში ვერ ითანხმებდა და ვერ ი თ ა ნ ხ მ ე ბ ს გრამატიკული სუბიექტი, სახელობით ბრუნვაში დასმული, რომელსაც ისტორიულად ჰქონდა უნარი ზმნის რიცხვში შეთანხმებისა.

თანამედროვე ქართულში ირიბ დამატებასა (მიცემითში დასმული სახელი) და შემასმენელს შორის რიცხვში შეთანხმების თვალსაზრისით შემდეგი ურთიერთობაა: ირიბი დამატება პირველი პირისა შემასმენელს ითანხმებს რიცხვში;

მაგალითები: ...ორი თხა მყავს, რძე არ მოგვ აკლდება (ირ. უგულ. 32).

კაკალი აღარ იზრდება, სახლს აღარვინ გვი შე ნ ე ბ ს (რ. ჭეიშ. 6).

ის გულიანი სიცილ-ხარხარი ვასილ ინოკენტის ქემ გა გ ვ ა - წყვეტინა (თ. ჩალაურ. 51).

ირიბი დამატება მეორე პირისა ითანხმებს შემასმენელს რიცხვში, თუ ქვემდებარე არ არის შეთანხმებული შემასმენელთან:

მაგალითები: დაექაღნა, ...ციხეში ჩაგ ს ვ ა მ თ ო (კ. გოგიაშ. 10).

სხვასაც ბევრს გასწავლით და იმასაც გიჩვენებთ.

მოგებულ ლუდს ერთიანად რომ გადავუშვებ (თ. ჩალაურ. 51).

მაგრამ, საკმარისია ქვემდებარე იყოს შემასმენელთან რიცხვში შეთანხმებული და მეორე პირის ირიბი დამატების რიცხვი ზმნაში აღარ აღინიშნება.

მაგალითები: ისე შევშინდით, გვევონა, თავს გა გ ი ზ ე თ ქ ა ვ - დ ნ ე ნ ყველას (რ. ჭეიშ. 28).

ცხვირი რომ გაგეყოთ გარეთ, სულ ქვით ა გ ი ჰ რ ე ლ ე ბ ნ ე ნ გვერდებს (თ. ჩალაურ. 42).

ხომ ა გ ი ხ ს ნ ე ს როგორც იყო, მეტი რაღა გინდათ? (რ. ინანიშ. 47).

მესამე პირის დამატებასთან რამდენადმე განსხვავებული ვითარებაა: ქართულში უმეტეს შემთხვევაში რიცხვში შეთანხმება არ არის.

მაგალითები:

თხელ, გამჭვირვალე ფარდებს აწვებო და და აქ ა ნ ა ვ ე ბ - დ ა - ნიავე (რ. ჭეიშ. 18).

დღდა კი შეილებს მოუთმენლად ელოდა (რ. ჭეიშ. 35).

სამპირიან ზმნაშიც მესამე პირის ირიბი დამატების მრავლობითობა არ აღინიშნება.

მაგალითები:

გაუშალე ლოგინი ბიჭებს... მოისვენონ (რ. ინანიშ. 30).

მეც გავუშვირე ხელი ჯარისკაცებს (თ. ჩალაურ. 62).

კედელთან მდგომმა ბიჭებს რაღაც სთხოვა (თ. ჩალაურ. 48).

მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ თანამედროვე ქართული მწერლობის ენაში არის ტენდენცია მესამე პირის ირიბი დამატების შემასმენელთან რიცხვში შეთანხმებისა, მაშინაც კი, როცა ზმნა არაინვერსიულია და რეალური ობიექტის ზმნასთან შეთანხმება თითქოს გაუმართლებელი ჩანს. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ირიბი ობიექტის მრავლობითობის -თ სუფიქსი დიალექტური ყე//ყე ნაწილაკის (მიცემითში დასმული ობიექტის მრავლობითობაზე რომ მიუთითებს) ფუნქციის მქონეა.⁶ ეს ტენდენცია განსაკუთრებით თვალსაჩინოა აღმოსავლეთ საქართველოდან გამოსული ზოგი მწერლის ენაში (ს. შანშიაშვილი, ეკ. გაბაშვილი...), თუმცა არც დასავლელი მწერლებისათვის არის უცხო (დ. კლდიაშვილი).⁷

სამპირიან ზმნაში ერთი პირი ყოველთვის ირიბია, მიცემითში დასმული. თანამედროვე ქართული მწერლობის ენაში მომძლავრდა სამპირიანი ზმნების ირიბი ობიექტის -თ სუფიქსიანი მრავლობათის ფორმები.

მაგ.: ...აღრე თუ გვიან დიდ, ღონიერ თითებს მაინც ჩასჭიდებდათ ვაჟა და, აღზევებულნი, ათასჯერ გაიმეორებდნენ ნელა, დამარცვლით (გ. დოჩანაშ. 273)

...ალტაცებისაგან თავბრუს დაახვევდათ კიდეც ერთი ღვთის წყალობა... (გ. დოჩანაშ. 274)

...რიხით გამოუცხადათ პაპა კარლსონმა (თ. ჩალაურ. 51)

ამ დროს ვიღაც აყლაყუდა წამოაღგათ თავს და სიცილით მოკვდა (ჯ. ქარჩხ. 136)

ასეთი ნიმუშები განსაკუთრებით ხშირია ო. ჭილაძის რომანში „ყოველმან ჩემმან მპოვნელმან“.

მაგ.: სამაგიეროდ, ათწლიანი ღუმილი ერთბაშად, ერთ ღამეში დაავიწყათ (გვ. 3).

ქიშმიშს არ ჩაუყრიდათ მუჭში (გვ. 51)

— ისე უნდა მოქცეულიყვნენ, როგორც მაიორი უკარნახებდათ (გვ. 80).

6 არნ. ჩიქობავა. მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში... გვ: 276, მისივე, ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგის, ურთიერთობის თვალსაზრისით, „ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადი“, I—II, თბილისი, 1923—24, გვ. 32—67.

7 ივ. ქავთარაძე მიუთითებს, რომ ირიბი ობიექტის რიცხვის გამომხატველი -თ II -ყე ნიშნები სათანადო შემთხვევაში პირდაპირი ობიექტისა და რეალური სუბიექტის მრავლობითობასაც გვიჩვენებენ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 230.

ჩიტის რძესაც არ აკლებდათ (გვ. 97).

თავს თუ გაუყადრებდით, უნდა ეამაყათ კიდეც (გვ. 80).

[ბელურებს] გულუხვობა და სიკეთე აიძულებდათ სულ ერთი ცის ქვეშ ტრიალს, ავიწყებდათ სხვა ქვეყნების არსებობას და არ წმუნებდათ, მხოლოდ აქ რომ იყო მათი ადგილი (გვ. 98).

სხვა თუ არაფერი, დაუკითხავად ვერავინ მოუკაკუნებდათ შუალამისას (გვ. 110)

უპოვიათ, მაგრამ აღარც ბოშა ანებებდათ და აღარც იმას სლომებია მშობლებთან დაბრუნება (გვ. 119).

[ღამლა]... წარამარა ახსენებდათ, რომ ერთის ცოლსა და მეორის დედას ადრე... სხვა ცხოვრებით ეცხოვრა (გვ. 138).

გიყი მამალი რალაცას ანიშნებდათ (გვ. 140)

უცხო ღია, რომელმაც თავი გაუყადრათ... მათი ჭკუისა გახდა (გვ. 149).

მართლა აუჩუყათ გული პატარძლის სიგამხდრემ (გვ. 151),

საათის ხმა... ერთხელ კიდეც ახსენებდათ (გვ. 162),

ალათია ფეხებს უბაკუნებდათ და უყვიროდათ (გვ. 167),

ტანმა უგრძნოთ, ერთი გზითა და ერთი მიმართულებით რომ არ მიდიოდნენ (გვ. 167),

„კარგით, გეთაყვათ, რა ამბავში ხართო“ — ხანდაზან გამოსცდახოდათ ალათია მეორე ოთახიდან (გვ. 174).

ამაფორიაქებელ მხურვალეხას... აფრქვევდათ გაოფლილ სახეებში (გვ. 17),

პაპამ კი, ქამარი მოუნაცვლათ და ორივემ ერთდროულად შეჰყვირა (გვ. 175),

თითქოს პაპა ლახტობანას ეთამაშებოდათ (გვ. 175),

...ვისაც მოეპრიანებოდა, ის ჩაუპარტყუნებდათ თავში (გვ. 180),

[ის] მათ დაამშვიდებს, ცოტა ხნით მაინც, ერთი ორი დღით გაუხანგრძლივებთ უსაფუძვლო იმედს (გვ. 192),

ეგე, ხომ ხედავთ, რა უყოთ თქვენმა უპრაგონო ლაპარაკმა (გვ. 198),

ისხდნენ.. სანამ... ქალბატონი ჭუფანა არ მოუკაკუნებდათ (გვ. 202),

ნიკოც ნამუსს უნახავდათ (გვ. 203).

სამპირიან ფორმათაგან ამ რომანში შეგვხვდა: გაანებებდათ, აიძულებდათ, უბორკავდათ, აბიჯებდათ, შეაჩერათ, უპირებდათ, უქარ-

წყლებდათ, ჩამოუტანათ, უმოწმებდათ, უფასებდათ და ზევრი სხვა.
მათი აქ ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანს.

კაუზატივის ფორმა მხოლოდ ერთხელ დადასტურდა:

იმიტომაც შემოპკრეს ტაში, იმიტომაც იყვირეს, გაუწარჯოს
ყველა პატიმარსო, რადგან ნიკოს ველარავინ გა ა ა გ დ ე ბ ი -
ნ ე ბ თ ხელიდან (გვ. 238),

ასევე ერთი ნიმუში აღმოჩნდა გ. დოჩანაშვილის მოთხრობებში:

მაშინ ოცდაოთხი წლისანი იყვნენ, ადრე თუ გვიან ის უცნა-
ური შიმშილი მაინც ა პ ო ვ ნ ი ნ ე ბ დ ა თ დედის ძუძუს (გვ.
273).

თუ შუალობითი კონტაქტის (კაუზატიურ) ფორმებში მოქმედების
რეალური შემსრულებელი ირიბი ობიექტია და ამით თითქოს დაცუ-
ლია იგივე პირობა, რაც ინვერსიულ ზმნებში,⁸ ამასვე ვერ ვიტყვით და-
ნარჩენ სამპირიან ფორმებზე.

ზმნის შინაარსიდან თუ გამოვალთ, მოქმედების რეალურ შემსრუ-
ლებლად არაკაუზატიურ ფორმებშიც შეიძლება აღმოჩნდეს მიცემით-
ში დასმული ირიბი ობიექტი; მოვიყვანთ ო. კილაძის რომანიდან პატა-
რა მონაკვეთს:

„...მადლობლები იქნებოდნენ, საერთოდ თუ გა ა ა ნ ე ბ ე ბ -
დ ა თ თავს. არ ჩაერეოდა მათ საქმეებში, არ ჩაითრევდა ომებსა
და ამბოხებებში, არ ა ი ძ უ ლ ე ბ დ ა თ გაზეთებისა და პროკ-
ლამაციების კითხვას, და ა ა ც ლ ი დ ა თ ერთი ხელი საცვლის
გაცვეთას. მშვიდად შე ა ჭ მ ე ვ დ ა თ ერთ ჯამ შექაძანდს და
მშვიდად ჩ ა ი ყ ვ ა ნ დ ა თ გლეხურ, ბარაქიან საფლავებში“ (გვ.
205).

მოცემულ ტექსტში მიცემითში დასმული ობიექტი ახლავს ზმნებს:
გაანებებდათ, აიძულებდათ, დააცლიდათ, შეაჭმევდათ და ჩაიყვანდათ.
აქედან უკანასკნელი (ჩაიყვანდათ ის მათ) ორპირიანი, გარდამავალი
ზმნაა, დანარჩენი ოთხი კი სამპირიანია. ყოველ მათგანს შეეწყობა მი-
ცემითში დასმული სახელი — ირიბი ობიექტი მესამე პირისა. ვნახოთ
რის საშუალებას იძლევა ზმნის შინაარსი, რომელი პირი შეიძლება
მივიჩნიოთ რეალურ შემსრულებლად.

1. გაანებებდათ ის მათ თავს — აქ რეალურად მოქმედი, ვინც
თავს ანებებს, სუბიექტია (ის), მათ ირიბი ობიექტია და მისი მრავლო-
ბითობაა ზმნაში გამოხატული. ულლება პირების მიხედვით ასე წარ-
მოგვიდგება: გაგვანებებდა ის ჩვენ, გაგანებებდათ ის თქვენ, გაანებებ-
დათ ის მათ („თავი გაანება“ დღეს იდიომაა).

2. აიძულებდათ ის მათ კითხვას. ზმნის შინაარსიდან თუ ამო-
ვალთ, რეალური შემსრულებელი მოქმედებისა, ე. ი. გაზეთების და

⁸ დ. მელიქიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 88.

პროკლამაციების წამკითხველი თუ მკითხველი, არის ირიბი ობიექტი (მათ), თუმცა ამ მოქმედების შესრულებას მას სუბიექტი (ის) აიძულებს. თვით ზმნის შინაარსიც (აიძულებდათ), და არა ფორმა, მიუთითებს ამაზე.

3. დააცლიდათ ის მათ მას (საცელის გაცევთას). ზმნა სამპირიანია, არაკაუზატიური ფორმაა, ზმნის შინაარსის მიხედვით საცელების გაცევითი, ე. ი. შემსრულებელი მოქმედებისა რეალურად ირიბი ობიექტია, რომლის რიცხვია გამობატული ზმნის ფორმაში.

4. შეაქმევდათ — ისტორიულად კაუზატივია -ეე-ინფიქსით ნაწარმოები. თუმცა თანამედროვე ქართულში შუალობითი კონტაქტის გავება ამ ზმნაში შესუსტებულია (და ამიტომაც მის გვერდით იხმარება შეაქმევენებს), მაგრამ ზმნის შინაარსის (და ფორმის) მიხედვითაც ნათელია, რომ მოქმედების რეალური შემსრულებელი აქ ირიბი ობიექტია.

რასაკვირველია, დაბეჭითებით იმის თქმა, რომ ირიბი ობიექტის აქტიურობაა (რაც ზმნის შინაარსიდან ჩანს) რიცხვში შეთანხმების საფუძველი, არ შეგვიძლია, რადგან მთელ რიგ ზმნებში მიცემითში დასმული სახელის რიცხვი -თ სუფიქსით არის წარმოდგენილი, თუმცა ზმნის შინაარსი ამას ხელს არ უწყობს. ასეთია ო. კილაძის რომანში

მაგ.:მათ არავინ აბიჯებდათ ფეხს (გვ. 208),

მამის სიკვდილის ამბავი ერთმა ავაზაკივით სიტყვაძვირმა
კაცმა ჩამოუტანათ (გვ. 285),

ის უმოწყებდათ და უფასებდათ ნამუშევარს
(გვ. 287).

თავისი ხელშეუვალობაც დაუმტკიცათ (ხალხს) (გვ. 390).

ორპირიან გარდაუვალ ზმნებში ირიბი ობიექტის შემასმენელთან რიცხვში შეთანხმების საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში გადაწყვეტილია იმისდა მიხედვით, როგორი ტიპის გარდაუვალ ზმნებთან გვაქვს საქმე. ჩვენ აქ მხოლოდ ნიშნულების ჩვენებით დავკმაყოფილდებით:

უცებ იმათ ღრმად მოხუცებული, წელში მოხრილი პერიკაცი
შეუერთდათ (გ. დოჩანაშ. 296),

...კმაყოფილების ტაშით გამობატვა ასეთ ნაღ... ბერიკაცებს
არ შეეფერებოდათ (გ. დოჩანაშ. 298),

ხომალდებით იცოდნენ მოსვლა, ზურგის ქარი ეხმარებოდათ. დიდი კოცონი მშვენიერად ჩანდა და ნაპირზე ისე გადმოლიოდნენ, ფეხიც არ უსვლდებოდათ (გ. დოჩანაშ. 389),

თვალში აკლდათ მოხდენილი ბიჭი გოგოებს (გ. დოჩანაშ. 394),

დაექანათ პაპა კარლსონი (თ. ჩალაურ. 51).

ნიმუშების სიუხვით გამოირჩევა ო. ჭილაძის დასახელებული რომანის ენა:

მაგ.: ...მიხმარება თუ ჭირდებოდათ, პირველი ჰაიორი უნდა მიხმარებოდით. (გვ. 6),

საკუთარი ფეხით რომ სწვებოდათ ხელმწიფის ტოლა კაცი (გვ. 18),

...ჰაპა იქით ექაჩებოდათ (გვ. 167),

ჯერ კიდევ მოუტეხავმა ტყავმა ჰაერი წივილით გახია და იატაკზე დაყრილ ბავშვებს მღულარესავით გადაეცხათ (გვ. 175),

იცინოდა... არარსებულის, წარმოდგენილის გასაგონად, ტყუილუბრალოდ რომ არ ჩასაფრებოდათ ის (მათ) (გვ. 405),

...ახია ნიკოზე, თვითონ ჩაუვარდათ პირში (გვ. 238),

წვიმა კი, თქარათქურით მოსდევდათ უკან (გვ. 276),

ქვეყანა ...დიდებს ეკუთვნოდათ (გვ. 166),

ძნები აღარ შეგობრობდნენ მასთან, ის კი არა, ძალით თუ არ გაებლანდებოდათ, ველარც კი ამჩნევდნენ (გვ. 179).

მიცემითში დასმული პირდაპირი დამატება პირველი პირისა, ყოველთვის ითანხმებს შემასმენელს რიცხვში და სათანადოდ წარმოდგენილია გვ- პრეფიქსით.

მაგ.: — მაშ ერთად წაგვასხამენ ირანში (ირ. უგულ. 127),

— ღმერთს რომ ვეცოდებოდეთ, ამათ ხელში არ ჩაგვაგდებდა (ირ. უგულ. 182),

მეორე პირის პირდაპირი დამატება შემასმენელთან რიცხვში შეთანხმებისას ანგარიშს უწევს ქვემდებარეს: თუ ქვემდებარე არ ითანხმებს შემასმენელს, პირდაპირი დამატების რიცხვი ზმნაში წარმოდგენილია -თ სუფიქსით:

მაგ.: — ღმერთს ვფიცავ, უვნებლად მიგიყვანთ ფასანაურში (ირ. უგულ. 158),

თქვენ რომ ნამდვილი გაჭირვება შეგხვდეთ, მაშინ რაღას იზამდით? (რ. ინანიშ. 19),

მესამე პირის პირდაპირი დამატება ჩვეულებრივ არ ითანხმებს რიცხვში შემასმენელს.

მაგ.: ...დიდები უფრო ვიბევერე და ვიუცხოვე (რ. ჭეიშ. 10),

ტუჩები მოიწმინდა, გააპურტყა... (რ. ჭეიშ. 43),

მაგრამ მიცემითის სინტაქსური ძალა თანამედროვე ქართულში აქაც იჩენს თავს. ო. ჭილაძის რომანის ენაში ასეთი ნიმუშები დადასტურდა:

...რისთვის სჭიდათ ღმერთი (გვ. 112),

მაშლის გაუთავებელი კივილი ახალისებდათ კიდევ (გვ. 140),

[მხურვალემა] ასევე ჭრელი ძალით იზიდავდათ თავის-
კენ (გვ. 174),

მშვიდად ჩაიყვანდათ გლეხურ, ბარაქიან საფლავებში (გვ. 207),

შეამჩნიეს ალექსანდრე რომ უსმენდათ და აპამპულებ-
დნენ (გვ. 225),

უღიმოდათ ზოსიძე მღვდელი (გვ. 295),

ოთახში მყოფთა ჩრდილეზიც აფრთხოვდათ (გვ. 298),

ქოტი აფრთხილებდათ, გაემზადეთო (გვ. 313),

თითქოს უხილავ თოქებზე ეკიდნენ და ჰაერი ამოძრავებ-
დათ თავის ნებაზე (გვ. 403),

წინასწარვე გაეგო, ხელის გასასვრელადაც რომ არ ღირდნენ
ესენი, სანამ ახლოს მიუშვებდათ და სანამ თვითონ დარ-
წმუნდებოდნენ ამაში (გვ. 405).

უბრალო აღიარებაც კი — მაშინვე შეთქმულებად აქცევ-
დათ იმ კაცის წინააღმდეგ (გვ. 97).

როგორც ვხედავთ, მიცემითში დასმული სახელი მესამე პირისა,
რეალური სუბიექტი იქნება ის, თუ რეალური ობიექტი, თანამედროვე
ქართულში ცდილობს დაიმკვიდროს შემასმენელთან რიცხვში შეთან-
ხმების უფლება.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ო. ჭილაძის რომანის ენაში ჩვენი ყუ-
რადლება მიიქცია ერთმა მეტად მნიშვნელოვანმა გარემოებამ: სახე-
ლობით ბრუნვით ან პირდაპირმა დამატებამ ზოგ-
ჯერ გამოაცლინა ისეთივე თვისება, როგორიც მი-
ცემითმა — შეითანხმა რიცხვში შემასმენელი. მარ-
თალია, მაგალითების სიუხვე არ შეინიშნება, მაგრამ ფაქტის აღუნიშ-
ვნელობაც არ შეიძლება.

მოვიყვანო ჩვენს მიერ შემჩნეულ ნიმუშებს:

1. მარტო თათრის შიშმა კი არ შეაჩერათ, არ იცოდნენ,
როგორ მოქცეულიყვნენ, რა აჯობებდა (გვ. 3).

2. თათრის ზღუქუნმა სისხლი გაუყინა აივანზე დარჩენილებს,
შეაძრწუნათ, შეაწუნათ ამ ლამის ცხოველურმა, ძალ-
ლის ყმუილის მსგავსმა ხმამ (გვ. 30).

3. რაც მაიორისა და გიორგას უეცარი დამეგობრების მიზანი
ამოიცნეს, არა მარტო გაახარათ ამ მიზანმა, არამედ... (გვ. 34).

4. საკუთარ სახლში ბაბუამ სახრით დალახათ, როგორც
მონები სტამბოლის ბაზარზე (გვ. 176).

5. მიგორავდნენ ფერდობზე, სანამ ბუჩქმა არ შეაჩერათ (გვ. 220)

6. ალექსანდრემ მუქთად დააძლათ (გვ. 238)

7. სიყვარულმა ააძალათ (გვ. 429)

ფაქტია, რომ დასახელებულ მაგალითებში მესამე პირის სახელობითის მრავლობითობაა გამოხატული ზმნაში. რით შეიძლება აიხსნას ეს? ვფიქრობთ ო. ჭილაძის ენობრივი სტილის თავისებურებით. ამდაგვარი ნიმუშები არ შეგვიინიშნავს მის პირველ რომანში „გზაზე ერთი კაცი მიდიოდა“ და ამდენად დამახასიათებელი ნიშანია საანალიზო ნაწარმოების ენობრივი სტილისა.

არნ. ჩიქოვაძე თავის გამოკვლევაში⁹ აღნიშნავს, რომ ებ-იანი სახელობითი ობიექტად ხმარებისას ზმნას არ ითანხმებდა, არც ახლა ითანხმებს და ცვლილებას არც მომავალში უნდა ველოდეთო. როგორც ვხედავთ, ქართული ენა ამ მხრივაც დიდ შესაძლებლობებს ავლენს და თუ მწერალი ამ შესაძლებლობას იყენებს, ეს მისი ინდივიდუალური სტილის თავისებურებად უნდა ჩაითვალოს. მართლაც ო. ჭილაძე, თავის ამ რომანში საგანგებოდ ცდილობს მესამე პირის ობიექტის მრავლობითობა -თ სუფიქსით გამოხატოს, ეხება ეს მიცემით თუ სახელობით ბრუნვას, ასეთი შესაძლებლობა კი მაშინ ჩნდება, როდესაც ზმნის ფორმა ობიექტური ნიშნებით იწყება, ე. ი. ობიექტური წყობა გვაქვს. ობიექტური წყობის ზმნების მესამე პირში თავისუფალია ადგილი ობიექტის მრავლობითობის -თ სუფიქსისათვის. ენა, იმისდა მიუხედავად, რეალური შემსრულებელია თუ არა ეს ობიექტი, მის რიცხვს გამოხატავს.

ვნახოთ ეს თვითონ ტექსტის ანალიზზე.

„დუხაბორის ქალი ჯერ იცინოდა, ჯერ ისიც ყვებოდა ბავშვებს და სველი, გაწურული ტილოთი იგერიებდა, ისე, ყასიდად, რაც თამაშობაში აყოლას უფრო გავდა, ვიდრე მოგერიებას. ბავშვები ამას გრძნობდნენ და უარესად ეტანებოდნენ კაბაზე. „კარგი, გეთაყვათ, რა ამბავში ხართ“, — ხანდახან გამოსძახოდათ ალათია მეორე ოთახიდან, მაგრამ ბავშვებს აღარაფერი ესმოდათ, დუხაბორი ქალის ხითხითის მეტი, ვერაფერს ხედავდნენ მრგვალი, ალაულაყებული, სულელურად მომღიმარი სახის გარდა, და ერთი სული ჰქონდათ როგორმე მისწვდნოდნენ, სადმე მაინც მოეკიდათ ხელი აკონწილებული კაბისათვის; სიჭრელესთან ერთად, უცნაურ, ამაფორიაქებელ მხურვალეებას რომ აფრქვევდათ გაოფლილ სახეებში და ასევე უცნაური, ასევე ამაფორიაქებელი და ასევე ჭრელი ძალით იზიდავდათ თავისკენ;

⁹ არნ. ჩიქოვაძე, მარტივი წინადადებებს ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში, I, წიგნში: მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბილისი, 1968, გვ. 272.

ბავშვები გაიოფლნენ, ქოჩრები გადაეგლისათ, თვალები გაუდიდდათ, გაუბრწყინდათ და ახლა მათი სიცილ-კისკისი უფრო და უფრო ემსგავსებოდა რომელიღაც მტაცებელი ცხოველის გაღიზიანებული ლეკვების ღრენასა და წკაფწკაფს“ (გვ. 174—175).

ასეთი მოზრდილი პასაჟის მოყვანა იმისთვის დაგეჰქირდა. რომ უფრო ადვილად მიეყოლოდით მწერლის აზრთა მდინარებას. „ბავშვები“, რომელიც ქვემდებარე, სუბიექტია ზნებთან „გრძნობდნენ და ეტანებოდნენ“, მომდევნო წინადადებებში ჩვენთვის საინტერესო ზმნებთან: გეთაყვათ, გამოსძახოდათ, აფრქვევდათ, იზიდავდათ — რეალური ობიექტია. თქმა იმისა, რომ მწერალი ვერ არჩევს ერთმანეთისაგან ქვემდებარე — დამატებას ან, რომ ეს ფორმები მისთვის მხოლოდ ამ სახით არის მისაღები (გარდა გეთაყვათ ფორმისა, რომელიც კარგა ხანია სალიტერატურო ქართულში დამკვიდრებულია, როგორც ზრდილობის ფორმა). არ იქნებოდა, ალბათ, მთლად სწორი. ჩვენი აზრით, თ. ჰილანტე სპეციალურად მიმართავს ამ სტილისტიკურ ხერხს, კარგად იყენებს ენის შესაძლებლობას.¹⁰ მისი წინადადებები საკმაოდ რთულია შედგენილობის მიხედვით და ვრცელი, რაც რთული წინადადების დასაწყისში ქვემდებარეა, შემდგომ დამატებად გვევლინება. ამას ისიც ემატება, რომ ყოველი წინადადების წევრი ხშირად გავრცობილია სხვადასხვა სახის განკერძოებით. მხატვრული ხერხების — ეპითეტების, მეტაფორული თქმების, ჰიპერბოლების და, განსაკუთრებით, გავრცობილი შედარებების სიუხვე ისე განავრცობს ხოლმე და ზრდის წინადადებას, რომ ბოლოში ჩასულ მკითხველს შეიძლება დაავიწყდეს აიღეც რაზე ან ვისზე იყო დასაწყისში საუბარი. და აი, ასეთ დროს ობიექტის — თ სუფიქსის გამოყენება მწერალს (და მკითხველსაც) აძლევს საშუალებას ყურადღება გაამახვილოს მისთვის საინტერესო საგანზე და გამუდმებით მხედველობის არეში ჰყავდეს იგი. ზოგჯერ მოულოდნელ ფორმას განაპირობებს გვერდით მდგომი ზმნა. ასე უნდა იყოს შემდეგ წინადადებაში: „არავინ აკავებდათ, წასვლა თუ უნდოდათ, გზა ხსნილი ჰქონდათ. თვითონვე ვერ ახერხებდნენ წასვლას, ვერ ბედავდნენ, თითქოს დიდ დანაშაულს ჩაიდენდნენ, გაანაწყენებდნენ ოჯახს, რომელთანაც არც აქამდე ჰქონდათ რამე საერთო და არც ამის მერე ექნებოდათ“ (გვ. 236—237).

აკავებდათ (ის მათ) ფორმა შეპირობებული ჩანს, მომდევნო გარდაუვალი უნდოდათ, ჰქონდათ ზმნებით, თუმცა აქ რეალური სუბიექტის მრავლობითობაა გამოხატული (გრამატიკული ობიექტისა), მაგრამ, ჩვენი აზრით, გადამწყვეტი ის უნდა იყოს, რომ აკავებდათ ზმნის რეალური ობიექტი — მათ — ყველა მომდევნო

¹⁰ ვერ უგულებელვყოფთ იმ გარემოებას, რომ ასეთი ფორმები პწერალს შეიძლება შეთვისებული ჰქონდეს მშობლიური დიალექტიდან.

ზმნასთან რიცხვში შეთანხმებულია როგორც სუბიექტი: ან რეალური (უნდოდათ, ჰქონდათ...) ან რეალურიცაა და გრამატიკულიც (ახერხებდნენ, ბედავდნენ, ჩაიდენდნენ...). რასაკვირველია, ეს სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რომ აკავებდათ ზმნის ობიექტი მწერალს, საერთოდ სუბიექტად აქვს გავებული. ამ კონკრეტული მაგალითიდან თუ ამოვალთ, ო. ჭილაძის აზროვნების პროცესი ჩვენ ასე გვესახება: არსებობს საგანი, მრავლობით რიცხვში (რომელიც ხან რეალური სუბიექტია, ხან რეალური ობიექტი). მწერლის მიზანია ამ საგნის მრავლობითობა გადმოგვეცეს, ამისთვის იგი მიმართავს ენაში არსებულ ყველაზე ეკონომიურ გზას, ნაცვალსახელს კი არ იშველიებს, არაქედ ზმნის პირიან ფორმას რიცხვის აღმნიშვნელ -თ სუფიქსს ურთავს. მართალია, ეს ეწინააღმდეგება სალიტერატურო ნორმას, მაგრამ მწერალი ეძიებს გამომსახველ საშუალებას და რაკი ენას ამის შესაძლებლობა აქვს (ობიექტურ წყობაში, მესამე პირის ფორმაში თავისუფალია ადგილი რიცხვის აღმნიშვნელი -თ სუფიქსისათვის), ცდილობს გამოიყენოს კიდევც. მწერლის ძიება ამ საკითხში უფრო შორსაც მიდის; ჩვენს მოსაზრებას მხარს უნდა უმაგრებდეს მრავლობითის სახელობითის თან-იანი ფორმებიც.

მაშასადამე, ფორმათა ნიველირებისაკენ მისწრაფება ო. ჭილაძის რომანის ენაში უნდა ჩავთვალოთ მისი აზროვნების სტილის თავისებურების გამოხატვად. ე. ი. ო. ჭილაძის ამ რომანის ენის სტილი მისი აზროვნების სტილით აიხსნება. ძიების ასეთი გზა სხვა თანამედროვე ქართველ მწერალთან არ შეგვინიშნავს (ის კი არა და, ამ თვალსაზრისით საგრძნობლად განსხვავდება ერთმანეთისაგან მისი ორი რომანი), ამდენად, თავისუფლად შეგვიძლია ვილაპარაკოთ მწერლის ინდივიდუალური სტილის თავისებურებაზე.

დასკვნა ასეთი იქნება:

1. თანამედროვე ქართული მწერლობის ენაში შეინიშნება მიცემით ბრუნვაში დასმული რეალური ობიექტის სინტაქსური ძალის ზრდა. ეს ეხება როგორც სამპირიან ზმნათა მესამე პირის მრავლობითის ფორმებს (ახსენებდათ), ისე ორპირიან გარდამავალ ზმნებს (უსმენდათ). ეს პროცესი დამახასიათებელია ობიექტური წყობის ზმნებისათვის და ენაში ფორმათა ნიველირებისაკენ მისწრაფებაზე უნდა მიუთითებდეს.

2. ო. ჭილაძის რომანის „ყოველმან ჩემმან მპოვნელმან“ ენაში განსაკუთრებით შესამჩნევია ეს ტენდენცია. იგი მწერლის ენობრივი სტილის თავისებურებად მიგვაჩნია. ჩვენს მოსაზრებას მხარს უმაგრებს სახელობითში დასმული მესამე პირის ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვაც.

1. თოფური ა. ვ. — ქართული ენის გრამატიკის სადავო საკითხებზე, „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“ № 3, თბილისი, 1967;
2. კიზირია ა. ნ. — ქვემდებარე და დამატება ახალ ქართულში, ქართული ენისა და ლიტერატურის სწავლების საკითხები სკოლაში, კრ. V, თბილისი, 1953;
3. მელიქიშვილი დ. — „მიკირს“ ზმნა და მასწავლებლის გასაქირი, „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“, № 4, თბილისი, 1978;
4. ქავთარაძე ი. ვ. — მიცემითის პრაქოობითში დასმული სახელის გაჩოხატვის ისტორიისათვის ზმნაში, საიუბილეო კრებული, ალ. ბარამიძეს, დაბადების 70 წლისთაზე, თბილისი, 1974;
5. შანიძე ა. — ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბილისი, 1973;
6. შანიძე ა. — გრამატიკული სუბიექტი ზოგიერთ გარდაუეალ ზმნასთან ქართულში, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომებზე, ტ. 7, თბილისი, 1961;
7. ჩიქობავა ა. რ. — სალიტერატურო ენა და ნორმა, ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, წიგნი მეორე, თბილისი, 1979;
8. ჩიქობავა ა. რ. — მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, მეორე გამოცემა, თბილისი, 1968;
9. ჩიქობავა ა. რ. — მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები, წიგნში: მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბილისი, 1968, დამატება I, II;
10. ჩიქობავა ა. რ. — „ყე ნაწილაკი ფერეიდნელში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით, „ქართული საენათმეცნიერლო საზოგადოების წელიწდეული“, I—II, თბილისი, 1923—1924.

შემოკლებათა სია

1. კ. გოგიაე. — კ. გოგიაეა, მოთხრობები, თბილისი, 1979;
2. გ. დოჩანაშ. — გ. დოჩანაშვილი, მოთხრობები, თბილისი, 1975;
3. რ. ინანიშ. — რ. ინანიშვილი, „ჩიტების გამოშზამთრებელი“, თბილისი, 1978;
4. ირ. უგულავ. — ირ. უგულავა, „დათუნა ბერბეულის თავედასავალი“, „ერეკლეს შვილები“, თბილისი, 1979;
5. ჯ. ქარჩ. — ჯ. ქარჩაძე, „მეთერთმეტე მცნება“, თბილისი, 1978.
6. თ. ჩალაურ. — თ. ჩალაური, „ჩვენთან ვეტერანები უფაროდ ისვრიან“, „ცისკარის“ ბიბლიოთეკა, I, თბილისი, 1977;
7. რ. კეიშ. — რ. კეიშვილი, „მუსიკა ქარში“, „ცისკარი“ № 3, № 4, თბილისი, 1979;
8. თ. კილ. — თ. კილაძე, „ყოველმან ჩემმან მპოვნელმან“, თბილისი, 1976.

И. Г. КИКНАДЗЕ

ОБ ОДНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ТЕНДЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В языке некоторых современных грузинских писателей замечен рост синтаксической силы реального объекта в дательном.

Это касается форм множественного числа третьего лица как трехличных (ახსენებდათ ის მათ მას), так и двухличных (უხმებდათ ის მათ). Процесс характерен для глаголов объектного строя и указывает на тяготение к нивелированию форм.

Эта тенденция особенно заметна в языке писателя О. Чиладзе, в частности в его романе «И всякий, кто встретится со мною», и нами трактуется как своеобразие языкового стиля писателя. Наше предположение подкрепляется формами множественного числа именительного падежа: прямой объект в именительном падеже выражен суффиксом множественности -თ- (-т-) (შეაჩერათ).

ირინე ტაბატაძე

(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

მიხეილ ჯავახიშვილის მხატვრული სტილის ლინგვისტური ანალიზის ზოგიერთი საკითხი*

სტილური თავისებურებანი ავტორის მხატვრული აზროვნების, სინამდვილისადმი მისი დამოკიდებულების, მისი ზნეობრივი კონცეფციების გამოვლენაა. ამიტომ ყოველი მწერლის ინდივიდუალური ოსტატობის დადგენა მისი სტილის კვლევით უნდა დაიწყოს. ის, რომ ავტორი სათქმელის გადმოსაცემად ირჩევს ამა თუ იმ ფორმას ან სტრუქტურას და უარს ამბობს ყველა დანარჩენზე, მისი ესთეტიკური მრწამსის მაჩვენებელია. ამიტომ, ენობრივი სტილი უნდა გავიგოთ როგორც პიროვნების მიერ სამყაროს თავისებური ხედვის ენობრივი გამოხატულება.

მიხ. ჯავახიშვილის თხზულებათა ანალიზის დროს ჩვენი მიზანი იყო გაგვერკვია, რა მხატვრული თავისებურებანი განაპირობებენ მის სტილს, როგორია ამ თავისებურებათა ენობრივი მექანიზმი და, რაც მთავარია, რა მხატვრული ღირებულება აქვს მას ნაწარმოებში, როგორია მისი ფუნქციური დატვირთვა.

1) მოულოდნელობის ეფექტი. მის არსს ქმნის ის, რომ მეტყველების აქტი ეროზიანი განუწყვეტელი ჯაჭვი — ყოველი ელემენტი საფუძველია შემდგომისათვის. ადამიანის შემეცნება თანდათან ეგუება აზროვნების ამგვარ დინებას და მიჰყვება მას. მაგრამ საკმარისია დაირღვეს ეს თანმიმდევრობა, რომ აღქმის სისტემას „გაუჩნდება“ წინააღმდეგობის სურვილი მის მიმართ. შექმნილი წინააღმდეგობის გრძნობის დაძლევა მოითხოვს ძალას მკითხველისაგან და ამიტომ უფრო ძლიერად მოქმედებს მასზე.¹ ამდენად, მოულოდნელობის ეფექტის დანიშნულება მკითხველზე ზემოქმედებაა.

* შრომაში გამოყენებულია მიხ. ჯავახიშვილის თხზულებათა ექვსტომეულის ტ. I, თბ., 1969 წ., ტ. III, თბ., 1973 წ. ტ. V, თბ., 1977 წ.

¹ И. А. Рн о л ь д, Стилистика современного английского языка, Л., 1973, гл. 42-43.

მიხ. ჭავჭავაძის პროზაში მოულოდნელობის ეფექტი უმთავრესად მიიღწევა: ა) ერთმანეთთან შინაარსობრივად შეუთავსებელი ლექსიკური ერთეულების შეხამებით; ბ) შესიტყვებაში აზრობრივი კონტრასტით; გ) სინტაგმატური წყვილებით, რომლებიც შინაარსობრივად უპირისპირდებიან ერთმანეთს, როგორც უჩვეულო — ჩვეულებრივს; დ) სინტაგმატური წყვილებით, რომლებშიც ერთმანეთთან დაპირისპირებულია სულიერი და უსულო საგნები; ე) ზომა-ოდენობის მიხედვით საგანთა მკვეთრი განსხვავებით; ვ) სიტყვათა იმგვარი შეთანხმებით, როდესაც შინაარსით კონტრასტული სიტყვები ქმნიან ახალ ცნებას ან წარმოდგენილი ცნების შინაგან წინააღმდეგობაზე მიუთითებენ. განვიხილოთ რამდენიმე ნიმუში:

„.....იქვე ოქროთი მოვარაყებულნი შინები მოსჩანა, ძალაუფლების და სასჯელისა: სამეფო გვირგვინი, ორთავიანი არწივი, კანონთა კრებული და ლამაზი რომაული კონა როზგისა“. (V, 284)²

ჩვეულებრივ მეტყველებაში ფრაზა „ლ ა მ ა ზ ი რ ო მ ა უ ლ ი კ ო ნ ა რ ო ზ გ ი ს ა“ ალოგიკურად უღერს, რადგან „ლამაზი“ ესთეტიკური ფენომენია და შეუძლებელია მისი დაკავშირება წამების იარაღთან — როზთან. მიუხედავად ამისა, ისინი ერთმანეთთანაა შეხამებული. უჩვეულო აქ აზრობრივი შეთანხმებაა, რადგან საკუთრივ ენობრივი თვალსაზრისით გრამატიკული ნორმა ზედმიწევნითაა დაცული.

„მოულოდნელობის ეფექტის“ მქონე ყოველ ნიმუშს აუცილებლად სდევს წმინდა მხატვრული ფუნქცია: ა) იგი სიტუაციის ან ამ სიტუაციაში გმირთა მდგომარეობის წარმოდგენის საშუალებაა; ბ) ავლენს გმირისა ან მოვლენის მიმართ მწერლის დამოკიდებულებას; გ) გამოიყენება გმირის შინაგანი ბუნებისა და სულიერი მდგომარეობის წარმოსაჩენად.

„მასპინძლებო! მაპატიეთ, პარადოქსებით გავავსე ეს დარბაზი, რადგან მე თვითონ პარადოქსი გახლავართ. მოგეხსენებათ, კოკასა შიგან რაცა სდგას, იგივე წარმოსდინდების...“

— ქათამი მოართვით შადურსა, ქათამი“. (III, 258)

აქ ხაზი ესმება საზოგადოების ირონიულ დამოკიდებულებას პერსონაჟის მიმართ: ადამიანი თავის სულიერ ტკივილებს უხსნის თანამეინახეებს და პასუხად კერძს სთავაზობენ.

II. განმეორებით მიღწეული ექსპრესია. ერთი და იმავე ფორმის განმეორება, მკითხველის ყურადღების გამახვილების მიზნით, ჩვეულებრივი ფაქტია ლიტერატურაში. მიხ. ჭავჭავაძის პროზაში განმეორებადი ელემენტებია: სახელი, ზმნა, მაქვემდებარებელი კავშირი „მაგრამ“. განსაკუთრებით საინტერესოა ზმნის განმეორე-

² რომაული ციფრი აღნიშნავს ტომს, არაბული — გვერდს.

ბის სტილური დანიშნულება. ზმნა — შემასმენელი თავისთავად დომინირებული ერთეულია, იგი წინადადების ბირთვია. მოქმედების ორჯერ დასახელებით წინადადებას გაცილებით მეტი დინამიზმი ენიჭება. სახელთა განმეორებისაგან ზმნა-შემასმენლის განმეორება იმით განსხვავდება. რომ სახელის განმეორება ერთი წინადადების ფარგალში ხდება და ამიტომ ფრაზის რიტმულობაც გარკვეულად ზღვარდებულია — ერთი წინადადების ფარგლებს არ სცილდება, ზმნა-შემასმენლის განმეორებისას კი ერთი და იგივე ელემენტი ერთი წინადადებიდან სეორეში გადადის. გამოიყოფა ორი შემთხვევა:

ა) განმეორებადი ელემენტები ემეზობლებიან ერთმანეთს:

„მან რაჟდენი იპოვნა და მასთან ერთად კიბის ბაქანზე მოუსვენრად მომლოდინე კლიმიაშვილს პირისპირ მიადგა. მიადგა და უთხრა“. (V, 212)

ბ) განსხვავებული ემოციური ეფექტის მქონეა ერთმანეთის დაშორებული დუბლეტური ფორმები. ამ შემთხვევაში, პირიქით, ზმნა-შემასმენელი წინადადების თავშია:

„მოაგონდა მარგოს წელანდელი დახვედრა, პირის მორიდება, (...) მოაგონდა და მიუხედა ანჩხლობის და ცრემლის მიზეზს. მიუხედა, ჩაფიქრდა და მარგოს გულში ჩაიხედა“. (I, 318).

ერთმანეთს საკმაოდ დაშორებული დუბლეტური ფორმები ავტორს საშუალებას აძლევს არ მოადუნოს მკითხველის ყურადღება, წარმართოს იგი მისთვის სასურველი მიმართულებით. ამასთანავე, განმეორებული შემასმენელი ახალს ყოველთვის „და“ კავშირით უერთდება.

განმეორებასთან განვიხილავთ შერწყმულ წინადადებასაც. მართალია, აქ მეორდება არა ერთი და იგივე სიტყვა, არამედ წინადადების ერთი და იგივე წევრი, მაგრამ სტილური დანიშნულება აქაც ჩვეულებრივი განმეორების ანალოგიურია:

„მნებაეს კი არა, მსურს, მწყურია, მშიან“. (III, 324) შემასმენლის მიხედვით შერწყმას ამ შემთხვევაში ის დანიშნულება აქვს, რომ ხაზი გაუსვას, გაამწვავოს, მეტი ექსპრესიულობით გამოხატოს სათქმელი. წინადადების წევრთა განმეორება ფრაზას უჩვეულო რიტმულობას ანიჭებს. დინამიზმი და რიტმულობა კი ეპიკური თხრობის მნიშვნელოვანი კომპონენტებია.

III. თანაგანცდის ფაქტორი. ამ სტილური ხერხისათვის ამოსავალია ის გაშუალებული კონტაქტი, რომელიც მყარდება მოქმედსა და თანამოქმედს შორის:

„გაყინული მარგო თეიმურაზს მიუჯდება, დალილ თავს მხარზე მიაღებს, გადაქლექილ ხელ-ფეხს ცეცხლს მიუშვერს,

თვითონაც ტკბილად ატირდება და თეიმურაზსაც აატირებს“ (I, 402).

ავტორი გმირის თანამოსაუბრეს ამით თანამოქმედდაც აქცევს, ანუ გმირის სულიერი ექსპრესია იმავე ძალით გადაეცემა მეორე პიროვნებასაც (თვითონაც ატირდება და თეიმურაზსაც აატირებს). აქ ხაზი ესმება ემოციის სიძლიერეს: იმდენად ძლიერია განცდა, რომ იგი იწვევს თანაგანცდას.

IV. პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის მონაცვლეობა. ეს თავისებურება ემყარება იმ ფაქტს, რომ „პერსონაჟის მეტყველება სხვადასხვა საშუალებით შეაღწევს ავტორის მეტყველებაში და ექსოვება მას. ამ გზით ერთი პერსონაჟის მეტყველება შეიძლება გადმოიცეს მეორე პერსონაჟის ან ავტორის მეტყველებით — ირიბი თხრობის სახით“¹. მ.ხ. ჭავჭავაძის პროზაში ირიბი თქმა შემოღობის გმირის (მთხრობელის) ფიქრის ან სათქმელის გადმოცემისას. რამდენიმე შემთხვევა გამოირჩევა იმის მიხედვით, თუ როლის ხდება პირდაპირი და ირიბი თქმის მონაცვლეობა: ა) დიალოგი საკუთარ თავთან: გმირი ესაუბრება შინაგან ხმას; ბ) ავტორი ლაპარაკობს. გმირის ნაცვლად, ამ შემთხვევაში ავტორი გმირის სათქმელს მაშინ გვაცნობს, როცა გმირს უჭირს სიმართლის თქმა; გ) ორი მოქმედი პირის საუბრისას ერთ-ერთის მეტყველება ირიბი ნათქვამის სახით გვეძლევა:

„— ეხლა როგორ ბრძანდები, შენი ჭირიმი?“

ეხლა? ეხლა არა უშავს რა თეიმურაზს. ეხლა ძალიან ყოჩაღად არის. რა სთქვა თომამ? მაწონი მაინც შესჭამოს თეიმურაზმა?

— მ...მმადლობელი, თომაჟან, მ...მმადლობელი; არა მშვიან (...) გამაცილებ?

არა, გენაცვა, არა“. (I, 327).

დ) პირდაპირი და ირიბი თქმა მონაცვლეობს მხოლოდ ავტორის მეტყველებაში: გმირის შესახებ თხრობა ჩვეულებრივ პირდაპირი თქმით ხდება, ხოლო მისი ფიქრის გადმოცემა — ირიბით.

პირდაპირი და ირიბი თქმის მონაცვლეობას ორი ფუნქცია აქვს: ა) გამოავლენს გმირისადმი ავტორის პოზიციას; ბ) ავტორს აძლევს გმირის დახასიათების საშუალებას:

„მოსამსახურემ ყველაფერი მიაბო... ავი დღე დაგადგა, მაგრამ... მაგრამ სოფიომ, რა თქმა უნდა, გული არ უნდა გაიტეხოს“.

(III, 212).

გმირი არ ამბობს იმას, რასაც ფიქრობს, ტყუილის თქმა კი უჭირს. მისი დახასიათება ხდება არა აღწერით, არამედ მისივე მოქმედებით.

V. მეტყველების ლოგიკური მდინარეების დარღვევის სტილური ფუნქციები. მეტყველების ნაკადში

¹ ი. არნოლდი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 243.

მოვლენათა შორის მიზეზ-შედეგობრივი დამოკიდებულება ვლინდება. თხრობის ბუნებრივი მდინარების შეცვლა ამ დამოკიდებულებათაზეც ახდენს გავლენას. მიზეზ-შედეგობრივი მიმართების ცვლას ერთი მიზანი აქვს: მეტყველების ლაკონურობა და მკითხველის ყურადღების გამახვილება არსებით ფაქტებზე. თხრობის ბუნებრივი მდინარების დარღვევის რამდენიმე სახე გამოირჩევა:

ა) ავტორი ან გმირი იძლევა დასკვნას მოვლენებზე, რომელთა გადმოცემა ჯერ არ დამთავრებულა:

„არტუშას მეგობარი მურა-ძალი ჩანჩურას შალვარს საშინლად ემტერება, ამიტომ შალვარის პატრონს იმის დაკერებაზე ბევრი დრო ეკარგება“. (I, 38).

ბ) აზრის ბუნებრივი გაგრძელება არა გვაქვს, არც მისი გაწყვეტა, მაგრამ გაკეთებულია ძალიან შორეული დასკვნა ისე, რომ წინათქმულსა და მომდევნოს შორის გამოტოვებულია მთელი წყება ამპებიისა, რომელთა ლოგიკურ დასასრულად ჩაითვლებოდა ბოლო ფრაზა:

„— ეგ კ...ილევ არაფერი, ჰაერშიც დაფრინავენ.

და აუწერდა ავიაციის დღევანდელ ვითარებას“ (I, 293).

გ) თხრობის დინამიურობისა და აზრის ლაკონურობისათვის მიხ. ჯავახიშვილი ხშირად ტოვებს ზმნას:

ვიღუპები! ხმამალა კი —

ჯაყოს თქვენთან საქმე აღარ გაქვს“ (I, 382).

დ) ავტორი გმირის ნააზრევს მთქმელია, ამ ნააზრევს კი ისევ გმირი უკეთებს დასკვნას:

„უცხოელია ის დედაკაცი, ამიტომ —

— მე კარტული არ ვიცი“ (III, 141).

VI. წინადადებათა და სიტყვათა რიგის სტილური ფუნქციები. წინადადებათა და მათ შიგნით სიტყვათა მიმდევრობის გარკვეულ რიგს შემდეგი ფუნქცია აქვს: იგი ქმნის რიტმს ან. პირიქით, არღვევს მას. წინადადებათა განსხვავებული შინაგანი წყობა განაპირობებს მათ სტრუქტურულ სახესხვაობასაც:

ა) მარტივ გაუფრცოვებელში წინადადებებს არა მარტო ერთნაირი აგებულება აქვთ, წევრთა რიგიც კი უცვლელად გადადის ურთიერთ-მიმდევარ წინადადებაში. ეს განაპირობებს რიტმის იგივეობას:

„აბაჯს აბაჯი ედება. მანეთს მანეთი მოსდევს. თუმანი თუმნისკენ მიილტვის, სიცოცხლე კი მიდის“. (III, 370).

აქ რიტმი ემყარება სამწევრიან წინადადებათა მონაცვლეობას, წინადადების წევრთა თანამიმდევრობა ერთნაირია: დამატება-ქვემდებარე-შემასმენელი. ამგვარი შემადგენლობა განაპირობებს შინაგანი დინამიზმის აღმავალ ხაზს, რაც წევრთა ინვერსიული წყობითაა მიღწეული: ტრადიციული წყობა: ქვემდებარე-შემასმენელი-დამატება შეცვლილია.

ავტორს სურს მკითხველის ყურადღება გაამახვილოს მოქმედებაზე. ამან განაპირობა წევრთა რიგის შეცვლა. წინადადების ჩამკეტის პოზიცია შემასმენლის პოტენციურ შესაძლებლობებს კიდევ უფრო ნათლად წარმოაჩენს.

ა) მარტივი გავრცობილი. წინადადების სტრუქტურა განაპირობებს განსხვავებულ რიტმულ ნაკადს:

„თეიმურაზმა მიბლეთილი თვალები ძლივს გაახილა,

შეკრული კრიკა ძლივს გახსნა და მიღებული გული ძლივს მოიბრუნა“ (I, 325).

დამატებით აქ „ძლივს“ სიტყვის განმეორებაც ქმნის რიტმულ ეფექტს.

გ) რთულ თანწყობილ წინადადებაში შეიძლება გვექონდეს ბინარული სინტაქსური წყვილები, რომლებიც შინაგან რიტმს ქმნიან. ემოციური მახვილი ზუსტად გამოყოფს მათ.

„მოწინავე წითელი დროშა/ახლა ზურაბს ექირა.

მის მიერ მოყვანილი ლაშქარი/იმ ზღვაში შთაინთქა.

თვითონ ზურაბი და მისი მეგობრები/ტრიბუნას მიეკედლნენ.

ის ორატორულ აფროთვანებით იმეორებდა/სხეების ნაიქვამს“.

(V, 213).

სტრუქტურულად მყარი ოთხწევრიანი ერთეული (სახელი პრედიკატით და ზმნა პრედიკატით) ქმნის ფრაზის შინაგან რიტმს, რითაც მიიღწევა თხრობის მდორე, აუჩქარებელი მიმდინარეობა.

დ) რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში ფრაზის ჰარმონიულობას განაპირობებს ის, რომ ერთ მიმდევრობაში მოქცეულია თანწყობილი და ქვეწყობილი წინადადებები, რომლებიც განსხვავდებიან სინტაქსური დამოკიდებულებით, მაგრამ იგივეობრივნი არიან რიტმული სტრუქტურის თვალსაზრისით:

„ბოლოს, როცა ტირილით გული მოიოხა და ფიქრთა ბრძოლა გაათავა, წელმოწყვეტილი ნაკაცარი ძლივს წამოდგა და ზღაზვნით გზას გაუდგა“ (I, 328).

არ შეიძლება ითქვას, რომ წინადადებათა რიგი განპირობებულია მათი შინაგანი აგებულებით, რადგან ერთი და იმავე აგებულების რთული ქვეწყობილი წინადადება შეიძლება ერთ შემთხვევაში მოწესრიგებული, რიტმული სტრუქტურისა იყოს, მეორეგან კი წინადადებათა დაქვემდებარება დისონანსური რიტმის მისაღწევად იყოს გამოყენებული. ამ შემთხვევაში წინადადებათა რიტმული თანხმობა შეესაბამება მოქმედების განვითარების თანდათანობით პროცესს. მაგრამ საკმარისია თხრობის ამგვარი ნაკადი რაიმე მოულოდნელობით დაირღვეს, რომ ეს გავლენას მოახდენს მის რიტმზეც:

„ქეთო ზევით ავიდა, თავის ოთახში შევიდა, ფანჯარაში გაიხედა და მართა დაინახა, რომელიც

ნელი ნაბიჯით ავიდა კუთხემდის და ფრთხილად მოათვალიერა ქუჩები“.

რიტმის მონაცვლეობა ავტორს საშუალებას აძლევს გამოჩნოს ერთმანეთისაგან სხვა მხრივ განურჩეველი მოვლენები, მკითხველის ყურადღება გაამახვილოს მისთვის მნიშვნელოვანზე. ამასთანავე სწვადასხვა აგებულების წინადადებათა მიმდევრობითი განაწილება ავტორს მხატვრული ფუნქციითაც აქვს გამოყენებული: მასში ელენდება როგორც მწერლის, ისე პერსონაჟის მხატვრული აზროვნების თავისებურებები, მწერლის პოზიცია მოვლენათა მიმართ.

VII. ტროპის სახეობათა სტილური დანაშნულება. მხატვრული სახე ენობრივი საშუალებებით რეალიზდება. ამიტომ ენობრივი სტილის ანალიზის დროს პოეტიკის საშუალებები უნდა განვიხილოთ როგორც გარკვეული ენობრივი კონსტრუქციები. მიხ. ჭავჭავიძის პროზაში გვხვდება ტროპის სახეთა როგორც ტრადიციული, ისე ახლებური ფუნქციით გამოყენება:

ა) ეპითეტი ძირითადად ტრადიციული დანიშნულებით გამოიყენება -დგას განსასაზღვრი საგნის წინ და რაიმე ნიშნის მიხედვით განმარტავს მას.

მიხ. ჭავჭავიძისათვის დამახასიათებელია ტროპთა გაძმეორება ფრაზის შიგნით, მხოლოდ განსხვავებული მხატვრული ფუნქციით — თუ ერთ შემთხვევაში იგი პერსონაჟის დახასიათებისათვისაა გამოყენებული, მეორედ — მწერლის პოზიციის გამოსავლენად.

გ) გაპიროვნების შინაგანი ბუნება — სულიერის ოცნებების მიწერა უსულოზე მოქმედების დინამიურობის გასაძლიერებლად გამოყენებული:

„სკამი გარახუნდა და ფეხები გაფშია, საფერფლემ გაიჰახუნა და ძირი ჰერს მიუშვია“ (I, 166).

გ) შედარების ბუნება კონკრეტულ-შეგრძნებადია, სახიერი, რაც აღმნიშვნელისა და აღსანიშნის საერთო ნიშნების წარმოჩენის სურვილითაა განპირობებული. ხასიათის მიხედვით შედარება ორგვარია: ტრაფარეტული და ორიგინალური. ორიგინალურია შედარება „თეფშით გაიბადრებოდა“ (I, 218). რადგან ასეთი სემანტიკა („გაბადრული თეფში“) მოულოდნელია მკითხველისათვის.

დ) მეტაფორის სამი სახეა ცნობილი: მეტაფორა არსებით სახელთან, ზედსართავთან და ზმნასთან. სამივე სახე გვხვდება მიხ. ჭავჭავიძის პროზაში. მეტაფორას ის ფუნქცია აქვს, რომ დაფარული შედარების საშუალებით სათქმელის ექსპრესია გააძლიეროს და მოგვაწოდოს მოვლენებზე დამატებითი ინტორმაცია. დიდ როლს თამაშობს მოულოდნელობის ფაქტორიც:

„და ბაზრისაკენ ღელვით მიდის მატყლის ლეიბი“ (III, 62).

ე) ს ი მ ბ ო ლ ო თ ა გამოყენება, როგორც ტრადიციულისა, ისე ზორიგინალურისა, იშვიათია მიხ. ჯავახიშვილთან. ტრადიციული სიმბოლოებიდან საინტერესოა ბიბლიური „უძღები შეილის“ — როგორც ურჩისა და ბოლოს მაინც მონანიეს — მხატვრული ტრანსფორმაცია. ინდივიდუალური სიმბოლო ავტორის მხატვრული აზროვნების თავისებურებას ავლენს, ძირითადად კი ლაკონური თხრობისა და მოულოდნელობის ეფექტის მიზეზითაა განპირობებული: „ბაქოც მალე გაწითლდა“ (III, 353). ნიშნავს, რომ იქ რევოლუციამ გაიმარჯვა. ზმნის სემანტიკური ნიუანსი (გაწითლდა-წითელი გახდა) მწერალმა მოხდენილად მოიმარჯვა და ამით ფრაზამ დიდი ექსპრესიულობა შეიძინა.

ხშირია შემთხვევები, როცა ფრაზაში ერთმანეთის გვერდით გვხვდება მეტაფორა და შედარება, ან მეტაფორა და ეპითეტი. როცა მეტაფორა მოსდევს შედარებას, მათ შორის აშკარა მიზეზ-შედეგობრივი მიმართება შეინიშნება, ასეთივე მიმართებაა მაშინ, როცა მეტაფორა სიმბოლოს უსწრებს, მაგრამ საკმარისია ტროპთა რიგი აირიოს, რომ აზრობრივ ურთიერთდამოკიდებულებას აღარ ექნება ადგილი.

„მე, მირიან ბორინთელი და ეს კაცი (...) კ ნ ა ჯ ა ც ხ ე ნ ე ბ ი ვ ი თ მივათრევდით ს წ ა ვ ლ ი ს უ რ ე მ ს ვერაზე“. (III, 8) აშკარაა, რომ შედარება („კნაჯა ცხენებივით“) საფუძველია მეტაფორისათვის („სწავლის ურემს“), მაგრამ:

„ქალაქს უთვალავი თვალი ყვითლად ჰქონდა და ჰყვტილი. ახლა კი სამხედრო პატრულებს ხალხი შიგნით შეერეკათ, სიცილი მოეკლათ, ქალაქი დაპყრობილ ციხესავით დაეუფლათ“ (V. 155).

მოუხედავად იმისა, რომ ფრაზა შინაარსობრივად შეკრულია. მეტაფორა („თვალი ყვითლად ჰქონდა დაჰყვტილი“) არავითარ აზრობრივ მიმართებას არ ამყარებს შედარებასთან („დაპყრობილ ციხესავით“).

ტროპული აზროვნება მარტო წყობილისიტყვაობის მიზნით არაა გამოყენებული. იგი მწერალს საშუალებას აძლევს დამატებითი ქვეტექსტით დატვირთოს ფრაზა, გაზარდოს წინადადების ექსპრესიული ძალა, გამოხატოს მოვლენათა მიმართ თავისი პოზიცია.

И. П. ТАБАТАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТИЛЯ М. ДЖАВАХИШВИЛИ

Резюме

1. Рассматриваются языковые особенности прозы М. Джавахишвили как средство образования художественных образов.

2. Анализируется языковой механизм фактора неожиданности, чередования прямой и косвенной речи, нарушения логической последовательности в повествовании, порядка слов в предложении и др.

3. Все это, рассмотренное в совокупности, дает возможность сделать определенный вывод о стиливой особенности прозы М. Джавахишвили.

მ. კოზალაძე.

(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

მწერლის ენის შესწავლის ორი ასპექტის შესახებ

მწერლის ენა თანამედროვე ენათმეცნიერების აქტუალური პრობლემაა. ამდენად, სავსებით ბუნებრივია ის ინტერესი, რომელიც ჩვენში მწერლის ენის შესწავლას ახლავს. ყურადღების ცენტრშია ქართული მწერლობის ენის განვითარების ყველა ეტაპი, უძველეს ავტორთა ნამოღვაწევიდან მომდინარე ლიტერატურული პროცესის ენობრივ გამოხატვამდე. მწერლის ენას დიდი ადგილი ეთმობა სტუდენტთა საკურსო და სადიპლომო წარმოების თემატიკაში, მწერლის ენას სწავლობენ დისერტანტები, - მწერლის ენას აანალიზებენ კრიტიკოსები, მწერლის ენაზე მსჯელობენ თვით მწერლები. ასეთ ვითარებაში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება მწერლის ენის შესწავლის მიზნისა და კვლევა-ძიების მეთოდის დადგენას. პროფ. ვ. თოფურიამ ამ პრობლემის ამოცანად მიიჩნია: „1. დადგინდეს არსებითი სხვაობა მწიგნობრულ-ლიტერატურულსა და სასაუბრო-ლიტერატურულ ენებს შორის; 2. გამოვლინდეს ის ნიშნები, რომლებიც დამახასიათებელია მხატვრული ლიტერატურული ენისა, მაჩვენებელია მისი სპეციფიკურობისა; 3. გამოიყოს სხვადასხვა ჟანრის ნიშანდობლივი მოვლენები და, 4. რაც მთავარია, წარმოჩენილ იქნეს ამა თუ იმ მწერლის ენის გრამატიკულ-სტილისტიკური და ლექსიკური თავისებურებები, რომლებითაც იგი განსხვავდება მისი თანამედროვე სხვა მწერლებისაგან“¹. მანვე განსაზღვრა კვლევა-ძიების მეთოდიკა, რომელიც ვარაუდობს: 1. ავტოგრაფებისა და პირველ გამოცემათა შეჯერებით ტექსტის დადგენას, რათა სანალიზო მასალა ყოველმხრივ სანდო და დასკვნებიც დამაჯერებელი იყოს; 2. გამოვლინებას მწერლის შეხედულებებისა ლიტერატურულ ენაზე, რათა გაირკვეს, თუ რამდენად შეძლო ავტორმა პრაქტიკულად განხორციელებინა თავისი თვალსაზრისი საკუთარ შემოქმედებაში და 3. ჩვენებას იმისას, თუ რა შემატა მან ახალი ლიტერატურულ ენას გრა-

¹ ვ. თოფურია, ბოლოსიტყვა: ვ. კოშორიძე. ვასილ ბარნოვის ენა ისტორიული რომანების მიხედვით, 1965, გვ. 166.

მატიკული, ფუნქციურ-სტილისტური და ლექსიკური ხასიათისა და რამდენად გამაღიძრავ ენა წინამორბედ და თანამედროვე მწერლებთან შედარებით. „ყველაფერი ეს ნაწარმოების მაღალ იდეურობასთან, სიუჟეტის ცხოველმყოფელობასთან და მხატვრული ენის საშუალებებთან ერთად ქმნის საფუძველს მწერლის ინდივიდუალობის გამოსაყვეთად და მისთვის ადგილის მისაჩენად ლიტერატურული ენის განვითარებაში“.¹

პროფ. ვ. თოფურიას ეს რეკომენდაციები კვლავაც რჩება სახელმძღვანელო დებულებებად მწერლის ენით დაინტერესებულ მკვლევართათვის. ამ ძირითადი მიმართულების შესაბამისად ჩვენს სინამდვილეში დამუშავდა რამდენიმე შრომა და გამოიკვეთა მწერლის ენის კვლევის ორი უმთავრესი ასპექტი:

1. მწერლის ენა როგორც ლიტერატურული ენის განვითარების მოცემული საფეხურის ასახვა. ამ შენთხვევაში ხდება მხატვრული ტექსტის ენობრივ თავისებურებათა აღწერა ფონეტიკის, მორფოლოგია-სინტაქსის, ლექსიკისა და ფრაზეოლოგია-იდიომატიკის დონეზე. ამასთან, მკვლევრის ინტერესის საგანია იმ ენობრივი ტენდენციების გამოვლენა, რომლებიც მწერლის ენაში იჩენენ თავს.

მწერლის ენა, ჩვეულებრივ, სალიტერატურო ენის განვითარების მოცემული საფეხურის ვითარებას ასახავს. ეს პროცესი ქვეცნობიერია, რადგანაც მწერლის საშუალო იარაღი მისი თანამედროვე ენაა, ენა, რომლითაც იგი კონტაქტს ამყარებს გარე სამყაროსთან. მაგრამ ენის მიმართ მწერლის დამოკიდებულება პასიური არ არის. შემოქმედების პროცესში იგი ზეგავლენას ახდენს ენაზე, ხვეწს, ამოიღობს, ავითარებს (ან პირიქით) თავისი უნარისა თუ შესაძლებლობის და ენობრივი პოზიციის მიხედვით.

ლიტერატურული ენისა და მწერლის ურთიერთობის ეს მომენტი უდევს საფუძვლად მწერლის ენის ზემოაღნიშნული ასპექტით კვლევას.

ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია იცნობს მიღვაწეებს, რომლებიც უხმაუროდ ეზიდებოდნენ და ეზიდებიან მშობლიური ენის სამსახურის ტვირთს. მაგრამ განვითარების პროცესში ენას უხდება ისტორიული გზაჯვარედინების დაძლევა, როდესაც დიდი ტალანტი დიდი ტალანტისათვის ჩვეული კატეგორიულობით ითავებს ხოლმე ახალი გზის გაკვალვას. ქართული ენის ისტორია სამ ასეთ ტალანტს იცნობს: შოთას, საბასა და ილიას.

„ვეფხისტყაოსანმა“ ერთბაშად განსაზღვრა სალიტერატურო ენის შემდგომი განვითარებისათვის სასიცოცხლოდ აუცილებელი დაახლოება სასაუბრო მეტყველებასთან, ხალხის ენასთან, რამაც უკვე წინა

საუკუნეებში იჩინა თავი, თუმცა ჯერ კიდევ გაუბედავად და, შეიძლება, შეუცნობლადაც.

„სიტყვის კონამ“ ითავა ისტორიული ძნელბედობით შერყენილი ქართული ენის აღსადგენად მისი უმდიდრესი ლექსიკის თავმოყრა, გამოძიება და განმტკიცება. ხოლო „სიბრძნე სიცრუისამ“ და „ევროპაში მოგზაურობამ“ კვლავ აზიარა ქართველი ხალხი უკვდავ წყაროს-თვალს.

ილიას ცნობილმა სტატიამ „ორიოდე სიტყვა თავად რევზ შალვას ძის ერისთავის კოზლოვიდამ „შეშლილის“ თარგმანზედა“ ლიტერატურულ ენას უფლება დაუბრუნა ამოუწურავ საღაროში — ხალხის ენაში და არა ხელოვნურ თეორიაში ექებნა სასიცოცხლო ძალა და ენერგია. შედეგი კოლოსალური აღმოჩნდა თავისი მასშტაბითა და მნიშვნელობით.

სპეციალისტებმა სათანადო მიაგეს შოთას, საბასა და ილიას ღვაწლს. მხედველობაში გვაქვს ა. შანიძის, არნ. ჩიქობავას, შ. ძიძიგურის, ი. გიგინეიშვილის, დ. გეწაძის, გ. შალამბერიძის, ზ. ჭუმბურიძის და სხვათა გამოკვლევები.

მწერლის ენა ლიტერატურული ენის განშტოებაა, მხატვრული ლიტერატურის ენაა. მას ერთიანი საფუძველი და მკვეთრად ჩამოყალიბებული ნორმატული სისტემა აქვს, მაგრამ იგი ისევე მრავალსახოვანია, როგორც თვით მწერლობა, და ინდივიდუალური წყობის შემოქმედის ხელში თვითონაც ინდივიდუალური და განუმეორებელი ხდება. სწორედ ამამია მწერლის ენის, როგორც საკვლევი პრობლემის, მიზიდულობის ძალა.

2. აქედან — მწერლის ენის კვლევის მეორე და უმთავრესი ასპექტი: წარმოჩინდეს ის, რაც ინდივიდუალურია, ის, რაც სპეციფიკურია და საშუალებას იძლევა ვილაპარაკოთ მწერლის ენობრივ პალიტრაზე, მის ინდივიდუალურ სტილზე. ეს კი გაცილებით რთულია. რთულია, რადგანაც პირველ შემთხვევაში მკვლევარი მიზნად ისახავს ლიტერატურული ენის ზოგადი სურათის ფიქსირებას კონკრეტულ მასალაზე დაყრდნობით. მეორე შემთხვევაში კი მკვლევარს საქმე აქვს შემოქმედებითი პროცესის ანალიზთან, ხოლო შემოქმედებითი პროცესი თავისთავად არის უაღრესად რთული და საკმაოდ შეუღწევადი მოვლენა. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მწერლის ენის პირველი ასპექტით შესწავლისას მკვლევარს აინტერესებს ენობრივი ფაქტები და მათი შესაბამისობა, ან პირიქით, ლიტერატურული ენის განვითარების თვალსაზრისით, აგრეთვე — ლიტერატურული ენის განვითარების გეზისა და ტენდენციის გამოვლენა ამ პროცესის შეგნებულად მართვისა და ახალი ნორმების დადგენის მიზნით. მეორე ასპექტით კვლევისას კი მან უნდა

გაარკვიოს, რატომ, რა მიზნით, რისთვის იყენებს მწერალი კონკრეტულ ენობრივ ფაქტებს (ენაში ხომ შერჩევის შესაძლებლობა არსებობს!), რამდენად შეესაბამება მის ამოცანას და რა შედეგს იძლევა იდეურ-შინაარსობრივი თუ მხატვრულ-ემოციური თვალსაზრისით.

მწერლის ენის ამ ასპექტით კვლევა რთულია, რადგანაც ჩნდებიდა ალური, და ამდენად სუბიექტური, შემოქმედებითი პროცესის ანალიზი პროფესიულ გაწაფულობასთან ერთად მკვლევრისაგან დახვეწილ ლიტერატურულ გემოვნებას, ფორმის გრძნობასა და მასალისადმი ფაქიზ მიდგომას მოითხოვს. რთულია იმიტომაც, რომ მწერლის შემოქმედება მრავალ განზომილებას შეიცავს და ენობრივი სამოსელის შერჩევა ამ განზომილებათა გათვალისწინებით ხდება. ვგულისხმობთ ობიექტურ ფაქტორებს: ენარს, თემას და, რაც არსებითია, მწერლის მიერ შერჩეულ თვითგამოხატვის ფორმას... მტკიცება არ სჭირდება იმ გარემოებასაც, რომ შემოქმედებითი ევოლუციის პროცესი მწერლის ენობრივ პოლიტიკაზეც ახდენს გავლენას და, ამასთან, არათუ მწერლის მთელი შემოქმედება, ენობრივი გამოხატვის თვალსაზრისით მისი ერთი ქმნილებაც არ არის ერთნაირი.

ამ მხრივ უაღრესად საგულისხმოა სულხან-საბა ორბელიანის ენობრივი პრაქტიკა.

თავისი სამი უთვალსაზრისო ქმნილებათაგან სამი ენობრივი გამოხატვის სამ გზას ირჩევს: „სწავლაში“ — არქაიზებული-ჰაეტეტიკურს, „სიბრძნე სიცრუისაში“ — დახვეწილ-ლაპიდარულს, „ევროპაში მოგზაურობა“ კი უბრალო, სასაუბრო ინტონაციით ხიბლავს მკითხველს.¹ მაგრამ არ ვიქნებით ზუსტი, თუ დასახელებულ თხზულებათა სტილურ მახასიათებლებად სინტაქსის სფეროში მხოლოდ დასახელებულ ნიშნებს მივიჩნევთ. „სიბრძნე სიცრუისაში“ ავტორის მეტყველება უაღრესად დაწურულია, მაგრამ არის პასაჟები, სადაც ს.-ს. ორბელიანი ტოლს არავის დაუდებს აღმოსავლურ სიტყვაწმებობასა და ფერადოვნებაში. საბას ცნობილი დიალოგიც არ არის ერთსახე. ნოკლე, უსრულო წინადადებებით, უკიდურესად შეკუმშული ფრაზებით შედგენილ დიალოგებს, სადაც ავტორის რემარკები სავსებით უგულებელყოფილია, ენაცვლება საკმაოდ ვრცელი კითხვაცა და პასუხიც. არც „ევროპაში მოგზაურობა“ ამ თვალსაზრისით ერთგვაროვანი. აქაც ენობრივი გამოხატვის საშუალებები ერთმანეთს ენაცვლება ავტორის ემოციური დამუხტულობის შესაბამისად და ასახვის ობიექტის გათვალისწინებით. ეკლესია-მონასტრების სიმდიდრეთა მონოტონურ აღწერას აცოცხლებს

¹ ი. გიგინეიშვილ, სულხან-საბა ორბელიანის ენისათვის: სულხან-საბა ორბელიანი, საიუბილეო კრებული, თბილისი, 1959, გვ. 33; მ. კობალაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ენისა და სტილის საკითხები, საკანდ. დისერტ., 1971; მისივე, სულხან-საბა ორბელიანის სტილის შესწავლისათვის, თხვ. შრომები, 174, 1976, გვ. 75-84.

ალტაცების შეძახილები და საგზაო შთაბეჭდილებათა დინამიური სურათები¹. სულხან-საბა ორბელიანის, დიდი მწერლისა და მოქართულის, უფართოესი დიპაზონი და გარდასახვის გასაოცარი უნარი მკვეთრად გამოვლინდა ქადაგებებში, რომლებიც ქართული სასულიერო მწერლობის სტილის შეგნებულ, მიზანდასახულ გავლენით არის დაწერილი და ჟანრის სპეციფიკის გამო ამოღებული. საზეიმო განწყობილებით არის აღსავსე, რაც აგრეთვე ენობრივი საშუალებებით, კერძოდ, ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ენის გრამატიკული ინვენტარიითა და სპეციფიკური სინტაქსური ფიგურებით არის ხორცშესხმული. მაგრამ აქაც საკმაოდ ხშირად პათეტიკა ინტიმით იცვლება და, შესაბამისად, ჩნდება ენობრივი გამოხატვის ახალი ხერხები. გრძელ პერიოდებსა და რთულ კონსტრუქციებს ცვლის მოკლე ფრაზები, სიტყვამრავლობას — მეტყველების ეკონომია და ელიფსი, მონოლოგს — შინაგანი დიალოგი, მკვეთრად გამოხატულ ორატორულ ხერხებს. — სასაუბრო ინტონაცია².

სხვა რიგის სტილური შრეები ჩნდება სხვა ავტორებთან. უცვლელი რჩება მკვლევრის ამოცანა: გაარკვიოს, როგორ, რა გზით, რა ენობრივი საშუალებებით იქმნება ამა თუ იმ მწერლის ინდივიდუალური სტილი, ამა თუ იმ ჟანრის, ამა თუ იმ თხზულების ენობრივი იერსახე.

მკვლევრის ამოცანა კიდევ უფრო რთულდება, როცა მას საქმე აქვს ფართო პლანის თხზულებასთან, სადაც ავტორის ენის, საკუთრივ მწერლის ენის, პარალელურად, რომელიც თავისთავად მრავალ პლასტს შეიცავს და მრავალ საკითხსაც წარმოაჩენს, დგება პერსონაჟის ენობრივი დახასიათების პრობლემა. მწერლის ენის მიმართება დიალექტიზმებთან და არქაიზმებთან, ვიწრო პროფესიული ჯგუფებისათვის დამახასიათებელ ლექსიკასა და ჟარგონიზმებთან განსაკუთრებულ ჯღერადობას იძენს, როცა საქმე მოქმედ პირთა მეტყველებას ეხება, რადგანაც, მართალია, გიორგი ერისთავისა და ეგნატე ნინოშვილის ენობრივი ნატურალიზმი დღეს ისტორიის კუთვნილებაა, კვლავ სადღეისო პრობლემად რჩება პერსონაჟის ენობრივი დახასიათების საკითხი.

ამ თვალსაზრისით თანამედროვე ქართულ ლიტერატურაში საყურადღებოა ჰაბტუა ამირეჯიბის პრაქტიკა, კერძოდ, მის მიერ დათა თუთაშხიას ამეტყველება.

1 მ. კობალაძე, სულხან-საბა ორბელიანის თხრობის მანერის თავისებურებათა შესახებ „ვეროპაში მოგზაურობის“ მიხედვით, თსუ შრომები, 187, 1977, გვ. 34-44.

2 მ. კობალაძე, სულხან-საბა ორბელიანის „სწავლანის“ სტილის ზოგიერთი საკითხი, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1972. № 1, გვ. 60-73; მ. კობალაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ენისა და სტილის საკითხებზე, საკანდ. დისერტაცია, თბილისი, 1971, გვ. 229-274.

დათა თუთაშხია მეგრელია, მაგრამ ავტორი მას მეგრულად არ აღაპარაკებს, რაც, ცხადია, ანაქრონიზმი იქნებოდა. მიუხედავად ამისა, ქართველი მკითხველისათვის ექვევარეშა მისი მეგრელობა, უწინარეს ყოვლისა, სწორედ მეტყველებით. ამ ეფექტს კ. ამირეჯიბი აღწევს მეგრულისათვის დამახასიათებელი ორიოდ ნიშან-თვისების გამოყენებით.

1. პირველ რიგში დათა თუთაშხიას მეტყველება მეგრულის ასო-ციაციას იწვევს სპეციფიკური სიტყვათგანლაგებით. ლიტერატურული ქართულისაგან განსხვავებით, სადაც შემასმენელი უპირატესად ბოლოციდურია,¹ დათა თუთაშხიას მეტყველებაში შემთხვევათა აბსოლუტურ უმრავლესობაში წინადადება შემასმენლით იწყება. მაგალითად:

...წამოვალ მეც იქ... (268. 26);² ვთქვი მე ჩემი სათქმელი (764. 9); — ვიცნობდი ახალგაზრდობაში ჩოჩიას მე (833. 16); ამახვილებს სიყვარულს ეს (751. 22); ...ნახავს იქაური ვეტროვი მაგ ალას იქ (288. 4); წავალ აწი მე (264. 22); ვცადე მაგ მე ...იცნო შენ ეს (257. 15).

ჩვეულ ადგილს იცვლის ქვემდებარეც. ლიტერატურულ ქართულში ქვემდებარე ძირითადად თავციდურია,³ დათა თუთაშხიას მეტყველებაში კი იგი, ჩვეულებრივ, წინადადებას კეტავს. მაგალითად,

...ლონემიხილის და განწირულს შეგაყვარებს ლექსი (313. 10); ...ცხოველის ღონემდე დაყვანილი ხალხია ეს ხალხი (678. 15); ...არსად არ წავალ მე (334. 17); ამ ჩვენს მასპინძელს... აბელს უძახდი შენ (79. 33) — არაკი ვიცი მე, ჩვენი არ არის ის (312. 29); გაბოროტება იცის ამაღ (305. 14).

დათა თუთაშხიას მეტყველებაში უუწყობას აქვს ადგილი პირდაპირი დამატების შემთხვევაშიც. სალიტერატურო ქართულისათვის მიღებული პირდაპირი წყობა — პირდაპირი დამატება + შემასმენელი⁴ იცვლება წყობით: შემასმენელი + პირდაპირი დამატება. მაგალითად:

თქვა ბატონმა ვახტანგმა რაღაც (305. 17); უპოვის მერე შესაფერ დროს... (643. 9); მოგკამა მერე კირი მეფემ და იმპერიამ (643. 10); მოიკრეფს უკანასკნელ ძაღლონეს (312. 33); ...ამაყი ხასიათით ვიარე ...ცხოვრების პირველი ნაწილი (359. 15).

1 შ. აფრიდონიძე, სიტყვათგანლაგება ქართულ მარტივ წინადადებაში, საკანდ. დისერტაცია. თბილისი, 1971, გვ. 30; ბ. ფოჩხუა, სიტყვათგანლაგებისათვის ქართულში, ივე, XII, გვ. 114.

2 კ. ამირეჯიბი, დათა თუთაშხია, თბილისი, 1979.

3 შ. აფრიდონიძე, სიტყვათგანლაგება მარტივ თხრობით წინადადებაში თანამედროვე ქართულში, ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, II. თბილისი, გვ. 15.

4 შ. აფრიდონიძე, სიტყვათგანლაგება ქართულ მარტივ წინადადებაში, გვ. 60.

ჩვეულ ადგილს იცვლიან წინადადების სხვა წევრებიც. ამჯერად აღნიშნული შემთხვევებით დავკმაყოფილდებით.

2. ლიტერატურულ ქართულში პირის ნაცვალსახელთა ხმარება შეზღუდულია, განსაკუთრებით I—II პირის ნაცვალსახელებისა. დათა თუთაშხიას მეტყველების ერთ-ერთი ძირითადი თავისებურება კი სწორედ პირის ნაცვალსახელთა სიმრავლეა, რაც მოხმობილი ნიშნულებიდანაც ჩანს.

3. მომავალ დროს ძველ ქართულში გადმოსცემდა კავშირებითი კილოს ფორმები, რომელთა ხმარება შეიზღუდა ასპექტის გამოხატვის ახალ სისტემაზე გადასვლით, თუმცა კავშირებითი კილოს ფორმებით მომავალი დროის გამოხატვა ახლაც ხდება ქართულშიც და სხვა ქართველურ ენებშიც, კერძოდ, მეგრულში. მეგრულში ასეთი ფორმებისათვის დამახასიათებელია შესაძლებლობის ნიუანსი, რაც გადმოიცემა იქნება მეშველი ზმნით. ჰ. ამირეჯიბს ასეთი ფორმები, მართალია, ძალზე ზომიერად, დათა თუთაშხიას მეტყველებაშიც შეჰქვს, რითაც ქმნის ქართულ ენაზე მეტყველი მეგრელის საუბრის შთაბეჭდილებას. მაგალითად:

...თქვენმა აზრმა შემაყოყმანოს, იქნება (702. 36);
...წადი მალე. თვარა წაგართვან იქნება (806. 2); ...არგუმოდგე, იქნება, მართალი... (764. 30); ...მე რომ ვლაპარაკობ, სხვა ვითარებისათვის არ ივარგოს, იქნება, ამან... (763. 36); თქვენ გააკეთოთ, იქნება, ჩვენ რომ ვერ შევძელით, ის... (652. 36).

ფაქტიურად ამით ამოიწურება დათა თუთაშხიას დაბასიათება კუთხური მეტყველების საშუალებით და წინა პლანზე არის წამოწეული მისი, როგორც პიროვნების, შინაგანი წყობისათვის ნიშანდობლივი ენობრივი მახასიათებლები: ლაკონიური, დაწურული ფრაზები, მოკლე, კატეგორიული დასკვნები. საკმაოდ იშვიათად საუბრობს დათა ვრცლად, მაგრამ როცა კი უხდება თავისი პოზიციის დასაბუთება, აზრს ყოველთვის სადად, ნათლად, ლაკონიურად აყალიბებს.

ცალკე უნდა აღინიშნოს საკუთრივ მწერლის ენაში დიალექტური მეტყველებისა და ძველი ქართულის გრამატიკული თუ ლექსიკური ინვენტარის გამოყენების შესახებ. ენა ისტორიული კატეგორიაა და მისი განვითარების ერთი ეტაპის მოწყვეტა მეორისაგან შეუძლებელია. ყოველ შემთხვევაში ეს დაბეჭდებით შეიძლება ითქვას ქართული ენის მიმართ, სადაც არ გვაქვს ისეთი დიამეტრალური სხვაობა ენის განვითარების საფეხურებს შორის, როგორიც არის, მაგალითად, ბერძნულსა და სომხურ ენებში. ასევე შეუძლებელია სალიტერატურო ენისა და მისი უმნიშვნელოვანესი განშტოების — მწერლის ენის მოწყვეტა დიალექტებისაგან. ვგულისხმობთ, უწინარეს ყოვლისა, დია-

ლექტურ ლექსიკას, როგორც ლიტერატურული ენის ლექსიკური მარაგის შევსებისა და გამდიდრების მნიშვნელოვან წყაროს. მაგრამ რა ზომით, რა ოდენობით არის დასაშვები არქაიზმებისა თუ დიალექტიზმების გამოყენება? ამის განსაზღვრა, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია. ყველაფერს წყვეტს შემოქმედის პიროვნება და შემოქმედების შედეგი. ამ თვალსაზრისით დაუფიქრარია ვაჟა ფშაველას მაგალითი. ექნებოდა კი გასაოცარი ხიბლი მის პოეტურ ეპოსს ფშავ-ხევსურული დიალექტიზმების გარეშე? ასეთი პოეტური თავისუფლების უფლებას ვაჟას ენობრივი პოზიცია, უფრო კი გენიალობა ანიჭებდა. ცხადია, სხვა შემთხვევაში ასეთი ცდა ფოლკლორის დონეზე დარჩება.

განსაკუთრებით აქტუალურია მწერლის დამოკიდებულება სიტყვათშემოქმედებასთან. ამ შემთხვევაში გასარკვევია. ნეოლოგიზმების როლი ენის გამდიდრებისა და მხატვრულ-ემოციური ფუნქციის თვალსაზრისით, რადგანაც ნეოლოგიური წარმონაქმნები ხშირად ზელოვნურია, თვითმიზნურ შთაბეჭდილებას ტოვებს და უკუერიაქციას იწვევს. სხვათა შორის, ასეთსავე რეაქციას იწვევს თვითმიზნად ქცეული ყველა სტილური ხერხი, მაგალითად, სასაუბრო მეტყველების იმიტაცია ავტორის ენაში.

მწერლის ენაში არქაიზმების, დიალექტიზმების, ნეოლოგიზმების და არც სპეციფიკური მხატვრული ხერხების დადასტურება „განაპირობებს“ მწერლის ენის ინდივიდუალობას და არც მის სიმდიდრეზე მეტყველებს. მწერლის ენის ინდივიდუალობას აპირობებს შემოქმედის ინდივიდუალობა, ის შინაგანი მუხტი, რომელიც წარმოადგენს შემოქმედებითს პროცესს, განსაზღვრავს ნაწარმოების ფორმას, სათანადო ენობრივი სამოსელისა და მხატვრული აქსესუარის შერჩევას.

ამ კონტექსტში საყურადღებოა ოთარ ჭილაძის რომანი „ყოველმან ჩემმან მპოვნელმან“, სადაც გარეგნული მახასიათებლები (დიალექტიზმები, არქაიზმები, ბარბარიზმები, ნეოლოგიზმები...) ფაქტიურად უგულვებელყოფილია, სტილი კი ინდივიდუალურია. იგი რთული კონსტრუქციებით, მიმღეობური საქცევებითა და განკერძოებული გამოთქმებით საგანგებოდ დამძიმებულ სინტაქსურ ქსოვილსა და სინონიმური ლექსიკის სიმდიდრეშია გაცხადებული, პერსონაჟთა სულის მოძრაობის ყოველ ნიუანსს, სიტუაციის ყოველ დეტალს, ნაწარმოებში დაბუდებულ სულისშემკრთველ გარემოს გასაოცარი სიზუსტითა და სიცხოველით რომ ესადაგება.

მწერლის ენის შესწავლის მიზნისა და პრინციპების დასადგენად მნიშვნელოვანია თვით მწერლის თვალსაზრისი. რას მოელს, რას მოითხოვს მწერალი მკვლევრისაგან? იური ბონდარევი ჟურნალის „Вопросы литературы“ ანკეტაში წერს: „განა შეიძლება სერიოზული ლაპარაკი მწერალზე, თუ არ გამოიკვლევთ მისი არსის ერთსა (შინა-

არსი) და მეორე (ფორმა, სტილი) მხარეს, თუ არ იპოვით მათს თანაზონიერებასა და შესაბამისობას? ნამდვილად არ მინდა სერიოზულად მივიჩნიო სტილის სიმდიდრის განმსაზღვრელად ტექსტში მოქარბებული დიალექტი, ადგილობრივი ძველებური გამოთქმები, ლალი თხრობა, არგოს სიმწკლარტე, „ეითომდა ხალხური“ დარღვიპაძდული ინვერსია (ზმნა ყოველთვის ბოლო ადგილზეა). ყოველივე ეს მარტოოდენ სტილის, ენის, ოსტატობის სისუსტეზე მეტყველებს და არა ნიქის ძალასა და უნარზე... თუ კრიტიკოსს უნდა შეიცნოს იდეა საგნისა. ნზადაა იგრძნოს მისი გემო, მისი ჰაერი, მაგრამ არ უნდა დაუიქრდეს „სტილის იდეაზე“ (ხაზი ჩვენია. მ. კ.), მაშინ მისი ცდა — გააღოს რომანის მთავარი კარი — მარტოოდენ უესტია. რომელსაც შედეგი არ მოსდევს“¹.

თქმული შეეხება ლიტერატურულ კრიტიკას: მაგრამ უეჭველია, რომ ნაწარმოების „სტილის იდეა“ უნდა წარმოთავდეს მწერლის ენის კვლევასაც. წინააღმდეგ შემთხვევაში კვლევის პროცესში იკარგება თვით საკვლევი ობიექტი — მხატვრული ნაწარმოები.

მხატვრული ტექსტის ენობრივ თავისებურებათა აღწერა ფონეტიკის, მორფოლოგია-სინტაქსის, ლექსიკისა და ფრაზეოლოგია-იდიომატიკის დონეზე დიდი სამუშაოს პირველი და აუცილებელი ეტაპია. მაგრამ არც გრამატიკულ თავისებურებათა გამოვლენა, არც ლექსიკისა და ფრაზეოლოგია-იდიომატიკის შესწავლა, არც დიალექტებთან და ძველ ქართულთან მიმართების დადგენა, არც, მითუმეტეს, სალიტერატურო ენის ნორმათა დარღვევის შემთხვევათა აღნუსხვა. რაც თავისთავად მეტყველების კულტურის პრობლემა და არა სტილისა, საკუთრივ მწერლის ენის სურათს ვერ ქმნის, თუ არ არის გათვალისწინებული ენობრივ საშუალებათა მრავალსახეობიდან კონკრეტულ ერთეულთა შერჩევის მიზანი. ამიტომ მწერლის ენის კვლევის ძირითად პრინციპად გვესახება ფორმის, ანუ ენობრივი გამოხატვის, შესწავლა შინაარსიდან გამომდინარე, „სტილის იდეის“ ხორცშესხმის თვალსაზრისით, შინაარსისა და ფორმის სტილური შესაბამისობის დადგენის მიზნით და მხატვრულ-ექსპრესიული ფუნქციის გამოსავლენად.

М. И. КОБАЛАДЗЕ

О ДВУХ АСПЕКТАХ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА ПИСАТЕЛЯ

Резюме

В статье рассмотрены два направления в изучении языка писателя:

¹ „ლიტერატურული საქართველო“, 1980, № 5.

1. Изучение языка писателя на уровне литературного языка с целью выявления особенностей литературного языка данного периода и новых языковых тенденций для управления развитием языка и установления новых языковых норм, а также определения места изучаемого писателя в развитии литературного языка.

2. Изучение языка писателя на стилистическом уровне с целью выявления индивидуальных языковых особенностей исследуемого текста. Данный подход подразумевает определение целесообразности отбора тех или иных фактов языка в соответствии с конкретной задачей, обусловленной такими объективными факторами, как тема, жанр и форма самовыражения, выбранная автором. В этом случае выявление фонетических, грамматических, лексико-фразеологических особенностей, а также архаизмов, диалектизмов и других средств художественного языка должно быть подчинено воплощению «идеи стиля», которая несомненно лежит в основе каждого выдающегося художественного произведения.

Именно такой подход признается автором статьи реальным путем познания художественно-эмоциональной ценности языка писателя, в целом, и художественного текста, в частности, ибо в противном случае с поля зрения исследователя исчезает сам литературный факт, как идейно-содержательная и эстетическая цельность.

მარინე ბერიძე

(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

კავშირებითი წარმოშობის ერთი თავისებურებისათვის მესხური

I

I, II და III კავშირებითი ქართულში ხშირად იხმარება „უნდა“ ნაწილაკთან ერთად. ნაწილაკდართული კავშირებითი გამოხატავს ზმნით აღნიშნული მოქმედების შესრულების საჭიროებას ან აუცილებლობას:

უნდა ვაკეთებდე

უნდა გავაკეთო

უნდა გამეკეთებინოს || უნდა გამეკეთებინა

აქ. შანიძე „უნდა“ ნაწილაკის თაობაზე შენიშნავს: „უნდა პირიანი ფორმაა წარმოშობით (მინდა, გინდა, უნდა), მაგრამ ნაწილაკად არის ქცეული: არ იცვლება პირებთან: მე უნდა, შენ უნდა, ის უნდა: მოითხოვს კავშირებითს (I-ს, II-ს; III-ის ნაცვლად ჩვეულებრივ II თურმეობითი იხმარება)“¹.

სალიტერატურო ქართულისაგან განსხვავებით „უნდა“ ნაწილაკიანი კავშირებითი რამდენადმე განსხვავებულად იწარმოება მესხურში. თვით ნაწილაკი წარმოდგენილია „ნა“ || „ნდა“ || „და“ ფორმით ამათგან, „ნა“ უნდა იყოს ნორმა, „ნდა“ და „და“ კი შედარებით იშვიათად ხმარებული პარალელურად დასაშვები ფორმებია.

„დილით მზე არ'ნა იყვეს ამოსული, როცა რო მინდორში მივდივართ“²

„ახლა მაყრები'და მოვიდნენ“

„ხვალ'ნდა წავიდე“

¹ აკ. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბილისი, 1973. გვ. 616.

² „არ'ნა — ამგვარად გამოყოფენ ნაწილაკს წინამდებელი სიტყვიდან „ქართული დიალექტოლოგიის“ შემდგენლები. ასევე იქნება ჩვენს მაგალითებშიც (იხ.: ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961).

ისევე, როგორც სალიტერატურო ქართულში, მესხურშიც ნაწილად დაერთვის კავშირებითის ფორმებს.

I კავშირებითი

ნა (||და) ვმუშაონდე, ვაკეთენდე, ვწერდე, ვრწეენდე.....

II კავშირებითი

ნა (||და) ვიმუშაო, გავაკეთო, ვწერო, მოვრწყო...

III კავშირებითი

აქაც, ისევე, როგორც სალიტერატურო ქართულში, III კავშირებითის ჩვეულებრივ II თურმეობითი ენაცვლება.

ნა (||და) მეიმუშავა, გამეკეთებინა, მეწერა, მომერწყა..... [ნაცვლად ამისა: ნა (||და) მეიმუშაოს, გამეკეთებინოს, მეწეროს, მომერწყოს...]

II

„ნა“ და „და“ ნაწილაკების ადგილი წინადადებაში შეიძლება ასეთი იყოს:

ა) „ნა“ || „და“ მოსდევს ზმნას:

„მერე იმან ჯამი დაანტვირთა“

„მაგას გონია, რო მამკლას'დო და ეშინია“

ბ) „ნა“ || „და“ მოთავსებულია ზმნასა და მასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ რომელიმე წევრს შორის.

„თქვენა მე ხარჯი'ნა გამცეთო“

„ეს გუნდა ფურნეში'ნა შეიგდო“

„იმ დილით სახში'და წასულიყო“

გ) „ნა“ || „და“ იწყებს წინადადებას (ასეთ შემთხვევაში მას ყოველთვის ზმნა მოსდევს):

„ნა წავიდე, ნახო რა'ნა ქნათ უჩემოთ“.

„და დავქსვიო, აბა რა ვქნა“.

ყველა ეს პოზიცია გულისხმობს, რომ ზმნასა და ნაწილაკს შორის სხვა სიტყვის ჩასმა დაუშვებელია. არ შეიძლება:

„ნა შეშა დავქრა“

„ნა ბოსტანი დავბარო“...³

„ნა“-სთან შედარებით „და“ ნაწილაკის ხმარება რამდენადმე პოზიციურადაც შეზღუდულია.

დაუშვებელია „და“-ს ხმარება I კავშირებითთან ზმნის მომდევნო (I) პოზიციაში, რადგან კავშირებითის საერთოები ვერ გულობს ნაწილაკის დ-ს.

არ შეიძლება:

³ მაგალითების სიმცირის გამო ვერაფერს ვიტყვით „ნა და“ ნაწილაკის პოზიციური განაწილების თავისებურებაზე.

ვაკეთენდე'და
ემუშაონდე'და
ვხატანდე'და....

ასეთივე ვითარებაა ყოველთვის, როცა ზმნის ფუძე დ-თი ბოლოვდება. არ შეიძლება:

წავიდე'და
მოვეკდე'და
დავჯდე'და

ამგვარი შეზღუდვა გვაქვს მხოლოდ ზმნის შემდგომ პოზიციაში. არავითარ დაბრკოლებას არ წარმოადგენს „და“-ს ხმარებისათვის წინამავალი სახელის (ან მეტყველების სხვა ნაწილის) ფუძის დ. სავსებით ბუნებრივია:

„დედა'და მოვიდეს“

„მანდ'და დარჩე“

„მაგი და'და ჩამოსულიყო და ველარ მიესწრო“.

III

„და“ || „ნა“ || „ნდა“ ნაწილაკები მიეზმის წინამავალ სიტყვას, ინტონაციურად არ გამოიყოფა მისაგან:

„სამათ'ნა გავიყოთ ქალიო“.

აქ „სამათ'ნა“ ერთ სიტყვად ისმის. ასევე ერთ სიტყვად ისმის „გავიყოთ'ნა“ (ან „გავიყოთ'და“) აქ:

„სამათ . გავიყოთ'ნა ქალიო“.

ამის გამოა, რომ ხშირად „ნა“ || „და“ ნაწილაკი ზმნის ელემენტად არის მოაზრებული და მას მაშინაც დაურთავს მესხი, როცა ეს ნაწილაკი უკვე დაერთო სხვა, ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ წევრს:

„ხენწიფემ რა'ნა გაიგოს'ნაო“.

„მაგრამ რა'და გააკეთოს'და“.

თუმცა ეს იმას არ ნიშნავს, რომ „ნა“ || „და“ ნაწილაკს წინადადებაში დამოუკიდებლად, სხვა სიტყვასთან შეურწყმელად არსებობა არ შეუძლია — სრულიად გარკვევით და გამოკვეთილად არის იგი გამოცალკავებული სხვა წევრებისაგან, მაშინ, როცა წინადადებას იწყებს:

„ნა ვნახოთ ერთი, რიები წერია შიგა“

„და მიეწყოს, აბა რა!“

„ნა“ || „ნდა“ || „და“ ნაწილაკები, როგორც მათი ხმარების თავისებურებანი გვაფიქრებინებს⁴, არ უნდა იყვნენ ერთ ისტორიულ ეპოქაში წარმოშობილნი, არც მათი მიღების გზა უნდა იყოს ერთნაირი.

ჩვენი აზრით, „ნა“ ნაწილაკის წარმოშობა ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა „ნდა“ || „და“-ს.

„ნა“-სთვის ამოსავალი უნდა ყოფილიყო „უნა“.

მესხურის ტენდენცია, შექმნას ერთგვარი ზმნური ყალიბი, ჰარადიგმი ე. წ. საჭიროების (აუცილებლობის) კავშირებითისა, აგრეთვე ნაწილაკის მისწრაფება, მიეკედლოს წინამავალ სიტყვას, გასაგებს ხდის „უნა“-სგან „ნა“-ს მიღების ფონეტიკურ საფუძველს; ცვლილება უნდა მომხდარიყო სიტყვის შემდგომ (უფრო კი ზმნის შემდგომ) პოზიცი-აში:

გავაკეთო უნა→გავაკეთონა;

ე. ი.: უნა→ნა

მერეღა ხდება ამ ფორმის განზოგადება. მისი ხმარება სხვა პოზიცი-აშიც ხდება შესაძლებელი:

„ნა წავიდე, ნა გავაკეთო“....

„ნდა||და“ ნაწილაკებისათვის ამოსავალია „უნდა“.

პროცესი აქაც ასე აიხსნება: ქცევის ნიშნის ჩამოცილებით მივიღებთ „უნდა“→„ნდა“. ფორმის კიდევ უფრო გამარტივებით→„და“. მაშასადამე, „უნდა“→„ნდა“→„და“.

ჩვენი აზრით, I საფეხური ამ პროცესისა („უნდა“→„ნდა“) არ არის პოზიციურად გაპირობებული, როგორც ეს „უნა“→„ნა“-ს დროს გვქონდა. აქ უბრალოდ ანალოგია ამ უკანასკნელისა.

მართლაც, თუ უ-ს დაკარგვა აქაც იმავე ფონეტიკურ პირობებში⁵ მოხდებოდა, აღარ უნდა ყოფილიყო შეზღუდული „და“ ნაწილაკის ხმარება ამ პოზიციებში:

ვაკეთებდე'და

მოვეკდე'და (იხ. ზემოთ),

ისევე, როგორც არავითარ დაბრკოლებას არ აწყდება „ნა“ ნაწილაკი ასეთ შემთხვევებში:

განეკეთებინა'ნა

მენანავებინა'ნა...

მაშასადამე „უნდა“→„ნდა“ პროცესი მომხდარია „უნა“→„ნა“-ს ანალოგიით. მიღებული ფორმა „ნდა“ მექანიკურად ჩაჯდებოდა ყველა

⁴ „ნა“- არის ნორმა და მისი ხმარება ნებისმიერ პოზიციაში დასაშვებია, როცა „ნდა“-ს გამოყენების არე პოზიციურად შეზღუდულია.

⁵ ზმნის შემდგომი პოზიცია, ნაწილაკის მისწრაფება წინამავალ სიტყვასთან ერთად წარმოთქმისაყენ.

იმ პოზიციაში, რაც „ნა“-სთვის იყო დასაშვები. ამ პოზიციებში კი სავსებით ბუნებრივია დაკარგვა ნ-სი, რომელიც გააძნელებდა ნაწილაკის წინამავალ სიტყვასთან ერთად წარმოთქმას.

V

გარდა „ნა“, „და“, „ნდა“ ნაწილაკებისა მესხურში დღეს „უნდა“ და „უნაც“ დასტურდება.

„უნდა“:

სახში რო შეიყვანებენ, უნდა დააჯღუნინა“.

„მირამდისინ უნდა ვიცხოვრო ტყეში“.

„უნა“:

„ორივე შვილები უნა დაახოცინოს“.

„დაპირჩები წაიყვანა, რო უნა გიენთავისუფლებინა“.

არც „უნდა“ და არც „უნა“ არ არის ტოლფასი (წინადადებაში პოზიციური განაწილების მიხედვით) „ნა“ || „და“ ნაწილაკებისა.

„უნდა“ და „უნა“ მესხურში არ შეგვხვდება ამგვარ კონსტრუქციაში:

„სახლში წავიდე უნდა (უნა)“⁶.

შდრ.: „სახლში წავიდე ნა“.

ყოველგვარი შეზღუდვის გარეშე იხმარს „უნდა“ || „უნა“-ს მესხი ამგვარად:

„უნდა (უნა) შეშა დავქრა“

ასეთი კონსტრუქცია „ნა“ || „და“ ნაწილაკისათვის („ნა შეშა დავქრა“) მიუღებელია.

ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ „უნა“ და „უნდა“ ნაწილაკები შემოსულია გვიან, სალიტერატურო ენის ან რომელიმე მეზობელი დიალექტის გავლენით. მესხურს აუთვისებია არა ნაწილაკი ცალკე, არამედ მთელი კონსტრუქცია.

VI

„ნა“ და „და“ ნაწილაკების გაჩენა მესხურში მხოლოდ ფონეტიკური კანონების მოქმედებით ვერ აიხსნება.

მესხურში არავითარ ცვლილებებს არ განიცდის იგივე „უნდა“ („მინდა“, „გინდა“) ზმნა:

„მაგას უნდა, წავიდეს და მერე იქიდან დაგვსაყვედუროს“

„უნდა მოვიდეს, უნდა წავიდეს, მე მაგისა არაფერი მინდა“.

ამ წინადადებებში „უნდა“ პირიანი ფორმაა, შეიცავს სუბიექტს და ობიექტს. შეიძლება შეგვხვდეს:

ა) სახელთან:

⁶ ეს კონსტრუქცია სალიტერატურო ქართულისათვის უცხოა.

„მაგას ცოლი რათ უნდა ჯერა, ბავშია“.

„ქურდსაო ღამე ბნელი უნდაო“.

ბ) ზმნასთან:

„მინდა“ („გინდა“, „უნდა“) ზმნაც, ისევე როგორც ნაწილაკი „უნდა“, კავშირებთან გვხვდება:

მინდა გავაკეთო, უნდა გააკეთოს, გინდა აკეთებდე...

„მინდა“ ზმნიან კავშირებითს მნიშვნელობა რამდენადმე განსხვავებული აქვს. იგი გადმოსცემს, რომ ირიბი ობიექტისათვის სასურველია, ირიბი ობიექტს უნდა ზმნით აღნიშნული მოქმედების შესრულება.

„უნდა“ ნაწილაკიანი კავშირებითი კი ირიბი ობიექტის არსებობას გამოირიცხავს. აქ გამოხატულია, რომ საერთოდ (და არა ვინმესთვის) საჭიროა, აუცილებელია ზმნით აღნიშნული მოქმედების შესრულება.

„უნდა“ პირიანი ფორმის თანდათანობითი ცვთვის და ბოლოს ნაწილაკად ქცევის პროცესი ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: ერთი პირი, კერძოდ, ირიბი ობიექტი მას აკლდება ჯერ კიდევ მაშინ, როცა თავის პირვანდელ მნიშვნელობას (სასურველობას) შეუთავსებს ახალ მნიშვნელობას (საჭიროებას, აუცილებლობას); ასე რომ, ერთი და იგივე ფორმა გვიჩვენებს ორ მნიშვნელობას, რის გამოსახატავდაც სხვა ზმნა ჩვეულებრივ ორ ფორმას იყენებს, საარვისოს და სასხვისოს:

შდრ.: ხამს || უხმს,

და: *(ნდა)⁷||უნდა

ერთპირიანი ზმნის გაგებით დღესაც გვაქვს „უნდა“ ზოგი ტიპის წინადადებებში:

„ასე უნდა ბავშვის მიტოვება?“

ნაწილაკიანი კავშირებითი წარმოშობით არის რთული წინადადება, სადაც „უნდა“-ს სწორედ ერთი პირის გაგება აქვს:

„უნდა (საჭიროა, აუცილებელია), რომ სახლი ავაშენო“.

რა უნდა? — იგი (რომ სახლი ავაშენო)

შემდგომ ეტაპზე რთული წინადადება თითქოს შეიკუმშება, გათავისუფლდება სხვა წევრებისაგან, „უნდა“ უშუალოდ დაუკავშირდება ზმნას და ვიღებთ უნდა ავაშენო-ს, სადაც მთელი წინადადების შინაარსია გამოხატული. ამ ეტაპზე კიდევ არის შერჩენილი ერთი პირის გაგება. მოგვიანებით ეს ერთი პირიც იკარგება და „უნდა“ უკვე ნაწილაკად იქცევა.

ასე რომ, მესხურში „ნა“ და „და“ ნაწილაკების გაჩენის მორფოლოგიური ფაქტორიც უნდა გავითვალისწინოთ. ფონეტიკურ ნიადაგზე დაკარგული უ- წარმოშობით სასხვისო ქცევის ნიშანია, რომელსაც

⁷ აქ ერთი ფორმა „უნდა“ გვაძლევს ორ მნიშვნელობას: ღირპირიან სასხვისოს (უხმს) და ერთპირიან საარვისოს (ხამს).

* ნდა თეორიულად დასაშვებია საარვისოს ქცევის ფორმად.

არავითარი მორფოლოგიური ფუნქცია აღარ შერჩენია. აქ ისიც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ შესხურმა ამ უფუნქციობის გამო ამოაგდო სწორედ იგი და შექმნა (თეორიულად დასაშვები) საარვისო ქცევის ფორმა „ნა“ ან „ნდა“→„და“.

М. БЕРИДЗЕ

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ НЕКОТОРЫХ ФОРМ СОСЛАГАТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ В МЕСХСКОМ ДИАЛЕКТЕ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

1. В месхском диалекте частица unda (||upa «хочет, жслает») с формами сослагательного наклонения представлена в виде ga/da/nda. Это свидетельствует о тенденции грамматизации этого элемента.

2. Частица unda может непосредственно следовать за глаголом в форме сослагательного наклонения или стоять перед ним.

3. Становление частиц na/da/nda нам представляется следующим образом:

а/ диалектная форма u na «желает» → na;

б/ литературная форма unda «желает» → nda-nda

Такое изменение, видимо, непосредственно связано с исчезновением морфологического значения префикса u в формах u-na//u-nda.

მანანა კობახიძე
(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

ბრძანებითი კილო მთიულურ დიალექტში

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულ ენაში ნორმირებულია ზმნაში II სუბიექტური პირის ნიშნის უქონლობა; შესაბამისად, დაკარგულია ფორმალური განსხვავებაც თხრობით და ბრძანებით კილოებს შორის.

ძველ ქართულ ენაში კი „წარტყმით ბრძანებითს საკუთარი მწკრივი ჰქონდა და მე-2 პირის ფორმის განსხვავება თხრობითი კილოს ამავე პირის ფორმისაგან წყვეტილის მწკრივში მკაფიოდ იყო გატარებული: ბრძანებითს სუბიექტური ნიშანი არ ჰქონდა, თხრობითს კი ჰქონდა“ (ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თხზ., ტ. 3, 1980, გვ. 206).

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ბრძანებითსა და წყვეტილს „მოხვედ“ ზმნალა არჩევს (წყვეტ. „მოხვედ“-ბრძან. „მოდი“).

ეს ზმნაც დიალექტების ერთი ნაწილის გავლენით კანონზომიერად კარგავს II სუბიექტური პირის ნიშანს და თანდათან მკვიდრდება მოდი-ფორმა წყვეტილის შინაარსით. განსხვავება ორი კილოა ფორმებს შორის ამ ზმნაშიც იშლება.

წყვეტილისა და II ბრძანებითის ფორმოებრივი გამოხატვის ძველი ქართულისებური ვითარება II სუბიექტური პირისათვის შენახული ჰქონია ხევსურულ, თუშურ, მოხეურ და ფშაურ დიალექტებს (ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 207)¹.

ამ კილოთა რიცხვს უნდა მიეკუთვნოთ მთიულური დიალექტიც, სადაც თითქმის უგამონაკლისოდ არის დაცული II ბრძანებითის და წყვეტილის განსხვავება II სუბიექტური პირის ნიშნის ქონა-უქონლობით (წყვეტ. „მოჰკალ“- ბრძ. „მოკალ“).

¹ თუმცა ხევსურულის და ფშაურის ეს თავისებურება ამ დიალექტებისადმი მიძღვნილ გამოკვლევებში (ალ. კინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გ. ცოცანიძე, ფშაური დიალექტი) აღნიშნული არ არის.

ეს დასტურდება მთიულეთში სხვადასხვა დროს ჩაწერილი დიალექტოლოგიური მასალით და თვითონ ამ დიალექტზე მოსაუბრეთა განმარტებითაც, ამგვარი ორი ფორმის შინაარსობრივი განსხვავების შესახებ.

მაგალითად მოვიტანთ რამდენიმე ზმნას:

I — მოქმედებითი გვარის ზმნები

ა) სახელობითობიექტიანი:

(II სუბიექტური პირის ნიშანია ჰ-)

1. II ბრძან: ჩაყარე (ესენი დაიჭირე სუყველაყა, ციხეში ჩაყარეო! 1, 163.

სოდაგარი შეილო, შენი კაი ტანისამოსი ჩაიცვიო,

ეგ კიდე გადაყარე, რახანა სწუნობო. V, 66).

წყვეტ: ჩაჰყარე (ეხლა, როგორც ჩაჰყარეო, ისე ეკამოთ ერთგანო, თუ ღირსი ვარო. V, 76).

2. II ბრძან: გაყიდე (წადი შენ, ეს ფარი გაყიდე, მენ საკაბე მიყიდე. 1, 134.

გაყიდე ე ძროხა, აღარას გარგია!).

წყვეტ: გაჰყიდე (შარშანის რამდენად გაჰყიდე?

„არ კი გეტყოდო, ჩემო ბატონო,

ყიდვა ნუ იცი შენის ყმისაო,

ბევრი გაჰყიდე ქალი და რძალი

გარდახატული თვალ-წარბ-თმისაო“ IV, 152)

3. II ბრძან. მოკალ:

დახარჯეთ ჩემი ამაგი,

შვიდპირად დასხით ჯარია,

ხორცი დააწყვეთ სუფრაზე,

ძროხა დაკალით, ცხვარია: III, 369.

დეკანოზები მორეკე, სუქანი ხარი დაკალი.

შესწოდე დიდიკაცურად მთელი ასო და ბარკალო. IV, 123.

მურყნოსა დადგი ხუნჩანი შაშნდობარი ჩემია,

მანდ მოვლენ გუდამაყრელნი, შიგ არჩეულნი თემნია...

ბევრჯერ სამ გამოიარე, შალა მალაწის მთანია,

ბევრჯერ მოკალი ირემი, შინ მომიტანე რქანა. IV, 155.

...ვადა მამეცით, თუ ექამდე მოვალო და თუ არა, დაკალით და შექამეთ. IV, 370.

წყვეტ: მოჰკალ:

„თუ ჩემი შვილი მოჰკალით,

ქალი ვინ მოიყვანო? I, 150.

თუ ჩემი შვილი მოჰკალი,
ქალი ვინ მაიყვანაო? III, 357.

მთაწმინდას იყავ ხატისა, ძრიალის პირიშისაო,
ყველას აუნთი სანთელი, საკლავი დაჰკალ კმიაო. IV, 245.

ძროხაც შენ მოჰკალ, ხარიცა,
კაცი ხარ დახელთილა! IV, 184.

(II სუბიექტური პირის ნიშანია ს-)

4. II ბრძან: გაწყვიტე (ნულარ დაგვაყრუებ, კმა გაწყვიტე!
I, 201.

დაალონე გული, კმა გაწყვიტე, ხმაწყვეტით იყავ!
II, 147).

წყვეტ: გასწყვიტე

(შენი კირიმე სვიმანო,
ამირანს გიგავს ბეკებო,
საჯარეთში ქვა გასწყვიტე.
შუახეურში სიპებო).

5. II ბრძან: დაწერე (დაწერე, თორო დაგოგვიანდება!
ეხლა მობრძანდით, რამეებ დაწერეთ. I, 218).

წყვეტ: დასწერე (მერწმუნე (-მორწმუნე) კაცი ვარ, დასწე-
რე? I, 74.

მამულებით: ღორეჩა, ნათერძი, დასწე-
რე? I, 74.

ეს წუხელ დასწერეთ? I, 228).

6. I ბრძან: ჰამეთ (უთქომ: ჰამეთ ეხლაო. I, 101.

დაკალით და შეჰამეთ. IV, 370).

წყვეტ: სჰამეთ (შესჰამეთ, რო წაადექით ქობსა და სთვლეთ-
დით? I, 238.

აქამდე სჰამე არხოტი,
ეხლა მე გაჰმეე ქეიშასა. IV, 113).

(II სუბიექტური პირის ნიშანია მ-)

7. II ბრძან: ნახე (აბა ნახე, როგორც მოუტლაპია ქალშავას ოთა-
ხი. I, 239;

ზურაბმა დაავალა თავის მკედრებსა: „წადით, ნა-
ხეთო“; I, 102).

წყვეტ: მნახე (რა ენახეთო, კაცო, რა ენახეთო, რო მოსულან
თურმე, ერთმანეთს გასძახიან, ბაღლებში ლაპარა-
კობენ,

— რა მნახეთო? — რკინასაო ცეცხლი ეკი-
დაო).

8. II ბრძან: გაზარდეთ

(ქარგა გაზარდეთ ობოლი,
ნუ გამოქაერებთ ქერიესაო. III, 367).

წყვეტ: გააზარდეთ

(ღუმაცხო, თქვენ, მარტიანო,
ღმერთმა გამყოფოთ მრავალი,
გონავ, გააზარდეთ პოვლია,
ეჟუკატი არი მძლავარი. III, 363).

ბ) მიცემითობიექტიანი ზმნები:

(III ობიექტური პირის და II სუბიექტური პირის ნიშანია ჰ-)

9. II ბრძან: მოჰკიდე (ნათელა, მოჰკიდე ჯელი და წამაიყვანე მი-
წაში ჩასადერენი. I, 167.

მოჰკიდე ჯელა, ნანა გავავლიოთ, მოჰკიდე, I, 200.
სისხლიანი ახალუხი კარის უკან ძევსო,
ადე, ღელა, გამირეცხე ღობეს გაჰკიდეო. IV, 199).

10. II ბრძან: მიჰხედეთ

(ჯალაზნო, კარებს მიჰხედეთ,
კარები დაკარგულაო, I, 92).

11. II ბრძან: დაჰკითხეთ (დაიბარეთ თავანკარი კაცო და დაჰ-
კითხეთ:

როგორ მოვიქცეთო. II, 36).

12. II ბრძან. დაჰპატიჟეთ:

(„ბერი მოდის ბერობითაო,
წინა მეგვებენითაო,
ცხენზე როცა ჩამოჰხადოთ,
შინა დაჰპატიჟეთათაო“).

(III ობიექტური პირის და II სუბიექტური პირის ნიშანია ს-)

13. მოსჰერ (ეხლა შენ მაგას, დანა ამაილე, ყელი გამასჰერ! I,
135).

(III ობიექტური პირის და II სუბიექტური პირის ნიშანია ძ-)

14. დაძდე (ღმერთო მიშველეო, ბარაქა დაძდეო ჩემ ძროხებსა,
ჩემ ნაწველ-ნადღეებსაო, I, 243).

II — ვნებითი გვარის ზმნები

(II სუბიექტური პირის ნიშანია ჰ-)

1. II ბრძან: მოკვდი (ან იშოვე, ან მოკვდიო I, 130)

წყვეტ: მოჰკვდი (მოჰკვდია, ბეჩაო იერემო).

(II სუბიექტური პირის ნიშანია ს-)

2. II ბრძან: ადექი (ადე, შენ აილე, ადე, შვილო. I, 211.

აღე, გადაქე, გენაცვალე, აღე, დაჯე შიურასთან. I, 212.
აღე გ და წადი, თათარავ, შემოხიზნულო ტიალო. IV 223.
კარებო დაღე გი, თორემა ცეცხლზე დაგდებ და და-
იწვებიო. V, 61).

წყვეტ: ასღე ქ (ასღე ქ, ბაბუ? I, 203).

3. ბრძან: აჩქარდი

(მკვდარი ჩვენ დაგვრჩა სატირლად, სული მიფარდა ზეცასა,
მართალი არის, აჩქარდით, ივანეს განათლებასა. IV,
217).

წყვეტ: ასჩქარდი

(„მამავ, რაისთვის ასჩქარდი, სულ წაიკითხე, მთელია,
ეგენიც მაგისა არი, რად დააფარე ხელია“).

4. ბრძან: გათხოვდი (მამრე ამ ქალს უთხრეს: გათხოვდი იმა-
ზედო I, 73.

გათხოვდი, მღვდლიანთ ქალაო,
ფეხში ნუ იყრი ბორკილსა,
ჩემი ლოდინი ნუ გაქვის,
დრო გაქვის პატარძლობისა. IV, 225).

წყვეტ: გათხოვდი (შენც ეგრე არ გათხოვდი? — ძა-
ლად, ძალად წამოგიყვანეს).

(II სუბიექტური პირის ნიშანია მ-)

5. ბრძან: აღე ქი (აღე ქი, დაო მაგდანი, შენი ძმა ც გენაცვლებო. IV, 254).

წყვეტ: ააღე ქით

(ააღე ქით, ქალაქს წახვედიო,
მალლად შიბით კმალია. IV, 155).

6. ბრძან: აღმოჩნდი

(აღმოჩნდი სერის ფხაზედა,
ამ ბეჩავ ქვეყანაზედა,
მთვარევე, არ დამედღერები,
წერილის დაწერაზედა? IV, 199).

III — საშუალო გვარის ზმნები:

• II. ბრძან: მოდი (ამას იქით აქ მოდიოთ! I, 160).

წყვეტ: მოხვედ (მოხვედ მშვიდობით!

რატო აღრე არ მოხვედ?)

ამ მაგალითებიდან ნათელია, რომ II პირს მთიულურ დიალექტში
შენარჩუნებული აქვს II ბრძანებითის ფორმა. ამ დიალექტზე მოსა-

უბრისათვის არასოდეს არ ირევა ერთმანეთში ფორმები: თქვი — სოქვი, დატოვე — დასტოვე, დაწერე — დასწერე და ა. შ.²

II ბრძანებითის გარდა, მთიულურ დიალექტში გამოყენებულია მყოფადის ბრძანებითიც (ჩამოხვილოდე, მითხროდე, დაიმალოდე, დააწიოდე; ამაიაროდე და ა. შ.). ფშაურისაგან განსხვავებით ასეთ ბრძანებითის მთიულურში მხოლოდ -ოდ -ე სუფიქსი აწარმოებს.

ფშაურ დიალექტში ანალოგიური ფორმების განხილვისას გ. ცოცანიძე მას მყოფადის ბრძანებითის უწოდებს (გ. ცოცანიძე, ფშაური დიალექტი, 1978, გვ. 82). მართლაც, ფშაურ, ხევსურულ თუ მთიულურ დიალექტზე ნებისმიერი მოსაუბრისათვის ეს მყოფადის ბრძანებითია. თვითონ ა. ჭინჭარაული, რომელიც წიგნში „ხევსურულის თავისებურებანი“ ამ ფორმებს ხოლმეობით-ბრძანებითის სახელით იხსენიებს, მას მყოფადის ბრძანებითსაც უწოდებს: „ფშაურ-ხევსურულ-თუშური ხოლმეობითი გამოყენებულია მყოფადის ბრძანებითის, ე წ. თხოვნით-წაქეზებითი ბრძანებითის გადმოსაცემად“, — წერს იგი (ა. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, 1960, გვ. 109).

II. ბრძანებითისაგან განსხვავებით, რომელიც, თუ მომავალი დროის აღმნიშვნელი ზმნიზედა არ დაერთო, გულისხმობს II სუბიექტური პირის მიერ ბრძანების მთქმელის თანდასწრებით შესასრულებელ მოქმედებას, განსაზღვრულ -ოდ-ე სუფიქსიან ფორმებს ყოველთვის მყოფადის მნიშვნელობა აქვთ, და ჩვეულებრივ გამოხატავენ დანაბარებს, რომელიც მოქმედების აღგილზე მთქმელის არყოფნისას უნდა შესრულდეს, ხოლო ზოგჯერ, ამასთან ერთად, ხოლმეობითის მნიშვნელობაც აქვს.

ეს განპირობებული უნდა იყოს ამ ფორმების წარმოშობით. ა. ჭინჭარაულის დასკვნით, -ოდ-ე სუფიქსიანი ხოლმეობით-კავშირებითი არის „მეორე ხოლმეობითიდან ნაწარმოებ ნამყო უსრულზე (ფშაურ მეორე ხოლმეობითზე, ე. წ. არქაულ ნამყო უსრულზე) დაკრძნობით

2. თუმცა ახალგაზრდა თაობის იმ ნაწილის მეტყველებაში, რომელიც აშკარად თბილისში ცხოვრობს, შეინიშნება სრულიად გაცნობაერებულ და საკუთარ მეტყველებაზე ძალდატანებითი ტენდენცია, არ იხმაროს II სუბიექტური პირის ნიშანი და ამით თავისი მეტყველება დაამსგავსოს თბილისურს. ამ მცდელობის ერა-ერთი ბუნებრივი შედეგია მათ საუბარში ბრძანებითი და თხრობითი კილოების ფორმობრივი განუსხვავებლობა.

ამგვარ მეტყველებას (II სუბიექტური პირის და III ობიექტური პირის ნიშნის გამოტოვებით) ისინი მიმართავენ მხოლოდ თბილისში. სოფლად, და საერაოდ, ისეთ წრეში, სადაც საკუთარი მეტყველებისათვის კონტროლის გაწევა არა სჭარდებათ. მათთვის ბრძანებითი და თხრობითი კილოები ისევე განსხვავებულია, როგორც უფროსი თაობისათვის.

ასე რომ, II სუბიექტური პირის ნიშანი და, მასთან ერთად, II ბრძანებითი I პირისა, მთიულურ დიალექტში ცოცხალია ამ ახალი თაობის მეტყველებაშიც.

გაკეთებული კავშირებითი, რომელიც ბრძანებითის როლშიაც გამო-
დის“ (ხეცსურულის თავისებურებანი, გვ. 111).

სწორედ ამიტომ უნდა ჰქონდეთ -ოდ-ე სუფიქსიან ფორმებს ერთ-
დროულად მყოფადის და ხოლმეობითის მნიშვნელობა. პათ, როგორც
ხოლმეობითისაგან ნაწარმოებთ, აქვთ დიურატიული ასპექტის გაგება,
ხოლო როგორც კავშირებითებს — მომავალი დროისა; ამასთანავე,
თხოვნის და არა კატეგორიული ბრძანების გაგება. -ოდ-ე სუფიქსიანი
ფორმა, როგორც კავშირებითი, მუდამ გულისხმობს, რომ მისი საშუ-
ალებით მოსაუბრე გამოთქვამს სურვილს, რომლის შესრულების შე-
საძლებლობაც II სუბიექტურ პირზე დამოკიდებულად მიაჩნია. ამი-
ტომ ამ ფორმებს მუდამ აქვთ თხოვნის, და არა მოთხოვნის, შინაარსი.

ხეცსურულისა და ფშაურისათვის მყოფადის ბრძანებითის ფორმა-
თა წარმოქმნის თანმიმდევრობა ასეა წარმოდგენილი: .

II ხოლმ.:	არქ. ნამყო	მყოფადის ბრძ.
ხეცს.: (გასთიბი)	უსრული:	გასთიბიდა
ფშაური: (გასთიბი)	გასთიბიდი	გასთიბოდი
	გასთიბოდი	ან გასთიბოდე

(მდრ.: ა. კინჭარაული, დასახ. ნაშრ., გვ. 112).

მთიულურში უწყვეტლის ხოლმეობითი და II ხოლმეობითი სა-
მივე პირში ძველი ქართულისებური ფორმით არის შენარჩუნებული,
ე. წ. არქაული ნამყო უსრული მას არ მოეპოვება. ამ დიალექტისა-
თვის ჩვეულებრივია ასეთი ფორმები: გ ა ვ ა კ ე თ ი თ (I, 12), გ ა ვ -
რ ე ც ხ ი თ, გ ა ვ ჩ ე ჩ ი თ, გ ა ვ ფ ი ნ ი თ, ა ვ ა დ უ ლ ი თ, ჯ ა მ ა ვ ი -
დ ი ს (I, 15) და ა. შ. ამიტომ მთიულურში მყოფადის ბრძანებითის
ჩამოყალიბების სქემა ასეთი იქნება:

II ხოლმ.:	არქ. ნამყო	მყოფადის ბრძ.
გასთიბი	უსრული:	გასთიბოდე
	*(გასთიბოდი) .	

სქემაში არქაული ნამყო უსრულის ფორმის აღდგენას მხოლოდ-
-ოდ-ე სუფიქსიანი ფორმის არსებობა გვაგულისხმებინებს.

ამგვარ ბრძანებითის მთიულურში, ისევე როგორც ფშაურში (თუმ-
ცა შედარებით იშვიათად), შეიძლება მყოფადის კავშირებითიც შეენაც-
ვლოს („ეხლა წადი, შენ და იმ ა ლ ო დ ე, საღამოზე მ ო ხ ვ ი ლ ო დ ე.
კარებს და აკაკუნებდე“. I, 134). ბრძანებითის მნიშვნელობით
გამოყენებული მყოფადის კავშირებითი, მყოფადის ბრძანებითისაგან
განსხვავებით, შესასრულებელი მოქმედების მრავალგზისობას ვერ გა-
მოხატავს. მას -ოდ-ე სუფიქსიან ფორმებთან თხოვნის ელფერი და
მომავალი დროის გაგება აკავშირებს.

-ოდ-იანი ზმნების მყოფადის კავშირებითი (და ი მა ლ ე ბ ო დ ე; დ ა ი ტ ა ნ ჯ ე ბ ო დ ე, გ ა ს თ ბ ე ბ ო დ ე და ა. შ.) ბრძანებითის მნიშვნელობით, ჩვეულებრივ, არ გვხვდება.

მყოფადის ბრძანებითთან, ისევე როგორც II ბრძანებითთან და კავშირებითი კილოს ფორმებთან, მოქმედების მრავალგზისობის გამოხატველი -კე ნაწილაკის ხმარება შეუძლებელია.

როგორც ვნახეთ, მთიულურ დიალექტში ბრძანებითი კილო გადმოიცემა II ბრძანებითის ფორმით (მხოლოდ II პირში) და მთის კილოებისათვის დამახასიათებელი -ოდ-ე სუფიქსიანი ფორმებით, რომლებსაც მუდამ აქვთ მყოფადის მნიშვნელობა, ხოლო ზოგჯერ მასთან ერთად, ხოლმეობითისაც. -ოდ-ე სუფიქსიან ფორმებს შეიძლება ენაცვლებოდეს მყოფადის კავშირებითი, რომელსაც მოქმედებია მრავალგზისობის გამოხატვა არ შეუძლია, მაგრამ იგი მყოფადის ბრძანებითის მსგავსად გამოხატავს თხოვნას, და არა კატეგორიულ ბრძანებას.

წყაროების სია და შემოკლებანი:

- I. ლ. კ ა ი შ ა უ რ ი, მთიულური ტექსტები, თბილისი, 1978.
- II. ლ. კ ა ი შ ა უ რ ი, მთიულურის დარგობრივი ლექსიკა, თბილისი, 1967.
- III. შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ქართული დიალექტოლოგიის მასალები, თბილისი, 1974.
- IV. ე. ვ ი რ ს ა ლ ა ძ ე, ქართველ მთიელთა ზეპირსიტყვიერება, თბილისი, 1958.
- V. ი. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ი. ქ ა ვ თ ა რ ა ძ ე, ქართული დიალექტოლოგია, -1, თბილისი, 1961.

М. КОБАИДЗЕ

ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ В МТИУЛЬСКОМ ДИАЛЕКТЕ ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

• Резюме

I. В современном грузинском литературном языке, в отличие от древнегрузинского языка, в формах II лица формального отличия между повелительным и изъявительным наклонениями нет: используется форма прошедшего совершенного.

В мтиульском диалекте, как и в других горных диалектах грузинского языка, сохранено положение древнегрузинского языка: в изъявительном наклонении представлен пока-

затель II субъектного лица, в повелительном же — отсутствует: da-s-çere „ты написал“—da-çere „напиши“

2. В значении повелительного наклонения в мтикульском диалекте встречается и форма глагола с суффиксом, выражающая просьбу, исполнение которой подразумевается в будущем, а иногда сослагательная форма будущего времени: moiṭande.

მ. კიკონიშვილი
(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

**-ი ელემენტის ერთი ფუნქციონისათვის ინგილოური
დიალექტის კაპურ კილოკავში**

ინგილოური დიალექტის კაპურ კილოკავში, ისევე როგორც ძველ ქართულში (აგრეთვე მეგრულ-ქანურში, სვანურსა და მთის კილოებში), გვაქვს კითხვითი ნაწილაკი -ა, მაგრამ ძვ. ქართულისაგან განსხვავებით, იგი იხმარება როგორც კითხვით სიტყვიან წინადადებაში, ასევე მის გარეშეც¹.

გრ. იმნაიშვილი ა- კითხვითი ნაწილაკის დახასიათებისას შენიშვნის სახით აღნიშნავს, რომ: „კაპურში ზოგჯერ ნამყო დროში (მხ. რ. I და II პ.) -ი ხმოვანთან შესაძლებელია კითხვითი -ა არ იყოს, მაგ.: მე ვერ გოადგი? შენ გაადგი? და მისთ.“². გამოკვლევაში „ზოგიერთი დროის წარმოება ინგილოურში“ გ. იმნაიშვილი წერს: „კ ა კ უ რ შ ი-ვე ნამყო წყვეტილის მრავლობით რიცხვში ყველგან (როგორც ბრძანებითში, ისე თხრობითში) I და II პირში გვაქვს -ი:... ეს -ი აქ შემთხვევითი არ უნდა იყოს. მას კითხვით წინადადებაში მხოლოდობით რიცხვშიც ვხვდებით ზმნის ამავე დროის სუფიქსად კაპურშივე; მაგ.: მე ვერ გოადგი? შენ გაადგი? რაჲსა ეს, რა დოჲნახი?! დაჲნახი, ბაჲი-ოლლი? რაჲზე გაადცინი, კაცო? შიჲმელ გააჲეთი? შიშაჲ მაჲლი? თეთრ მაიტანი? მაჲყონი? და სხვ. ეს ინი ალიაბათურშიც გვევლინება“³.

მართლაც, მხოლოდობით რიცხვში -ი მხოლოდ კითხვით წინადადებაში გვხვდება. როგორც ჩანს, მას კითხვითი ნაწილაკის ფუნქცია აქვს დაკისრებული.

განვიხილოთ შესაბამისი მაგალითები:

I. სალიტერატურო ქართულის ნამყო ძირითადში ე. წ. ნართაული -ი ელემენტით გაფორმებულ ზმნებს (მო-ხ-ველ-ი, პ-ქენ-ი, მო-მ-ე-ც-ი)

¹ გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბ., 1966, გვ. 145.

² იქვე.

³ გრ. იმნაიშვილი, ზოგიერთი დროის წარმოება ინგილოურში, აკე VI, თბ., 1954, გვ. 159.

ინგილოური დიალექტის კაკურ კილოკავში ეს -ი დაერთვის მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მას კითხვითი ნაწილაკის ფუნქცია აქვს და-კისრებული:

კ ი თ ხ ე თ ი :

თ ხ რ ო ბ ი თ ი .

- „იმ სახლი პატრონმა თქო: — კე-
დემ მ რ ხ ლ ი (ქ. დ., 230) „წამსულმა თქო: — ჰო. აედემ
მ რ გ ე ლ“ (ქ. დ., 230)
„მაშ, როგო ქ ე ნ ი?“ (ქ. დ., „რაიც გინდ, ქ ე ნ“ (ლამბ., 260)
231).
„რა ჰ ქ ე ნ ი, გადა?“ (ლამბ., 251)
„პათაარ ჰ ქ ე ნ ი?“ (ქ. დ., 240)
„...ერ უულაბ არ მე მე ც ი აზი- „შენ ტამსამუზ. მე მე მე ც“
ხან? (ლამბ., 274) (ლამბ., 282)
„სა ე ყ ა ვ ი?“ (ლამბ., 267) „ზე ველაპარიკ, საც გ ი ყ ა ვ
„კაცმა მითხრა — და ა ე ი (ლამბ., (ლამბ., 267)
262) „შ ა ე ცხენზე, წავდეო!“ (იმნ.,
174)

II. სალიტერატურო ქართულის ნამყო ძირითადში -ე სუფიქსით გაფორმებული ზმნები (წა-ი-ღ-ე, გა-ა-კეთ-ე...) კაკურში ამ ფორმანტის გარეშეა წარმოდგენილი თხრობით წინადადებაში, ხოლო კითხვით წინადადებაში მათაც -ი მოუდით:

- „რა ზაალა წაღლი? (ლამბ., 257)
„საღთი იპოვნი, საღთი იყიდი?“ (ლამბ., 281)
„სა დაღნახი, წოორი ჰემაგრ ეყო?“ (ლამბ., 292).
„დროზე წოღლ ერთორბამ (ლამბ., 259)
„უგე მამალ მე მამყიდ“ (იმნ., 184)
„ჩემ მამამ ნახ!“ (იმნ., 174)
„გაღა! ეს რა გა ა ა კ ე თ ი?“ (იმნ., 187)
„რაბე გა ი ც ი ნ ი?“ (იმნ., 174)
„აბე დო ჰ ჯ ო ც ი?“ (ლამბ., 286)

„ჩონ სოფელში რაბე დო გ ო რ ც ხ უ ნ ი?“ (ქ. დ. 231).

კითხვითი ნაწილაკის ფუნქციით -ი გვხვდება არა მარტო ნამყო ძირითადში, არამედ აწმყოშიც:

- „ი ც ი ეს ემენ ადგილია? (ლამბ., 260)
„მე კი ურუსულ ჰეჩრამ არ ვ ი ც“ (ლამბ., 260).

როგორც ცნობილია, ე-ი-ც-ი ზმნა II სერიიდან არის ვადმოსუ-ლი და -ი სუფიქსით არის გაფორმებული. კაკურში კი თხრობით წინადადებაში -ი არ ჩანს უმეტეს შემთხვევაში, მაგრამ, როგორც წესი, დამოწმებულია კითხვით წინადადებაში.

კითხვითი ნაწილაკის ფუნქციით გვევლინება აწმყოს მწკრივის ნიშანიც -ი:

„რაბე ჰ ტ ი რ ი“? (ქ. დ., 239)

„ნოხო, მართლა ჰ კ დ რ ე ი?“
(ლამბ., 271)

„შენ რაბე არ მ ე ბ ნ ე ბ ი?“
(ქ. დ., 230)

„შიში ვერ ჰ ტ უ რ (ქ. დ., 266)

„მე ჰ კ დ რ ე“ (ლამბ., 271)

„მე შენ გ ე ბ ნ ე ბ“ (ქ. დ., 230)

სხვა შემთხვევაში ფუძისეული -ი არის გამოყენებული კითხვითი ნაწილაკის ფუნქციით:

„არ მ ი ძ დ ი ყარაულოვან?“ (ქ. დ., 236)

„აჲ გადა, საჰტყენ მ ი ი დ ი?“ (ქ. დ., 239)

„სა მ ი ძ დ ი?“ (ქ. დ., 237)

„ღმერთთან მ ი უ ლ შაახოწნელა“ (ქ. დ., 237)

„კარში გ ა ე დ, ჩემ მამაჲ მოჭდა გონი (ლამბ., 264)

ანალოგიური ქმედება ახასიათებს -დ-ი ფუძისგან ნაწარმოებ ჩა-ზმნისწინიან ჩ ა დ ე ნ ა ფორმას:

— „აჲ კაცო, რას ჰ ჩ ე დ ი? (ლამბ., 270).

აღსანიშნავია, რომ თემის ნიშანი -ი სრულად არის წარმოდგენილი როგორც თხრობით, ასევე კითხვით წინადადებაში, კითხვის შინაარსს კი კითხვითი ნაწილაკი -ა გადმოგვცემს:

„ე ჩემ ფურ .ჰყუდი, ი ყ ი დ ი ა?“ (ლამბ., 291)

„ორ რამდობეთ რაბე მ ი შ ლ ი ა ჩუნ ყაჭმობას?“ (ქ. დ., 231).

ნამყო ძირითადთან შედარებით, აწმყოში მერყეობა გვაქვს: თხრობით წინადადებაში შეიძლება პარალელურად შეგვხვდეს ვ ი ც ი | ვ ი ც ი, გ ე ბ ნ ე ბ || გ ე ბ ნ ე ბ ი. ამის გამო, ზოგჯერ საჭირო ხდება ამ ზნებთან დამატებით -ა კითხვითი ნაწილაკის დართვა. მაგ., ერთმანეთის გვერდით შეიძლება შეგვხვდეს ასეთი წინადადებები:

„შენ რაბე არ მ ე ბ ნ ე ბ ი, რაბე მოსუხარავ?“ (ქ. დ., 230)

„ჰა, რას მ ე ბ ნ ე ბ ი ა ახლა?“ (იქვე).

როგორც განხილული მაგალითები გვიჩვენებს:

1. -ი ელემენტი კითხვითი ნაწილაკის ფუნქციით გვხვდება როგორც კითხვითისიტყვიან წინადადებაში, ისე მის გარეშეც.

2. -ი სუფიქსი ამ ფუნქციით გვხვდება ნამყო ძირითადისა და აწმყოს I და II პირში. იგი შეიძლება იყოს უფუნქციო, ნართაული ელემენტიც და გარკვეული მორფოლოგიური დანიშნულების მქონე ფორმანტიც (აწმყოში).

3. -ი ამ შემთხვევაში უტოლდება -ა კითხვით ნაწილაკს და ცვლის მას I და II პირში. სწორედ ამიტომ არის, რომ ამ ფორმებთან -ა ნაწილაკი არ გვხვდება.

შემოკლებანი

ქ. დ. — ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961.

ლამბ. — რ. ლამბაშვიძე, ინგილოური კილო, ტექსტები: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 31, თბ., 1949.

იმნ. — გრ. იმნაიშვილი, ინგილოური ტექსტები, კაცური მასალები, ქართული ენის ინგილოური დიალექტის თავისებურებანი, თბ., 1966.

М. Г. КИКОНИШВИЛИ

К ОДНОЙ ФУНКЦИИ ЭЛЕМЕНТА *i* В КАКСКОМ ГОВОРЕ ИНГИЛОЙСКОГО ДИАЛЕКТА ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

1. В литературном грузинском языке в формах прошедшего совершенного имеются элементы *-i* и *-e* (მო-*v*-*ka*-*i* „я убил“, но: *da*-*v*-*ce*-*e* „я написал“). В какском говоре на основе унификации имеем только окончание *-i*.

2. В отличие от литературного языка и других говоров, в какском *-i* встречается, как правило в вопросительных формах: *mo*-*x*-*vel* „ты пришел, но *mo*-*x*-*vel*-*i*? „ты пришел?“

На основании этого делается вывод, что элемент *-i* в какском используется в роли вопросительной частицы (ср.: древнегрузинское *-a* того же назначения).

ბ. ცხაღაძე
(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

- ე ვ ა ნ, - ე ა ნ, - ი ა ნ სუფიქსები ძველ ქართულში

სიტყვაწარმოების საკითხებს ძველ ქართულში რამდენიმე გამოკვლევა მიეძღვნა. მათ შორის არან. ჩიქობავას ფუძემდებელი მონოგრაფია „სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში“, რომელიც რიგ პრინციპულ საკითხს სვამს და წყვეტს. სპეციალური კვლევის საგანი იყო სახელთა სუფიქსური წარმოება, რომელსაც ეხებოდნენ ა. მანჯგალაძე, ა. მარტიროსოვი და სხვები. ჩვენი დაკვირვების საგანი ამჯერად არის ზოგი სუფიქსის თავისებური გამოყენება.

I. - ე ვ ა ნ სუფიქსი

- ე ვ ა ნ სუფიქსს ზოგი მკვლევარი ამგვარად შლის: - ევ-ან, თუმცა ზოგჯერ გამოყოფილი - ევ ელემენტი ასახსნელია. - ე ვ ა ნ სუფიქსისეული - ან ელემენტი ტოპონიმების მაწარმოებლად მიიჩნევა, - ევ ელემენტის შესახებ კი არაფერია ნათქვამი.¹

- ე ვ ა ნ სუფიქსი ძველ ქართულში იშვიათად იხმარება, აწარმოებს მქონეობას. იგი ტოპონიმთა მაწარმოებლადაც გვევლინება ძველსა და ახალ ქართულში: ქ უ რ დ ე ვ ა ნ ი (ქართ. ცხ.), რ ა ტ ე ვ ა ნ ი (დოკ. I), ქ ო ბ ე ვ ა ნ ი (საქ. სიძვ. II)², ლ ე ლ ე ვ ა ნ ი (ტოპონიმია აჭარაში, ჰქვია საძოვარს)³. ა. შანიძე მხოლოდ - ე ა ნ სუფიქსს შენიშნავს ძველ ქართულში⁴.

- ე ვ ა ნ სუფიქსი ძველ ქართულში დაერთვის ორიოდ ნაზმნარ სახელს:

1 თ. ზ უ რ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი, ტოპონიმების შესწავლისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961, გვ. 145.

2 მაგალითებს ვიმოწმებთ თ. ზურაბიშვილის დასახ. შრომიდან, გვ. 145.

3 ი. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წიგნი I, ბათუმი, 1958, გვ. 59.

4 ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973, გვ. 122. მ ი ს ი ვ ე: ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976, გვ. 52.

1) ნაკლულევანი, რომელიც ასე დაიშლება: ნაკლ-ულ-ევანი (შდრ. ა-კლ-ი-ა). ლექსიკოგრაფები ნაკლულევანს ასე განმარტავენ: ნაკლულიანი (საბა)⁵, უქონელი, გლახაკი, უბოვარი, скудный, лишённый, недостаточный (ჩუბ.)⁶. „მოკლებული“, ღარიბი, მცირე. უსრული, „მოქენე“ (ი. აბულაძე)⁷. ხელმოკლე, ღარიბი (რომელსაც აკლია ბევრი რამ).⁸ ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონში მხოლოდ ნაკლულევანებაა დამოწმებული,⁹ ეს სიტყვა არ გვხვდება ქეგლში.¹⁰ ამგვარად, ნაკლულევანი ნიშნავს რაიმე ნაკლის მქონეს, ვისაც რაიმე აკლია. მოვიყვანთ სათანადო მაგალითებს:

ბურიტა ნაკლულევანი იქმნეს (ფსალმ. 424 ო. 5); ქართლისა ქუეყანაჲ დიდად ნაკლულევან არს წიგნთაგან (ცხ. იოვ. და ეფთ. 28, 47. 1; იხ. ასევე: მამ. სწავლ. 57, 23; 159, 22); იხილა... ქირვეულნი და ნაკლულევანნი (ეჩმ. ფრაგმ 379 ხ; 379, 8—11, იხ. ფსალმ. 421, ო. 36); ზრდიდა იგი მშიერთა და ნაკლულევანთა მის თანა პყრობილთა მათ (ქრესტ. I, 193, 30—31);

2) მწინკულევანი // მწიკულევანი ქუეყიანი (ი. აბულაძე); არ გვხვდება საბასა და ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში. მათ ლექსიკონებში მხოლოდ „მწიკულ“ ფორმაა შეტანილი და განმარტებული. ქეგლში მწიკვლიან ფორმა გვაქვს (ნიშნავს ვისაც ან რასაც მწიკვლი აქვს, ქუეყიანს, გადატ. — უწმინდურს, ბინძურს, ცოდვილს). მწინკულევანის საპირისპიროა უ-მწიკულ-ო; შდრ. მეგრ. წიკ-უნ-ს „სვრის“, წიკ-ვილ „დასვრილი“;¹¹ მოვიყვანთ მაგალითებს:

განაგდე მწიკულევანი იგი (რეაბ. 99, 23). ესე ორნივე შეწყეულნი მწიკულევანისა ორიგინშს შჯულითა სავსე იყვნეს (კიმ. II, 211, 13); დაეიცვნეთ თავნი ჩუენნი გულისსიტყუათაგან მწინკულევანთა (ცხ. წმ. ანტ. 31).

5 სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ო. ყიფშიძისა და ა. შანიძის რედაქციით. ტფილისი, 1928.

6 ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961.

7 ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბილისი, 1973.

8 ივ. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, გამოკვლევა და ლექსიკონი, თბილისი, 1975.

9 ქართული ოთხთავის სიმფონია — ლექსიკონი, შედგენილი ივ. იმნაიშვილის მიერ, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1949.

10 ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბილისი. 1950—1964 წწ. ქვემოთ ლექსიკონებს არ დაეიმოწმებთ. ვსარგებლობთ ამ გამოცემებით.

11 არნ. ჩიკობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართულურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 89.

3) ს ა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ი: სასიხარულო (საბა), სიხარულით აღვსილი, სასიხარულო (ჩუბ.), გასარებული (ი. აბულაძე). მაგ., ს ა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ი სიტყუაჲ გუეგულების აღწერად (ანტიოქ. 120, 5—7; იხ. ფსალმ. 218, 7; 317 9; ზარზმ. 321, 26—28); სხუანი პრავალნი საქმენი არიან დიდისა მის კაცისანი ს ა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ი (ანტიოქ. 91, 31—32); და დაუცხრომელად უგალობდეს ღმერთსა ჳმითა ს ა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ი თ ა (ანტიოქ. 99, 25—26; იხ. ხრონ. 255, 13—15); ვერ ესოდენ სრულ ჳყოფენ ბრწყინვალებასა და ს ა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ს ა ელვარებასა (ცხ. იოან. დამასკ. 143, 13—15; იხ. ასევე: ცხ. იოან დამასკ. 173, 1—5); გადიდებთ შენ ყოველი თესლები, ს ა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ო (პეი 162, 11; იხ. პეი 82, 15—16; სინ. 28, 6; მრავ. 309, 25—27; ძლიშ. 133,3);

ს ა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ში სა- თავსართი ნივთის კატეგორიის საწარმოებელი ნიშანია, სა- იგივეა, რაც სა პრეფიქსი ს ა ხ ა რ ე ბ ა მასდარში. ძირია — ხარ.¹²

-ე ვ ა ნ სუფიქსი ძველი ქართულის ტექსტებში უმეტესად -ე ა ნ ფორმითაა წარმოდგენილი (ევან→ეან):

დააშენის ბერწი სახლსა შინა დედად შჳლთა ზედა ს ა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ა დ (დავ. 159, თ);

4) ს ხ ე უ ლ -ე ვ ა ნ -ი→ს ხ ე უ ლ -ე ა ნ -ი: ...იწუართა მქლავრებამან და მქეცებრმან მან სულმან ყოვლითურთ ს ხ ე უ ლ ე ვ ა ნ თ ა ორღანოთაგან მასწავლელობისათა დაკუთებამა მათი (მაქსიმ. და ანასტ. 299, 10—12); შდრ. სული იგი სრული ერთი არს, გონიერი იგი უსხეულოჲ, შეზავებული ბუნებითა მით ს ხ ე უ ლ ე ა ნ ი თ ა (უძვ. რედ. 175, 9—10; იხ. ასევე: დიოს. 171, 7);

5) ბ ა ყ ლ -ე ა ნ -ი (*—ბაყლ-ევან-ი): შალალი, წათხი, თხრამლი, ჩირქი წყლულისა, материя, гной (ჩუბ.); მწვირიანი, ჭუჭყიანი (ი. აბულაძე). არ გვხვდება საბას ლექსიკონში. ქეგლ ში ბ ა ყ ლ ე ბ უ ლ ი დაჩირქებულს, ჩირქიანს ნიშნავს. ჩვენ მიერ მოხმობილ მასალაში იგი ჭუჭყიანს, მწვირიანს აღნიშნავს:

ჩაჲ არს სამოსელი იგი ბ ა ყ ლ ე ა ნ ი (მამ. სწავლ. 280, 10);

ესე არს სამოსელი იგი ბ ა ყ ლ ე ა ნ ი (მამ. სწავლ. 280, 17);

ჩაჲთა არა ემოსოს სამოსელი ბ ა ყ ლ ე ა ნ ი (მამ. სწავლ. 281, 4);

6) წ ა მ ლ -ე ა ნ -ი (*—წამლ-ევან-ი): წამლიანი, შხამიანი, მოწამლული (ი. აბულაძე). არ გვხვდება საბასა და ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში. წ ა მ ლ ე ა ნ ი ნიშნავს შხამის, საწამლავის მქონეს. მაგ.,

და ვიქმნნეთ ვითარცა ჯარბნი წ ა მ ლ ე ა ნ ი (მამ. სწავლ. 268,

13); სავესენი ისრითა მით წ ა მ ლ ე ა ნ ი თ ა და მაკუდინებელითა (კიმ. I, 110, 29);

¹² არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 230—231.

-ე ვ ა ნ სუფიქსის დაერთვის -ე ბ ა აბსტრაქტულობის მაწარმოებელი და ვილებთ აბსტრაქტულ სახელებს: -ევან-ება:

მ წ ი ნ კ უ ლ ე ვ ა ნ ე ბ ა-მ: ჰუჰყი (ი. აბულაძე).

გინა სხვასა მ წ ი ნ კ უ ლ ე ვ ა ნ ე ბ ა ს ა კორცთასა, ნუმცა ვიპყრობთ ყოვლადვე (ცხ. წმ. ანტ. 30, 3); არამედ განჰბანსა მ წ ი ნ კ უ ლ ე ვ ა ნ ე ბ ა ს ა ცოდვათასა (მამ. სწაელ. 5, 32);

ნ ა კ ლ უ ლ ე ვ ა ნ ე ბ ა-მ: უპოვარება, უქონლობა, скудость, недостаток (ჩუბ.); ნაკლებობა, სიღარიბე, „სიგლახაყე“, მონატრულობა; სიმცირე, „ნაკლულება“ (ი. აბულაძე); ნაკლებობა, ხელმოკლეობა, სიღარიბე (სინფონია-ლექსიკონი). საბას ეს სიტყვა თავის ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს:

და განასრულა ნ ა კ ლ უ ლ ე ვ ა ნ ე ბ ა ენისა ჩუენისაი (ცხ. იოვ. და ეფთ. 57, 17); უკუეთუ ნ ა კ ლ უ ლ ე ვ ა ნ ე ბ ი ს ა შენისათჳს შედგომილ ხარ ქრისტიანეთა (ქრესტ. I, 193, 8); სა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ე ბ ა-მ: ხოლო წმიდისა ..., ეფთჳქის წამებასა სა ხ ა რ უ ლ ე ვ ა ნ ე ბ ა ს ა ე ე თანა მრავალი სარგებელი და გემოვნებაჲ მოუგვის (ეფთჳვიქი. 253, 19—20).

II. -ე ა ნ, -ი ა ნ სუფიქსები

-ი ა ნ სუფიქსის შესახებ ა. შანიძე წერს: „ეს მაწარმოებელი მიღებული ჩანს -ე ა ნ-ისაგან. ღველად მისი ფუნქცია უნდა ყოფილიყო აღნიშნა წარმომავლობა ვინმესაგან, აქედან შეპდეგ უნდა განვითარებულიყო გაგება კუთვნილებისა და ვისიზე მიმდევრობისა: ქრისტიანი, მაჰმადიანი და მისთ. ამჟამად -ი ა ნ-ი აღნიშნავს ყოლა-ქონებას: ცოლ-იან-ი, ცხვრ-იან-ი“.¹³

„ქართული -ე ა ნ || -ი ა ნ-ის იდენტური საწარმოებელი სუფიქსი სომხურსაც მოეპოვება *խան*-ის სახით, რომელიც *յան*-ისაგან მომდინარედ ითვლება. იგი რამდენიმე დანიშნულებით იხმარება. ძირითადად არსებით სახელთაგან აწარმოებს ზედსართავეებს რისამე ქონების ან თვისების მნიშვნელობით. აღნიშნავს ვისიმე მოძღვრების ან საქმის მიმდევრობას და, რაც მთავარია, იხმარება მრავალ გვარის სახელებში ამა თუ იმ ტომისა თუ გვარის შთამომავლობის გადმოსაცემად“.¹⁴ როგორც ს. ჭანაშიამ გაარკვია, -ი ა ნ ქართველურ ენებში ფართოდ გავრცელებული სუფიქსია, რომელსაც მოეპოვება -ან, -ი-ან,

¹³ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბილისი, 1973, გვ. 122.

¹⁴ ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ე ი, სუფიქსებით წარმოქმნილ სახელთა ერთი ჯგუფი ძველ ქართულში, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 1, თბილისი, 1976, გვ. 104.

ო-ან, -ო-ვ-ან, -ე-ვ-ან ფონეტიკური ვარიანტები. მისი პირვანდელი და უძველესი ფუნქციაა კრებითობა, რაც ნათლად ჩანს ქართველურ გვარის სახელებში. ავტორის აზრით, -ი ან სუფიქსის ასეთი საყოველთაო გავრცელება და მრავალვარიანტობა ქართველურ ენებში მოწმობს, რომ იგი ამ ენების საკუთარი მორფოლოგიური მაწარმოებელია, ხოლო, თუკი ეს სუფიქსი სხვა ენებშიც იხმარება, ცხადია, იგი ქართველური ენების შენატანად უნდა მივიჩნიოთ.¹⁵ ასევე მეგრულ გვარებში გავრცელებული -ვა და -ია სუფიქსები უ ან//ი ან დაბოლოებისაგან უნდა იყოს მიღებული.¹⁶ სეანურ-მეგრული გვარების მაწარმოებელთა შესახებ განსხვავებულია ჯ. ონიანის მოსაზრება. ავტორის აზრით, სეანურ გვარში გვაქვს არა ორგვარი დაბოლოება -ი ან და -ან, არამედ მხოლოდ -ან სუფიქსი; სადაც -ი ან ფორმა გვაქვს, ი ხმოვანი აქ ნანათესაობითარია (ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოების ი შ, ქართული ის სუფიქსის ნაშთია).¹⁷ პროფ. მ. ქალდანის აზრით, ქართველურ გვარსახელებში ი არ უნდა მომდინარეობდეს ე-საგან და მეგრული გვარ-სახელების ავ-ა/-ავ-ან/ გენეტურად არ უნდა უკავშირდებოდეს ძველ ქართულ -ივ-ან/-ევ-ან/ სუფიქსს.¹⁸

-ე ან სუფიქსი გვარის მაწარმოებელია ჯერ კიდევ მე-10 საუკუნეში. მაგ., ქობულენი, ახალენი, ბანენი და სხვ.¹⁹ ე ან და ი ან სუფიქსები მიღებულია ევ-ან სუფიქსისაგან, როგორც ეს აღნიშნული აქვს არნ. ჩიქობავას: -ევ-ან→-ე-ან→-ან.²⁰ -ე ე ან სუფიქსის პირველადი ფუნქციაა ძველ ქართულში კრებითობის, სიმრავლის ვაჰომხატველი უნდა ყოფილიყო, შემდეგ უნდა მიეღო მქონეობისა და მიმდევრობის, ჩამომაკვლობის აღნიშვნა. ე ე ან და ი ან სუფიქსებთან შედარებით, ძველ ქართულში, უფრო ხშირად იხმარება -ე ან სუფიქსი. მაგ.,

ა ბ რ ა მ ე ა ნ-ი — აბრამის მიმდევარი, აბრამის შჯულის მიმდევარი: ესე ნაშობი იყო ა ბ რ ა მ ე ა ნ ი (ქრესტ. I, 186, 15); ღმრთისა სიტყუაჲ... იხილვა ოდესმე მეოთხედ სამთა შორის, ყრმათა ა ბ რ ა მ ე ა ნ თ ა (ურპ. 345, 18—20; იხ. ძლისკ. 16, 30; ლიმ. 97, 11—13);

ქ რ ი ს ტ ე ა ნ-ი (←ქრისტე-ეან-ი) — ქრისტეს შჯულის მიმდევარი. როგორც არნ. ჩიქობავა შენიშნავს, ი ა ნ ზოგ შემთხვევაში სხვა წარ-

15 ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, III, თბილისი, 1959, გვ. 34—47.

16 ზ. ქ უ მ ბ უ რ ი ძ ე, რა გქვია შენ? თბილისი, 1971, გვ. 37.

17 ჯ. ო ნ ი ა ნ ი, სეანური გვარის ეთნოლინგვისტური ანალიზისათვის, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 2, თბილისი, 1979, გვ. 81.

18 მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი — ელ/-ავ სუფიქსის საკითხისათვის ქართველურ გვარსახელებში, იქმ, ტ. XXII, 1980, გვ. 73.

19 ც. ჯ ღ მ ა ი ა, მე-10 საუკუნის ქართველი პიმნოგრაფები, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 4, თბილისი, 1973, გვ. 52—53.

20 არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 89.

მოშობის -ე ანისგანაც შეიძლება მივიღოთ: ქ რ ის ტ ე-ა ნ-ქ რ ის ტ ი-ა ნ.²¹

გულის წყრომითა დიდითა ჰბრძოდეს ქ რ ის ტ ე ა ნ ე თ ა (წარტყ. იე, 28—29); ეგრეთ უჩნდა დათხევამ სისხლისა ქ რ ის ტ ე ა ნ ე თ ა მ ს ა (კიმ. I, 48, 23—24);

ა გ ა რ ე ა ნ-ი — აბრაამის შთამომავალი აგარის ხაზით:

სირცხულულ ჰყვენ არაწმიდანი და ბილწნი ა გ ა რ ე ა ნ ნ ი (რაგაბ. 99, 21—22); მიერულა გონებისა სიბრძნითა ა გ ა რ ე ა ნ თ ა ერსა (სას. პ. დასდ. ჰაბ. 51; იხ. ასევე: სას. პ. გალ. აბ. 45); შდრ. ა გ ა რ ი-ა ნ-ი: ეტყოდე შენ ა გ ა რ ი ა ნ თ ა ერსა (რაგაბ. 103, 24);

ა დ ა მ ე ა ნ-ი — ადამის შთამომავალი:

იქსნა მისგან ტყუენი ა დ ა მ ე ა ნ ნ ი (სას. პ. მინჩხ. 448, XVII: იხ. სას. პ. მინჩხ. 219, I); შეიმოსა ხატი ა დ ა მ ე ა ნ თ ა მ სახიერებით (სას. პ. დასდ. ნათლის-ღებ. III 4—5; იხ. ასევე: სას. პ. მტბევ. II. I; ძლისპ. 56, 8);

მ ო ს ე ა ნ-ი — მოსეს შჯულის მიმდევარი:

მ ო ს ე ა ნ ნ ი ც ა ფრიად მრავალნი სახთან ყვნა (ხრონ. 36, 35); ესე იგი არს მ ო ს ე ა ნ ის ა შჯულისა (თარგმ. ეკლ. 143, 10);

ა რ ი ო ზ ე ა ნ-ი — არიოზის მიმდევარი, არიოზელები:

საბა მიექცა ა რ ი ო ზ ე ა ნ თ ა და შეერთო მწვალბეგლთა (საბა ასური, 172, 36; იხ. ასევე: საბა ასური, 172, 16—19);

სხვა შემთხვევაში -ე ა ნ სუფიქსი მქონეობის გამოხატველია: ე დ ე მ ე ა ნ-ი:

სამოთხესა ღმრთისასა შუენიერი ნერგი, ე დ ე მ ე ა ნ ი, ყუავილგარდაფენილი, აღმოსცენდი შენ ლელეთა მათ შინა ქრისტეს მცნებათასა (სას. პ. მტბევ. X. 8—10);

ო ქ რ ე ა ნ-ი (—ოქრო-ეან-ი—ოქროევან-ი) — ოქროთი გაწყობილი... „ოქროქსოვილი“.

დაადგინე დედოფალი მარჯუენით შენსა შემოსილი სამოსლითა ო ქ რ ე ა ნ ი თ ა... (ფსალმ. 114, ტ, 10); ...და სიტყვთა შენთა ო ქ რ ე ა ნ ი თ ა ო ქ რ ე ა ნ ჰყვენ მორწმუნეთა სულნი (სას. პ. მტბევ. XII, 11—12, იხ. ასევე: სას. პ. დასდ. ყოვ. წმიდ. 169—171; ფსალმ. 115, ტ, 14), შდრ. ო ქ რ ო ე ა ნ ი: ფესუედითა ო ქ რ ო ე ა ნ ი თ ა 'შემკულ არს და შემოსილ პირად-პირად (ფსალმ. 115, ლ, 14); იხმარება ო ქ რ ო ე ა ნ ფორმაც: ვინამ ბატყლსა მას ო ქ რ ო ე ა ნ ს ზრდის ჰინამ, რომელსა-იგი ვერვინ მღებვართაგანმან შეუძლო ლებვად დღესამომდის (უძვ. რედ. 105, 8—10);

ნ ი შ ე ა ნ-ი (—ნიშე-ევან-ი) — სასწაულის მქონე:

²¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 89, შენიშვნა. 1.

აპიდომსა ებომსა ბაგათათეს, რომელი იგი იყო ნიშეან (ზღაპრ. 21, 22); შდრ. ნიშოვან-ი: აპიდოდ ებოდ მეგვტელნი უწოდენ ნიშოვანს მას სხუა სახეობითა კუდისა და ენისაჲთა (ზღაპრ. 18, 22);

მწდენ-ი (—მწდ-ევან-ი):

და განვაწყვენ მომღერნი და მომღერალენი და საშუებელნი ძისა კაცისანი, მწდენი და მწდენი (ხრონ. 93, 16—17);

ქეცენ-ი — ქერცლიანი:

ანუ არა თესლნი მეკუერცებთანია, რომელ არიან კნინ-ლა და ყოველნივე თევზთაგანნი, ანუ არა ქეცენანი, ანუ არა უქეცონნია და ფრთოვანნი და უფრთგონნი? (ექუს. 81, 16—18);

ტყენ-ი (—ტყე-ევან-ი) — ტყიანი

და მივიდეს ადგილსა ტყენსა და უდაბნოსა (ილ. ქ. 32, 22—23).

ვმეან-ი — ხმინი:

მრავალ-ვმენი და მრავალ-ფერი გამოჰიება დაწერეს (ექუს. 12, 33);

საცთურენ-ი — საცთურიანი, მაცთუნებელი, მატყუებელი:

წინამწარ თხრობად მაცთურთა აღდგომისათეს საცთურენისა და მწვალეებელთა უღმრთოებისა და ყოფადისა მის საშჯელისა (I პეტრე. 7, 67, 9—12);

—იან სუფიქსი ძველ ქართულში იშვიათად გვხვდება, იგი ჩასახვის საფეხურზე წარმოგვიდგება, როგორც დამოუკიდებელი სუფიქსი. მაშასადამე, ძველ ქართულში დასტურდება სამივე საფეხური. ევან→ეან→იან.

—იანში ე წინა რიგის საშუალო ხმოვანი შეიცვალა ი წინა რიგის მაღალი ხმოვნით, რაც დამახასიათებელია როგორც თანაჰედროვე სალიტერატურო ენის, ისე მისი დიალექტებისათვის: ეამა→იამა, გავუ-თხარია→გავუთხარეა.²² ეა→ია პროცესი გავრცელებულია ძველ ქართულშიც: პატრეაქი→პატრიაქი: მაშინ აღდგა მეფე და პატრეაქი (კიმ I. 165, 1; იხ. კიმ. I, 164, 12—13); შდრ.: იყო მათ ჟამთა კოსტანტინეპოლეს პატრიაქად სერგიოს (კიმ. I, 62, 19; იხ. ასევე: კიმ. I. 63, 15; 64, 27—29);

„ეა კომპლექსის ფონეტიკური ცვლილება აიხსნება არა იმდენად და არა მარტო ასიმილაციით, არამედ უფრო მეტად გარკვეულ პოზიციებში ე'ს თავისებურებით და მეტნაკლებად მიდრეკილებით სათანადო ცვლილებისაკენ. უშუალო მეზობლობის გარდა, ა წინამავალი ე'ს ცვლილებას ხელს უწყობს და ი'დ აქცევის შორეულ მეზობლობაშიც, რაც ცნობილია ქართულში: ქრისტეანი→ქრისტიანი, მეგრ. წიარი←მწე-

²² ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები I, თბილისი, 1973, გვ. 28.

ვარი“.²³ ამრიგად, იან—ეან. ძველ ქართულში -იან სუფიქსი აღნიშნავდა მქონეობას (რამეს მქონეობას ან ვისიმე ყოლას); რასაც -ე ან სუფიქსი ასრულებდა, ის ფუნქციები დაეკისრა -იან სუფიქსსაც:

ქ რ ი ს ტ ი ა ნ -ი (—ქ რ ი ს ტ ე ა ნ ი):

მაშინ სპარსთა მათ გულის-ხმა-ყვეს, ვითარმედ ღმერთსა განუწირვან ქ რ ი ს ტ ი ა ნ ე ნ ი (წარტყ. იე, 22—23);

ქ ე ი ა ნ -ი (*—ქ ე ე ა ნ ი—*ქ ე ე ე ა ნ ი):

არცალა ეკალი და კურომსთავი, არცა ღირლუარი და არცა კლდოანი და ქ ე ი ა ნ ი (მამ. სწავლ. 125, 10);

მ ა რ ი ლ ი ა ნ -ი (*—მარილენი *—მარილევანი). შდრ. მარილ-ოვანი.

ხოლო უკუეთუ უმგბარი იყვის ანუ უმარილომ ანუ მ ა რ ი ლ ი ა ნ ი (ცხ. იოვ. და ეფთ. 37. 70, 5);

გ ე ს ლ ი ა ნ -ი: ენამ მისი შავ და გ ე ს ლ ი ა ნ ვითარცა ასპიტისამ (კიმ. I, 55, 8—10);

ო რ ო გ ე ნ ი ა ნ -ი: ღმერთმა ..., დაამხო ო რ ო გ ე ნ ი ა ნ თ ა ერთსულენება (კიმ. II, 217, 10—12);

-ეან//-იან სუფიქსს დაერთვის -ო ბ ა მაწარმოებელი და ვილებთ აბსტრაქტულ სახელებს:

შ უ ლ ლ ი ა ნ ო ბ ა -ა (*—შულლენობამ):

რამეთუ პირველითგანვე უძნდა შ უ ლ ლ ი ა ნ ო ბ ა ა და შფოთი (ცხ. იოვ. და ეფთ. 23. 33, 1);

ს ა ც თ უ რ ე ა ნ ო ბ ა -ა:

რომლითა ცხად ჰყოფს კაცის-მკლველსა ეშმაკსა, შთამჩურონელსა სასმენელთა შინა ევამსთა და მის მიერ შემტყუებელსა ნათესავთ-მთავრისა ადამისსა ს ა ც თ უ რ ე ა ნ ო ბ ი თ ა (თარგმ. ეკლ. 145, 8—10).

დაბოლოს ახსნას მოითხოვს -ე ვ ა ნ (და მისი ვარიანტების -ე ა ნ, -ი ა ნ) სუფიქსის წარმოშობა. იგი მართლაც (ეე-ან) ევ და ან ელემენტებად იშლება, როგორც ზოგი მკვლევარი ფიქრობს. მაგრამ რას წარმოადგენს -ევ და ან ელემენტები?

-ე ვ ა ნ სუფიქსი ძველი ქართულის დონეზე არქაულ იერს ატარებს: იგი ერთ-ერთი უძველესი სუფიქსთაგანია ძველი ქართულისათვის. -ე ვ ა ნ სუფიქსი ძველ ქართულში სახელსა და სახელშვნაში გვხვდება (სხეულევანი, ნაკულევანი...), რაც იმას გვაფიქრებინებს, რომ -ე ვ ა ნ

²³ შ. ძიძიგური, ხოვან კომპლექსთა ფონეტიკური პროცესების საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში, იე, I, თბილისი, 1946, გვ. 25—26; ა. შარტიროსოვი, საერო მწერლობის ფონეტიკური თავისებურებანი, იე, V, თბილისი, 1953, გვ. 100. ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის XII—XVIII სს. I, თბილისი, 1964, გვ. 291—292. იხ. აგრეთვე Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925, стр. 58.

საზიაროა სახელისა და ზმნისათვის. იგი გვიან უნდა გასჩენოდა მას-
დარსა და მიმღეობას. -ევან ასე შეიძლება დაიშალოს: ევ-ან, სადაც
ევ თემის ნიშანი უნდა იყოს (შდრ. ძლევს, არღუევს, ცრემლევოდა...,
ცრემლევა), ან კი კრებითობა-მქონეობის გამომხატველი სუფიქსი (შდრ.
ცრემლევოდა — ცრემლევა, მაგრამ ცრემლევანი//ცრემლეანი→ცრემ-
ლიანი, ცრემლის მღვრელი, ცრემლების მქონე).

შემოკლებანი

ანტიოქ. — ტიმოთე ანტიოქიელი, უცნობი სირიელი მოღვაწე VIII საუკუნისა, კ. კე-
კელიძის გამოცემა, ენიშნის მოამბე, ტ. VII, თბილისი, 1940.

დავ. — დავითნი, დაბადება. (ბაბლია), ნაწილი მეორე, ტფილისი, 1884.

დიოს. — ცხორებამ და მოქალაქობამ წმინდის მამისა ჩუენისა დიოსი: კ. კეკელი-
ძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VI, თბილისი,
1960.

ევფსვიქი — ლუაწლი წმინდისა და დიდებულისა მოწამისა ევფსვიქი კესარია კაბადუ-
კიელისაჲ. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორი-
იდან, VI, თბილისი, 1960.

ექუს. — ბასილი დიდი, ექუსთა დღეთაჲ, გამოსცა მ. კახაძემ: მასალეზა საქართვე-
ლოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. II (25), 1947.

ეჩმ. ფრაგმ. — Н. Я. Марр, Эчмиздинский фрагмент древне-грузинской вер-
сии Ветхого Завета, ХВ, том II, вып. III, 1913.

ზარზმ. — ცხორებამ და მოქალაქობამ ღმერთშემოსილისა ნეტარისა მამისა ჩუ-
ენისა სერაპიონის: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები,
წიგნი I, თბილისი, 1963 (დასაბეჭდად მოამზადეს ი. აბულაძემ, ნ. ათანელი-
შვილმა, ნ. გოგუაძემ და სხვ., ი. აბულაძის რედაქციით).

ზღაპრ. — „ეფინთა ზღაპრობანი“, გამოსცა ი. აბულაძემ, ენიშნის მოამბე, ტ. X,
თბილისი, 1941.

თარგმ. ეკლ. — თარგმანებამ ეკლესიასტისაჲ, მიტროფანე ზემრნელ მატროპოლიტი-
საჲ, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტფილისი, 1920.

ილ. კ. — ცხორებამ და მოქალაქობამ წმინდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ილა-
რიონ ქარაველისაჲ: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლე-
ბი, წიგნი II (XI—XV სს), თბილისი, 1967. (დასაბეჭდად მოამზადეს ი. აბუ-
ლაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ და სხვ., ი. აბულაძის ხელმძღვანელო-
ბითა და რედაქციით).

კომ I—II — კიმენი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები, გამოსცა კ. კეკელიძემ,
თბილისი, I—1918, II—1946.

ლიმ. — იოანე მოსხი, ლიმონარი, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1962.

მამ. სწავლ. — მამათა სწავლანი, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1955.

მაქსიმ. და ანასტ. — მოთხრობამ ლუაწლისა და ვნებულებათა ღირსი და აღმსა-
არებელისა მაქსიმესთაჲ და ანასტასი მოწაფისა მისისათაჲ და ამით თანა მკა-
ვალ-ლუაწლისა რომთა პაპისა მარტინესი: კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქარ-
თული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, თბილისი, 1955.

მრავ. — მრავალთავი, გამოსცა ი. აბულაძემ, ენიშნის მოამბე, ტ. XV, თბილისი,
1945.

- I პეტრე — კათოლიკე ეპისტოლმ წმიდისა მოციქულისა პეტრესი: კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები X—XIV საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ქ. ლორთქიფანიძემ, თბილისი, 1956.
- რავახ. — ცხორება და წამება წმიდისა ანტონი რავახისი, გამოსცა ი. კიფშიძემ, XB, том II, Вып. I, С.—Пб. 1913.
- საბა ასური — ცხორება საბა ასურისა, გამოსცა ს. ჯანაშიამ: ს. ჯან. შიპ, შრომები, III, თბილისი, 1959.
- სას. პ. — ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, I, გამოსცა პ. ინგოროყვამ, ტფილისი, 1913.
- სინ. — სინური მრავალთავი 864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1959.
- ურპ. — ცხორება და განგება წმიდისა იოვანე ურპაელისა, გამოსცა ქ. კეკელიძემ, XB, том II, Вып. III, С.—Пб. 1913.
- უძე. რედ. — უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექვსთა ცლქთაჲსა“ და გრიგოლ ნოსელის თარგმანებისა „ქაქისა აგებულებისათჳს“, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1964.
- ფსალმ. — ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები, გამოსცა მ. შანიძემ, თბილისი, 1960.
- ქრესტ. I. — ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ! (ნაწილი I), თბილისი, 1949.
- ცხ. იოან. დამასკ. — ცხორება იოანე დამასკელისა, ქ. კეკელიძის ვაროცეჲ, XB, T. III, Вып. II, С.—Пб. 1914.
- ცხ. იოვ. და ეფთ. — ცხორება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთჳმესი, გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1946.
- ცხ. წმ. ანტ. — ცხორება წმიდისა ანტონისი, გამოსცა ვ. იმნაიშვილმა, თბილისი, 1970.
- ძლისკ. — ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი, ორი ძველი რედაქცია X—XI სს. ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა და გამოკვეცა დაუროთო ე. მეტრეველმა, თბილისი, 1971.
- წარტყ. — წარტყუენება იერუსალმისა, თქუმული ნეტარისა სტრატეკა მონაზონისა, გამოსცა ნ. მარმა, Тр. т. IX, С.—Пб. 1909.
- პეი — ქილ-ეტრატის იადგარი, გამოსაცემად მოამზადეს ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1977.
- ზრონ. — ზრონოგრაფი გიორგი მონაზონისა, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტფილისი, 1920.

Б. А. ЦХАДАДЗЕ

СУФИФИКСЫ EVAN, -EAN, -IAN В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В древнегрузинском языке встречаются суффиксы -evan, -ean, -ian. Из них -evan является арханчным и употребляется с именами существительными и отглагольными именами (naklulevani „недостаток“, букв. „имеющий недостаток“; saxagulevani „раду-

ющий“, букв. „имеющий радость“; *sxeulevani* „телесный“, букв. „имеющий тело“). Этот суффикс, видимо, произошел в результате слияния двух суффиксов *-ev* и *-an*. Суффикс *-ev* можно рассматривать древнейшим тематическим показателем. *-an* указывает на принадлежность (ср. *crenilevoda* „он плакал“, *crenlevani* „плачущий“, букв. „имеющий слезы“).

В дальнейшем от *-evan* получены суффиксы *-ean* и *-ian*: *evan*→*ean*→*ian*.

ა. ა რ ა ბ უ ლ ი

(ენათმეცნიერების ისტიტუტი)

-ი ა დაბოლოებისა და მთავრდებისა ფორმათა საკითხი I თურმეობითში

ქველი ქართული სალიტერატურო ენის ძეგლები I თურმეობითში მხოლოდითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის სუფიქსად ოთხ ფორმანტს გამოავლენენ: -ს, -ნ, -დ, -ა. ამათგან ძირითადია -ს სუფიქსი, -ა მისი ისტორიული შემცვლელია, ხოლო -ნ და -დ ფორმანტები უკვე ძველ ქართულში სპორადულად დასტურდება. -ს სუფიქსის პრიორიტეტს ძველი ქართულისათვის მრავლობითში მისი შესაბამისი -ან ფორმანტის ძირითადობაც ადასტურებს.

აშკარაა, რომ მესამე პირის სუფიქსებს ისტორიულად ღიდი ცვლილებები შეეხო. გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითი ვარეგნულად მნიშვნელოვნად შეიცვალა: ჰქონდა -იეს დაბოლოება, აქვს — -ია. მესამე პირის -ს სუფიქსის -ა-თი შეცვლას უკვე ძველ ქართულში აქვს ფეხი მოკიდებული, ჩანს, ის ცოცხალი ენობრივი პროცესის ამსახველია. -ია დაბოლოება ჯერ კიდევ ჰაემეტ ტექსტებში ვლინდება.¹ ხოლო „სინური მრავალთავი“ რამდენიმე ასეთი ნიმუში დასტურდება.² დადგენილია, რომ X—XI სს.-ის ზოგიერთ ძეგლში -ია დაბოლოება უტოლდება და სჭარბობს კიდევ -იეს დაბოლოებას.³

ძეგლთა ჩვენება ნათელს ხდის, რომ -ია დაბოლოება თანდათან იკათავს გზას, ოღონდ ის მთლიანად ძველი ქართული სალიტერატურო ენის არცერთ ძეგლში არაა გატარებული, ამიტომაც ამ დონეზე

¹ ზ. ს ა რ ა ბ უ ლ ი ძ ე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975, გვ. 168—169.

² ა. შ ა ნ ი ძ ე, სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. — თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 5, თბ., 1959, გვ. 318.

³ ი. ი მ ნ ა ი შ ე ლ ი, იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება. — თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 7, თბ., 1961, გვ. 135.

ზ. კ უ მ ბ უ რ ი ძ ე, -ავ და -ამ თემისნიშნის ზმნათა უღლებისათვის პირველ თურმეობითში. — თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 12, თბ., 1976.

ზ. ს ა რ ა ბ უ ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 170.

ნეოლოგიზმად ჩაითვლება. ცოცხალ მეტყველებაში რომ ეს მოვლენა საბოლოოდ გატარებული და განმტკიცებული ყოფილიყო, წარმოუდგენელია, ერთი გადამნუსხავის ნამოღვაწარის ფარგლებში მაინც მას პრიორიტეტი არ მისცემოდა (ცხადია, ძირითადი დამაბრკოლებელი ფაქტორი ორიგინალთა ავტორიტეტულობა იქნებოდა). ამასვე მიანიშნებს ის აღრეული ფორმები (-ია დაბოლოება I—II პირში, -იას კონტამინაციური დაბოლოება), რომლებიც ზ. სარჯველაძეს აქვს დამოწმებული.⁴ -ია დაბოლოების ისტორიული დამკვიდრების საჩვენებლად საინტერესოა რედაქციული მონაცემები. თითქოს აშკარაა, რომ შედარებით გვიანდელ რედაქციებში უფრო ხშირია -იეს დაბოლოების ნაცვლად -ია-ს წარმოდგენა, რაც ამ უკანასკნელის დამკვიდრების პროცესს უნდა ასახავდეს. მაგრამ არც ისეთი შემთხვევებია თითებზე ჩამოსათვლელი, როცა გვიანდელი რედაქცია ძველ დაბოლოებას გვიჩვენებს აღრინდელი რედაქციის ახალ ფორმასთან შედარებით. როგორც ჩანს, ყველაფერი გადამნუსხავის ინდივიდუალურ ცოდნაზე იყო დამოკიდებული, სალიტერატურო ენის ტრადიციები ზღუდავდა ცოცხალ ენობრივ პროცესს. დასტურდება ისეთი ლაფსუსიკი, როცა ერთსა და იმავე ფრაზაში ერთი და იგივე ზმნა სხვადასხვა დაბოლოებითაა წარმოდგენილი: ...განწესებაჲ იგი თუ შეაჩნე, მეფე შეგიჩუენებია. მიუგო მონამან ღთისამან: მე მეფე არა შეგიჩუენებ იეს... (კიმ. 1. 74, 12—13).

ახლა შევადაროთ ერთი და იმავე ძეგლის ორი რედაქცია.

ა) გვიანდელი რედაქცია, როგორც მოსალოდნელი იყო, ახალი -ია დაბოლოებით არის წარმოდგენილი:

ხოლო ესე მეუფე, რომელსა პორფირი შეუმოსიეს... ესე ქუეით ფერჯითა მივიდეს საფლავსა მას... (მამ. სწავლ. 87, 29. შდრ. C: შეუმოსია); და ყოველსა, რომელსა მოუგიეს სიმდაბლე, და შესცოდა მას ძმამან... (მამ. სწავლ. 286, 6. C: მოუგია), (იგივეა 286. 13-ში, მაგრამ C-ში „მოუგია“ აღარ ენაცვლება); შენ შჯული აღგისრულებიეს და წინაწარმეტყუელნიცა (მამ. სწავლ. 149, 13. C: აღგისრულებია); გულის-თქუმა გულისა შენისა მიგიციემიეს მისდა (ფსალმ. 44, 3. C: მიგიციემია), (იგივე: ფსალმ. 151, 6. C და 4); და წმიდაჲ ესე ბერი უღებ უყოფიეს? (ნოველ. II, 161, 16. C: უყოფია).

ბ) უფრო ახალი რედაქცია ძველ ფორმას გვიჩვენებს და პირიქით: მცნებაჲ მოუციემია შენდა ღმერთსა... (მამ. სწავლ. 136, 22. BC: მოუციემიეს); და ვინაჲთგან გიცნობია განკითხვაჲ სარგებლისა მომატყუებელი, განკითხველი მარადის თავსა შენსა... (მამ.

⁴ ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 171—172.

სწავლ. 136, 33. BC: გი ც ნო ბ ი ე ს); ...გარნა ურწმუნომა ნუ ვინ არს, რამეთუ ჩუენ თავით თვსით არარაჲ აღ გ ჯ წ ე რ ი ა... (იოვ. და ეფთვ. 4, 1. BCD: აღ გ ჯ წ ე რ ი ე ს); წარმო-ვინაჲ-მე-უ ც თ უ ნ ე-ბ ი ა ბერსა ამას ყრმაჲ ესე? (ნოველ. II. 161, 16. C: უ ც თ უ ნ ე-ბ ი ე ს).

საგულისხმოა, რომ რედაქციების სხვადასხვა მინაწერებში. ანდერძებში და სხვა პირადულ შენიშვნებში ყველაზე უფრო ხშირად იჩენს თავს ახალი ფორმები:

...ჩუენ კულა, რაჲოდენ ეგების, ბერძულსა და გ ჯ მ ს გ ა ე ს ე-ბ ი ა (ძლისპ. 51, 30. გ. მთაწმიდლის ანდერძი); თუ დაკლებად რაჲმე მი ყო ფ ი ა, შენდობა [ყავთ] (ძლისპ. 207, 3. მთარგმნელის შენიშვნა); და მეცა ეგრეთვე სამოციქულოჲ სიტყუაჲ ვითა მათ ეთარგმნა, ეგრეთ და მი ი წ ე რ ი ა პირველ... (მოციქ. 29, 31--32. ეფრემ მცირის ანდერძი); შემინდვეთ რყუნისათჳს, საშულლავსა ადგილსა მი-წ ე რ ი ა (მც. სჯულ. 76. A სქოლიო. აშიაზე მინაწერი); ...და მისად ნტ-ვლად მეყს-ლდ და მი ი წ ე რ ი ა... (წარტყ. იერუს. 64. იერუსალიმური რედაქციის ერთ-ერთი თავის მინაწერი).

X ს-ის დასასრულის (80-იანი წ.) ატენის სიონის მხედრულ წარწერაში იკითხება: ...მე მონასა მათსა და მი ი წ ე რ ი ა ხელითა სახელი მათი... (ქ. „ცისკარი“, 1978 წ., № 5, გვ. 140).

I თურმეობითის -ა სუფიქსი (აღმიშენები-ა) ნ. მარმა მეშველი ზმნიდან მომდინარედ მიიჩნია (—არ), მაგრამ ეს არ იყო მოულოდნელი, რადგანაც მეცნიერი ბევრ სუფიქსში ხედავდა მეშველი ზმნის ნაშთს და ასეთადვე მიაჩნდა I თურმეობითის ძველი ფორმის -ეს დაბოლოებაც (აღმიშენები-ეს).⁵ -ას მეშველი ზმნიდან წარმოშობა შესაძლებლად მიიჩნია ა. შანიძემაც.⁶ ვ. თოფურიასა და ნ. ნათაძის თვალსაზრისით -ა სუფიქსია მესამე პირისა, რომელსაც ფუძის ბოლო სმოვნის კვეცა შეუძლია. ეს მოვლენა I თურმეობითში ვნებითის აწმყოს დონეზე დგება (თეთრდების→თეთრდება).⁷ პირველი ოვალსაზრისი (ნ. მარი, ა. შანიძე) შემდეგ ლ. ბარამიძემ დიაცა. მან არ გაიზიარა I თურმეობითის ვნებითის აწმყოსთან კავშირი. რადგანაც ისინი სხვადასხვა ქრონოლოგიური დონის წარმონაქმნებია, და მეტი სიახლოვე დაინახა შედგენილ შემასმენელთან, სადაც „არს“ მეშველი ზმნა ადრევე იკვეცებოდა (შემკულ-ა). ფუძის ე ხმოვნის დაკარგვა

⁵ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925, с. 125.

⁶ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 436, შლრ. გვ. 319.

⁷ ვ. თოფური, ნამყოს სახეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში. — იყ. ტ. VII, 1955, გვ. 456—457; ნ. ნათაძე, მესამე სერიის დრო-კილითა წარმოებისათვის ქართულში, — იყ. VII, გვ. 91—92.

არაბუნებრივი ხმოვანთკომპლექსის შექმნას მიეწერება (მიუღეწ-იეა→-ია). მაგრამ ისტორიულად I თურმეობითის I—II პირსაც გაუჩნდა მეშველი ზმნა, რომლის წინაც ფუძის -ე ხმოვანი ასევე იკარგება, ამას კი I—II პირის მეშველ ზმნას ვერ მივაწერთ. ამიტომაც უშვებს მკვლევარი, რომ I—II პირებში III პირის ფუძე უნდა განზოგადებულიყო.⁸

მაინც რა მონაცემებს ემყარება -ა სუფიქსის მეშველი ზმნიდან მომდინარეობის ვარაუდი გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში?

მეშველი ზმნა ამ პოზიციაში უძველეს ტექსტებშიც არსად დასტურდება.

ყველა შემთხვევა, სადაც ა-არს პროცესი გატარდა, ისტორიულად არის დადასტურებული და, საერთოდ, ყველა მეშველზმნიანი წარმოების ჩამოყალიბება ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის თვალსაწიერზე ხდება. ცხადია, V საუკუნემდელი ვითარება არც ამ შემთხვევაში შეიძლება ვივარაუდოთ. „არს“ მეშველი ზმნის გამარტივება მანამდე ვერ იქნება დაწყებული, პროცესის დასრულებაზე ლაპარაკიც ხომ ზედმეტია.

მონაცემები, რომლებიც ა-არს პროცესის სავარაუდოდ ფონს ქმნიან, არის I თურმეობითის ის ერთეული მეშველზმნიანი ფორმები ძველ ქართულში, რომლებსაც მსჯელობის გასაადვილებლად „დამატებითი კომბინაციის“ ფორმები შეიძლება ვუწოდოთ. კერძოდ, ძირითადი პარადიგმა: დამიდგენიეს, დაგიდგენიეს, დაუდგენიეს (თავისი მრავლობითის ფორმებით). ამათ ემატება ფორმები, რომლებიც პირთა დანარჩენი კომბინაციების შემავსებელია და შედარებით იშვიათი ხმარებისაა ძველ ქართულში: დაუდგენიე (I—II პირი). დანიდგენიე, დაგიდგენიე. ამ რიგის ფორმებს ისტორიულად მეშველი ზმნები უჩნდება. როცა მესამე პირის ფორმა მათთან ერთ პარადიგმაში მოექცევა (დაუდგენი-ვარ, დაუდგენი-ხარ, დაუდგენი-ა), -ა მეშველი ზმნის დონეზე აღმოჩნდება.

I თურმეობითის შესაძლებელ კომბინაციათა სქემა მოცემული აქვს ლ. ბარამიძეს, სადაც, ძირითადი პარადიგმის გარდა,⁹ შემდეგი კომბინაციებია მოცემული: 1. შემოპყრიე (მე//ჩვენ შენ), 2. შემოპყრიეთ (მე//ჩვენ თქვენ), 3. შეგიპყრიე (შენ//თქვენ მე), 4. შეგიპყრიეთ (შენ//თქვენ ჩვენ), 5. შეუპყრიე (მე მას//მათ, შენ მას//მათ), 6. შეუპყრიეთ (ჩვენ მას//მათ, თქვენ მას//მათ).¹⁰

⁸ ლ. ბარამიძე, ზოგიერთი ტიპის მეშველ-ზმნიან ფორმათა ჩასახვა და განვითარება ქართულში. — თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 9, 1964, გვ. 111—112, შდრ. ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 172.

⁹ ძირითად პარადიგმას იმიტომ გამოვრიცხავთ, რომ იქ მეშველი ზმნა არ განვითარებულა და დანარჩენებისაგან დაბოლოებაც განსხვავებული აქვს.

¹⁰ ლ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 143.

ამ კომბინაციებიდან უნდა გამოვრიცხოთ, ჯერ ერთი, (1) და (2) იმის გამო, რომ მეშველზმნიანი ფორმების დამკვიდრების პერიოდში-მ-||გჱ- პრეფიქსებს შორის მხოლოდობით-მრავლობითის ფუნქციების განაწილება უკვე ისტორიის კუთვნილება იყო, გჱ-ს ფუნქციები მეშველ ზმნას არ დაჰკისრებია. შემდეგ უნდა გამოვრიცხოთ (3) და (4) კომბინაციები, რამდენადაც მეშველი ზმნის დართვას მათში რეალური სუბიექტის მრავლობითობის ასახვა არ გამოუწვევია, კერძოდ, გვქონდა: შეგიპყრიე (შენ//თქვენ მე), შეგიპყრიეთ (შენ//თქვენ ჩვენ), მივიღეთ: შეგიპყრია (შენ//თქვენ მე), შეგიპყრიათ (შენ//თქვენ ჩვენ). ახალი ქართულის შეგიპყრიათ (თქვენ მე, შენ//თქვენ ჩვენ) შემდეგი მოვლენა და ახალ დამთხვევებს იწვევს.

გვრჩება (5) და (6) კომბინაციები იმ თვალსაზრისით, რომ ისინი პირების მიხედვით არაა გარჩეული, მათს ფორმოებრივ დამთხვევას I და II სუბიექტური ნიშნების წარმოუდგენლობა იწვევს; რიცხვის გარჩევა, (3) და (4) კომბინაციების მსგავსად, არც აქ შემაჯავს მეშველ ზმნას. ამდენად მეშველზმნიანი წარმოება პირველ რიგში ამ ორი პირის საკითხია, ამიტომაც სამართლიანია ლ. ბარამიძის მიერ მათი წინ წამოწევა.¹¹ I—II პირში უ ხმოვნის წინ იკარგება როგორც პირველი პირის ვ-, ისე მეორე პირის ხ-/ჰ- პრეფიქსები და ორი პირის ფორმა ერთმანეთს ემთხვევა (დაუდგენიე მე, შენ). I თურმეობითობისათვის სწორედ I და II სუბიექტურ პირთა გაურჩევლობაში უნდა ვეძებოთ მეშველ ზმნათა დართვის მიზეზი, შემდეგ კი ისინი სხვა პირის ფორმებშიც გადავიღოდა იმ საერთო ზოგადი მიზეზის გამო, რომ მეშველი ზმნების გაჩენა სტატიკური ხასიათის ზმნებისათვის არის ნიშანდობლივი, ის სტატიკურობის ფორმალურ ნიშნად მოიაზრება.¹² ამგვარად, ეს ორი დებულება კი არ ეწინააღმდეგება, ავსებს ერთმანეთს: სტატიკური ხასიათის ზმნებში მეშველი ზმნის გაჩენის საერთო ტენდენცია პირველ რიგში სწორედ იქ გამოვლინდა, სადაც აშისათვის პირველი რიგის აუცილებლობა წარმოიშვა, იქ, სადაც აღნიშნულ ზოგად ტენდენციას პირთა გაურჩევლობის კერძოობითი მიზეზიც დაერთო (საზოგადოდ, ბუნებაში ამა თუ იმ ტენდენციის გამოვლენა ხშირად არსებულის ჩამოყალიბებული სტრუქტურის „სუსტ წერტილში“ იწყება ხოლმე). მეშველი ზმნების გაჩენის ისტორია სწორედ ამის სასარგებლოდ მეტყველებს. საგულისხმოა შემდეგი დეტალები: ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში ხშირი არ არის „დამატებითი კომბინაციების“ ფორმათა გამოყენება, 150-მდე ძეგლში სულ 73 ნიმუში დაგვიდასტურდა (განმეორებულ ფორმათა ჩათვლით). ეს ძირითადი.

¹¹ ლ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 144.

¹² ქ. ლომთათიძე, ქ სუფიქსისათვის მეგრულ ზმნებში. — აკე, 1, 1946, გვ. 134; მ. სუხიშვილი, სტატიკური ზმნები ქართულში, თბ., 1975, გვ. 11—12.

პარადიგმის ფორმებთან შედარებით ზღვაში წვეთია. აქედან უმეტესობა (48) პირთა კომბინაციების (5) და (6) წევრებზე მოდის, დანარჩენი (25) წინა ოთხ კომბინაციაზე. ამათგან (5), (6) წევრებს (I—II პირს) 10 მეშველზმნიანი ფორმა გამოუვლინდა, დანარჩენებს — 4.

ამგვარად, ძველი ქართულისათვის ტიპობრივი ნიმუშებია: ნეტარ იყენენ რ^ალთა არა უხილავ მე და პრწმენეს (ბოლნ. 82, 5); ... ნუ გეშინინ, რამეთუ მე უფალსა მოუვლინებთა შენდა... (ქრისტეფ. 189, 34); ...რომელთამე უტუირთავ, და რომელნიმე აღიდებენ სახელსა შენსა (ჰილ-ეტრ. 19, 20); ...რამეთუ განუწირავთ და არღარა ხართ თქუენ მისა ერთად (წარტყ. იერუს. ლდ. 28); გარემოუცავთ (ჩუენ) (სკვთ. 18, 32); მიშობთა (მოციქ. 13, 33); შეგირაცხთ (მოციქ. 16, 15); გიცნობთ (ბიქტ. 170, 10); გიკსნიეთ (დომენტ. 97, 2); შემივედრებთ (ლიმ. 35, 31); გვგდებთ (მამ. სწავლ. 230, 32)...

ძველი ქართულისათვის ნეოლოგიზმებად შეიძლება ჩაითვალოს მეშველზმნიანი ფორმები (ისინი ასეთადაცაა მიჩნეული¹³):

ზითხარ მე რაჲ არს საქმე ჩემი და მამისა ჩემისა, რომელ ესრეთ შეუწყუდევივარ ესრეთსა აღგილსა და გაუყენებევარ კაცთაგან და კაცი ჩემგან? (ბალავარ. 20, 28—29. C); ხოლო მე მიუდრეკივარ სიყუარულსა საწუთროფსასა... (ბალავარ. 77, 36—37); მიუდრეკიხარ (იქვე, 110, 22—23); ...ვინათგან მწყემსად და მცველად მათდა. შენ გამიჩინებოხარ (ასურ. 115, 23. L); ...არცა ერთისა ვისდა შეუპოვნებევარ ღმერთსა... (ნოველ. 1, 6, 10, 14. A); და ამისთვის მოხუჭდა შენ, რაჲთა რომელსა იგი უზრდივარ საწეოცა ამას წელსა, ღღეს მიმიღო იგი ჩემგან? (იქვე, 1, 6, 10, 13. A); ...არამედ შეუპყრივარ მე შიშსა მას ბნელისა მის ჟამისასა... (იქვე. 1, 3, 4, 6); ხოლო აწ ჩუენ უკულებელს გიქმნივართ... (დიდ. სჯულ. 503, 37)...

ყველაზე ადრეული მეშველზმნიანი ფორმები X ს-ის ძეგლებშია დადასტურებული.¹⁴ ზ. სარჯველაძე ვარაუდობს, რომ -ია დაბოლოების დამკვიდრების პერიოდში I—II პირის მეშველზმნიანი ფორმები უკვე უნდა არსებულიყო, რამდენადაც მათ ერთმანეთთან აკავშირებს.¹⁵ ჩვენთვის ისინი სხვადასხვა ქრონოლოგიურ დონეზე გამოვლენილი სხვადასხვა ოდენობებია, რაც ძეგლებშიც არის ასახული.

1976 წელს ზ. სარჯველაძის ნაშრომზე გამოქვეყნებულ რეცენზიაში ბ. გიგინეიშვილმა ავტორის დამოწმებულ ანომალიურ ფორმებზე

13 ი. აბულაძე, ბალავარიანის ქართული რედაქციები, თბ., 1957, გვ. 32—33.

14 ლ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 114; ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 172—174.

15 ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 175.

დაყრდნობით -ია დაბოლოების შესახებ ახალი თვალსაზრისი წამოაყენა. მკვლევრის აზრით, -იე→-ია ცვლილება მორფოლოგიურად ვერ აიხსნება, ის ფონეტიკურად უნდა იყოს შეპირობებული: იე კომპლექსმა მოგვცა უფრო ბუნებრივი კომპლექსი ია, ხოლო შემდეგ მეტაანალიზის შედეგად ფონეტიკურად მიღებული -ა პირის ფორმანტად ჩაითვალა, ხოლო -ს დაიკარგა (-იეს→-იას→-ია). ასევე -ია დაბოლოების მეტაანალიზის შედეგად არის მიჩნეული მეშველი ზმნის დართვა I—II პირში.¹⁶ ბ. გიგინეიშვილის ეს თვალსაზრისი ძირითადად დამყარებულია ზ. სარჯველაძის მიერ დამოწმებულ ანომალურ ფორმებზე: მიშობიეს (მე შენ), გგონია (თქვენ მე), მიშობია (მე შენ)...¹⁷

თავი რომ დავანებოთ ლაფსუსების („მცდარი დაწერილობების“ -- ზ. სარჯველაძე) კანონზომიერ ენობრივ ფაქტებად ჩათვლას, ამ თავისთავად საინტერესო თვალსაზრისს ამოსავალშივე ხვდება ერთი მთავარი წინააღმდეგობა. როგორც აღინიშნა, -იე→-ია ფონეტიკური პროცესის ამხსნელ ძირითად არგუმენტად ქართულისათვის ია კომპლექსის ბუნებრიობაა დასახელებული, რის საბუთებადაც დამოწმებულია: თეატრი→თიატრი, აღამეანი→ადამიანი, აგარეანი→აგარიანი, ბრკი-ალება, ტრფიალი, ნიავე, სიავე. დამოწმებული მაგალითები ეა ხმოვანთმიმდევრობის არაბუნებრიობის დასასაბუთებლად არის გამოსადეგი და არა იე კომპლექსისა. იე ხმოვანთმიმდევრობა ქართულში სავსებით ასატანია და ის ია კომპლექსად არ იცვლება: ძლიერი, გონიერი, მადლიერი, ლმობიერი, საქციელი, პაციენტი, იელი, იერი და მისთ. ამდენად, აღნიშნული დებულება რთული ისტორიული ცვლილებების ამხსნელად ვერ გამოდგება.

III პირის -ა სუფიქსისა და I—II პირის მეშველი ზმნების წინ ყოველთვის მოკვეცილია ძველი -იე დაბოლოების -ე ელემენტი (შდრ.: შეუპყრიე→შეუპყრივარ, შეუპყრიეს→შეუპყრია). თუ III პირში -ე-ს დაკარგვა გასაგებია, I—II პირში ის ახსნას მოითხოვს, რადგან ამგვარ პროცესს მეშველ ზმნას ვერ მივაწერთ. აქ, ჯერ ერთი, გასაზიარებელი ჩანს მოსაზრება, რომ შეკვეცილი ფუძე III პირიდან ჩანს გადმოსული I—II პირში.¹⁸ მეორეც, ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმას, რომ -ე აფიქსი ნამყოფი დროისაა (ვ. თოფური) და დასრულებულ მოქმედებას გამოხატავს; მეშველი ზმნაც ძირითადი ზმნის ფუძეში გადმოცემული მოქმედების რეზულტატს სტატიკურად წარმოადგენს,

16 ბ. გიგინეიშვილი, ღირს არს მეშაკი სასყიდლისა თვისისა. — ციკარი. 1976. № 8, გვ. 138—139.

17 ზ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრ., 171—172.

18 ლ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 111.

გარკვეულად შედეგს იძლევა, მოქმედების დასრულებას გულისხმობს, ამიტომაც ამ პოზიციაში -ე ფორმანტი ფუნქციურადაც ნულის ტოლი აღმოჩნდებოდა (შეუპყრი-ე-ხარ).

მონაცემები ცხადყოფენ, რომ -ია დაბოლოება III პირში I—II პირისაგან სრულიად განცალკევებით დგას. სამართლიანია ლ. ბარამიძის ბოლო დასკვნა, რომ ქართველურ ენებში მესამე პირის მეშველი ზმნა არა გვაქვს, რადგანაც იქ პირები ისედაც გარჩეული იყო,¹⁹ მაგრამ ეს დასკვნა აღარ გვაქვს, რომ III პირში -ა სუფიქსის „არს“ ზმნიდან მომდინარეობა ვეძიოთ. როგორც I თურმეობითის წარმოების ისტორია, ისე -ა დაბოლოების ქცევა ამ პოზიციაში -ა-ს სუფიქსობას უჭერს მხარს. ყველა არგუმენტი ამის სასარგებლოდ შეტყველებს: 1. როცა აღწერილი მეშველზმნიანი წარმოების ჩამოყალიბების პროცესი სულ ათიოდე ნიმუშითაა წარმოდგენილი და ისიც გვიანდელ ეტაპებში, ნესამე პირის -ს სუფიქსის -ა-თი შეცვლა უფრო ძველი და შორსწასული ჩანს; 2. ისტორიულად არსადაა დადასტურებული -ა-ს პოზიციაში „არს“ ზმნის გამოვლენა და 3. მესამე პირში მეშველი ზმნის ღართვა ქართველურ ენათა მონაცემებით არც იყო მოსალოდნელი; 4. ფონეტიკური პროცესი, რასაც -ა იწვევს (-ე-ს კვეცა) მეშველ ზმნას არ შეიცლება მივაწეროთ; 5. ისტორიულად პირის ნიშნის მეშველი ზმნით ჩანაცვლება არ დასტურდება, პირის ნიშნების ურთიერთთან მონაცვლეობა კი ფაქტია (შდრ.: თბების||თბება; არს||არს; აკეთენ||აკეთა; უპყრიეს||უპყრიენ||უპყრიედ||უპყრია და სხვა).

ამგვარად, ისტორიულად III პირის -ა სუფიქსი ენაცვლება -ს სუფიქსს ძირითადი პარადიგმის სამსავე ფორმაში და იწვევს ფუძის ბოლო ხმოვნის კვეცას: შემიპყრი-ა, შეგიპყრი-ა, შეუპყრი-ა (შდრ.: თბებ-ი-ს||თბებ-ა, აკეთ-ე-ნ||აკეთ-ა და მისთ.). ამ პოზიციაში -ა სუფიქსი რომ მეორეულია, ისიც ადასტურებს, რომ მრავლობითში შემოგვრჩა -ს სუფიქსის შესაბამისი ფორმანტი -ან.

ერთი სუფიქსის მეორით შეცვლის მიზეზთა პოვნა ამჟამად გაძნელებულია, თუმცა ხელშემწყობ ფაქტორებზე მინიშნება შეიძლება: ასეთებია — მესამე პირის მრავლობითობის ა ხმოვნის შემცველი -ან სუფიქსი და იმავე პერიოდში მიმდინარე პროცესი „არს“ მეშველი ზმნის გამარტივებისა (→-ა).²⁰ პირის სუფიქსთა ისტორიული მონაცვლეობის აშკარა ფაქტები (და მათი მიზეზები) ხშირ შემთხვევაში ბუნდოვანია და გაღრმავებულ კვლევას მოითხოვს.

¹⁹ ლ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 145.

²⁰ ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 319; ლ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 111—112.

ВОПРОС ОБ ОКОНЧАНИИ *ia* И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛАХ В I РЕЗУЛЬТАТИВНОМ

Резюме

В памятниках древнегрузинского литературного языка в формах I результативного вместо окончания *-ies* постепенно закрепляется окончание *-ia* (*ukmnie*—*ukmnia*). Позднее, в синтетических формах I и II лиц (*ukmnie*) стали использоваться и вспомогательные глаголы (*ukmni-xag*).

Ряд исследователей окончание *-a* в I результативном считает остатком вспомогательного глагола III лица «*ags*» (Н. Я. Марр, А. Г. Шанидзе, Л. Г. Барамидзе), другие же его считают суффиксом III субъектного лица (В. Т. Топурия, Р. Н. Натадзе).

История образования I результативного, а также деяние окончания *-a* в указанной позиции свидетельствуют о его суффиксальности: 1. Процесс становления форм I и II лиц со вспомогательным глаголом представлен едва ли десятком примеров (и то в сравнительно поздних памятниках), в то время, как замена суффикса *S₃-s* суффиксом *-a* выглядит более древней; 2. Исторически глагол *ags* на месте упомянутого *-a* нигде не засвидетельствован и, что главное, 3. Существование вспомогательного глагола в III лице синтетических форм картвельского глагола не подтверждается; 4. Фонетический процесс, который вызван суффиксом *-a* (усечение *-e*), нельзя приписать влиянию вспомогательного глагола; 5. Замена личного показателя вспомогательным глаголом в грузинском языке исторически не подтверждается, взаимозаменяемость же личных показателей является фактом (ср.: *lbebis* || *lbeba*, *ars* || *arn*, *aḱeten* || *aḱeta*, *upḡries* || *upḡrien* || *upḡried* || *upḡria*...).

ბ. დ ა ნ ე ლ ი ა

(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

ძველი ქართულის ლექსიკიდან. 4. მ ს ხ ო ვ რ ი (მ ს ხ ო რ ი)

ზედიზედ ორი საინტერესო შრომა დაიბეჭდა ძველ ქართულში იშვიათად ნახმარი მ ს ხ ო ვ რ ი (მ ს ხ ო რ ი) სიტყვის შესახებ¹. საკუროდ ვთვლით, მოკლედ შევახსენოთ მკითხველთ ამ შრომათა ძირითადი აზრი.

დღემდე მიღებული ახსნით (არნ. ჩიქობავას, კ. შმიდტის, გ. კლიმოვის, თ. გამყრელიძის, გ. მაჭავარიანისა და სხვათა), ქართული ც ხ ო ვ ა რ ფუძის კანონზომიერ შესატყვისად მიიჩნეოდა ჰან. მ ჩ ხ უ რ და მეგრული შ ხ უ რ ფორმები, ხოლო სომხური ო ჩ ხ ა რ (*ოչխար*) კოლხურიდან იმ დროის ნასესხობად ითვლებოდა, როცა თვით კოლხურში არ უნდა ყოფილიყო მომხდარი ა→ო გადაწევა, მაგრამ უკვე განხორციელებული იყო საერთო-ქართველური შუა-სიბილანტური (*ზ, *ს, *ძ, *წ, *ც) სპირანტებისა და აფრიკატების გადასვლა შიშინა სპირანტებსა და აფრიკატებში (ყ, შ, ჯ, ჰ, ჩ-ში)². ბ. გიგინეიშვილის შრომაში საეჭვოდ არის მიჩნეული ასეთი ახსნა და გამოვლენილია ის წინააღმდეგობანი, რომლებსაც შეიცავს არსებული ახსნა, კერძოდ, კ. შმიდტისა: *ჩხოვარი→*ჩხოვორი→*ჩხუვორი→*ჩხუორი→*ჩხვორი→*ჩხვური→*ჩხური³. მკვლევრის აზრით, სომხური ო ჩ ხ ა რ უნდა მოდიოდეს ქართ. ს ა ც ხ ო ვ ა რ ფუძის შესატყვისად სავარაუდებელი კოლხური *→ო ჩ ხ ო ვ ო რ ფორმისგან: *→ოჩხოვორ→*ოჩხოორ→

1 ბ. გიგინეიშვილი, ც ხ ო რ ის აღმნიშვნელი უძველესი ქართული სიტყვა: საენათმეცნიერო კრებული (ედგენება გ. მაჭავარიანის ხსოვნას ღაბაძეების 50 წლისთავზე), თბ., 1979, გვ. 52—61. ა. შ ა ნ ი ძ ე, ლექსიკოლოგიური შენიშვნები. მ ს ხ ო ვ ა რ ი, მ ე მ ც ხ ო ვ ა რ ე: საქ. სსრ მეც. აკად. „მაცნე“ (ენისა და ლიტ. სერია), № 2, 1980, გვ. 89—94.

2 თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი. სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 149—150.

3 K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der süd-kaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962, გვ. 150.

→*ოჩხაარ→*ოჩხარ⁴. ხოლო კოლხური მ ჩ ხ უ რ, შ ხ უ რ ფორმების კანონზომიერ ფარდად (ბგერათა რეგულარული შესატყვისობის დაცვით) მიჩნეულია ქართ. მ ს ხ ო რ, რომელიც დაცულია მრავალთავის ძველ ქართულ თარგმანში, კერძოდ, ხანმეტსა და სინურში (მ ს ხ ო ვ რ ა დ-ის სახით)⁵.

ა. შანიძემ გაიზიარა ბ. გიგინეიშვილის ახსნა, ოღონდ ქართულის ამოსავალ ფორმად მ ს ხ ო ვ ა რ მიიჩნია, რომელიც ადრევე ლიტერატურული ც ხ ო ვ ა რ სიტყვის კილოური ფორმა უნდა ყოფილიყო; შემდეგ ფონეტიკურად შეცვლილა: ც ხ ო ვ ა რ→ც ხ უ ა რ (შდრ. მ თ ო ვ ა რ ე→მ თ უ ა რ ე), მსგავსად ჯმისა: მ ს ხ ო ვ ა რ→მ ს ხ უ ა რ. მკვლევრის აზრით, მ ს ხ ო ვ ა რ (მ ს ხ უ ა რ) კილოურ ფორმათა ადრე არსებობაზე უნდა მეტყველებდეს როგორც კოლხ. მ შ ხ უ რ ი (ჰან. მ ჩ ხ უ რ ი, მეგრ. შ ხ უ რ ი), ასევე დღევანდელ ქართულ კილოებში არსებული ხელობის სახელი მე მ ც ხ ვ ა რ ე, რომლის მეორე მ ჩ ანართი კი არ უნდა იყოს, არამედ ფუძის კუთვნილება მ ს ხ ო ვ ა რ სიტყვისა. თავიდან უნდა ყოფილიყო მე-მ ს ხ ო ვ ა რ-ე. შემდეგ: *მე-მ ს ხ უ ა რ-ე. მაგრამ ც ხ უ ა რ/ც ხ ვ ა რ სიტყვის გავლენათ მე-მ ც ხ უ ა რ-ე-დ ქცეულა⁶.

როგორც ჩანს, ორივე შრომაში გატარებული საინტერესო მოსაზრებების ძირითადი საყრდენია მ ს ხ ო რ/მ ს ხ ო ვ რ (—მ ს ხ ო ვ ა რ) სიტყვის არსებობა ძველ ქართულში, სიტყვისა, რომელიც ც ხ ვ რ ის მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო. სანამ მ ს ხ ო ვ რ-ის ამ მნიშვნელობაში ექვს შევიტანდეთ, დავასახელებთ იმ ერთადერთ ადგილს, რომელიც მოყვანილია დასახელებულ შრომებში მ ს ხ ო ვ რ/მ ს ხ ო რ სიტყვის ხმარების ნიმუშად. ეს იშვიათი სიტყვა მოპოვება იოანე ოქროპირის სანათლისღებო ჰომილიის ქართულ თარგმანში. ა. შანიძემ პირველმა მიაქცია ყურადღება ამ სიტყვის ხმარებას ხანმეტ მრავალთავში⁷: „რამეთუ მ ს ხ ო რ ა დ ნათესავისა მის კაცთაჲს(ა) მოსრულ ვარ, რაჲთა თანანადგბი იგი მათი გარდავიჯაღო“. მანვე შენიშნა, რომ მრავალთავის სხვა ხელნაწერებში მ ს ხ ო რ ა დ სიტყვას ცვლიდა. მა ც ხ ო ვ რ ა დ (სევანური), მ ს ტ ო ვ რ ა დ (პარხლისა, მ ს ხ ო ვ რ ა დ→მ ს ტ ო ვ რ ა დ ზ-ს ტ-დ მცდარად წაკითხვის გამო). მ ს ა ხ უ რ ე ბ ა დ (მე-11 საკ. მეტაფრასული ტექსტი). მკვლევარმა ყველა წაკითხვა მცდარად ჩათვალა და მ ს ა ხ უ რ ა დ ფორმას მისცა უპირატესობა მოგვიანებით გამოცემულ ტექსტში⁸.

4 ბ. გიგინეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

5 იქვე, გვ. 58.

6 ა. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91—94.

7 ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი: ტფ. უნ. მოამბე, VII, 1927, გვ. 123.

8 ა. შანიძე, ძველი ქართულის კრესტომათია ლექსიკონითურთ, ტფ., 1935,

ი. მოლითორმა არ გაიზიარა ეს გასწორება, მ ს ხ ო რ ა დ დაბეჭდა და საგანგებო შენიშვნა გაუყეთა: „არ წაიკითხო მ ს [ა] ხ ო რ ა დ, არამედ უფრო სავარაუდოდელია „ც ხ ო [ვ] რ ა დ“. ხოლო შემოდასახელებული ადგილის მ ს ხ ო რ ა დ ლათინურად ასე თარგმნა: *ul ovis* „როგორც ცხვარი“⁹.

ა. შანიძე და ბ. გიგინეიშვილი იზიარებენ ი. მოლითორის აზრს, რომ შემოდასახელებულ ადგილას მ ს ხ ო რ ა დ გაგებულ იქნეს ც ხ ვ რ ა დ, ოღონდ არ ეთანხმებიან იმაში, რომ მ ს ხ ო რ ა დ მცდარი ფორმა იყოს და მოდიოდეს ც ხ ო ვ რ ა დ-ისაგან. ა. შანიძე წერს: მ ს ხ ო რ ა დ სიტყვას შესწორება არ სჭირდება ც ხ ო ვ რ ა დ ფორმად, „მ ს ხ ო ვ ა რ ი თავისი მნიშვნელობით იგივე იყო, რაც ც ხ ო ვ ა რ-ი“¹⁰. ბ. გიგინეიშვილი კი აღნიშნავს: ამ ადგილას მ ს ხ ო რ ა დ-ის ც ხ ვ რ ა დ გაგებისას ი. მოლითორს ალბათ ხელთ უნდა ჰქონოდა რომელიმე რედაქცია ბერძნული ტექსტისა, თორემ სრულიად უსაფუძვლოდ ამას ვერ იტყოდა. თანაც კ რ ა ვ ი და ც ხ ვ ა რ ი სამსხვერპლო ცხოველებია და ორივე მათგანი ქრისტეს ეპითეტად დასტურდება და ამიტომ მ ს ხ ო რ ი ს ა თ ვ ი ს ც ხ ვ რ ი ს მნიშვნელობის მიცემა საკვებით ბუნებრივად უნდა ჩავთვალოთ¹¹.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მ ს ხ ო ვ რ (მ ს ხ ო რ) სიტყვის მსგავსება ც ხ ო ვ ა რ სიტყვასთან შემთხვევითია, მათ შორის რაიმე კავშირი არ უნდა იყოს: მ ს ხ ო ვ რ ი სხვა სიტყვაა ფორმით და შინაარსითაც და ც ხ ო ვ ა რ ი კიდევ — სხვა.

ფორმის მხრივ აუხსნელია, რატომ მიიღო ერთმა სიტყვამ მნიშვნელობის უცვლელად ძალიან განსხვავებული ორი ფორმა, ან რომელია მათგან ამოსავალი ფორმა. თუ ჩავთვლით, რომ ამოსავალია ც ხ ო ვ ა რ-ი, როგორც ლიტერატურული და ფრიალ გავრცელებული ძველ ქართულში, როგორც ამას ა. შანიძე ვარაუდობს, მაშინ მ ს ხ ო ვ რ ფორმაში ასახსნელი იქნება: ა) მ ძირეული ბგერაა, ფონეტიკური დანართი თუ მორფოლოგიური ღირებულების პრეფიქსი; ბ) რითი აიხსნება ჰარმონიული ც ხ კომპლექსის სხ-დ ცვლა, ძველ ქართულში მოსდის თუ არა ც-ს დეზაფრიკატიზაცია სპირანტთან; გ) ც ხ-ოვ ძირზე დართულ არ სუფიქსს (შდრ. ცხ-ოვ-არ, ცხ-ოვ-ელ) რატომ მოსდის რედუქცია მსხ-ოვ ძირთან (მსხ-ოვ-რ — *მსხ-ოვ-არ), თუ მას არ ერთვის ზმოვნით დაწყებული სუფიქსი (შდრ. ცხ-ოვ-რ-ებ — *ცხ-ოვ-არ-ება). ამ კითხვებზე დამაკმაყოფილებელი პასუხი არა ჩანს.

⁹ *Monumenta Iberica antiquiora. Textus chanmeti et haemeti ex Inscriptionibus, S. Bibliis et Patribus collegit et in linguam latinam convertit addito Glossario Joseph Molitor, Louvain, 1956, გვ. 71.*

¹⁰ ა. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 90—91.

¹¹ ბ. გიგინეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

შინაარსის მხრივ კი მსხოვრი (მსხორი) ძველ ქართულში ნიშნავდა არა ცხვარს, არამედ "შეშვებულს, საქმის გაგზავნაზე, სიძულეს, საქმით (და არა მარტო სისხლით) შემკვიდრეს. ვიდრე მსხოვრის ხმარების სხვა რვა მაგალითის დავასახელებდეთ, დავიწყებთ თვით ცნობილი მაგალითის განხილვით იოანე ოქროპირის სანათლისღებო პონილიიდან.

1. ოქროპირი აღნიშნავს, რომ განკაცებული ღმერთი ქრისტე ამ ქვეყნად „ყოველსავე, შჯულსა სიმდაბლით აღასრულებდა“: წინადაცვითა მიიღო, მოსეს წიგნები ისწავლა, იოვანესგან ნათელიყო. ყოველივე ამას ადამიანთა გადარჩენისათვის აკეთებდა და ამიტომ ეუბნებოდა ის ნათლისღების წინ იოვანეს: ჯერ ნუ გამოაჩინებ ჩემი ღვთაებრიობის საიდუმლოს, თორემ ეშმაკმა „ვერლარა მკადროს მე განცდად, ვითარცა აღამსა“, რადგან დაეცემა იგი ჩემი ღვთაებრიობიანაგან. ნოვადრო, როცა „ვიდიდო მე და სიტყუანი ჩემნი. გარნა აწ ესაუ შეუენის აღსრულებად ყოველი სიმართლმ, რამეთუ მსხოვრად ნათესავისათჳს კაცთამსა მოსრულ ვარ, რამთა თანა-ნადები იგი მათი მე გარდავიდა. ვითარცა კრავი ნათესავისათჳს კაცთამსა მოვედი დაკლვად“ (81, 15—19)¹².

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მსხოვრად აქ. გაგებულია ცხვრად, ხოლო მრავალთავის სპეციალურ ლექსიკონში, რომელიც ი. იმნაიშვილმა შეადგინა, განუმარტავია ეს სიტყვა და მნიშვნელობის დაუდგენლობის გამო ამოსავალი მსხოვრი-ფორმის ნაცვლად მსხოვრად-ის სახითაა შეტანილი¹³. ჩანს, კონტექსტი რთულია და მაცთურიც, ბ. გიგინეიშვილის სიტყვებისა არ იყოს, „რამდენაირი ინტერპრეტაციის საშუალებას იძლევა მნიშვნელობის მხრივ“. ვფიქრობთ, ამ ადგილას მსხოვრად-ის ცხვრად გაგებაში მკვლევართ არსებითად ორმა გარემოებამ უბიძგა, ჯერ ერთი, ცხვარი ქრისტეს მეტაფორაა. მეორეც, იქვე, მომდევნო წინადადებაში ქრისტე დასაკლავ კრავად მოიხსენიება. მაგრამ გაუთვალისწინებელი დარჩა ორი გარემოება: ა) მიღებული ახსნით კონტექსტი უხერხული ტავტოლოგიის შემცველი გამოდიოდა (კაცთა მოდგმის ცხვრად მოვსუღვარ/როგორც კრავი, კაცთა მოდგმისათვის დავიკვლები); ბ) მსხოვრ-ს სხვა ძეგლებში აშკარად არა აქვს ცხვრის მნიშვნელობა.

მიუხედავად იმისა, რომ ოქროპირის თხზულების ჩვენთვის ხელმიწვდომ ბერძნულ დედანს ზემოდასახელებული ადგილი აკლია (Migne, PG, t. 59, გვ. 489—492), ჩვენთვის საეჭვო არ არის, რომ ქრისტეს სიტყვები: „მსხოვრად ნათესავისათჳს კაცთამსა მოსრულ ვარ...“

¹² სინური მრავალთავი 864 წლისა... ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, თბ., 1959.

¹³ ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი (გამოკვლევა და ლექსიკონი), თბ., 1975, გვ. 203.

ნიშნავს: კაცთა მოდგმის შემცვლელად, მემკვიდრედ მოვსულვარ, ე. ი. იმისთვის მოვსულვარ, რომ ადამისმიერი ცოდვიანი კაცთა მოდგმა შევცვალა (ე. ი. უცოდველი და ამ გზით უკვდავი ვავხადო), მათი ვალი გადავიხადო (ე. ი. მათი ცოდვები ვიტვირთო) და ამ ცოდვათა გამოსასყიდად კრავივით დავიკლა კაცთა მოდგმის გადასარჩენადო.

ასეთ ახსნას მხარს უჭერს მსხოვრის ხმარების სხვა შემთხვევები.

2. ერთი აპოკრიფული თხზულება „თქმული ღმრთისმშობლისა შობისათჳს“, რომელიც იაკობის პირველსახარების (პროტოევანგელეს) სახელითაცაა ცნობილი, დაცულია სინურ ხელნაწერში (ა. ცაგარლით, № 71, ი. ჯავახიშვილით, № 6). ეს ნუსხა გადაწერილია 983 წელს იოვანე ზოსიმეს მიერ. თხზულებაში მოთხრობილია, რომ იოვანის უშვილო ცოლის — ანას ვედრება შეისმინა ღმერთმა და ორსულობიდან მეშვიდე თვეს შეეძინა ქალი, რომელსაც უწოდეს მარიამი. ბავშვი რომ ერთი წლის გახდა, ოჯახმა პურობა გადაიხადა. მოვიდნენ მოწვეული მწიგნობარნი, მღვდლები, მღვდელთმოძღვარნი; დალოცეს ბავშვი და თქვეს: „ღმერთო მამათა ჩუენთაო, მოიხილე ყრმასა ამას ზედა და აკურთხე ესე კურთხევითა სულიერითა, რომელსა მსხოვრი არა აქუს“ (6, 2)¹⁴.

ა. შანიძემ ყურადღება მიაქცია აქ ნახმარ მსხოვრ სიტყვას და აღნიშნა: მისი მნიშვნელობა დასადგენიო¹⁵. შემდგომ ეს ადგილი უთუოდ შემთხვევით გამორჩა პატივცემულ მეცნიერს, თორემ უეჭველად სხვა შინაარსს მიიღებდა 1980 წელს მსხოვარზე დაბეჭდილი მისი შრომა, რადგან ზემოდასახელებულ ადგილას ცხვარზე ლაპარაკი გამოირიცხულია. აქ ერთი წლის მარიამს ლოცავენ, ღმრთისგან სულიერ კურთხევას გამოითხოვენ მისთვის, ვინც დედ-მამისათვის ერთადერთია და შეუწაცვლებელი, ვისაც თავადაც არა აქვს მეწყვიდრეობა, არა ჰყავს შემცვლელი. იქნებ ვიკითხოთ: ერთი წლის მარიამს რა მემკვიდრე უნდა ჰყოლოდა, ხოლო თუ მარიამის მომავალ ცხოვრებაზეა ლაპარაკი, ქრისტეს ნშობელზე რატომ უნდა ეოქმეტ: მემკვიდრეობა არა აქვსო. საქმე ისაა, რომ, როცა ანგელოზმა უშვილობით შეწუხებულ ანას გამოუცხადა, შვილი შეგეძინებაო, გახარებულმა ქალმა აღთქმა დადო: „უკუეთუ ვშვე ქალი ანუ წული, მოვკვთარო იგი ნიჰად უფალსა ღმერთსა ჩემსა და იყოს იგი მისი ყოველთა დღეთა ცხოვრებისა მისისათა“ (4, 1). მართლაც, სამი წლის მარიამი მშობლებმა აღთქმისამებრ მიიყვანეს „ტაძრად უფლისა“ და იქ დატო-

14 ა. შანიძე, იაკობის პირველსახარების ხანმეტი ნაწყვეტები: ძვ. ქართ. ენის კათედრის შრომები, ტ. 20, 1977, გვ. 25.

15 იქვე, გვ. 11.

ვეს. პატარა მარიამი ღმერთის მადლით „მოიღებდა საზრდელსა ჴელითა ანგელოზისადათ“ (8, 1). ცხადია, როცა ღმერთის ძღვნად („ნიჴად“) აღთქმულ ერთი წლის მარიამს ლოცავდნენ მღვდელნი, მათ შეეძლოთ დარწმუნებით ეთქვათ: ღმერთო, მოხედე ამ ბავშვს, რომელსაც მემკვიდრეობა არა აქვს, შემცვლელ-გამგრძელებელი არა ჰყავსო (მღვდელთმოდღვარმა ჴაქარიამ ზომ გვიან, როცა მარიამი გაიზარდა, „გამწვსნა“. მაშინ მიიღო ანგელოზისგან ჩვენება მარიამის ქვრივ კაცზე გათხოვების თაობაზე).

აღსანიშნავია, რომ ყ. გართის, რომელმაც ამ აპოკრიფის ქართული ტექსტი გამოსცა ლათინური თარგმანითურთ, ხელთ ჰქონია ამ ძეგლის სირიულ და სომხურ თარგმანებთან ერთად ბერძნული ორიგინალიც (C. Tischendorf, Evangelia apocrypha, Leipzig, 1876), მაგრამ მსხოვრის თარგმნა მინც გასძნელებია, „რომელსა მსხოვრი არა აქუს“ ასე უთარგმნია: quae alteram (?) non habet „რომელსაც სხვა (მეორე) (?) არა აქვს (ჴყავს)“. მაგრამ მსხოვრის თარგმნაჲ მოყვანილ alteram სიტყვასთან კითხვის ნიშანი დაუსვამს და სქოლიოში შენიშვნა გაუყუთებია, რომ ქართული მსხოვრი არც ერთ ლექსიკონში არ მოიპოვება და საფიქრებელია მას კავშირი ჰქონდეს სხვა სიტყვასთანო (Géorg. msxovri qui ne se trouve dans aucun dictionnaire, de la racine de shua „autre“?)¹⁶. კაცმა რომ თქვას, გართის თარგმანი არსებითად სწორია, რადგან alteram „სხვა“ აქ უნდა გავიგოთ, როგორც მეორე, მომდევნო, შემცვლელი, როგორც ამას გვაფიქრებინებს ამ ტექსტის ბერძნული წყაროს მ:ამოიქრ (განიმარტება, როგორც: принятие от предшественника; смена, чередование!?)¹⁷.

3. პავლეს ეპისტოლეთათვის შედგენილ სტიქომეტრიულ აპარატში ერთგან მოთხრობილია პავლეს მისიონერულ მოღვაწეობაზე ტიბერის, გაიოსის და კლავდის კეისრობის ჟამს და ბოლოს ნერონ კეისრის მიერ მისი სიკვდილით დასჯაზე. **ს** ხელნაწერში (S-407, X საუკ.) ნათქვამია: „აჲ უკუე არს მეთატხრამეტითგან წლით ტიბერის კეისრისადათ, ვინაჲთგან ქადაგებად სახარებისა იწყო, ვიდრე ოცდამეორედ წლადმდე ვინა, წელნი ოთხ, და აგრეთვე გაიოსისნი ოთხ, და მეცხუელად კლავდისნი წელნი მცირედ უნაკულუმს ათოთხმეტისა, რომლისა შემდეგომად აღდგა ნერონ და მეთასამეტესა წელსა თუხისა მთავრობისასა მოკლა მოციქული“ (15, 2)¹⁸. **ჲ** ხელნაწერში (S—1138, X საუკ.) შემ-

¹⁶ G. Garitte, Le „Protévangile de Jacques en georgien“: Le Muséum, LXII, 3—4, Louvain, 1949, გვ. 16.

¹⁷ И. Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, М., 1958.

¹⁸ ქ. დანელია, ვეთაღეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები: ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 20, 1977, გვ. 103.

დგომად სიტყვის ადგილას მსხორად იკითხება: „რომლისა მსხორად აღდგა ნერონ“..., ო ხელნაწერში კი (ქუთ. ისტ.-ეთნ. მუზ., № 176, XI საუკ.) მცდარი მტერად სიტყვა იკითხება. ამ ადგილის შესახებ ჩვენ ვწერდით: „*ს-შია შემდგომად, რომელიც დატოვე-ბულია ძირითად ტექსტში. ბერძნულ წყაროშია ἰσχυρῶς, რომელიც არსებითად შემცვლელს, მიმდევარს ნიშნავს. შეუძლებელი არაა, ამასვე ნიშნავდეს შემდგომი სიტყვა(ც): „რომლისა შემდგომად აღდგა ნერონ“, ე. ი. რომლის მომდევნოდ (მიმდევრად, შემცვლელად) დადგა ნერონიო. საკითხავია, რაღაა მსხორად? ასეთი სიტყვა ძველ ქართულში საძიებელია; თანაც მცდარი ფორმააო, ამის თქმაც კირს: გრაფიკული მსგავსება მასა და „შემდგომად“ ფორმას შორის არ არის, რომ პირველი მეორისაგან მცდარი აღქმის შედეგად მიღებულად ჩათვალოთ. უნდა ვიფიქროთ, რომ მსხორად მნიშვნელობით ნიშნავდა შემცვლელს. ამ მნიშვნელობით უნდა იყოს ეს სიტყვა ნახმარი სინურ მრავალთავეში: „რამეთუ მსხოვრად ნათესავისათჳს კაცთაჲსა მოსრულ ვარ“... 81, 171⁹.*

ადრე ნათქვამს შეიძლება შემდეგი დაუშვებოთ: მსხორად (4) და შემდგომად (ს) სიტყვების ფარდად ბერძნულ წყაროში ნახმარი *ἰσχυρῶς* მომავალი დროის მიძღვებაა *ἰσχυρῶς* ზმნისა. ეს უკანასკნელი ასე განიმარტება: *получать как преемник, принимать от предшественника, наследовать, а: смещать, заменять*¹⁹.

ამდენად, *ἰσχυρῶς* ნიშნავს: მიმდებს (ადგილისა, თანამდებობისა...) რიგით, მემკვიდრეობით, ხოლო ვინც იღებს წინა მოღვაწისაგან ან წინაპრისაგან რაიმეს (ადგილს, თანამდებობას, მისიას...), ის არის მისი შემცვლელი, მემკვიდრე. ე. ი. როცა ნათქვამია: რომლისა (კლავდის) მსხორად აღდგა ნერონიო, ეს ნიშნავს: კეისარ კლავდის თანამდებობის მიმდებად, მის კეისარის თანამდებობაზე შემცვლელად, წესით დარიგით მის მემკვიდრედ ნერონი დადგაო.

4. „ილარიონის ცხოვრების“ ქართული თარგმანის კიმენურ ტექსტში არის ერთი ასეთი ადგილი, სადაც მოთხრობილია შემდეგი: წმინდა ანტონის გარდაცვალების შემდეგ ზედიზედ სამ წელიწადს გვაღვა და შიმშილი მოველინა ქვეყანას. ამბობდნენ: ანტონის სიკვდილს არა მარტო ადამიანები, არამედ მიწაც გლოვობსო. შეწუხებულმა მცხოვრებლებმა გადაწყვიტეს შემწეობისთვის მიემართათ ანტონის მოწაფე ილა-

¹⁹ კ. დანელია, ევთალეს სტიქომეტრიის ძველი ქართული რედაქციები: ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 20, 1977, გვ. 62.

²⁰ И. Дворецкий, დასახ. ლექსიკონი.

რიონისათვის. მივიღნენ კიდეც მასთან და მოახსენეს: „მ ს ხ ო ვ რ ა დ წმიდისა ანტონისა მოგავლინა შენ უფალმან ჩუენდა, აწ წყალობაყავ ჳირისა ამისათჳს, რომელსა შეუბყრიეთ ჩუენ, და ევედრე უფალსა, რაჲთა დააცხროს რისხეად მისი... და მოსცეს წჳმად ქუეყანასა ამას ჩუენსა“ (Sin. № 11, 352 V)²¹. შესაბამის ბერძნულ წყაროში როგორც მოსალოდნელი იყო, მ ს ხ ო ვ რ ა დ-ის თარადლ მიჰმოვი არის ნახ-რი: Διᾱβόλον σε ἐν ταῖς αἰνῶσι τοῦ ἀγίου Ἀντωνίου ἀπέστειλεν ἡμεῖς ὁ Κύριος²². მაშასდამე, წმინდა ანტონის მ ს ხ ო ვ რ ი იგივეა, რაც წმინდა ანტონის შემცვლელი, მისი საქმის გამგარძელებელი, მისი სულიერი მემკვიდრე. ტექსტის ასეთ გაგებას მხარს უჭერს რუსული რედაქციების ჩვენებაც. კიმენურშია: Бог послал нам тебя вместо Антония²³, მეტაფრასულშია... лица мужского и женского пола... наперерые(!) просили дождя у раба Христова, т. е. у приемника блаженного Антония²⁴.

საინტერესოა, რომ ამ ძეგლის კიმენურ ტექსტში ბერძ. მიჰმოვი მ ს ა ხ უ რ სიტყვადაც არის გადმოცემული: და ვითარცა ესმა, ვითარ-მედ ჳათ ადგილთა არს მოწათმ და მ ს ა ხ უ რ ი წმიდისა ანტონისი ილარიონ, შეკრბეს ყოველნი (Sin. 11, 352v): ὁ μαθητὴς αὐτοῦ καὶ διᾱβόλος αὐτοῦ ἀγίου Ἀντωνίου Ἰλαρίων მეტაფრასულ ტექსტში მ ს ა ხ უ რ-ს ცვლის მონაცვალე: ისწავე მახლობელად სადმე ყოფა მოწუთისა მი-სისა და სათნობთა მონაცვალისა ილარიონისი, მყის წარვიდეს მისსა (გელ. № 4, 527 v).

5. ნეშტთა I წიგნის (23, 6) ქართული თარგმანის შემცველ მოგვი-ანო ხელნაწერებში (A 570, A 646...) მ ს ხ ო ვ რ ფუძის ხმარებას მ ს ა ხ უ რ ის მნიშვნელობით ყურადღება მიაქცია ბ. გიგინეიშვილმა²⁵, მაგრამ ჳეროვანი ანგარიში არ გაეწია იმ გარემოებას, რომ კონტექსტი მ ს ხ ო ვ რ-ის ც ხ ვ რ ა დ გაგებას აშკარად გამორიცხავდა. კონტექსტში ლაპარაკია დავითის მიერ ლეთისმსახურების რიგის დაწესებაზე ლევის შვილთათვის: „და განუყვნა იგინი დავით უფალსა მ დ ლ ე ვ რ ა დ მ ს ხ ო ვ რ ი თ ძეთა ლევისთა: კათს და მერარს“ (23, 6). ბერ-

21 ვიოწმებთ ე. ბ ა ს ი ლ ა შ ვ ი ლ ის ხელნაწერი შრომიდან „ცხოვრება წმი-დისა და ნეტარისა ილარიონისი“ (ტექსტი, გამოკვეთვა).

22 ბერძნულ ტექსტი გამოცემულია Παπαδόπουλος—Κεραμειδის 'Αναλεχτα Ἱεροπολιτικῆς Σαχιστορίας Τ. Ε. ἐν Περουπόλει, 1898, გვ. 123.

23 Жития святых, на русском языке, изложенные по руководству Четых-Миней св. Димитрия Ростовского, кн. II, М., 1902, стр. 483.

24 Палестинский патерик, Вып. IV, С.—Пб., 1893, стр. 31.

25 ბ. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58—59.

ძნელ წყაროშია: καὶ διέλεν αὐτοὺς Δαυὶδ ἐφ' ἡμερῶν τοῖς υἱοῖς Λευὶ, Κααθ καὶ Μερარი (შდრ. რუსული თარგმანი: и разделил их Давид на череды по сынам Левия—Гирсону, Каафу и Мерари). სომხურ თარგმანში ბერძნ. *ἐφ' ἡμερῶν* და ქართ. „მდღევრად მსხოვრით“ წაკითხვის ფარდად არის *კირა ესთ ორჱ ყაჯათამონსა*, რაც ნიშნავს ყოველდღიურ ღმრთისმსახურებას.

დასახელებულ ადგილას თითქოს შესაწყნარებელია, რომ მსხოვრ-ი გაგებულ იქნეს, როგორც მსახურ-ი, როგორც ეს ჩანს მცხეთის ბიბლიის (A-51) წაკითხვიდან: „და განუყუნა (!) იგინი დავით უფალსა მდღევრად მსახურებად ძეთა ლევისთა...“, შდრ. ბაქარის 1743 წლის გამოცემაზე დამყარებულ 1884 წლის თბილისურ ტექსტში: „განუყო (!) იგინი დავით მარადლეობასა ზედა მსახურებ-ბად ძეთა ლევიტელთა“... იქნებ გვეფიქრა, აქ მსახურებად შეც-დომით იყოს ნახმარი. არა. აქ საქმე გვაქვს ბერძნ. *ἐφ' ἡμερῶν* სიტყ-ყვის ორგვარ თარგმანთან: 1. მდღევრად მსხოვრით; 2. მარადლეობასა ზედა მსახურებად. ბერძნ. *ἐφ' ἡμερῶν* ერთ-ერთი ძნელად სათარგმნი სიტყვაა. მისი სიახლოვე აშკარაა *ἐφ' ἡμερῶν*-თან, რომელიც ნიშნავს: დღიურს, ყოველდღიურს ანუ ძველი (ართუ-ლით, მდღევრს (ეტიმოლოგიურად *ἡμέρα* „დღე“, *ἡμέριος* „დღიური“ სიტყვაა, რომელსაც ერთვის *ἐν* წინდებული მოკვეცილი და ასიმილირე-ბული *ἐφ*-ის სახით). შდრ. უკუეთუ ძმა გენა თუ დაჲ შიშუელ იყვნენ და ნაკლულევან მდღევრისაგან (დღისა 4, მდღევრისა 12) საზრ-დელისა... იაკ. 2, 15. აქ „მდღევრისაგან საზრდელისა“. გადმოსცემს ბერძნ. *ἐφ' ἡμερῶν* *ἡμερῶν*-ს ანუ დღიურ, ყოველდღიურ საზრ-დოს.

ებრაული ძველი აღთქმის სპეკულაციური სიტყვებს *mišemir, mǝ-helkēt...*²⁶ გადმოცემისას, რომელთა მნაშვნელობებია: დაცვა-დ არაჯობა, მსახურება, მოვალეობის აღსრულებ-ბა, მღვდელთმსახურება..., ბერძნულში ისევ ეს *ἐφ' ἡμερῶν* სიტყვა გამოიყენეს აბსტრაქტულობის *α* მაწარმოებლის დართვით და: ამდენად, *ἐφ' ἡμερῶν* -ს სახით ახალი შინაარსის გადმოცემა დაეკისრა, რაც ლექსიკონებში ასე აღინიშნება: (у евр. первосвященников) очередь в совершении богослужения N. T.²⁷ ცხადია, ძნელი იყო გაგება და გადმოტანა ისეთი ბერძნული სიტყვისა, რომელსაც ებრა-ული ყოფის სპეციფიკური შინაარსის გადმოცემა ჰქონდა დაკისრებუ-ლი, მაგრამ ქართულ თარგმანში არსებითად დაძლეულია ეს სირთულე

²⁶ W. Gesenius', *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig. 1910, გვ. 409. 466.

²⁷ И. Дворецкий, დასახ. ლექსიკონი.

ლექსიკური გავრცობის გზით: ჭყუაჲ სიტყვის ეტიმოლოგიურ ფარდ მდღევრ სიტყვას ემატება კონტექსტური ნიუანსის გადმოძღვრით მსხოვრით (მემკვიდრეობით) ან მსახურებად. მაშასადამე, „მდღევრად მსხოვრით“ ნიშნავს: „მუდმივად მემკვიდრეობით ან: მუდმივი მსახურებით.“

6. I ნუმტა 28, 1-ში ნათქვამია (A 570 ხელნაწერის მიხედვით): „და შეკრიბნა დავით ყოველნი მთავარნი ისრაჴლისანი და მთავარნი მსაჯულთანი, და ყოველნი მთავარნი მდღევრით მსახოთანნი და გარემოს მცველნი მეფისანი“. მცხეთის ბიბლიაში „მდღევრით მსხორთანნი“ კი არ იკითხება, არამედ: „მდღევარით (sic) მსახურთანნი“. ილ. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონში“ (1973 წ.) დამოწმებულია ეს ადგილი, მაგრამ მსხორი საეკვო ფორმადაა მიჩნეული, ამიტომ განსამარტავად მოყვანილია მდღევრით-მსახური, ხოლო პარალელურ ფორმად (ჰახილის ნიშნით) — მდღევრით-მსხორი. ცხადია, აქ კომპოზიტი არა გვაქვს. როგორც წინა მაგალითში, აქაც ბერძნულ წყაროში მდღევრით მსხორ-ის ფარდად ნახმარია ჭყუაჲ სიტყვა და, ამდენად, „ყოველნი მთავარნი მდღევრით მსხორთანნი (ძღუაჲ აისჲ ჰყოიუაჲ რჳჲ ჭყუაჲჲ) უნდა გავიგოთ, როგორც: წინაპართაგან ბოქებული მემკვიდრეობითი მთავარნი“. შდრ. სომხური ვერსიის: *իշխան օրամտիցն 'ի սպասանგնսպահաց, რომელიც ახლოსაა ქართულ იკითხვისთან.*

7. I ნუმტა 26, 117—18-ში ლაპარაკია ღმრთისმსახურების განწყობებაზე, კერძოდ, ტაძრის მცველთა-მეკარეთა დადგინებაზე და ნათქვამია (A 570 ხელნაწერის მიხედვით): „დასავლით ბჳისა მის ტაძრის[აჲ]სა აღსავალსა მას საპყრობილედ წინაშე საპყრობილესა მას შიგნისა აღმოსავლით ექუსნი დღესა, და ჩრდილოთ დღესა ოთხნი, და სამხრით დღესა ოთხნი. და ასფინს ორ-ორი მსხოვრით, ბჳისა მის სენაკისასა სამნი მცველნი, წინაშე საპყრობილესა აღმოსავლით დღესა შინა ექუსნი, ჩრდილოთ ოთხნი, სამხრით ოთხნი ასფინს, ორ-ორი მსხოვრით და დასავლით (!) ორ-ორი მსხოვრით (sic), ორი. ესე არს განყოფამ მეკარეთად ძეთა კათისთად და ზერარისთად“. აქ სამჯერ ნახმარი მსხოვრით (მსხორით) სამივეგან ეფარდება ბერძნული წყაროს *εἰς βῆμας ἑκάστην* ფორმას და ნიშნავს: შენაცვლებით. ერდმანეთის შემცვლელად (შემთხვევითი არაა, რომ მსხოვრით მაშინაა ნახმარი, როცა მცველთა რაოდენობა ორ-ორია; ე. ი. როცა ორმა მცველმა მეორე ორი მცველი უნდა შეცვალოს). ასეთ გაგებას მხარს უჭერს სომხური ვერსიაც, სადაც ქართული მსხო(ვ)რ-ის ფარდად ორგან ნახმარია *შეცვლი*, *შენაცვლების* მნიშვნელობის *փոխանակել* ზმნა: *ხրկოს ვრკიოს 'ի փոխանակել...*, *ხրկოს ხრკიოს փոխանակալ*. ამ მხრივ საინტერე-

სოა ბაქარის ბიბლიის თბილისური გამოცემის ჩვენება, რომ-
ლითაც მ ს ხ ო ვ რ სიტყვას ც ვ ა ლ / ც ვ ლ ა ძირისგან ნაწარმოები
ფორმები ცვლის: „...ორ-ორი გა მ ო მ ც ვ ლ ე ლ ი... და ესეფიშის მი-
მართ ორი ი ც ვ ა ლ ე ბ ო დ ე ს... და ადგილთა მიმართ ორი გა მ ო მ-
ც ვ ლ ე ლ ი“. რაც შეეხება მცხეთის ბიბლიას (A-51-ს), მასში დასა-
ხელებულ ადგილას ორჯერ არის ნახმარი „მ ს ხ ო რ ი თ“ (I შემთხვევა-
ში მ ს ხ ო ვ რ ი თ ყოფილა, მაგრამ ვ ამოუფხეკიათ): „ასაფინს ორ-
ორი მ ს ხ ო რ ი თ |. და ალაგსა ორ-ორი მ ს ხ ო რ ი თ“.

ვფიქრობთ, მ ს ხ ო ვ რ სიტყვის მნიშვნელობის დასადგენად დასა-
ხელებული მაგალითები კმარა. მიუხედავად 8—9 მაგალითისა, სალი-
ტერატურო ქართულისათვის ეს სიტყვა ორგანული არ უნდა ყოფი-
ლიყო; ის რომელიდაც კილოდან უნდა იყოს შეღწეული სამწერლო
ქართულში. მაშინ საკითხავია, რა ცვლიდა ამ სიტყვას სამწერლო
ქართულში? — რამდენიმე სიტყვა. ამის გასარკვევად შევსწავლეთ
შეგანაწილებ²⁸ ბერძნულ სეპტანტაში მ ს ხ ო რ-ის ფარდად გამოღე-
ნილი მძებ²⁹ და მძებ³⁰. ერთეულების ხმარების შემთხვევები
რას შეისატყვისებდა ბიბლიის ქართულ რედაქციებში (სამწუხაროდ,
ყველა ადგილის შედარება არ მოხერხდა ქართული ბიბლიური ნუსხე-
ბის ნაკლულების გამო, რის გამოც მ ს ხ ო ვ რ-ის სინონიმად, ქვემოთ
მოყვანილი სიტყვების გარდა, კიდევ უნდა ვივარაუდოთ სხვა ერთე-
ულების არსებობაც). შემოგანხილული მაგალითებიდან ჩანს, რომ
მსხოვრის სინონიმად ძველ ქართულში ნახმარია: 1. შ ე მ დ გ ო მ ი
(15,2 სტიქომეტ. 11 მაკაბ. 9, 23 ბაქ.²⁹); 2. გა მ ო მ ც ვ ლ ე ლ ი (I
ნეშტ. 26, 18 ბაქ.); 3. მ ო ნ ა ც ვ ა ლ ე (ილარ. ცხ.: გელ. № 4, 527 v);
4. ც ვ ა ლ ე ბ ა (I ნეშტ. 26, 18 ბაქ.); 5. მ ს ა ხ უ რ ე ბ ა, მ ს ა ხ უ რ ი
(I ნეშტ. 23, 6 ბაქ.; A-51: II ნეშტ. 26, 11; I ნეშტ. 18, 17; II ნეშტ.
28, 7, ბოლო ორი მაგალითი A-570-შიც არის...). ამათ გარდა გამოყ-
ნებულია: 6. ნ ა ც ვ ა ლ ი (II ნეშტ. 31, 12 A-51), 7. მ ო ა დ გ ი ლ ე
(II მაკაბ. 4, 31 ბაქ.), 8. შ ე წ ყ ნ ა რ ე ბ ა (=მიღებდა) (სიბრძ.
სოლ. 7,30; 17,20 ბაქ.); 9. მ ე ო რ ე (II ნეშტ. 31,12 ბაქ.); 10. ს ხ უ-
რ ე ბ ა (სიბრძ. სოლ. 7,30 ოშკის ბიბ.).

ამ ათი ლექსიკური ერთეულიდან მხოლოდ მ ო ა დ გ ა ლ ე და გა-
მ ო მ ც ვ ლ ე ლ ი შეიძლება ჩავთვალოთ გვიანდელად, დანარჩენები
კი ძველი ხმარებისა არიან და მ ს ხ ო ვ რ-თან ერთად მეტ-ნაკლები
სიზუსტით აღრევე გადმოსცემდნენ ბერძნულ მძებ³¹ და მძებ³²
მძ (მძებ³³) სიტყვებს. მაშასადამე, მ ს ხ ო ვ რ-ის მნიშვნელობა
შემოდასახელებული პარალელური ერთეულების გათვალისწინებით

²⁸ ვისარგებლეთ ძველი აღთქმის ბერძნული თარგმანის (სეპტანტის) სიმფონიით:
Concordance to the Septuagint..., Graz-Austria, 1975.

²⁹ ბაქარისეული ბიბლიის თბილისური (1884 წ.) გამოცემა.

ნათელია (მას ცხვარ სიტყვასთან არავითარი კავშირი არა აქვს), მაგრამ ნათელი სრულებით არ არის მისი ეტიმოლოგია. მსხო(ვ)რ ფუძის შინაარსობლივ მონაცვლედ ნახმარი ათი ფუძიდან რამდენადმე მასალობრივ (ბგერობლივ) სიახლოვეს მხოლოდ მსახურ და სხუ-რება ავლენს, მაგრამ მათ შორის სტრუქტურული სხვაობა ღიღია. ამიტომ მსჯელობა მხოლოდ სააღბათოა.

1. ანგარიშგასაწევეია, რომ ბერძნული $\beta\alpha\chi\iota\varsigma$ ხშირად გადმო-
დის მსახურ სიტყვით (I ნეშტ. 18, 17; II ნეშტ. 26, 11; 28, 7). თუ
მსახურ-სა და მსხო(ვ)რ-ს შორის კავშირს დავეუშევთ, ძირად
შეიძლება. ხ გამოიყოს: მ-სა-ხ-ურ (შდრ. სა-ხ-ლ, —სა-ხ-ელ/—სა-ხ-ილ
და: ა-ხ-ს „ახლოსა“, შე-ა-ხ-ო). თუ ნასახელარ ზმნებად ვივარა-
უდებდით: *სახლობს/*სახლოვს, უკანასკნელისგან მ-(ა)რ კონფიქსით
ნაწარმოები მიმღეობა იქნებოდა: *მ-სახლ-ოვ-რ-ი→*მ-სხლ-ოვ-რ-ი→
→მ-სხოვ-რ-ი (ეტიმ. „მახლობელი“). მაგრამ ეს მეტად საეჭვოა, რად-
გან ძველ ქართულში სახლობა—დასახლები არსებობა სა-
თუთაა; ამ წნიშვნელობით ჩვეულებრივ დაშენება, დამკვიდ-
რება იხმარება.

2. შეიძლება მსხო(ვ)რი მ-რ კონფიქსიან მიმღეობად ნიგვეჩ-
ნია (შდრ. მ-ძლავ-რ-ი და უ-ძლავ-ს; მ-ძოვ-რ-ი და ძოვ-ს³⁰) ოვ სუ-
ფიქსშეხორცებულ სხ(—სხუა?) ძირის ზმნისა: *ვ-სხოვ(ი), *ჰ სხოვ(ი),
*სხოვ(ი)-ს. მაშინ მსხ-ო(ვ)რ-ის ეტიმოლოგია იქნებოდა. გან-
სვავებულის, შემცვლელის; მაგრამ ეს ახსნაც საეჭვოა.

3. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მსხო(ვ)რი მ პრეფიქსიანი მიმღე-
ობა იყოს სხო(ვ)რ ზმნური ფუძისა, რომლის მნიშვნელობა უნდა
ყოფილიყო შეცვლა, შენაცვლება. ორპირიან აქტიურ ზმნურ
ფორმად უნდა ვივარაუდოთ *ვ-სხო(ვ)რ-ი ან: *ვ-ა-სხო(ვ)რ-ეზ,
ხოლო სამპირიანად: *ვ-უ-სხო(ვ)რ-ი ან: *ვ-უ-სხო(ვ)რ-ეზ, სათა-
ნადოდ ერთპირიანი ვნებითის ფორმა იქნებოდა: *ი-სხო(ვ)რ-ეზ-ი-ს,
ხოლო ორპირიანი: ე-სხო(ვ)რ-ეზ-ი-ს. ეს უკანასკნელი რეალურად
დასტურდება ოშკის ბიბლიაში ესხურების ფორმით. აქ ო შეც-
ვლილი ჩანს უ-თი, რაც ფრიად გავრცელებული მოვლენაა ძველ ქარ-
თულში და მას უფრო გრაფიკული საფუძველი აქვს, ვიდრე ფონეტი-
კური. ანდა შეიძლება ო→უ ურ სუფიქსიანი სხ-ურ-ება ტიპის ფორ-
მათა ანალოგიით იყოს მიღებული. აი ეს ადგილი: „რაჲეთუ ამას (ე. ი.
ნათელს — კ. დ.) ესხურების ღამშ, ხოლო სიბრძნესა ვერ ჰმსძლავ-
რობს, ბოროტი“ (ლიბრძ. სოლ. 7, 30)³¹. ბაქარის ბიბლიაში ესხურე-

³⁰ ამ ტიპის ნაწარმოებზე იხ. ა. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უქველესი აგე-
ბულება ქართველურ ენებში, 1942, გვ. 76.

³¹ ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, I. ტექსტი გამოსაცემად
მოამზადა, წინასიტყვაობა და ლექსიკონი დაურთო ც. ქუ რ ც ი ა ძ ე მ, თბ., 1970.

ბის ზმნას ცვლის შეიწყნარებს. უცხოენოვან წყაროებშია: რუნი მჷ ყბჳ მ: აბჳჯჳთა: სჳ; *ქი ღნა ღიქსი ღიქსანაქ* შდრ. რუსული თარგმანი: свет сменяется ночью. მაშასადამე. ეს ხუროების ზმნა, როგორც ამას მისი ფარდი უცხოენოვანი ჩვენება ამტკიცებს, შეიძლება მხოლოდ ნიშნავდეს შენაცვლებას და არა დაფარვას³². ცხადია, მას კავშირი არ უნდა ჰქონდეს სხურობა ფუძესთან, რომელიც პკურობას, მოსხმას ნიშნავს (შდრ. ყოველსა მას ჭურჭელსა... სისხლი ასხუროს, ებრ. 9,21).

შეიძლება ითქვას, რომ მსხო(ვ)რ მიმღობისთვის ამოსავალი ზმნის პირიელი ფორმის ერთადერთი ფორმა ჭერჭეობით არის ოშკის ბიბლიის ეს ხუროების (←ესხო(ვ)რების). რაც შეეხება ვ-ს, ძნელია თქმა, ძირს მიეკუთვნება ის, თუ განვითარებულია.

რა თქმა უნდა, ჩვენ მსხო(ვ)რ-ის ეტიმოლოგია საბოლოოდ გარკვეულად არ მიგვაჩნია, მაგრამ მისი მნიშვნელობა კი, ვფიქრობთ, დადგენილია. ძველ ქართულში გვქონია შემცვლელის მნიშვნელობის სიტყვა მსხო(ვ)რი, რომელიც იშვიათი სმარების გამო არცერთ ლექსიკონში არ მოხვედრილა (ი. იმნაიშვილს განუმარტავად მოჰყავს) და, ამდენად, არც სპეციალისტებისთვის ყოფილა ღღემდე ცნობილი. ცხადია ისიც, რომ მას არავითარი კავშირი არა აქვს მცხოვარ („ცხვარ“) ფუძესთან, და ამიერიდან ძველი ქართულის ან ქართული ენის ისტორიულ ლექსიკონში ის დამოუკიდებელ ერთეულად უნდა შევიდეს.

მინაწერი

„თქმულა: სიწყნარე გმობილი სჯობს სიქარესა ქებულსა“.

ეს ბრძნული აზრი შ. რუსთველისა ვერ გავითვალისწინე, ავქარდი და შეცდომა მომივიდა „მსხო(ვ)რ“ სიტყვის ახსნისას. მაგრამ, სასიამოვნოა, რომ ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობა გაირკვა და ეს ჩემი შეცდომა ჩემმავე მოწაფემ პროფ. კ. დანელიამ გამოასწორა.

ტ. შანიძე.

1 აპრილს 1981 წ.

Ж. Д. ДАНЕЛИА

ИЗ ЛЕКСИКИ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКА.

4. მსხო(ვ)რი msxo(v)ri „ПРЕЕМНИК“

Резюме

Редко употребляемое в древнегрузинском слово мсхо(в)ри-и msxo(v)ri- до сих пор считалось вариантом широкоизвестной ос-

³² შდრ. იქვე, გვ. 466.

новы ცხოვარ-ი სხოვარ-ი „овца“ и закономерным соответствием колхского тჷხუი-ი: лаз. тѣхуи-и, мегр. ჯხუი-ი „овца“ (Б. Гигинейшвили; А. Шанидзе). Но, по данным древнегрузинских письменных памятников, установлено, что тსხო(v)ი-ი и тსხოვარ-ი совсем разные слова; именно тსხო(v)ი-ი обозначает „последователя“, „преемника“, а не „овцу“. На основе сравнения материалов древнегрузинского перевода библейских и агиографических книг с иноязычными источниками выявились такие синонимические единицы тსხო(v)ი-ი, как: ჴემდგომ-ი šemdgom-ი „следующий“, ცვალეба, მონაცვალე, ნაცვალ-ი svaleba, მონაცვალე, ნაცვალ-ი „заменить“, „тот, кто занимает чье-нибудь место“, მეორე მეოფე „второй“, ჴეწყნარება ჴეცეცნარება „принимать что-то“, სხორება sxoreba „заменить“, მსახურ-ი tsaxur-ი „служаший“, „слуга“ и т. д.

ალ. ჰინგარაშლი
(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

ვეფხისტყაოსნის ლექსიკიდან

I. „მუნა გასლვა“ თუ „ქორის დენა“?

ტარიელი ბიძაშვილთაგან დაკოდილ ფრიდონს გადაეყარა, თავის დასტაქარ მონას ამკურნალებინა მისთვის, გაიცნეს ერთმანეთი და ფრიდონი თავის ამბავს უყვება ტარიელს: როცა პაპაჩემმა მამაჩემსა და ბიძაჩემს მიწები გაუყო, ზღვაში ერთი კუნძულია და „ჩეჰად წილად მას იტყოდეს“-ო. შემდეგ ამ კუნძულს გამოედევნენ ბიძა-ბიძაშვილები და „მათვე დაჰრჩა სანადირო, არ მივსცემდი, მომერჩოდეს“-ო (604,4/601,4). და შემდეგ:

„დღეს გამოვე ნადირობად, ზღვისა პირსა ვინადირე,
ქორის დენა მომნდომოდა, მით მრეკალი არ ვახშირე;
სპათა ვუთხარ: „მომიცადეთ. მოვიდოდე მეცა ვირე!“
ხუთთა ოდენ ბაზიერთა მეტი არა დავიჭირე“ (605,2/602,2).

შემდგომი ამბავი ახლა ჩვენ არ გვაინტერესებს, მოყვანილ სტროფში კი სადგვია გამოთქმა „ქორის დენა“; რომლის ვარიანტი „მუნა გასლვა“ (ახლა მიღებულია წაკითხვა „გასლვა“) დასტურდება ABCDEFHILMUUVWXYZ ხელნაწერებში და დაიბეჭდა ვეფხისტყაოსნის მ. ბროსესა, დ. ჩუბინაშვილისა, დ. ქართველიშვილისა, დ. კარიჭაშვილისა, ს. კაკაბაძისა, ი. აბულაძისა, კ. კიკინაძისა და მ. წერეთლის გამოცემებში.

როგორც ვხედავთ, ამ მეორე წაკითხვას სოლიდური მოწმეები ჰყავს ხელნაწერთა სახით და, ცხადია, ამან განაპირობა, რომ ზემოაღნიშნულ გამოცემებშიაც აისახა ეს წაკითხვა.

ამ ვარიანტულ წაკითხვებზე ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისიის 1935 წლის 22 ოქტომბრის სხდომაზეც ყოფილა მსჯელობა (კომისიის ესწრებოდნენ: იუსტ. აბულაძე, ა. ბარამიძე, ვ. ბერიძე, ს. იორდანიშვილი, ა. შანიძე, კ. კიკინაძე). მაშინ კომისიას

მიუღია წაკითხვა „ქორის დევნა“ (წინააღმდეგი ყოფილა კ. ჰინაძე) და ასეც იბეჭდებოდა შემდგომ ჯაშუკებში.¹

ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ აწინდელ კომისიას 1976 წლის 5 ნოემბრის სხდომაზე (ესწრებოდნენ: ა. ბარანიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტაშია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური) კვლავ განუხილავს ეს ვარიანტული წაკითხვები და სხდომის ოქმში ჩაუწერია: „მეორე ტაეპში ქორის დევნა შეიცვალა წაკითხვით მუნა გასლვა, რომელიც რედაქციათა უმრავლესობაშია წარმოდგენილი“-ო.²

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დასახელებული საბუთი წონიანი საბუთია, მაგრამ ჩვენის აზრით, საკმარისი მაინც არ არის. სხვათაშორის, „გასვლა“ და არა „გასლვა“ დასტურდება ხელნაწერთა აბსოლუტურ უმრავლესობაში როგორც ამ სტროფში, ისე სხვაგანაც, ასევეა ამ ზმნის სხვა პრევერბიან ფორმებთან (მისვლა, მოსვლა...)--- ძირითადი ხელნაწერები ყოველთვის ახალ ფორმას (გასვლა, მისვლა, მოსვლა...) უჭერენ მხარს. უფრო ხშირად გვიანდელ ხელნაწერებსა და პრიმებში დასტურდება არქაული ფორმები (გასლვა, მისლვა...), რაც აღძრავს ეკეს: ხომ არ არის გადამწერთა მეცადინეობის ბრალი ძველი ფორმების აღდგენა? ეს ეკვი პრიმების მიმართ საფუძვლიანია, რადგან ისინი დედნისეულფორმებიან ხელნაწერებს არ იყენებდნენ გადაწერისას. მაგრამ სღვ ფორმა ისე დამკვიდრდა პოემის ენაში, რომ აკადემიური გამოცემები ხვდ ვარიანტებს საერთოდ აღარ მიუთითებენ, რაც არა გვეგონია გამართლებული იყოს თუნდაც ვეფხისტყაოსნის ენის შესწავლის თვალსაზრისით.

ამჯერად ჩვენ მხოლოდ იმის ნათელსაყოფად დავიმოწმეთ ეს ფაქტი, რომ ხელნაწერთა უმრავლესობა ყოველთვის არ არის გადამწვევტი. მთავარია ტექსტის ანალიზი, რაც ამ შემთხვევაში, ჩვენის აზრით, მხარს უჭერს წაკითხვას „ქორის დევნა“:

1. ფრიდონი მცირე ხნით მიდის სანადიროდ კუნძულზე და მრეკალი ანუ მარეკები არ მიჰყავს, ე. ი. ცხოველებზე ნადირობას არ ამირებს (და შეიძლება არც არის ცხოველები ამ კუნძულზე).

2. სამაგიეროდ თან მიჰყავს ხუთი ბაზიერი („მეორე, მეშვიადნენი“ საბა), ე. ი. ფრინველზე ქორ-შავარდნით ნადირობის ოსტატები. ამიტომ გასაგებია გამოთქმა „ქორის დევნა მომნდომოდა“.

3. რა ლოგიკური კავშირია მეორე სტრიქონის პირველ და მეორე მუხლებს შორის: „მუნა გასლვა მომდომოდა“ (1) „მით მრეკალი არ ვახშირე“ (2)? რას უშლის მრეკალი „მუნა გასლვა“-ს? „ქორის დევ-

¹ ს. ყუბანეიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ბეჭდვის ისტორიიდან (XX ს.), II, ნაკვ. I, 1973 წ., გვ. 259.

² ჟურნ. „მაცნე“, 1977 წ., № 4, გვ. 187.

ნა“-ს როცა ვწერთ, ამ მხრივ ყველაფერი რიგზეა: მრეკალი იმიტომ არ წავიყვანე, რომ „ქორის ღევნა მომნდომოდა“-ო.

4. მეოთხე სტრიქონში ნათქვამია: „ხუთთა ოდენ ბაზიერთა მეტი არა დავიჭირე“-ო, რაც საბოლოოდ ამართლებს მეორე სტრიქონის „ქორის ღევნა“-ს.

5. ვეფხისტყაოსნის ტექსტში „მუნა“ (ა-დაბოლოებიანი „მუნა“) იშვიათი ხმარების ფორმაა. ძირითად ტექსტში ეს ფორმა მხოლოდ ოთხჯერ იხმარება. აი, ეს შემთხვევები: „მე მუნა მყოფი მივეცი შვებასა მეტის-მეტისა“ (487,1/484,1); „ნურადინ-ფრიდონ სახელ მძეს, მეფე ვარ მუნა მჯდომელი“ (603,2/600,2); „მუნა გნახო, მადვე გსახო, გამინათლო გული ჩრდილი“ (1305,3); „მუნა მე ხრმალი არ მიკვეთს, არცა სივრცელე ენისა“ (1476,3/1477,3).

ამთგან ორი პირველი შემთხვევა კომპოზიციის შთაბეჭდილებას ტოვებს და ა („მუნა“) ბუნებრივი ჩანს. ორ მომდევნო მაგალითშიაც „მუნა“ პირიელ ფორმებს უკავშირდება და აგრეთვე ბუნებრივია: არა გვაქვს შემთხვევა, რომ „მუნა“ მასდარს უკავშირდებოდეს. საერთოდ კი ვეფხისტყაოსნის ტექსტში „მუნა“ — ფორმა ასჯერ იხმარება, „მუნა“ — ფორმა კი მხოლოდ ოთხჯერ.

საიდან გაჩნდა ტექსტში „მუნა გასვლა?“ ალბათ გადამწერი ვი-ზუალურად აღიქვამს ადგილს: მან იცის, რომ ზღვის „შტოს“ გაღმა კუნძულია, სადაც ფრიდონი უნდა გავიდეს („ნავითა გავე“-ო, აზობს ფრიდონი) და წერს „მუნა გასვლა“-ო. შესაძლოა პირველმა გადამწერმა, ვინც „მუნა გასვლა“ შეიტანა ტექსტში, „ქორის ღევნა“ უბრალოდ ვერ აღიქვა, როგორც ნადირობის პროცესი: ალბათ იფიქრა, ნადირობისას ქორს კი არა სდევნენ, ქორით სდევნენ კაკაბს, გნოლს, ხოხობს და მისთანათო, ე. ი. გამოთქმა არ მოეწონა. იმას კი ვეღარ გაუწია ანგარიში, რომ ვეფხისტყაოსანში მეფეთა და დიდებულთა პირველი მონადირე ფრინველი ქორია. შდრ.:

„შეჯდა, ქორნი მოუტივნა, ღურაჯები დაინაბა“ (370,3/367,3);

„შიგან ასრე გავერივე, გნოლის ჯოგთა ვითა ქორი“ (450,1/447,1);

„იყო სიმრავლე ძაღლისა, შავარდნისა და ქორისა“ (480,2/477,2);

„აქა ვდევ და თვალს ვუგებდი ქორსა იქით განაფრენსა“ (626,4/623,4).

მზესა ქორნი აბნელებდეს, ძაღლთა რბოლა მიდამოდა (723,3/721,3).

აი, ამათ უდგას გვერდზე „ქორის ღევნა მომნდომოდა“.

ამასაც უნდა გაეწიოს ანგარიში: თავიდანვე სრულიად მარტივი „მუნა გასლვა“ რომ ყოფილიყო ტექსტში, მას ძნელად გაუჩნდებოდა ვარიანტი „ქორის ღევნა“, პირუკუ პროცესი კი, როგორც აღვნიშნეთ, ადვილად აიხსნება.

ამრიგად, 605,2/602,2 სტროფის მეორე სტრიქონი უნდა იკითხებოდეს ასე: „ქორის ღევნა მომნდომოდა, მით მრეკალი არ ვაჰშირე“.

II. „მოსდის“ თუ „მოღის“?

ერთი შეხედვით ეს საკითხი უფრო მორფოლოგიის სფეროს განეკუთვნება, ვიდრე ლექსიკისას, მაგრამ, რაკი მორფოლოგიური ინვენტარის ცულად გამოყენება ლექსიკურ (სემანტიკურ) ცვლილებას იწვევს, ამ სიტყვასაც ლექსიკაში განვიხილავთ. ამას გარდა „მოსდის“ და „მოღის“ დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე, პალექსიკონო ერთეულებია და ესეც ამართლებს მათს განხილვას ლექსიკაში.

როგორც საყოველთაოდ არის ცნობილი, ვეფხისტყაოსანში „აღვის ხე“ პოემის ამა თუ იმ გმირის დამახასიათებლად არაერთჯერ ხმარებული მეტაფორაა. რამდენიმე მაგალითი: ნესტანზეა ნათქვამი: „ვჰკითხე, თუ: «ნეტარ მისრულა ჴორჩი აღვისა ხე მისად?»“ (494, 4/491, 4); ტარიელზე ამბობენ მულღაზანზარელები: „ღმერთსა მადლი, ვინ აღვისა ხენი ასხნა!“ (622, 4/619, 4); ფრიდონზეა ნათქვამი: „იბრძვის ლომი და პირად მზე, იგი აღვისაც ხენია“ (619, 4/616, 4).

ფატმანი უამბობს ავთანდილს: ქაჯთაგან ჩემგან დახსნილი ნესტანი გაზღმებით ტიროდა, იმის დროც კი ვერ შევეურჩიე, აშბავი წესიერად გამომეკითხო:

„უამი ვერ ვპოვე კითხვისა ნიდაგ ცრემლთა ღერისაგან,
თუ-მცა მეკითხა: „ვინ ხარ და ეგრე გასრულა რისაგან?“
მჩქეფრად სისხლისა ნაკადი მოსდის აღვისა ხისაგან,
მას ხორციელი რა გასძლებს სხვა კიდეგანი ქვისაგან?“
(1147,3).

მესამე სტრიქონის ზუსტი პროზაული გადმოღება მხოლოდ ასე შეიძლება: სისხლის ნაკადი (სისხლნარევი ცრემლი) მოსდის აწუ სდის (ნესტანს) აღვის ხისგან. აქ რომ ინვერსიულ ზმნაში ობიექტად ნესტანი იგულისხმება, ამაზე ორი აზრი არ არსებობს: (სისხლისა ნაკადი) მომდის მე, მოგდის შენ, მოსდის მას, ე. ი. ნესტანს — აღვისა ხისაგან! მაგრამ „აღვის ხე“ ხომ თვითონ ნესტანია, ნესტანს ნესტანისაგან როგორ? მოსდის სისხლის ნაკადი?

ს. იორდანიშვილს ასე აქვს ნათარგმნი ეს სტროფი:

«Из-за беспрерывного потока слез ее,
Я не могла уличить время для расспросов,

Стоило спросить: «Кто ты, отчего так бледна?» —
Как быстрый поток крови изливался из тополя...»³

მთარგმნელს საგრძნობლად შეუცვლია სტროფის სტრუქტურა, წინადადებათა სინტაქსური კავშირი და, ამდენად, შინაარსიც: დედანში (პირველ და მეორე სტრიქონებში) ნათქვამია: (ნესტანს) ვამუღმებელი ცრემლის ღვრის გამო დრო ვერ შეეუბრჩე (1) რომ მეკითხა: ვინა ხარ და ასე დატანჯული რისგან ხარო (2).

ს. იორდანიშვილი პირველ სტრიქონს ცალკე გამოყოფს და მის ბოლოში წერტილს სვამს, მეორეს კი მესამესთან აკავშირებს: საკმარისი იყო მეკითხა... და მაშინვე სისხლის ნაკადული გადმოსჩქეფდა ალვის ხიდანო. სამაგიეროდ აქ მოხსნილია ის უხერხულობა, რასაც ქმნის ქართულ ტექსტში ორპირიანი „მოსდის“.

ნ. ნათაძე აგრეთვე ბეჭდავს „მოსდის“ (ორპირიან ფორმას), მაგრამ სტრიქონის ახსნისას აშკარად უხერხულობაში ვარდება. იგი წერს: „ა ლ ვ ი ს ხ ი ს ა გ ა ნ აზრი, როგორც ჩანს, შემდეგია: მას, ალვის ხის მსგავსს, ცრემლი ჩქეფით მოსდის“.⁴

ბუნდოვანებას, როგორც აღვნიშნეთ, იწვევს ორპირიანი ფორმა (მო-ს-დი-ს). მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ხელნაწერსა და ყველა გამოცემაში იკითხება „მოსდის“ ან „მოზდის“, რაც იგივეა, უნდა დავბეჭდოთ ერთპირიანი ფორმა „მოდის“: „მჩქეფრად სისხლისა ნაკადი მოდის ალვისა ხისაგან“, ე. ი. ნესტანისაგან მჩქეფრად მოდის სისხლის ნაკადი. ამით ყოველგვარი ბუნდოვანება მოიხსნება.

რაც შეეხება იმას, რომ ხელნაწერებსა და (მათზე დაყრდნობით) ყველა ნაბეჭდში ორპირიანი („მოსდის“) ფორმა გვაქვს, არც ეს არის დაბრკოლება: ამ რიგის შემთხვევები (პირის ნიშნის დამატებისა თუ დაკლების შემთხვევები) ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერებში აურაცხელია.

А. Л. ЧИНЧАРАУЛИ

ИЗ ЛЕКСИКИ «ВЕПХИСТКАОСАНИ»

Резюме

1. В строфе 605,2/ 602,2 вместо *მუნა გასლვა მომნდომოდა* *მუნა გასლვა მომნდომოდა* „захотелось мне перейти туда“ должно

³ Ш. Руставели, Витязь в тигровой шкуре, подстрочный перевод с грузинского С. Иорданишвили, 1966.

⁴ შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, მეორე შესწორებული და შევსებული სასკოლო გამოცემა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, განმარტებანი და კომენტარი დაურთო ნ. ნათაძემ, 1976, გვ. 378.

быть: ჟორის ღვეზა მომნდომოდა koris devna momndomoda „захотелось мне охотиться на ястребов“.

2. В строфе 1147,3 вместо двухличного მოსდის mosdis (მო-ს-დი-ს mo-s-di-s) „он течет к нему“ должно быть одноличное მოდის modis (მო-დი-ს mo-di-s) „он течет“.

დ. მელიქიშვილი
(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

**ქველი ქართულის ლექსიკიდან: ბანი (საბანი), საზრი,
პირი, მიზანი**

ის, რასაც უნდა მიაღწიონ, რაც უნდა განახორციელონ. რისკენაც ისწრაფვიან, დღეს ქართულში აღინიშნება სიტყვით **მიზანი**. მაგრამ ეს სიტყვა წარმოშობით ქართული არ არის და საკმაოდ გვიან ჩანს შემოსული ჩვენში. **მიზანი** ლექსემა დადასტურებულია ერთ 1188—1210 წლებით დათარიღებულ კრებულში (A 65), როგორც არაბული სიტყვა, რომელიც ქართული **სასწორის** შესატყვისია. ამ კრებულის 187-ე რ გვერდზე, სადაც ზოდიაქოებზეა ლაპარაკი, ვკითხულობთ: **სასწორი, რომელსა არაბულად ჰქვან მიზანი**. აქედან ჩანს, რომ მიზან სიტყვა XIII საუკუნეში ქართულში ჯერ კიდევ არ იხმარებოდა და მისი დღევანდელი ქართული მნიშვნელობა საკმაოდ დაცილებულია არაბული მნიშვნელობისაგან. ჯერ კიდევ არ ჩანს დამკვიდრებული ეს სიტყვა დღევანდელი მნიშვნელობით XVII—XVIII საუკუნეებშიც:

ვაჭრობა შექმნეს, მოიღეს **მიზანი** ასაწონელი (თეიმ. I ზილიზ., 81,1,)

ან: გიბოძებთ ამდენს **მიზანსა**, ვერა ქნას ანაწონები (ვახტანგიანი, 177,4.)

როგორც ვხედავთ, **მიზანი** აქაც „**სასწორთან**, **საწონთან**“ არის დაკავშირებული და აღორძინების ხანის მწერლობაში. მოსალოდნელია, სპარსულის გზით იყოს შემოსული, სადაც ამ სიტყვის მნიშვნელობას ოდნავი გადახრა განუცდია: დღეს სპარსულში იგი ნიშნავს „**საზომს**, **სიდიდეს**, **რაოდენობას**, **დონეს**, **წონასწორობას**, **დაბოლოს**, **კოეფიციენტსაც**“. ეს მნიშვნელობები, ცხადია, ამ სიტყვის თავდაპირველი, არაბული მნიშვნელობიდანაა განვითარებული. XVIII საუკუნეში რომ ჯერ კიდევ არ არის ხმარებაში შემოსული **მიზანი** სიტყვა ქართულში, ეს კარგად ჩანს საბას ლექსიკონიდან, რომელშიც იგი საერთოდ არ არის ფიქსირებული.

მიზან სიტყვა დღევანდელი მნიშვნელობით უკვე ჩანს XIX საუკუნის პირველ ნახევარში. კერძოდ, იგი დადასტურებულია ნიკო ჩუბინაშვილის რუსულ-ქართულ ლექსიკონში, სადაც რუსული слѣдსიტყვის განმარტებაში ვკითხულობთ: „ნიშანი, სასროლი საგანი, მიზანი||ცეცხლსასროლის იარაღის ტუჩზე დამუღლი რამ ნიშანში მისამართად||საგანი. ჰაზრი, დასასრული“.

როგორც ვხედავთ, მიზან სიტყვის დღევანდელი მნიშვნელობისათვის ამოსავალი არის „სასროლად დანიშნული მიჯნა, ადგილი“, საიდანაც მოდის მისი უფრო ფართო, ზოგადი შინაარსი: საერთოდ ის, რისკენაც, რისი მიღწევებისკენაც მიისწრაფვიან. მნიშვნელობის განვითარების იგივე გზა შეინიშნება ძველ ქართულში „მიზნის“ მნიშვნელობით ხმარებულ განსაგან სიტყვაში, რომლის შესახებაც ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი. XIX საუკუნის სალიტერატურო ენაში კი მიზან სიტყვა უკვე დამკვიდრებულია დღევანდელი მნიშვნელობით (ჩვენს წმინდა მიზანს არ ვუღალატებთ: აკაკი, II, 112, 13; ჩემს მწარე მიზანს ვემსახურები: I, 270, 18; პომიკითხა ჩემი ვინაობა, მიზანი ჩემის მოგზაურობისა: ვაჟა, IV, 181, II; სახელი რომელს დაპრჩება, ესაა ბრძოლის მიზანი: ვაჟა, II, 249, 38; დაუჭდება მონადირეს ლულაზე, რომ მიზანი შეუშალოს: ვაჟა, III, 444, 29) და მისგან ახალწარმოებებსაც ვხვდებით (მიზანშეწონილად ემსახურება: ვაჟა, I, 321, 21). მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ამავე მნიშვნელობით XIX საუკუნის სალიტერატურო ენაში ჯერ კიდევ ვხვდებით ძველ საგან ლექსემასაც:

თავი და თავი საგანი ავტორისა ისა ყოფილა, რომ ამ ძირეულ საკითხს საბუთიანი პასუხი ზოუპოვოს: ილია, ქგლ; დაბეჭივებით გეტყვი, რომ უმთავრესი ფიქრი მე და შენი უმთავრესს ჩვენი ცხოვრების საგანზედ ერთია: ვაჟა, V, 116, 28; საგანი ჩემი მოგზაურობისა კახეთში იყო დროებითი ადგილობრივი სირაჯობა: არდაზ. ქგლ.; ჟურნალ-გაზეთობას საგნად ადამიანის ცხოვრება აქვს: ილია, II, 256; მაგრამ მივეყვები საგანსა აწ უფრო უდიდესსაო: აკაკი, V, 33, 8; ერთი ჰქონდეს მას საგანი: პარმონია მისი ხმების: აკაკი, I, 208, 5; ბლავიან და არ იციან, არც მიზეზი, არც საგანი: აკაკი, II, 241, 4.

მოტანილი მაგალითებიდან კარგად ჩანს, რომ ზოგჯერ საგანი — „მიზანი“ და საგანი — „ობიექტი“ ერთმანეთისაგან ძნელი გასამიჯნია, მათ შორის მკვეთრი ზღვარის გავლება ჭირს. ასევეა, სხვათა შორის, ძველი ქართული ენის ძეგლებში დადასტურებულ ზოგიერთ მაგალითში, მაგრამ ჯერ გავიხსენოთ ზოგი რამ საგან სიტყვის მნიშვნელობათა განვითარებისა და მისი შესწავლის ისტორიიდან.

ს ა გ ა ნ სიტყვის ეტიმოლოგია და მნიშვნელობა ძველი ქართული ენის ძეგლებისა და ქართველური ენების მონაცემების მოშველიებით გარკვეული აქვს ვუკოლ ბერიძეს სტატიაში „ს ა გ ა ნ სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის“¹. ავტორი ამ სიტყვას უკავშირებს გ ა ნ ფუძეს, რომელიც ზმნიზებათა მთელ რიგს აწარმოებს (ე რ თ გ ა ნ, ს ხ ვ ა გ ა ნ, ზ ო გ გ ა ნ, ყ ე ე ლ გ ა ნ, ბ ე ვ რ გ ა ნ...) და რომელსაც თავდაპირველად „ადგილის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა“. აქედან უნდა მომდინარეობდეს მისი სხვა მნიშვნელობები, რომელთა განვითარების გზა ნათლადაა ნაჩვენები ვ. ბერიძის დასახელებული სტატიის დასკვნით ნაწილში.

გ ა ნ სიტყვას საბა განმარტავს როგორც „სიგრცეს“.

ძველ ქართულში გ ა ნ ი და ს ა გ ა ნ ი აღნიშნავდა „ისრის სანიშნე, სასროლ ადგილს (мншень, целъ)“. ამის მაგალითები საცმაოდ აქვს დადასტურებული როგორც ვ. ბერიძეს ხსენებულ სტატიაში, ასევე ილია აბულაძეს ძველი ქართული ენის ლექსიკონის მასალებში. მოვიტანთ მხოლოდ რამდენიმეს:

განმავსო მე, ვითარცა გ ა ნ ი ისრითა: გოდ. იერ. I, 3, მსაჯული სიმართლისაჲ ჯერ არს, რაჲთა ემსგავსოს მოისარსა, რომელჴან უფროჲს ზომისა არა მოჰზიდნის მშუღლსა, ნუუჟუც გარდავლოს გ ა ნ ს ა, არამედ ზომით ყვის და მართლ თუალი მიაყვანის, რაჲთა განემარჯოს მიმთხუევაჲ გ ა ნ ი ს ა ა: ბალავ., 164, 21—24; გული ძეს ს ა გ ნ ა დ ისრისა... ვეფხისტყაოსანი, 708.

ძველსავე ქართულში ამ სიტყვას უკვე აქვს ის ვიწრო მნიშვნელობა, რომლითაც ის დღეს ჩვეულებრივ იხმარება, კერძოდ, „ს ი გ ა ნ ე, ს ი ფ ა რ თ ე“ (შვიდი მტკაველი სიგრძე აქვს და შესაფერი განია“ აკაკი). ამ მნიშვნელობით მას ეხვდებით XI საუკუნის გასულს იოანე ტარიჭისძის მიერ ნათარგმნ ერთ ფილოსოფიურ ძეგლში.

წინააღმდეგომნი გუერდნი — გ ა ნ ი და სიგრძე: S 2562, ფ. 165 r; თუმცა იგივე ავტორი „სიგანის“ აღსანიშნავად ს ი ვ რ ც ე სიტყვასაც ხმარობს:

სხეული, სამთა მქონებელი განფენათაჲ, განიწილების ეპიფანიასა მიერ, რომელსა ჰქონან ორნი განფენანი: სიგრძე და ს ი ვ რ ც ე: S 2562, ფ. 81 r.

ამავე ტერმინს ხმარობს „ს ი გ ა ნ ი ს“ მნიშვნელობით იოანე პეტრიწი.

...სამთა მიერ განსაზიდათ, ვიტყუ, სიგრძესა, ს ი ვ რ ც ე ს ა და სიღრმესა: ი. პ., II. 50, 9.

¹ ვ. ბ ე რ ი ძ ე, „ს ა გ ა ნ სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის, რუსთველოლოგიური ეტიუდები, გვ. 140.

მაგრამ საინტერესოა სწორედ ის, რომ იოანე ტარიჭისძე გან ლექსემას ხშირად ხმარობს იმ მნიშვნელობით, რითაც დღეს, ჩვეულებრივ, მიზან სიტყვა იხმარება, ე. ი. მასთან განიწმინავს „მსწრაფების საგანს, ძირითად აზრს“:

ზედწარწერასა, იტყვან, ვინამთვან ვითარცა შემოკლებით ვითამე გარეშეუტყავს განი: s2562, ფ. 103r. ოჲნ ბჲ ჰაჲჲჲჲჲჲ ჰაჲჲჲჲჲჲ ოჲ ჰჲ ოჲჲჲჲჲჲ ოჲ ოჲჲჲჲჲჲ ოჲჲჲჲჲჲ: Ammon., 21, 23-24. უპირატეს ამათსა წინა შესავალსა შინა განსა წინა-აბგერებს წიგნისასა: s2562, ფ. 105r; ოჲნ ბჲ ოჲჲჲჲჲჲ ოჲ ოჲჲჲჲჲჲ ოჲჲჲჲჲჲ ოჲჲჲჲჲჲ ოჲ ოჲჲჲჲჲჲ ოჲ ოჲჲჲჲჲჲ: Ammon. 23, 17—18. წარმოთხველი ვინმე უმეცარ თუ იყოს განსა წიგნისასა, სცონის და დააგდებს... და ამისთჳს უკუე იტყვან განსა: s2562, 102 r—v.

...ჲჲჲჲჲ ოჲ ოჲჲჲჲჲ ოჲ ოჲჲჲჲჲ... ოჲ ოჲჲჲჲჲ: Ammon., 21, 7 („მკითხველმა თუ არ იცის წიგნის მიზანი, დაეზარება და თავს გაანებებს... და ამიტომ ეხებათ მიზანს“).

და სხვ. (იხ. აგრეთვე ფ. 133v).

როგორც ვნახეთ, განი ყველა შემთხვევაში წარმოადგენს ბერძნული ბ ოჲჲჲჲჲ სიტყვის თარგმანს. საინტერესოა თვით ამ ბერძნული სიტყვის მნიშვნელობათა განვითარების გზა: ბ ოჲჲჲჲჲ-ის ძირითადი მნიშვნელობაა „მოთვალთვალე, დამკვირვებელი, მხედველი“ (ზმნიდან ოჲჲჲჲჲ — „დაკვირვება, თვალთვალი, გამოკვლევა, გარკვევა“). შემდეგ — „სასროლი მიზანი“, დაბოლოს, საზოგადოდ — „მიზანი“. მნიშვნელობათა განვითარების იგივე გზა განვლო გან — საგან სიტყვა-მაც, რომელიც ვ. ბერიძემ სრულიად სამართლიანად დაუკავშირა გაგნება — მიგნება... („სივრცეში ორიენტაცია“)² ზმნას ანუ გენ ზმნურ ძირს, რითაც კიდევ ერთხელ დასტურდება ქართულში ცნობილი ა — ე ხმოვანმონაცვლეობის ფაქტი სახელურ და ზმნურ ფუძეებს შორის. ამგვარად, შეიმჩნევა სრული ანალოგია, ერთი მხრივ, ბერძნული ოჲჲჲჲჲ ზმნისა და ოჲჲჲჲჲ სახელის და, მეორე მხრივ, ქართული გაგნება — მიგნება ზმნისა და გან — საგან სახელის აზრობრივ მიმართებათა განვითარებას შორის (ამ თვალსაზრისით ინტერესს მოკლებული არ არის რუსული целъ — целится ლექსემათა მნიშვნელობების განვითარების ანალოგიური გზა).

მაგრამ, როგორც ჩანს, გან — საგან ლექსემები ზემოთ აღნიშნული შინაარსით („მიზანი, ობიექტი, საკითხი“) ძველ ქართულში საზოგადოდ გავრცელებული არ ყოფილა და მხოლოდ ზოგიერთ მწერალთან დასტურდება. იოანე ტარიჭისძე ცდილობს დაამკვიდროს ეს ტერმინი, მაგრამ თვითონვე ზოგჯერ უნაცვლებს მას მოხერხებულად

2 ვ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 142—143.

ნაწარმოებ ტერმინს საზრი, რომელიც საბასთან განმარტებულია „გონებით მოსინჯვა, სააზრებელი“, მაგრამ იოანე ტარიჭისძესთან „ძირითადი, მთავარი აზრის, მიზნის, მიზანდასახულების“ მნიშვნელობით გვხვდება: როდესაც თავისი წიგნის ძირითად მიზანსა და დანიშნულებაზე ლაპარაკობს, ამონიოს ერმიასი იქვე პორფირის „შეყვანილების“ დანიშნულებასაც ეხება და ამბობს, რომ „პორფირიმ დაწერა წიგნი ესე, მასწავლებელი ჩუენდა, თუ რასა დაჰნიშნავს თითოეული ჯმაჲ“ იმისათვის, რომ გაეადვილებინა არისტოტელეს მოძღვრების შესწავლა და ასკვნის:

“Ο οὗτος παρὰ τοῦ ἀμμόν: ἄμμο: ἄμμο: ἄμμο: Ammon, 20, 21.

იოანე ტარიჭისძის თარგმანით: „და პორფირისი უკუე ესე არს საზრი“, სადაც საზრი ბერძნულ ბ ἄμμο-ს შეესატყვისება.

ცნება „მიზანი“ („ძირითადი აზრი, საკითხი“) ხშირად ვადმოიცემოდა ლექსებით პირი. ეს რომ ასეა, ამას ადასტურებს ერთი ადგილი ისევე იოანე ტარიჭისძის თარგმანიდან:

ვითყუთ, ვითარმედ, ექუსი არს რიცხვთა სკოპოსი წიგნისაჲ: S 2562 239 v.

როგორც ვხედავთ, მთარგმნელს პირდაპირ ვადმოაქვს ბერძნული სიტყვა ბ ἄμμο, ხოლო იქვე, აშიაზე კი, ამ სიტყვაზე მითითებით წერია: „პირი საქმისაჲ“. ასეთი ახსნა შემთხვევითი არ არის.

სიტყვას პირი ძველ ქართულში რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს და, მათ შორის, „აზრის, საკითხის, მიზნისაჲ“. ასე, მაგალითად, ამ მნიშვნელობით ხმარობს მას გიორგი მთაწმიდელი „იოვანესა და ეფთჳმეს ცხობებაში“:

მე ვიცო, თუ რომლისა პირისათჳს მივმოხე: იოვ. და ეფთ.. 179.

გიორგი მთაწმიდელივე ბერძნულ ბ ἄμμο-ის („მიზანი“) პირ სიტყვით თარგმნის „ექუსთა დღეთას“ შემდეგს კონტრაქტში:

Εἰς τοὺς ἄμμο: παρὰ τοῦ ἀμμόν: ἄμμο: ἄμμο: τῶν ἐκκλησιῶν: “Εἰς 160 (18). ერთი უკუე, პირი არს საძიებელ ჩემდა, რადთა ყოვლით კერძო ეკლესიაჲ აღეშენებოდის: ექ. დღ., 88, 8—9.

პირ სიტყვის ამ მნიშვნელობით ხმარება რომ უცხო არ არის ძველი ქართულისათვის, ამას ადასტურებს ჯერ კიდევ ექვთიმე ათონელის თარგმანი ბასილი დიდის თხზულებისა „განმარტებაჲ სოლომონ-ის იგავთაჲ“, სადაც ვკითხულობთ:

და თითოეულსა თჳსი სახე აქუს და პირი საქმისაჲ: სოლ. 89, I “Εἰς 318. Πατρ. gr. t. 31, p. 338.

ბერძნული ბ ἄμμο ასევე პირ სატყვით აქვს თარგმნილი ეფრემ მცირესაც. ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის ერთი თხზულების— „საეკლესიოჲსა მღელღელთმთავრობისათჳს“ I თავის სათაურია Τίς ἔστιν ἐκκλησιασ-

τῆς ἱεραρχίας παρ᾽ ἑαυτοῖς καὶ τὴν δ' αὐτῆς σφραγίδα: Dion. 359. რასაც ვერემი შემდეგნაირად თარგმნის:

რამ არს საეკლესიო მღვდელთ-მთავრობამ და რამ არს პირი მისი: პ. იბ., საეკლ., 155, 3—4.

ასევე, „მიზნის, ამოცანის“ მნიშვნელობით არის ნახმარა ეს სიტყვა ამავე შრომების სხვა ადგილასაც:

პირ ყოვლისა მღვდელთ-მთავრობისა არს ღმრთის მსგავსისა ღმრთისსახეობისა შემშუქალულობისაგან განუზენეველყოფამ: პ. იბ. ზეც. 119, 31.

საინტერესოა, რომ პირ და გან — ს ა გ ა ნ სიტყვებს იმ შრავალ მნიშვნელობათაგან, რომლებითაც ისინი იხმარებიან, გარკვეული საერთო არე გამოეყოფათ, რომელშიც შედის: „ძირითადი აზრი, საკითხი, საგანი-ობიექტი, ამოცანა, მიზანი“.

ყოველივე ეს მოწმობს, რომ ძველ ქართულში ცნება „მიზანი“ ჯერ კიდევ არ არის დამოუკიდებლად გამოკვეთილი და მთარგმნელები ცდილობენ ბერძნულ ბ ა ზ ა ნ; ცნებას მოუძებნონ რაც შეიძლება ზუსტი შესატყვისი, რომელსაც ტერმინოლოგიური ღირებულება ექნება. ალბათ ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ როდესაც იოანე ტარიკისძეს ამონიოს ერმიასის ლოგიკურ-ფილოსოფიური კომპენდიუმის თარგმნისას დასჭირდა გარკვევით გამოკვეთილი ბ ა ზ ა ნ; ცნების გადმოცემა ქართულად. იგი აღარ დააკმაყოფილა პოლისემიურმა პირ სიტყვამ, რომლითაც მანამდე ითარგმნებოდა ბერძნული ბ ა ზ ა ნ; ტერმინი და მიმართა მისთვის ცნობილ, ალბათ, ზეპირ მეტყველებაში გავრცელებულ სიტყვას გ ა ნ ი, რომელიც, მსგავსად ბერძნული ბ ა ზ ა ნ; ლექსემისა, „სასროლ ნიშანს, სამიზნეს“ აღნიშნავდა. ბერძნულშივე ამ ლექსემის ფართო გაგებით ხმარებამ მას საშუალება მისცა ანალოგიურად ფართო გაგებით ეხმარა გან სიტყვაც. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა „კატილორიის“ ერთი ადგილი, საიდანაც კარგად ჩანს ბერძნული ბ ა ზ ა ნ; და ქართული გან ლექსემის ამოსავალი („ისრიის სამიზნე“) მნიშვნელობიდან საზოგადოდ — „მიზან“ მნიშვნელობამდე მისვლის გზა: ამონიოს ერმიასი სვამს კითხვას, თუ რა მიზანი აქვს არისტოტელეს წიგნების კომენტირებას. იგი მწერლის (კომენტარის ავტორის) მიზანს ადარებს მშვილდოსნის სწრაფვას — ისარი სამიზნეში მოახვედროს:

რადენ და რომელთა ჯერ-არს წინაგელყოფამ თარგმანებისა თითოეულისა არისტოტელეებისა წიგნისაჲ და ვიტყუთ, ვითარმედ ექუსი არს სკოპოსი წიგნისაჲ (რამეთუ ვითარცა მშვილდოსანსა განი

პ პ ი რ ი „საკითხის“ მნიშვნელობით გვხვდება, მაგ. „ბალავარიანა“: არაღრამ აქუნდა სიტყუამ, რამცა მიუგეს ორსავე პ ი რ ს ა: ბალავ., 145, 5.

რაიმე აქუს, რომლისა მიმართ ისრის და რომლისაჲ ჰნებაჲს მიმთქუ-
ცვამ, ეგრეთვე აღმწერელი დასასრულისა რაჲსმე მიმართ ხელავს და
მისსა ისწრაფის მიმთხუევასა: S 2562, კატ. 239 v (ἀσπερ γὰρ ὁ το-
ξότης, εἰ τῷχοι, σκοπὸν τυχεῖν, ὥτῃ καὶ ὁ γράφων τι πρὸς τι τῆλοσ
ἀφορᾷ καὶ καίνοσ σπουδαῖς τυχεῖν. βεῖ τῶντων τοῖσ το ἐπιζητεῖν ὅτι πῶς ἔστι
Ἀμμον., 7).

მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ თვით ბერძნულშივე, „მი-
ზანი“ ცნების საზღვრები საბოლოოდ გამოკვეთილი არ ჩანს. ამ მნიშვნე-
ლობით, მაგალითად, არისტოტელე ხმარობს ტერმინს ὁ τῆλος და როგორც
ანტიკური ფილოსოფიის ცნობილი მკვლევარი ა. ფ. ლოსევი აღნიშნავს,
„используя термин τῆλος в своей философии, Аристотель приме-
нил его в его естественной многозначности. Τῆλος—конец часто
превращается у Аристотеля в τῆλος—цель, а в некотором смысле
„конец“ и „цель“ у него вполне сливаются.“⁴ ზუსტად ასევე, არის-
ტოტელეს კონცეპტუალურად, აღნიშნის ერმიასთან, τῆλος ტერმინის მნიშვნე-
ლობები „მიზანი—დასასრული“ ერთმანეთში გადადის:

ყოველსა უკუე ზედმიწევნულობასა და ჯელოვნებასა ქუელმდებარე
რაიმე აქუს და დასასრული“ (ὑποκείμενον ἔχει καὶ τῆλος: Ἀμмон 1,
18). ვითარ-იგი მკურნალსა, ქუელმდებარედ ჰქონან კაცობრიენი სხეულ-
ნი, რამეთუ მათჱს შთამოვალს, ხოლო დასასრულად—განმრთელებაჲ
მათი, რამეთუ ამას მიჰმარჯუებს. ეგრეთვე, ზუროსაცა, ქუელმდებარედ ჰქო-
ნან ძელნი, ხოლო დასასრულად — ქმნაჲ სართულისა: S 2562, იქვე.

პროკლე დიდოქოსის ფილოსოფიაში τῆλος ტერმინს „დასასრუ-
ლის“ მნიშვნელობა აქვს და ასეც თარგმნის მას იოანე პეტრიწი:

Πᾶσιν τῶν μείων προοίμιον τὸ τῆλος ἡ πρὸς τὴν ἀσπῶν ἀρχὴν διαι-
ρεται: Plot. § 46.

ყოველთა ღმრთებრივთა მოქცევთა დასასრული თქსთა დასაბამ-
თა ებადის: ი. პ., I, თ. 147, გვ. 89, 17.

ხოლო, უკუქცევის არსა კი, ამ ფილოსოფიის მიხედვით, იმაში მდგო-
მარეობს, რომ ემანაციის პროცესში დასასრული იგივე მიზანია.
ამგვარად, τῆλος—„დასასრული || მიზანი“ და σκοπός — „საკითხი, ამოცანა,
მიზანი“ ძველ ქართველ მთარგმნელებს საკმაოდ რთული ამოცანის წინაშე
აყენებდა. ალბათ, ამიტომაც, რომ თარგმნისას ზედმიწევნითი სიზუსტის
დამცველი არსენი იყალთოელი უთუოდ რაღაც განსხვავებულ ნიუანსს
ხელავს სიტყვის მნიშვნელობაში, როდესაც იგი იოანე დამასკელის „ღია-
ლექტიკის“ თარგმანში გადმოაქვს ქართული იქვე სიტყვით:

⁴ А. Ф. Лосев, История античной эстетики, Аристотель и поздняя клас-
сика, Москва, 1975, гл. 230.

χρη γινώσκειν, ὅτι σχοπὸν ἔχει ἡ λογικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀποδείξεως: Dial. ξέ, p. 132.

წინა უც იქ უად სიტყურსა საქმიერობასა წარმართებაჲ გარმა-
ჩინებელობისაჲ: დიალ., 51, 1 — „ლოგიკური საქმიანობის ამოცანაა, მიზანია მტკიცების წარმართვა“.

ამგვარად, არსენი ცდილა სპეციალური ტერმინით ვადმოეცა აქ-
ანება ქართულად და ამავე ტერმინს იმეორებს სხვა ადგილასაც:
იგივე და ერთი საქმე სხვსა და სხვსა იქვესავე ბრსხვსა და სხუ-
სა შესმენასა ქუეშე დაიწესების: დიალ., 36, 21 — „ერთი და იგივე
რამ სხვადასხვა აზრით, მიზნით, თვალსაზრისით სხვადა-
სხვა კატეგორიაში შევა“.

ეფრემ მცირე პირველ შემთხვევაში აზრობრივ თარგმანს არჩევს.
მოსწრაფებაჲ აქუს სიტყურსა მოქმედებასა გამორჩინებისათჳს საქ-
მეთაჲსა: დიალ. 51, 1.

მოსწრაფება სიტყვა კარგად გამოხატავს დედნის აზრს. ნე-
ორე შემთხვევაში კი აქანძის შესატყვისად ეფრემი სახე ლექსემას
ხმარობს, რაც მხოლოდ მიახლოებით თუ გამოხატავს დედნის აზრს.
თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ აქანძ სიტყვის ქართული სახე-თ-
ვადმოცემას გარკვეული საფუძველი მაინც ეძებნება: ზემოთ ვნახეთ.
რომ ექვთიმე მთაწმიდელმა იგი თარგმნა ჰენდიადისით: „სახე... და
პირი საქმისაჲ“. შესიტყვება პირი საქმისაჲ ძველ ქართულში, ჩვე-
ულებრივ, ნიშნავს „საქმის სახეს, მხარეს, რაგვარობას, ვითარებას“ და
საკმაოდ ხშირადაც იხმარება ამ აზრით. მაგრამ მივუბრუნდეთ ისევ
პირ — „მიზანს“. ზემოთ ვნახეთ, რომ „დიალექტიკაში“ არსენიმ
იქუ სიტყვით ვადმოსცა ბერძნული აქანძის მნიშვნელობა, რომე-
ლიც მოცემულ კონტექსტში მას ესმის, როგორც „აზრი, ამოცანა“.
ხოლო, იქუ სიტყვის „აზრის“ მნიშვნელობით ხმარება რომ მთლად
უსაფუძვლო არ არის, ამას მოწმობენ ძველი ქართული ენის სხვა
ძეგლებიც, სადაც ეს სიტყვა სწორედ „აზრის, მოსაზრების (мне-
ние)“ მნიშვნელობითაც გვხვდება*:

და მე დავადგრე იქუსა ხოლო მე ვეგო იქუსა ამას,
ამას ზედა, ვიდრემდის გამომე- ვიდრემდის გამომეცხადოს უმჯო-
ცხადოს უმჯობესი: ბალავ. ტ 121, ბესი: ყ 121, 31—33.
30—31.

გვკმს უკუე ჩუენცა ნაცვალად საერთოა მათ იქუთა მათთჳს...
არცა უპატიო ყოფაჲ მათი: პ. იბ. 253, 1—2 (ἀπάληψις).

* იქუ ლექსემას „აზრის, შეხედულების“ (мнение) მნიშვნელობით ძალიან ხში-
რად ვხვდებით მიტროფანე, ზმურნელ მიტროპოლიტის „ეკლესისტეს თარგმანების“
ქართულ თარგმანში (იხ. კ. აკეელიძის გამოცემა, 1920 წ., გვ. 3, 65, 90, 110, 114,
127, 129, 173 და სხვ.).

ამგვარად, იქ უ სიტყვას ძველ ქართულში „აზრის, შეხედუ-
ლების“ მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ არა „ზუსტი, მტკიცე აზრისა“. არამედ „მიჩნევისა“, რომელიც შეიცავს თუთობის, შესაძლებლობის (ყოყმანის) ნიუანსს, საიდანაც, როგორც ჩანს, მივიღეთ ამ პიტყვის დღევანდელი სტაბილური მნიშვნელობა „ეჭვი, сомнение“.⁵

ალბათ, მაინც ჯობდა, რომ მოცემულ კონტექსტში ბერძნული σιγή-ის შესატყვისად არსენის ისევ ლექსემა პირი ეხმარა, რომელსაც ამ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, მისი პოლისემიურობის გამო მოერიდა, მაგრამ სხვა შემთხვევაში, მაგ. „დიდი სჯულის კანონში“ სწორედ „მინის“ მნიშვნელობით ხმარობს:

(კაცის კლეა) სრულიად უკუე უნებლიეთი და გარეგანი მიზეზისაჲ არს, ვითარ-იგი რაჟამს ძალლისა ანუ ხისადა ტყორცებული ჰქვამი ენთხვის კაცსა, რამეთუ პირი ვიდრემე საქმისაჲ ესე იყოს, რაჟთა მხეცი წარიოტოს ანუ ნაყოფი ხეთაჲ შთამოყაროს... უნებლიეთი არს იგიცა, რაჟანს ენების ვისმე მოქცევაჲ მისდა რწმუნებულისა ვისიმე და კუერთხნი ანუ სხუაჲ რაჲმე სცის არა ფრიად მტკივნად, ხოლო მოკუდის ცემული იგი, რამეთუ პირი საქმისაჲ აქა ამისდა ნიმართ ჰხედვიდა, რაჟთა უმჯობესისა მიმართ შეცვალებად არწმუნოს, არათუ. რაჟთა ნოკლას: დ. სჯ. კან., 477, 26—35.

გამოცემის ლექსიკონში ამ კონტექსტზე მითითებით სიტყვა პირი განმარტებულია როგორც „ვითარება“ (პირი საქმისაჲ — „საქმის ვითარება“), მაგრამ კონტექსტის შინაარსი აშკარად უჭერს მხარს ამ სიტყვის „აზრი, მიზანი“ მნიშვნელობას: „კაცის კელა მთლიანად უნებლიე და ობიექტური მიზეზით არის, როცა ძალის ან ხისთვის ნასროლი ჰქვადამიანს მოხვდება, რადგანაც მოქმედების მიზანის იყო, რომ მხეცი გაეგდო ან ხის ნაყოფი ჩამოეყარა... უნებლიეთია ისიც, როცა ვინმეს, უნდოდა რა ნისღამი რწმუნებული ვისიმე მოქცევა (გამოსწორება) და ჯოხი ან სხვა რაიმე არც ისე სატკენად დაარტყა, მაგრამ ნაცემი მოკვდა, რადგანაც აქ მოქმედების მიზანის იყო, რომ უკეთესობისაკენ შეცვლაში დაერწმუნებინა და არა მოეკლა“.

ამგვარად, „მიზნის“ ცნება ძველ ქართულში გამოიხატებოდა სხვადასხვა ლექსეზებით: პირი, განი, საგანი, სახე, იქუ, რომელთაგან თითოეული საკმაოდ ვრცელი სემანტიკური ველით ხასიათდებოდა. ეს ფაქტი ალბათ იმაზე მიუთითებს, რომ „მინის“ ცნება ჯერ კიდევ არ იყო ნათლად გამოკვეთილი და დამოუკიდებლად გამოყოფილი, ერთი მხრივ, ცნება „აზრისაგან“ და, მეორე მხრივ, ცნე-

⁵ საგულისხმოა ანალოგია რუსულ мнение — мнительность და ძველი ქართული იქუ — ახალი ქართულის ეჭვი ლექსემათა მნიშვნელობის განუთარებაში.

ბა „შედეგისაგან“. „მიზან“ ცნების თანდათანობით დანოჟიკდებელ ცნებად ჩამოყალიბების შემდეგ გზა გაიკვალა სრულიად ახალმა მიზან ლექსებამ, რომელიც, თუმცა არაბული სიტყვაა (და როგორც ასეთი. კიდივაც დადასტურებულია XII საუკუნის ძეგლში), მაგრამ სპარსულის გზით ჩანს შემოსული ჯერ აღორძინების ხანის მწერლობაში და შემდეგ, უფრო გვიან, მნიშვნელობის თანდათანობითი გადართვა, დამკვიდრებული ახალ სალიტერატურო ქართულში.

დამოწმებული ძეგლები და სახელწოდებათა შემოკლებანი

ბალავ. — ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ილია აბულაძემ, თბილისი, 1957.

დიალ. — იოანე დამასკელი, დიალექტიკა, ქართული თარგმანების ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო მათა რაფაელმა, თბილისი, 1975.

დ. სქ. კან. — დიდი სქულის კანონი, გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაძემ, გ. ნინუამ, თბილისი, 1975.

ექ. დლ. — ბასილი დიდი, ექესთა დღეთაჲ, გიორგი მთაწმიდლის თარგმანა, გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო მ. კახაძემ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბილისი, 1946.

ვახტ., ზილიხ. — ვახტანგიანი, ზილიხანანი, იბ. შოთა რუსთაველის კომისიის მასალები.

ი. პ. — იოანე პეტრიწის შრომები, I, პროკლე დიადოხოსისა პლატონურისა ფილოსოფოსისა კავშირნი, ქართული ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო სიმ. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1940.

ტ. II, განმარტებაჲ, ტექსტი გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს შ. ნულუბიძემ, და სიმ. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1937.

პ. იბ. — პეტრე იბერიელი, (ფსევდო-დიონისე არეოპაგელი), შრომება, ეფრემ მცირის თარგმანი, გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო საშსონ ენუქაშვილმა, თბილისი, 1961.

სოლ. — განმარტება სოლომონის იგავთა, იბ. ძველი ქართული ენის ოთხი ძეგლი, თბილისი, 1965, გვ. 69 და შმდ.

S 2562 — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კორნელი კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი — ამონიოს ერმას ძე, „მოსაცნებელა ხუთთა კმათადმი პორფირი ფილოსოფოსისათა“, „მოსაცნებელი ათთა კატილორიათადმი არისტოტელისათა“.

Ammon. — Ammonius, in Porphyrii isagogen, sive V voces, édit. Adolfus Russe, Berolini, Comment. in Aristotelen graeca, vol IV, 1891.

Dial. — Bonifatius Kotter, die Schriften des Ioannes von Damaskos, I, Dialectica, OSB, Berlin, 1969.

‘Εξαγμ. — Basilii magni, Εἰς τὴν ἑξαήμερον, Patrologiae, cursus completus, series graeca, P. Migne, 1857, t. 29.

Plot. — Πρὸς τοὺς Διαδόχους πλατωνικοῦ. Στοιχειώσις μελοποιή, Plotini, Enneades, Parisiis, 1855.

ИЗ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ ЛЕКСИКИ

Резюме

В древнегрузинском языке понятие «цель» обозначалось лексемами *gapi*, *sagani*, *piri*, *saxe*, *içui*, каждая из которых характеризовалась довольно широким семантическим полем (мысль, задача, вопрос, цель) и в переводах соответствовала греческому слову *ὁ σκοπός* (цель)

Арабское слово *mizan* (весы), которое в новогрузинском обозначает понятие «цель», вошло в употребление сравнительно позже (хотя и засвидетельствовано уже в памятнике XII в., как арабское слово, обозначающее «весы»). То же самое слово, *mizan*, встречается также в двух памятниках XVII в., отмеченных влиянием персидской литературы. В словаре Сулхана-Саба Орбелиани данного слова еще нет. Но оно уже засвидетельствовано в Русско-грузинском словаре Н. Чубинашвили (нач. XIX в.), после чего оно входит в словарный состав новогрузинского языка в значении «цель».

6. ჭუმბურიძე

(თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

შედარება ძველ ქართულ აგიოგრაფიულ ძეგლებში

მხატვრულ ნაწარმოებებში სახეების შექმნაში გარკვეულ როლს ასრულებს შედარება. ტროპის ამ სახეს ჩვენ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების მიხედვით განვიხილავთ.

შედარება, როგორც მხატვრული ხერხი, ლიტერატურათმცოდნეობის ინტერესის ობიექტია, ხოლო რა ენობრივი სტრუქტურებით ელინდება იგი, რა საშუალებებს იყენებს ენა მის გამოსახატავად, ეს ენათმეცნიერების კვლევის სფეროში შედის.

ჩვენი მიზანია, შედარება განვიხილოთ ენათმეცნიერული ასპექტით, მაგრამ მისი გამოიყენა მთლიანად ლიტერატურათმცოდნეობითი ასპექტისაგან არ ხერხდება. ამიტომ იმ ენობრივი საშუალებების კვლევის დროს, რომლებიც ძველ ქართულ აგიოგრაფიაში შედარების გამოსახატავად იხმარება, ლიტერატურათმცოდნეობის საკითხებსაც შევეხებით.

თ. კვაჭანტირაძე თავის სპეციალურ ნაშრომში მსგავსებითი შედარების შესახებ აღნიშნავს: „ვინაიდან მსგავსებითი შედარება ძირითადად მხატვრული მეტყველების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კომპონენტს წარმოადგენს, მისი ანალიზის დროს ესთეტიკური ფაქტორებიც იჩენს თავს, რის შეფასებასაც სტილისტიკის და პოეტიკის სფეროში გადაეყვართ.“¹

მსგავსებითი შედარების კატეგორიის განხილვისას ანალიზის ეს დონეები ურთიერთისაგან იზოლირებული არ არის. ეს კია, რომ ცალკეულ შემთხვევაში — კვლევის მიზანდასახულების შესატყვისად — თვითეული მათგანი წინა პლანზე წამოიწევს ხოლმე. მაგრამ საანალიზო მოვლენის მხოლოდ ერთი კუთხით კვლევა პერსპექტიულად არ გვეჩვენება“.¹

შედარება სპეციალურ ლიტერატურაში განმარტებულია, როგორც მეტყველების იმგვარი ფიგურა, რომლის არსი ერთი საგნის მეორესთან

¹ თ. კვაჭანტირაძე, მსგავსებითი შედარება ქართულში, თბილისი, 1978, გვ. 11.

იმ ნიშნის მიხედვით დამსგავსებაშია, რომელიც პირველისთვისაც ივა-
რაუდება.¹

წინადადებებს, რომლითაც რეალიზდება მსგავსებითი შედარების
ლოგიკური მოდელი, თ. კვაპანტირაძე სქემებს უწოდებს. სქემებში გა-
მოიყვანა სამი ძირითადი კონსტრუქციული კომპონენტი — სქემის ნა-
წილები, რომლებიც ლოგიკური მოდელის ობიექტთა და ნიშნის კლასის
ეკვივალენტურია. სქემის ნაწილი ყოველთვის არ უდრის ცალკე
სიტყვას, ვინაიდან ზოგჯერ ა) სქემის ერთი ნაწილი რამდენიმე სიტყ-
ვით გადმოიცემა და ბ) ერთ სიტყვაში სქემის ორი ნაწილი რეალიზ-
დება.

ძველ ქართულ აგიოგრაფიულ ძეგლებში მხატვრული შედარების
გამომხატველი წინადადებების სქემის სახით გამოკვეთა ზოგჯერ კირს.
თანამედროვე ქართულისაგან განსხვავებით უმეტესად ვრცელი შედა-
რებები გვაქვს და სქემის ნაწილები, განსაკუთრებით ნიშანთა კლასი
რამდენიმე ფრაზით გადმოიცემა ხოლმე, ხშირია კომპლექსური შედა-
რებები.

კომპლექსური შედარებისას ნიშანთან დაკავშირებული წევრები კი
არ ემსგავსება ერთმანეთს, არამედ — მათი ურთიერთდამოკიდებულება.

ძველ ქართულში ამ სახის სქემისათვის დამახასიათებელია მსგავსე-
ბის ფუნქციის მატარებელი რთული შედგენილობის საკავშირებელი
ელემენტი ვითარცა-იგი — ეგრეთვე (resp. ვ ი თ ა რ ც ა-ი გ ი —
ე ს რ ზ თ, ვ ი თ ა რ ც ა — ე ს რ ე თ). ე გ რ ე თ ვ ე ზოგჯერ ელიფსი-
რებულია. შეიძლება ელიფსირებული იყოს აგრეთვე ვ ი თ ა რ ც ა ი გ ი.
აგიოგრაფიულ ძეგლებში ყველაზე ხშირად სწორედ ეს რთული შედ-
გენილობის ელემენტი გამოიყენება.

საერთოდ, შედარების გამოსახატავად ძველ ქართულში მდიდარი
ინვენტარი მოიპოვება. დასახელებული საშუალების გარდა გამოიყე-
ნება კავშირი ვ ი თ ა რ ც ა, თანდებული — ე ბ რ, მიმლეობა მიმსგავსე-
ბული (ძირითადად მიწართვის დროს), ზედსართავ სახელთა ხარისხის
ფორმები, აღწერიითი წარმოება (მსგავს არს, ემსგავსების, თანამოდგამ
არს, სწორი, სახედ).

აგიოგრაფია მხატვრული სახეების შექმნას საკუთარი პრინციპებით
მოითხოვდა. ეს პრინციპები შედარებების გამოყენებასაც ეხებოდა.
გამოიყვანა საკმაოდ დიდი ნაწილი შედარებებისა, სადაც შედარების
საგანია წმინდანები და ანგელოზები, ბიბლიიდან აღებული პერსონა-
ჟები, ამბები და სიტუაციები. ასეთი მხატვრული შედარებებისა და მე-
ტაფორების ხმარება თვითონ ქანრით იყო გამოწვეული და მათი გა-
მოყენებისას ქართველი მწერლები ორიგინალური არ არიან.

¹ Словарь лингвистических терминов, М., 1966, гл. 450.

მეორე მხრივ, გვაქვს ორიგინალური და საინტერესო მხატვრული შედარებები, როგორც ატრიბუტული, ისე კომპლექსური სახისა. უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთ შედარებებს უფრო ადრეული პერიოდის ძეგლებში ვხვდებით, ვიდრე მომდევნო ხანისაში.

იაკობ ცურტაველის და იოანე საბანისძის თხზულებებში, რომლებიც მხატვრული აზროვნების თვალსაზრისით საუკეთესოა მოეღს ქართულ აგიოგრაფიაში, ბევრი ტრადიციული შედარების გვერდით, გამოიყენება საინტერესო ორიგინალური მხატვრული შედარებები და მეტაფორები. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ კი, რომელიც მხატვრულობის თვალსაზრისით აგრეთვე გამოირჩევა, ორიგინალური შედარებები ნაკლებად გვაქვს, აქ შედარების ობიექტია ძირითადად ძველი და ახალი აღთქმის პერსონაჟები, წმინდანები, მოციქულები და ანგელოზები. მართალია, ავტორი ცდილობს სხვადასხვა საშუალებებით გააძლიეროს მხატვრული ზემოქმედების ძალა და უფრო მიმზიდველი გახადოს ესა თუ ის შედარება, მაგრამ ისინი მაინც ტრაფარეტულია და წინა თაობის მწერალთა მიერ უკვე არაერთგზის გამოყენებული.

• ყველა აგიოგრაფიული ძეგლის საერთო დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს გმირის შედარება ქრისტესთან, ანგელოზებთან, მოციქულებთან და წინასწარმეტყველებთან. ეს შედარებები უმეტეს შემთხვევაში პრედიკატული ჩგუფისაა, გაცილებით მცირეა ატრიბუტული ჩგუფის მაგალითები. მსგავსების გამოსახატავად გამოყენებულია კავშირი ვითარცა (ზოგჯერ კორელატთან წყვილში), — ებრ თანდებული. ხშირად შედარება აღწერითი საშუალებითაა გადმოცემული, სადაც საკავშირებელი ელემენტის როლში დამოუკიდებელი წევრები გამოდიან: მსგავსი, მომსგავსებულო, მსგავსარს, სწორი.

პრედიკატული ჩგუფის შედარება

ვითარცა:

„განუშადა თავი თჳსი ქრისტესთჳს სატანჯველად და სიკუდილსა დათმენად, ვითარცა ქრისტემან სიკუდილი დაითმინა ყოველთათჳს“ (გობრ. 177, 36).¹

— ებრ:

მსურის მე, რაჟთა მოციქულისა ებრ ვიტყოდი (ზარზმ. 341, 7). აღწერითი წარმოება:

„და მსგავსებოდეს მოძლუარსა კეთილს, ვითარცა მოძლუარი მათი მსგავსებოდა ქრისტესა, რომელიცა იტყუს:

¹ მაგალითები დამოწმებულია „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლებიდან“, წიგნი 1, თბ., 1963.

„კმა არს მოწათისა მის, იყოს თუ ვითარ მოძღუარი თუნი“ (ხანცთ. 258, 21).

მოყვანილი მაგალითი კომპლექსური ჯგუფისაა. აქ ერთი ობიექტის მარეალიზებლად გვაქვს პრედიკატული დამოკიდებულება: (კრიგოლის მოწათეები) ემსგავსებოდნენ მოძღუარსა კეთილსა, ხოლო მეორე ობიექტის მარეალიზებლად — მოძღუარი მათი ემსგავსებოდა ქრისტესა.

როდესაც პრედიკატული ჯგუფის შედარება გვაქვს, აღწერიითი წარმოების დროს საკავშირებელი ელემენტის როლში თითქმის ყოველთვის „მსგავს“ ფუძის სიტყვები იხმარება:

„წმინდა ანგელოზთა მსგავსებაჲ გაქუს სიწმიდე“ (ხანცთ. 300, 17). „ყოლად უღონოდ გხედავ თქუენ მსგავსად მოციქულთა (ზარზმ. 327, 1).

ატრიბუტული ჯგუფის შედარებები

ვითარცა:

„რამეთუ ჰხედვიდა ყოველი კაცი პირსა ნინოსსა, ვითარცა ზეცისა ანგელოზისასა“ (მოქც. ქართლ. 104, 33).

„რამეთუ ვითარცა პირი მოსე წინაწარმეტყუველისაჲ, იყო დიდებულ ამის ნეტარისაჲცა ხატი მადლითა ღმრთისაჲთა“ (ხანცთ. 267, 42).

-ებრ, -ებრივი:

„ვის თანა-ლა ვიხილოთ სახე ანგელოზებრი“ (შოი 228, 15). „რამეთუ ესმოდა ანგელოზებრივი ცხოვრებაჲ მარტოდ მყოფთაჲ“ (ხანცთ. 253, 11).

აღწერიითი წარმოება ძირითადად აქაც მსგავს ფუძის სიტყვებით გამოიხატება:

„ესევეითარი ღირსნი სხუანიცა იყვნეს ეპისკოპოსნი სასწაულთა მოქმედნი ანჩს, მიმსგავსებულნი უფლისანი, რომელთა სიყმილსა შინა მცირითა პურითა მრავალნი მშვიერნი გამოზარდიან“ (ხანცთ. 304, 26).

ამ მაგალითში ნიშანი, რომლის მიხედვითაც პერსონაჟი ქრისტესთანაა შედარებული, გამოკვეთილი არ არის, არამედ შემდეგი ფრაზის საშუალებით იგულისხმება. თავისი გმირის სასწაულებრივ ძალას ავტორი სახარებისეული ეპიზოდის მოშველიებით უსვამს ხაზს. (შდრ. მათე 14, 19). შედარების გამოსახატავად აქ გამოყენებულია მიმღეობა მიმსგავსებული, რომელიც უფრო ხშირად ზიშარების დროს იხმარება:

„ეფრემ სანატრელო,... მიმსგავსებულო მოძღუარსა შენსა ქრისტესა სიტყვსაებრ დავითისა: „რამეთუ წრფელ არს უფალი ღმერთი ჩუენი და არა არს სიცრუევ მის თანა“.¹ (ხანცთ. 287, 42):

ამ შემთხვევაშიც ნიშანთა კლასი გამოკვეთილი არ არის. ფსალმუნიდან მოტანილი ციტატის საშუალებით მიგვანიშნებს მწერალი, რომ ნიშანი, რომლის მიხედვითაც ხდება შედარება, არის სიწრფელე და სიწმინდე.

ატრიბუტული ჯგუფის შედარებებში აღწერითი წარმოების დროს საკავშირებელ ელემენტად გამოიყენება აგრეთვე სწორი:

„მაშინ დედოფალი იგი სოჯი წარმოემართა ხილვად და თაყუანისცემად წმიდისა სიონისა და წმიდისა მახარებლისა, მოციქულთა სწორისა ნინოფსა“ (მოქც. ქართლ. 99, 15).

საინტერესოა შედარებები ბიბლიის პერსონაჟებთან. ავთოგრაფიულ თხზულებათა გმირები ძირითადად რაიმე მოქმედების გამო ემსგავსებიან ბიბლიის პერსონაჟებს. ეს შედარებები ვრცელია, უმეტესად — პრედიკატული ჯგუფისა.

„ვითარცა ძუელ ოდესმე დანიელ დაამდოვრნა მკეცი მღვმესა მას შინა მარხვისა მისთვის, რომელ საღმრთოისა სჯულისათჳს დაიმარხა, და არა შეეხო ყოლად საზრდელსა ქალდეველთასა, ეგრეთვე ლოცვითა წმიდისა ამის მამისა ჩუენისაჲთა მშუდ და უენებელ იქმნეს მკეცი მთისა მის მისისანი“ (ზედაზნ. 4, 215, 1. შდრ. წინაწარმეტყულება დანიელისა 6, 16).

გარდა პერსონაჟებთან შედარებისა გვაქვს შედარებანი ბიბლიურ ამბებთან, როდესაც მოვლენა შედარებულია მოვლენასთან, ეპიზოდით — ეპიზოდთან. აღწერითი წარმოების საინტერესო შემთხვევებს ეხვდებით „სტრაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“:

„ესე სასწაულნი თანამოდგამ არიან მოსეს მიერ ქმნილთა ჰათ განაგებასა ზღვსასა და კლდისაგან აღმოცენებასა წყლისასა და კუალად გრიგოლის მიერ საკვრელთმოქმედისა განჯობამ მის ტბისასა“ (230, 30).

ქართულ ავთოგრაფიულ ძეგლებში უხვადაა გამოყენებული ქრისტიანულ მწერლობაში მიღებული სიმბოლოები, რომელთაც ავთოგრაფი მწერლები შედარების დროს იყენებენ.

ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული სიმბოლოა „მწყემსი კეთილის“ სიმბოლო:

„ვითარცა მწყემსი კეთილი აძოებდეს კარაულთა ჩუენთა“ (შიო 221, 7).

მეორე საკმაოდ გავრცელებული სიმბოლოა ცხვარი, კრავი. ქრისტიანულ ხელოვნებაში იგი ქრისტეს სიმბოლოა. აქვს მეორე მნიშვნე-

¹ ფსალმ. 81, 16.

ლობაც: ზოგადად უმწიკვლობის, უმანკოების, ქრისტესთვის უდანაშაულოდ შეწირული ადამიანისა, ქართულ აგიოგრაფიულ ძეგლებში ცხვარი და მისი სინონიმები, კრავი, ტარიგი უმეტესად ამ მეორე მნიშვნელობით იხმარება:

„ვითარცა კრავი უმანკოა შეიწირე“ (აბო 80, 3).

გარდა ამისა, ბევრჯერ გვხვდება მცენარეების, ზეცის, მარჯალიტის, სინათლის, მნათობების სიმბოლურ სახეებთან შედარება, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს სიმბოლოები გაცილებით უფრო ხშირად მეტაფორებად არის გამოყენებული.

გარდა ტრადიციული და ტრაფარეტული შედარებებისა აქვლი და ახალი აღთქმის პერსონაჟებთან, წმინდანებთან და მოციქულებთან. სიმბოლურ სახეებთან, ქართველი აგიოგრაფები ქმნიან საინტერესო ორიგინალურ შედარებებს. შესადარებელ ობიექტად ისინი ხშირად ჩვეულებრივ, ყოფითს ამბებსა და მოვლენებს იყენებენ და დახვეწილი და ნატიფი გემოვნების მქონე ოსტატებად გვევლინებიან.

შედარებების უმეტესი ნაწილი, ისევე როგორც ტრაფარეტულ შედარებათა უმრავლესობა, მთავარი პერსონაჟის სულიერი სამყაროს დასახასიათებლად არის გამოყენებული.

შედარებათა მნიშვნელოვანი ნაწილი გმირის პიროვნული სახის საჩვენებლად არის მოტანილი, გმირის ბუნებას ზოგადად ახასიათებს. ასეთ შემთხვევებში ავტორები შედარების გადმოსაცემად ან ვითარცა ეგრეთ რთულ ელემენტს მიმართავენ, ან მხოლოდ ვითარცა კავშირს.

„და ათოთხმეტისა წლისა შემდგომად მოივლინა ქუეყანასა ჩუენსა ჟაღაგი ჭეშმარიტებისაჲ ნინო, დედოფალი ჩუენი, ვითარცა ბნელსა შინა მთიები რაჲ აღმოჰყდის და ცისკარი აღილის, და მისა შემდგომად აღმოვალნ დიდი იგი მფლობელი დღისაჲ, ეგრეთ იყო ცხორებაჲ ჩუენი, ქართველნო, რამეთუ ვიქცეოდეთ ნათელსა და მკვდრ კიჲვენი ბნელსა. ვიხარებდით შუებითა და ვიუწჯებდით გლოვასა, რომლის ნუგეშინის მცემელი არა იყო“ (მოქც. ქართლ. 125, 18).

აქ ქართველების წარმართობისდროინდელი ყოფა, დრო, როცა მსახურებდნენ „დაბადებულთა და არა დამბადებელსა“ (იქვე. 125, 28) შედარებულია ბნელეთში ყოფნასთან, ხოლო ქართველთა განმანათლებელი — მთიებთან. რომელსაც დღის დადგომა მოჰყვება. მნათობებთან შედარება ტრადიციული ხერხია ქრისტიანულ მწერლობაში. მაგრამ პოეტური სიტყვის უბადლო ოსტატის ხელში ეს შედარება სცილდება ტრაფარეტის ფარგლებს და ორიგინალურ მხატვრულ სახედ აღიქმება.

ემოციური ზემოქმედების გაძლიერების მიზნით ავტორები ზოგჯერ ვითარცა კავშირს რამდენჯერმე იმეორებენ:

„მოვიდა ნეტარი ესე დედაკაცი, მოციქული და მახარებელი ძისა ღმრთისაჲ, წმიდაჲ ნინო, პირველ ვითარცა ტყუე, ვითარცა უცხოჲ და ვითარცა მწირი, ვითარცა შეუწევნელი, ვითარცა უსმი და უტყუ“ (მოქც. ქართ. 158, 14).

აგიოგრაფიული ნაწარმოებების მთავარ პერსონაჟთა სულიერი სამყარო ზოგჯერ მეორე პერსონაჟის საშუალებით არის მოცემული. რომელმე ავტორი გვაძლევს იმ განცდებისა და გრძნობების აღწერას, რასაც მთავარი გმირი სხვა პიროვნებაში აღძრავს.

აბიათარ მღვდელი ნინოს შესახებ ყვება: „მაშინ აღაღო წმიდაჲ იგი პირი თჳსი ნეტარმან ნინო და აღმოდიოდეს სიტყუანი მისნი-წყარონი წყლისანი“. (მოქც. ქართლ. 4 145, 26).

აქ ასოციაციით გამოწვეული შედარება კავშირის გარეშეა მოცემული. ამ მაგალითით კარგად ჩანს, როგორ ხდება შედარების მეტაფორად ქცევა, შედარების მეტაფორაში გადაზრდა.

სხვა შემთხვევებში შედარების გამომხატველი საშუალება ვითარცა კავშირია.

ქართულ აგიოგრაფიაში, ისევე როგორც საერთოდ ქრისტიანულ მწერლობაში, დიდი ადგილი ეთმობა სასწაულებისა და ჩვენება-სიზმრების აღწერას. მათი გადმოცემისას ავტორები სხვადასხვა ენობრივ საშუალებებს მიმართავენ:

„და აჰა ესერა სუეტი ნათლისაჲ სახედ ჭუარისა დგა“ (მოქც. ქართ. 155, 2).

„აჰა ვიხილე სუეტი იგი ცეცხლის სახედ ჩამოვიდოდა“ (მოქც. ქართ. 180, 33).

არამთავარი პერსონაჟების დახასიათება, მათი სულიერი სამყაროს ჩვენება ავტორების მიზანს იმდენად წარმოადგენს, რამდენადაც ეს. მათ მთავარი გმირის უკეთ გამოსაჩენად სჭირდებათ. სანიმუშოდ მოვიყვანთ კომპლექსური შედარების ერთ მაგალითს:

„ხოლო დედოფალი იარებოდა კიდესა მდინარისასა, ვითარცა ყრმაჲ ძუძუმასთჳს დედისა თჳსისა ეგრეთ სურვილ იყო ხილვისათჳს, სასურველისა თჳსისა“ (მოქც. ქართ. 99, 40).

პერსონაჟთა დახასიათების გარდა, აგიოგრაფიულ ძეგლებში შედარება გამოიყენება ამა თუ იმ მოვლენის აღწერისას.

აღსანიშნავია, რომ დასახელებულ მაგალითებში ორი შესადარებელი ობიექტი რაიმე ნიშნის ან თვისების მიხედვით ერთმანეთს ერსგავსება. ცალკე გამოიყოფა ის შემთხვევები, როცა ორი საგანი ან მოვლენა ერთმანეთთან დაპირისპირების გზითაა შედარებული. საკავშირებელ საშუალებად ასეთ შემთხვევაში დაპირისპირებული კავშირი ხოლო გამოიყენება. ასეთი მაგალითები გაცილებით მცირეა:

„გუელთა და იქედნეთა, ასპიტთა და მკეცთა იციან წყალობაჲ შვილთაჲ, ხოლო ამათ უსჯულოთა არა ყვეს წყალობაჲ შვილთა მათთათჳს“ (კოდ. 185, 30).

„რამეთუ შეკრებასა მას ჭამადთასა განძღებაჲცა აქუს, ხოლო ღმრთისა სიტყუათა მოკსენებასა არა არს განძღებაჲ ღმრთის მოყუარეთა სულთაჲ“ (აბო 51, 6).

ამ შემთხვევებში გამოყენებულია დაპირისპირების მხატვრული ხერხი, მაგრამ რადგანაც იგი ემყარება კონტრასტის გზით შედარებას, ამიტომ საჭიროდ ვცანით ჩვენს განსახილველ მასალაში შემოგვეტანა.

უნდა აღინიშნოს, რომ იმ ორიგინალური შედარებებიდან, რომელთაც ქართველი აგიოგრაფები მხატვრული სახეების შესაქმნელად მიმართავენ, უმეტესობას ისევ ბიბლიური წიგნების ზეგავლენა ეტყობა. მწერლები ძირითადად იცავენ იმ ტრაფარეტს, რასაც მათ თვით ჟანრი უკარნახებს. ეს სრულებითაც არ ამცირებს მათ ჭეშმარიტად მაღალ პოეტურ გემოვნებას, მათ სამწერლო უნარს.

Н. З. ЧУМБУРИДЗЕ

СРАВНЕНИЕ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье рассматриваются способы сравнения в памятниках древнегрузинского языка.

ბ. ბედოშვილი
(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

**მოსაზრებანი ტოპონიმ მცხეთის წარმოშობის
შესახებ**

ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში ტოპონიმი მცხეთა დიდი ხანია მკვლევარ-სპეციალისტთა განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს. ეს ინტერესი განპირობებული არის არა მხოლოდ იმით, რომ სახელწოდება მცხეთა სტრუქტურული და სემანტიკური თვალსაზრისით არაერთ საინტერესო ვარაუდს წარმოშობდა და წარმოშობს. არამედ იმიტომაც, რომ ის წარმოადგენს ერთ-ერთ უძველეს ქართულ საკუთარ სახელს, რომელიც ყველაზე უადრეს ქართულ საისტორიო ძეგლებში („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „ქართლის ცხოვრება“...) არის დადასტურებული.

„ხოლო მცხეთოს, რომელი უგმირე იყო ძმათა მისთა ... აღაშენა ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტყურისა და არაგვსასა და უწოდა სახელი თვისი მცხეთა“¹.

მკვლევართა გაცხოველებული ინტერესი ტოპონიმ მცხეთის მიმართ უეჭველად იმითაც იყო შეპირობებული, რომ მცხეთა ქართული ეროვნული სახელმწიფოს (ქართლის სამეფო) ჩამოყალიბება-ორგანიზაციის საქმეში განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა. მცხეთა იყო იბერიის სამეფოს პირველი, ამასთან მთელს ახლო აღმოსავლეთსა და წინა და მცირე აზიაში საქმოდ ცნობილი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული (შემდგომ კი — რელიგიურ-სარწმუნოებრივი) ცენტრი. შემთხვევითი არაა, რომ ერთიანი, ცენტრალიზებული ქართული სახელმწიფოს შექმნა (XI-XII ს. ს.) უშუალოდ არის დაკავშირებული მცხეთასთან, როგორც მის ქრისტიანულ დედაქალაქთან, „სამეუფო ქალაქთან“.

ტოპონიმ მცხეთის წარმოშობის შესახებ დღეისათვის რამდენიმე, მეტნაკლებად გავრცელებული, თვალსაზრისი არსებობს:

¹ ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბ., 1955, 23. 913.

ა) მ ც ხ ე თ ა აუგია და თავისივე საკუთარი სახელი შეურქმევია ლეგენდურ მ ც ხ ე თ ო ს ს, ქართლოსის ძეს: „ხოლო მცხეთოს ... აღა-შენა ქალაქი... და უწოდა სახელი თჳსი მ ც ხ ე თ ა“².

როგორც ცნობილია, ლეონტი მროველის ამ ცნობას მთლიანად იზიარებს ვ ა ხ უ შ ტ ი; ისიც მცხეთის წარმოშობას მცხეთოსის სახელს უკავშირებს³.

ბ) მ ც ხ ე თ ა (აგრეთვე ს ა მ ც ხ ე) დაკავშირებულია ც ხ ე ბ ა, დ ა ც ხ ე ბ ა (დ ა ს ც ხ ო) ზნებთან⁴. მ. ჯანაშვილი უშვებდა ვარაუდს, რომლის თანახმადაც: «Мцхети может означать: «место обле-пленное и обмазанное», т. е. великолепно устроенное и могущее отразить врагов». «Из этого же корня имеем второе (позднее) название Месхетин — «Самцхе». М ц х е — причастная форма от глагола ц х е б а и значит — одолевающий, рази-тель»⁵.

მოგვიანებით მ. ჯანაშვილის ეს ვარაუდი უცვლელად და უწინაშე-ვნოდ გაიზიარა М. Мельхеев-მა⁶.

გ) 1930-იან წლებში ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე მ სცადა სახელწოდება მ ც ხ ე-თ ის აფხაზურ ენობრივ სამყაროსთან დაკავშირება. მან ტოპონ-მისა-თვის ამოსავლად რატომღაც აფხაზური სახელები a-mza („მთვარე“) და a-q° („ნაწილი“; „доля“) მიიჩნია. ამრიგად, მ ც ხ ე თ ა კულტის აღმნიშვნელ საკუთარ სახელად იქნა გამოცხადებული. ს. კაკაბაძე პირ-დაპირ მიუთითებდა: „სახელი მცხეთა... კულტის ნიადაგზე წარმოშო-ბილად ჩანს“-ო.⁷ ეს ვარაუდი, როგორც ცნობილია, შემდგომ სამარ-თლიანად უარყო ნ. მ ა რ მ ა.⁸

დ) 1850-იანი წლებისათვის პლ. იოსელიანმა გამოთქვა ვარაუდი, რომლის მიხედვითაც ტოპონიმი მ ც ხ ე თ ა ეთნიკური ტერმინის „მ ე ს-ხ ი“-საგან უნდა ყოფილიყო წარმომდგარი⁹.

თვალსაზრისი ტოპონიმ მცხეთის სატომო მ ე ს ხ-ფუჟისაგან მომ-დინარეობის შესახებ იმდენად სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა, რომ დღემდე იგი არა თუ შეიცვალა, არამედ სხვადასხვა ავტორთა მიერ

² იქვე, გვ. 913.

³ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლ ო მ ო უ რ ი ს ა და ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ს რედაქციით, თბ., 1941.

⁴ М. Джанашлин, Этимология картвельских этнографических и географических имен: СМОМПК, вып. XXVII, отд. IV, Тифл. 1900, გვ. 127—128.

⁵ იქვე, გვ. 127.

⁶ М. Мельхеев, Географические имена, М., 1961, გვ. 60.

⁷ ს. კაკაბაძე, საისტორიო კრებული, III, ტფ., 1928, გვ. 8.

⁸ Н. Я. Марр, О языке и истории абхазов, М.—Л., 1938, გვ. 192.

⁹ Пл. Иоселиани, Города, существовавшие и существующие в Гру-зии, Тифл., 1850, გვ. 53.

სხვადასხვა კუთხით შეივსო, დაზუსტდა და, ამრიგად, მან თითქოს უფრო მეტი დამაჯერებლობა შეიძინა. სახელწოდება მცხეთი¹¹ მე სხეთონონიმისაგან მომდინარეობა უეჭველ ფაქტად არის მიჩნეული ისეთი სპეციალისტების მიერ, როგორებიცაა: ნ. მარი¹², ა. შანიძე¹³, გ. ახვლედიანი¹⁴, პ. ინგოროყვა¹⁵, გ. მელიქიშვილი¹⁶, ა. აფაქიძე¹⁷, ალ. ლლონტი¹⁸, თ. მიქელაძე¹⁹, ზ. კუმბურაძე²⁰ და სხვ. მრ.

ვარაუდი მცხეთის ეთნიკური მესხ-სახელისაგან მომდინარეობის შესახებ დღეს სპეციალისტთა შორის იმდენად უცილობელ და უეჭველ ფაქტად არის ჩათვლილი, რომ ამ მიმართებით რაიმე სხვაგვარი აზრის გამოთქმა ან დამატებითი კვლევა-ძიების ჩატარება ზოგ სპეციალისტს სრულიად გაუმართლებლადაც კი ეჩვენება: „მცხეთა რომ ეტიმოლოგიურად სამცხეს || მესხს უკავშირდება, — წერს ალ. ლლონტი, — ეს ახლა სადაოდ აღარ მიაჩნიათ“—ო¹⁹. იმავე ავტორთან ვკითხულობთ: „მცხეთა ტოპონიმი იზოგლოსია სამცხისა, ხოლო ორივე მათგანი მესხური ელემენტია ქართლურში, მთლიანად საერთო-ქართულში. მცხადსტრატული პირველსახე მესხეთონონიმისა, მესხურიდან მომდინარე ადრეული იზოგლოსია ქართლურში, შემდეგ გაფაროვებული და განზოგადებული მემცხეთა ფორმით, რაც „მეძწევა“, „მეძეავს“ მნიშვნელობითაა დამკვიდრებული. ძირეული მორფემა მცხ მოტანისა მესხურ კილოზე მოღებარაკეთა მიერ იბერიისა და მიგვანიშნებს, რომ

10 Н. Я. Марр. О языке и истории афхазов. М.—Л., 1938, გვ. 192. ავტორს მცხეთა ესმოდა როგორც „მესხების საცხოვრებელი ადგილი“ („Месхская стоянка“).

11 ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1973, გვ. 137.

12 გ. ახვლედიანი, სახელწოდება მცხეთა: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე (სამბ), ტ. IV, № 5, 1943, გვ. 483-490. მეცნიერი არსებობდა მხარს უჭერს მცხეთის მესხთა ფორმისაგან მომდინარეობას. ამასთანავე მიუთითებს: მცხეთა მეორადი ჩანს სამცხესთან მიმართებაში, ისევე როგორც თვითონ სამცხე მეორადია ფუძის ურედუქციო ფორმებთან (მაც-||მაცხ-, პოც-||მოცხ, მეც-||მეცხ) შედარებით; იქვე, გვ. 488.

13 პ. ინგოროყვა, გორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 140.

14 გ. მელიქიშვილი, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 343.

15 ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბ., 1963.

16 ალ. ლლონტი, მცხეთის ტოპონიმი, თბ., 1975, გვ. გვ. 3-4, 7-8.

17 თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავი ზღვის-პირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. გვ. 9, 22, 24.

18 ზ. კუმბურაძე, რა გქვია შენ? თბ., 1971, გვ. გვ. 187, 203.

19 ალ. ლლონტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 3-4.

ამ სახელწოდების დასახლებული პუნქტი ან მათ მიეკუთვნება აშენებული, ანდა მათი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მოქცევის გამოძახილია“.²⁰

ამჯერად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს იმის გარკვევა, თუ რამდენად სარწმუნოა თვით ფაქტი მესხთა ტომების უძველესი ხანის მიგრაციისა სამხრეთის ქვეყნებიდან ჩრდილოეთისაკენ, ან მართლაც მსხდარან თუ არა მესხურ კილოზე მოლაპარაკე ტომები ძველი წელთაღრიცხვის VIII-IV საუკუნეებში მტკვრისა და არაგვის შესაყარში და შეუქმნიათ თუ არა მათ იქ იბერიის სამეფოს უძველესი დედაქალაქი, რომლის სახელწოდების ამოსავალ ფუძედ თავიანთივე სატომო სახელი მცხ (მესხ) დაუდვიათ (!) ეს ალბათ არქეოლოგიისა და ისტორიული გეოგრაფიის სფეროს უფრო განეკუთვნება, ვიდრე ლინგვისტიკისას. მაგრამ ჩვენ მაინც შევეცდებით ენათმეცნიერული თვალსაზრისით შევხედოთ ყოველივე ზემოთქმულის სისწორე-მიზანშეწონილობას.

ამთავითვე უნდა შევნიშნოთ, რომ მცხეთა სახელწოდებაში ეთნონიმ მესხის-ს გულისხმობს ძირითადად ემყარება იმ ფაქტს, რომ ძველი ბერძენი (აგრეთვე, ზოგი ბიზანტიელი) ისტორიკოსებმა თავიანთ ნაწერებში იბერიის ძველ დედაქალაქს მოიხსენიებდნენ მესტლეთა || მესლეთა || მესტლიტა (პტოლემეისი, II ს.), იგრეთვე, მესხითა (აგათია სქოლასტიკოსი, VI ს) ფორმებით²¹, რაც ქართული მკვლევარების მიერ ეთნიკური მესხის-ს დამახინჯებული, შეცვლილ სახელდებად, ფორმებად არის კვალიფიცირებული. მაგრამ რატომ უნდა გამოირიცხოს იმის შესაძლებლობა, რომ ყველა ამ ბერძნულ-ბიზანტიური ფორმისათვის ამოსავალი იყოს არა ეთნონიმი მესხი, არამედ თვითონ უძველესი ქართული სახელწოდება მცხეთა? ხომ ცნობილია, რომ ბერძნული საერთოდ გაურბის სიტყვის თავკიდურ პოზიციაში თანხმოვანთა თავმოყრას და ამის დასაძლევად თანხმოვანგამყარად რომელიმე ხმოვანს იჩენს. საფიქრებელია ამ გზით იყოს წარმოქმნილი უძველესი ქართული (ზანური?) მტკორ || მტკვარ — სახელისაგან ბერძნული კორ- || კურ- || კირ- ფუძეთა შემცველი სახელწოდებანი, მაშასადამე, ზუნებრივი ჩანს ვიფიქროთ, რომ მესტლეთა || მესლეთა || მესხითა ფორმებისათვისაც ქართული მცხეთა იყოს ამოსავალი. შევნიშნავთ, რომ ვარაუდი ახალი არაა. იგი გამოითქვა ჯერ კიდევ 1850-იან წლებში პლატონ იოსელიანის მიერ, რომელიც საგანგებოდ მიუთითებდა, პტოლომესეული მესტლეთა და აგათიასეული მესხითა „მცხეთის“

²⁰ იქვე.

²¹ იხ. ნ. ლომოური, დიონ კასიოს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1966, გვ. 22.

დამახინჩებული გადმოცემააო“²². მაგრამ ყველაზე მთავარი, არსებითი ხასიათის დაბრკოლება, რაც ტოპონიმ მცხეთის ეთნონიმ მე ს ზ ი-საგან მომდინარეობის შესაძლებლობას უშლის ხელს, ეს ენობრივი მომენტია.

როგორც ცნობილია, სპეციალისტთა მიერ სახელწოდებაში მ ც ხ ე-თ ა სახელის სადერივაციო ფორმანტებად გამოყოფილია - ე თ + ა: მ ც ხ-ე თ-ა. ისიც არსებითია, რომ ბოლოკიდური - ა ნ. მარია მიერ ემთატიკურ ხმოვნად არის მიჩნეული²³, ა. შანიძე კი მას კნინობითობის ფუნქციას ანიჭებს: „...основа МСХ, — წერს ა. შანიძე, — получена из месх, вследствие наращения суффикса географических имен — -et с окончанием а, являющимся уменьшительным суффиксом“²⁴...“ (ხაზი ჩვენია, გ. ბ.).

ამის მიუხედავად საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ სახელწოდება მცხეთა-ში, თუკი ის მართლაც ეთნიკური წარმოშობისაა, არ შეიძლება გვეჩინდეს - ე თ + ა სადერივაციო მოდელი, რადგან ქ ა რ თ უ-ლი ე ნ ის გა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ის ის ტ ო რ ი ა შ ი ა რ ა ს ო დ ე ს გ ე ქ ო ნ ი ა ს ვ ა ნ - ე თ - ა, ხ ე ვ ს უ რ - ე თ - ა, კ ა ხ - ე თ - ა, ა ფ ხ ა ზ - ე თ - ა, თ უ შ - ე თ - ა, ი მ ე რ - ე თ - ა, მ თ ი უ ლ - ე თ - ა, კ ლ ა რ ჭ - ე თ - ა, შ ა ვ შ - ე თ - ა, ... ტ ი ბ ის ე თ ნ ი კ უ რ ი წ ა რ მ ო შ ო ბ ის გ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი სა ხ ე ლ ე ბ ი (წესი უგამონაკლისო!), გავსადამე, ბუნებრივია. ვიფიქროთ, რომ ასევე არ შეიძლება ო და გ ე ქ ო ნ -ო და მე ს ხ-ე თ-ა ფორმაც (საიდანაც თურმე მ ც ხ ე თ ა გაფორმებულია მე ს ხ- ფუძეში - ე- ხმოვნის რედუქციითა და - ხ ხ- კომპლექსის - ცხ- კომპლექსად ქცევის გზით)²⁵. როცა ტოპონიმში ამოსავალ ფუძედ (საყრდენ ფუძედ) ეთნონიმი გვაქვს, მაშინ მაწარმოებელ ელემენტებად მხოლოდ - ე თ გ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი ს უ ფ ი ქ ს ი, ა ნ ს ა - — ე თ და ს ა - — ო ა ფ ი ქ ს ე ბ ი გამოდიან²⁶: მე ს ხ-ე თ-ი, ა ფ ხ ა ზ-ე თ-ი. კ ა ხ-

²² Пл. Иоселнани, დასახ. ნაშრ., გვ. 53.

²³ Н. Я. Марр, დასახ. ნაშრ., გვ. 50.,

²⁴ А. Г. Шанидзе, К этимологии слов kartl-i („Грузия“) и kartvel-i („грузин“): Журн. „Вопросы языкознания“, № 4, 1978, გვ. 85. საყურადღებოა, რომ მეკლევარი აქვე კვლავ იმეორებს თვალსაზრისს ტოპონიმ სამცხის იმავე მე ს ხ-ფუძისაგან მომდინარეობის შესახებ („სა-მესხ-ე“), რომელიც მან ჯერ კიდევ 1950-იან წლებში გამოთქვა.

²⁵ დაწერ. იხ. ზ. ჭუმბურიძე, რა გვქვია შენ?, თბ., 1971, გვ. 187, 203.

²⁶ ეთნიკურ-გეოგრაფიული წარმოშობის სახელებში ასევე არ შეიძლება გვეჩინდეს სა- — ე აფიქსი! დაუშვებელია: ს ა-ქ ა რ თ ვ ე ლ-ე, ს ა-ი ნ გ ი ლ-ე, ს ა-მ ე გ რ-ე ლ-ე, ს ა-ზ ა ნ-ე, ს ა-ბ ა რ ა თ ი ა ნ-ე, ს ა-გ უ რ ა მ-ე, ს ა-კ ო რ ი ნ თ ლ-ე, ს ა-ა თ ა ბ ა გ-ე და სხვ. ფორმები. ასე, რომ ექვის ქვეშ დგება აგრეთვე სამცხე-ს ეთნონიმ მე ს ხ ი-საგან მომდინარეობის შესაძლებლობა (ამის შესახებ დაწვრილებით — სხვაგან).

-ე თ-ი, თ უ შ-ე თ-ი; ს ა-ბ ე რ ძ ნ-ე თ-ი; ს ა-მ ე გ რ ე ლ-ო, ს ა-ქ ა რ-
თ ე ე ლ-ო, ს ა-ი ნ გ ი ლ-ო და სხვ. დაუშვებელია: მ ე ს ხ -ე თ-ა, თ უ შ-
-ე თ-ა, ა ფ ხ ა ზ-ე თ-ა კ ა ხ-ე თ-ა და ა. შ. წარმოება.

მაშასადამე, მ ც ხ ე თ ა ფორმაში უნდა გამოირიცხოს მ ც ხ- ძირის
მ ე ს ხ- ეთნონიმისაგან მომდინარეობის შესაძლებლობა და მასში საწარ-
მოებელ ფორმანტად -ეთ+ა აფიქსის გულებზე, რადგან, ვიძეოვრებთ,
მ.ე.ს.ხ-ე თ+ა ტიპის გეოგრაფიული სახელები ქართულ ენაში არასო-
დეს გვქონია ზემოხსენებული ენობრივი აკრძალვის გამო.

ტოპონიმ მცხეთის მეცნიერული ეტიმოლოგიის დადგენაში მეტად
მნიშვნელოვანია ვ ა რ ლ. თ ო ფ უ რ ი ა ს განსხვავებული ვარაუდი
მ ც ხ ე თ ა ტოპონიმში -თა სუფიქსის გამოყოფის თაობაზე. მკვლევარმა
ტოპონიმი მ ც ხ ე თ ა წარმოადგინა ისეთ უძველეს -თა სუფიქსიან გე-
ოგრაფიულ სახელთა შორის, როგორებიცაა: ა ნ გ ე ლ ო ს-თ ა (მდინ.).
ბ ე რ-თ ა, მ ო გ ჯ-თ ა, ვ ა ნ-თ ა, ბ ზ ა-თ ა, მ ო წ ა მ ე-თ ა, ბ ო ს ე ლ-
-თ ა, ბ უ ჩ უ კ უ რ-თ ა...²⁷.

„რა თქმა უნდა, — წერდა ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, — „მცხეთა“-ც ამავე
კატეგორიას განეკუთვნება. მართალია, მისი ეტიმოლოგია მრავალჯერ
იყო მოცემული, მაგრამ მაინც გაუგებარი რჩებოდა. თუ „მ ც ხ ე“ (სა-
მცხე) მ ა რ თ ლ ა მ ე ს ხ ს ა ლ ნ ი შ ნ ა ვ ს, მაშინ ჩ ვ ე ნ თ ე ი ს ნ ა-
თ ე ლ ი ი ქ ნ ე ბ ა, თ უ რ ა ს უ ნ დ ა ნ ი შ ნ ა ვ დ ე ს მ ც ხ ე თ ა“²⁸.

აქ ორი გარემოება მიიქცევს ჩვენს ყურადღებას:

1. მკვლევრის მიერ პ რ ი ნ ც ი პ უ ლ ა დ არის გარკვეული, რომ
ტოპონიმი მ ც ხ ე თ ა უძველესი ქართული -თა სუფიქსიანი გეოგრა-
ფიული სახელწოდებაა და არა ეთ+ა რთულსუფიქსიანი წარმონაქმნი
(თუმცა ამ მოსაზრებას, რომელიც სახელწოდება მცხეთის ეტიმოლო-
გიური კვლევის დროს ამოსავალ დებულებად უნდა იქცეს, დღესაც არ
ეთმობა სათანადო ყურადღება და ტოპონიმი მცხეთა ისევ და ისევ,
ჩანს, ტრადიციის გამო, -ეთ+ა რთულსუფიქსიან ეთნიკური წარმოშო-
ბის სახელწოდებად განიხილება).

2. მ ც ხ- ძირის ეთნიკურ მ ე ს ხ- სიტყვასთან დაკავშირებას ვაძლ.
თოფურიას სათუოდ მიიჩნევს, თუმცა საბოლოოდ მას არც უარყოფს და
სხვაგვარ ეტიმოლოგიასაც არ გვთავაზობს.

ვარლამ თოფურიას მიერ ნაგარაუდები -თა სუფიქსი ტოპონიმ
მ ც ხ ე თ-ის ეთნიკურ წარმოშობას თავისთავად უარყოფს. საქმე ისაა,
რომ თუ ტოპონიმ მ ც ხ ე თ ა-ში მაწარმოებლად -თა გამოვყავით (რა-
შიაც იქცევის შეტანა არ შეიძლება!), მაშინ ძირად გვჩეხება მ ც ხ ე, რომ-

²⁷ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, გეოგრაფიულ სახელთა -თა სუფიქსისათვის ქართულში;
„ჩვენი მეცნიერება“, № 11-12, ტფ., 1924, გვ. 9.

²⁸ ი ქ ე, გვ. 10.

ლის ხმოვან ფუძიანობა საერთო წესის თანახმად გამოირიცხავს სავარაუდო მე ს ხ- ძირის რედუქციის შესაძლებლობას! ამასთანავე გასარკვევი გვჩნება მე ს ხ ე (→ მსხე) ფუძის ბოლოკიდური -ე ხმოვნის რაობა.

როგორც ვხედავთ, მ ც ხ ე თ ა ტოპონიმში ეთნონიმ მე ს ხ-ის გულვებას საკმაოდ ბევრი ენობრივი დაბრკოლება უჩნდება. ეს დაბრკოლებანი უთუოდ ანგარიშგასაწევია და ისინი სათანადო კვალიფიკაციას მოითხოვენ. მეორეცაა და -თა სუფიქსი გეოგრაფიულ სახელებში უნეტესწილად გვხვდება მაშინ, როცა ფუძედ ჩვეულებრივი საზოგადო არ ს ე ბ ი თ ი (ან მიმღეობური) სახელი გვაქვს.

მაშასადამე, ტოპონიმი მ ც ხ ე თ ა ჩვენ საბოლოოდ -თა სუფიქსიან სახელად უნდა ვცნოთ, მის ფუძედ კი საზოგადო არსებითი (ან მიმღეობური) სახელი უნდა მივიჩნიოთ: მ ც ხ ე-თ ა. მართალია, მ ც ხ ე- ძირის სტრუქტურული ანალიზი კვლევის პირველ ეტაპზე საკმაოდ ძნელია (მ-ცხ-ე?), მაგრამ, ვფიქრობთ, მ ც ხ ე- ძირის უძველეს ქართულ მ ჯ ც ე სიტყვასთან სემანტიკურად დაკავშირება შეუძლებელი არ უნდა იყოს: მ ჯ ც ე-თ ა — „მჯცე-თა ადგილი“, „მჯცეთა საბრძანებელი“, „სამჯცო“, „მჯცეთა საგამგებლო“. შემდგომ ხანებში, ფონეტიკურ ნიშნულად, უნდა მომხდარიყო ქართული ენისათვის ბუნებრივი ჯ ც კომპლექსის ზ ც კომპლექსად ქცევა, რომელსაც საბოლოოდ ცხ კომპლექსი მოუცია: მ ჯ ც ე-თ ა → მ ხ ც ე-თ ა → მ ც ხ ე-თ ა.

გვარაუდობთ, რომ დაახლ. III-II საუკუნეებისათვის (ჩვ. წ. ა.-მდე) მ ჯ ც ე-თ ა-ს ჯერ მ ხ ც ე-თ ა უნდა მოეცა, შემდგომ კი — ფონეტიკური ცვლილების ნიადაგზე — ქართული ენისათვის ბუნებრივ ცხ კომპლექსად უნდა ქცეულიყო. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია შენიშნული, ჯ ფარინგალური ხშული ხ ფშვინიერი სპირანტში ჯერ კიდევ ისტორიულ პერიოდში ჩანს გადასული. ასეთივე პროცესს ადგილი ჰქონია ზანურში. შდრ. ქართ. ჯ ა რ ი (სვან. ჯან-, მეგრ. ხოჯი; ქართ. ჯიღი, მეგრ. ხინჯი²⁹ და სხვ.). აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ ჯ—ხ ბგერები ჰომორგანულ ბგერებად არის მიჩნეული და ამდენად მათი ერთიმეორეთი შენაცვლება, შესაძლებელია, ქართულ ენაში უძველესი დროიდანვე ხდებოდა³⁰.

მ ჯ ც ე-საგან მ ხ ც ე (→მცხე) სიტყვის მიღება, როგორც უკვე ითქვა, ფონეტიკურად შეუძლებელი არაა. გარკვეულია, რომ ფარინგალური ხშული ჯ-არის სპირანტიზაცია, ანუ ჰ-ანად ქცევა, იმ შემთხვევაშიც კი არის მოსალოდნელი, როცა ჯ ფარინ-

29 გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ... ივე, I, თბ., 1946, გვ. 1.

30 იხ. ივ. ჭავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის XII-XVIII სს., I, თბ., 1964, გვ. 47.

გალის პოზიციები მეტყველებაში (ენაში) მტკიცედაა დაცული. ოღონდ ეს პროცესი კომპლექსთა გარკვეულ საზღვრებშია მოსალოდნელი: როცა კარის წინ დგას ყრუ თანი ან სიბილანტები (ე. წ. ციშლაუტები და აფრიკატები) ს, შ, ჩ, ც.³¹

ც კომპლექსი ქართულისათვის ბუნებრივი კომპლექსია, ისევე, როგორც სხ: კსნილი → სხნილი, ჯშირი → შხირი, მტცე; მტც-ოვანი → მცხოვანი და სხვ., ასე, რომ მტცე → მხცე → მცხე პროცესი ქართულისათვის უჩვეულო და მოულოდნელი არ უნდა იყოს.

შეიძლება გაჩნდეს ასეთი კითხვა: გვექონდა თუ არა სათანადო პირობები მცხეთის ამგვარი სახელდებისათვის? რის გამო უნდა დარქმეოდა გეოგრაფიულ პუნქტს მტცეთა?

მტცე, როგორც ვთქვით, მიმღეობური ფორმაა: მ-ტც-ე და ნიშნავს „მ-ტც-ოვანი“, „თმათეთრი პიროვნება“; სიტყვასიტყვით — „უფროსი“, „ბრძენი“. (შდრ. „...ვინ იყო ესრეთ მტცოვან გუნბითა უწინარეს მტცეთასაცა...“)³².

როგორც ვხედავთ მტცე, მტცოვანი გონებით ყველაზე უწინარეს პირად ყოფილა. იმთავითვე მიჩნეული.

თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ მცხეთას, როგორც იბერიის სამეფოს პოლიტიკურსა და რელიგიურ-სარწმუნოებრივ ცენტრს, უპირველეს სამეფო ქალაქს, უდიდესი როლი მიუძღოდა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ორგანიზაციისა და შენების საქმეში, შეიძლებოდა აქ მამასახლისთა (მტცეთა) მყოფობაც ყოფილიყო აღნიშნული. უადგილო არ იქნება ამ თვალსაზრისით ლეონტი მროველის გახსენება: „ხოლო ვინცა იყვის მცხეთას, რეცა თავადი, იგი იყვის მაზავებელ და ბჭე სხვათა ქართლოსიანთა რამეთუ ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთასა“.³³

ვახუშტის ცნობითაც მცხეთის მთავარი „უწარმინებულეს მთავრად, და მამასახლისად, და მოურნედ წათ ყოველთა (იჯულისხმებთან: ეგროს, ბარდოს, მოვაცან, ჭროს, ლეკოს, კავკასოს, გ. პ.) ისახე-

31 ვარლ. თოფური, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში. II: კ და ხ სიბილანტ-აფრიკატებთან მეზობლობაში: საქართველოს არქივი, II, ტფ., 1927: გადმობეჭდ. „შრომები“, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 43; ამის შესახებ იხ. აგრეთვე: ქ. ლომთათიძე, ამოსავალ თქ, თქი კომპლექსთა ცვლილება აფხაზურ-ადიღურ ენებში; იქვე, XXII, თბ., 1980, გვ. 261.

32 იხ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 90.

33 ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1935, გვ. 113—5.

ლებოდა“.³⁴ ვფიქრობთ, ინტერესს არ უნდა იყოს მოკლებული ლეონ-ტისეული ცნობა იმის შესახებაც, რომ ჯაფარი-ბატონიშვილის თაყვისა სამეგრელო ტერიტორია „ფანავრითგან ვიღრე თავადმდე მტკურისა“ სწორედ მცხეთოსს მიუყვება, რაც მცხეთის უზენაესობის, უპირველესობის დამადასტურებელი ქართული ტრადიციული ცნობის გამოქაჩილი უნდა იყოს.

საბოლოოდ: მ ც ხ ე თ ა, ჩვენი ფიქრით, ნიშნავს „მ ჯ ც ე-თ ა“; „მ-ჯ ც ე-თ ა ქ ა ლ ა ქ ი“; „მ ჯ ც ე თ ა ს ა მ ყ ო ფ ი“; „ს ა უ ფ რ ო ს ო, ს ა გ ა მ გ ე ბ ლ ო“; „ს ა მ ე უ ფ ო ქ ა ლ ა ქ ი“. (შდრ. სამთავრო, მთავართა...).

Г. В. БЕДОШВИЛИ

ИЗ ИСТОРИИ ТОПОНИМА «МЦХЕТА»

Резюме

Географическое название «Мцхета» принадлежит к числу древнейших топонимов Грузии. «Мцхета» засвидетельствовано еще в «Крещении Грузии» (მოქცევაჲ ქართლისაჲ მოქსეაჲ) kartlisaj) и «Истории Грузии» (ქართლის ცხოვრება kartlis cxovreba), ранние списки которых относятся к X-XI вв.

Название «Мцхета», по мнению большинства специалистов (Н. Я. Марр, А. Г. Шанидзе, Г. С. Ахвледиани, Г. А. Меликишвили, А. М. Апакидзе...), увязывается с этнонимом «месхи» (მესხ-ეთ-ა → მსხ-ეთ-ა → მცხეთა mesx-et-a → msx-et-a → mscx-et-a): „месхская стоянка“, „город, заселившийся месхами“.

В статье дается попытка по-новому объяснить происхождение названия древней столицы Грузии. Исходным для автора является то обстоятельство, что грузинские топонимы этнонимического происхождения, как правило, оформляются не суффиксом -ეთ-ი-et-i, как это усматривается специалистами, а с помощью суффикса-ეთ-et или же аффиксов სა-თ sa-et, სა-ო sa-o: თუშ-ეთ-ი tuš-et-i, კახ-ეთ-ი kaḥ-et-i, აფხაზ-ეთ-ი aphaz-et-i, ხევსურ-ეთ-ი xevsur-et-i, საბერძნეთ-ი sa-berzn-et-i, საქართველო sa-kartvel-o, სამეგრელო sa-meḡrel-o и т. д. Исключается оформление этих топонимов как: თუშ-ეთ-ა tuš-et-a, ხევსურ-ეთ-ა xevsur-et-a, აფხაზ-ეთ-ა aphaz-et-a и т. д. Таким образом, исключается и форма მც-ეთ-ა mscx-et-a.

³⁴ ვახუშტი, აღწერა, 1941, გვ. 12₂₃.

Предпринята попытка увязать название «Михета» со словом მჭეძე mqse („седовласый“, букв. „старейшина“, „премудрый“) с последующей перестановкой комплекса ჭე-ძე в $\text{ბე} \rightarrow \text{ცე}$ $\text{ხე} \rightarrow \text{სე}$ (срв. $\text{მჭეძე-ოვაპ-ი} \rightarrow \text{მბე-ოვაპ-ი} \rightarrow \text{მცე-ოვაპ-ი}$ $\text{mqc-ovap-i} \rightarrow \text{mbc-ovap-i} \rightarrow \text{mcx-ovap-i}$ „старейший, почтеннейший“, „мудрый“, „достойный“).

მცხეთა mxceta , таким образом, следует рассмотреть как причастное образование с суффиксом $-\text{თა}$ - ta (მცხე-თა mxche-ta), обозначающее „место пребывания миховани“, „владение почтеннейшего мхце“, „владение старейшины“ (срв. ბერ-თა ber-ta „место, где живут монахи“, მოგვ-თა mogw-ta „место жрецов“.).

მ. სუხიშვილი
(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

ერთი ქართველური შესატყვისობის შესახებ

ქართული წულ- ფუძის შესატყვისად სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეულია სვანური ჰ უ შ „ვაჟი“¹. ქართ. წ უ ლ ი: სვან. ჰ უ შ წარმოადგენს ქართველურ ენებში იშვიათი ბგერათფარდობის ქართ. ლ: სვან. შ ერთ-ერთ ნიმუშს: ქართ. ა ს უ ლ ი: სვან. ჰ ა ს ლ უ შ, ქართ. ტ ი ლ ი: სვან. ტ ი შ, ქართ. ჯ უ ე ლ ა: სვან. ჯ ტ ე შ//ჯ ტ ა შ, ქართ. ც ო ლ ი: სვან. ჩ ო შ.

ზანურშიაც დასტურდება ორიოდ შემთხვევა ამგვარი ბგერათფარდობისა ქართ. ტილ-ი: ზან. ტიშონუა, ქართ. ძეგლ-ი: ზან. ჯვეშ-ი². ლ:შ ბგერათფარდობის საკითხს ქართველურ ენებში მრავალი მკვლევარი შეჰხეხბია (ნ. მარი, არნ. ჩიქობავა, გ. როგავა, გ. კლიმოვი, გ. მაჭავარიანი, თ. გამყრელიძე, ა. ონიანი, ზ. სარჯველაძე...)³ და, მიუხედავად ამისა, ამ ბგერათფარდობის კვალიფიკაციის საკითხი ჯერ კიდევ სადაოა: მორფოლოგიურია ის (არნ. ჩიქობავა, გ. როგავა) თუ ფონეტიკური (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, კ. ჰ. შმიდტი, გ. კლიმოვი...)⁴; აქვე უნდა ითქვას, რომ ლ : შ შესატყვისობის გვერდით რ : შ შესატყვისობაც ივარაუდება⁵.

1 გ. როგავა, პურ- ფუძის საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XII, № 10, 1951, გვ. 636, Г. А. Климов, ЭСКЯ, М., 1964, გვ. 252...

2 ლიტერატურა ლ:შ ბგერათფარდობის შესახებ სრულადაა წარმოდგენილი ზ. სარჯველაძის წერლში: „ბგერათშესატყვისობა ქართული ლ: სვანურა შ“, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საიუბილეო კრებული, მიძღვნილი გიორგი ახვლედიანის დაბადების 80 წლისთავისადმი, თბ., 1969, გვ. 127-130.

3 არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი, 1938, გვ. 116, 238-239; გ. როგავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 636-637.

4 თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტოა სისტემა და აბლუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965, გვ. 82; К. Н. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache. Wiesbaden, 1962; კ. შმიდტი ლ:შ შესატყვისობას ქართველურ ენებში ლატერალის რედუქსად თვლის, გ. კლიმოვი ამოსავლად ამ შესატყვისობისათვის /ზ/ დონემას ვარაუდობს, დასახ. ნაშრ.

5 როგავა, დასახელებული ნაშრ., გვ. 637-638. ამავე საკითხზე იხ. აგრეთვე:

ლ.შ. ბგერათფარდობის ნიმუშთაგან გარკვეულ ექვს აღბრავს ზოგიერთი მათგანი. ქართ. ტ ი ზ ე ნ ა და ზან. ტიშონუა (*ტიჟონუა) დაპირისპირება გ. კლიმოვს ზ₁ არქეტის ალაღგენინებს ამოსავლად. ამგვარად რეკონსტრუირებული ჭუეზი ფუძე ემსგავსება ინდოევროპულ *k₁s, *k₁es ფუძეებს, ხოლო *ც₁ოზ ფუძე ემსგავსება ამავე მნიშვნელობის ზუნძ. ჭუეუ და ადიღურ ს'იგზ ფუძეებს⁶. პ. ფენრახმა ქართული (ქართლური) ტისენა „მკბენარის მოხილვა“, ტისნ და ზან. ტიშონ ფუძეებისათვის ამოსავლად *ტისენ ფორმა აღადგინა⁷. მ. ივანიშვილის აზრით, მეგრ. ჯვეშ-ი ნათესაობის ფორმაა ჯვე ბოლოკიდური მარცვლის მოკვეცილ მიღებული ფუძისა (ჯვე<*ჯველი), შდრ. ჭან. მ-ჯვე-ში || ნ-ჯვე-ში || მ-ჯვე „ძველისა“⁸.

როგორც ვხედავთ, ამ ბგერათფარდობის სტატუსის საკითხი კვლავაც მოითხოვს ჩაძიებასა და კვლევას. ჩვენი დაკვირვებით, ქართული წულ ფუძის დაკავშირება სვანურ ჭუშ-თან გარკვეულ ექვებს აღბრავს. გასარკვევია ამ ფუძის ამოსავალი სემანტიკის საკითხი. მართალია, წული ძველ ქართულში „ვაჟის, ვაჟიშვილის“⁹ მნიშვნელობითაა დადასტურებული, მაგრამ კომპოზიტებში და ნაწარმოებ სიტყვებ-

ა. ო ნ ი ა ნ ი, ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობის ზოგიერთი საკითხი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. მოამბე, 1962, № 1, გვ. 219-220. ქართულ-სვანური რ:შ ბგერათფარდობისათვის გ. ჯაუჯიანი ლ-ს ვარაუდობს ამოსავლად: ქართ. კვერ- მეგრ.-ჭან. კვარ- სვან. კვჰშ (შ<-ლ), შდრ. ნოსტრატ. k₁ol'A „მრგვალი“—სომხ. ki-or „მრგვალი“ (თუ ინდ. ევრ. g₁ul-ს არ უკავშირდებოდნენ). იხ. Г. Б. Джаукян. О стратификации и хронологизации картвельско-армянских совпадений, კრებ. არნოლდ ჩიქობავას (დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული), თბ. 1979, გვ. 93.

⁶ Г. А. Климов, დასახ. ნაშრ. გვ. 24. გ. ჯაუჯიანი რეკონსტრუირებულ *ჭუეზ ფუძეს აკავშირებს სომხურ h₁az „ხველა“ ფუძესთან და განიხილავს მას ინდო-ევროპულ *k₁as k₁es ფუძეებთან კავშირში და ამ დაკავშირებას შორეული ბათესაობის—ნოსტრატული გავრცელების მიჩნევს. იხ. გ. ჯაუჯიანის დასახ. ნაშრ. გვ. 88.

⁷ Х. Фенрих, К картвельской лексике, Этимология, М: 1980, გვ. 180. პრ. აქარიანს სომხ. տիւք „ტიბა“ ძირეულ სომხურ სიტყვად მიაჩნია, რომელიც ინდო-ევროპული digh ფუძიდან მომდინარეობს; შდრ. ინგლ. tick, tick, ინგლ.-საქს. ticia, გერმ. *tiko, იტალ. zessa, ლ. Mnasiosan, ლაქ. ტ. VI, 1932, გვ. 895-897. ინდო-ევროპული ენების საერთო სიაში განიხილავს տიւք ფუძეს ე. თუმანიანი: იხ. Э. Г. Туманян, Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., 1978, გვ. 167.

⁸ მ. ივანიშვილი, ქართული ბოლოკიდური -ელ ელემენტის ერთი შესატყვისობა ქართველურ ენებში, ჭევანმარაი, II, თბ. 1979, გვ. 3-7.

⁹ თ. ყაუხჩიშვილი, VIOΣ APHN-ი წული, ენიმკის მ. 1944. № 14, გვ. 127-132, ზ. ალექსიძე, უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგ. მეცნ. განყ. მოამბე, 1963, № 1, ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ. 1973, გვ. 551.

ში საზღვრულად წარმოდგენისას ამ მნიშვნელობის ნეიტრალიზაცია ხდება. მაგ: დედაწული „ოჯახი“, დედის დისწული „დეიდაშვილი“, სახლის წული „შინ შობილი, წსახურის შვილი, ბუში“, ქალწული და სხვ. როგორც ჩანს, ამოსავალში წულ ფუძე გაუდიფერენცირებული მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო. (აღნიშნავდა ქალსაც და ვაჟსაც¹⁰), შდრ. „მართა უფლის წული სძლად თვსად კონსტანტინე ღუკიშმან მიიყვანა (ცხ. გ. ზთაწმ. ათონ. ივერ. 330,29).

„ცოლი შეირთო, რომელ იყო დის წული იონან პროშთა ჰაპისაჲ“ (იოვ. ოქროზ. სწ. 119,8)¹¹ (მხედველობაშია მისაღები სვან. ლიწვილე „გათხოვება“).

ქართ. წულ : სვან. ჰუშ ფუძეთა დაკავშირებას საექვოდ ხდის სვანურში ნაპულაშ „ურვადი, სიძის მიერ ქალის ოჯახისათვის მიტანილი სავალდებულო გადასახადი“ — სიტყვის არსებობა, რაც ქართულ წულ-ს უკავშირდება¹². ნა-ჰულ-აშ-ი არის „სა-წულ-ის-ი“, „სა-წულ-ო“¹³. საინტერესო დებულება წამოაყენა ზ. სარაჯველაძემ. სვანურ სახელთა ბრუნების პარადიგმისათვის მან ისტორიულად აღადგინა წრფელობითი ბრუნვა სახელობითის გვერდით. ქართ. ლ : სვან. შ შე-სატყვისობის შემთხვევებს საფუძვლად წრფელობითის ფორმა დაედო, ხოლო ქართ. ლ : სვან. ლ შემთხვევებს სახელობითის ფორმა. ე. ი. ქართველურ ლ-ს სიტყვის ბოლოკიდურ პოზიციაში შეესატყვისება -შ¹⁴ (წულ : ჰუშ), ხოლო როცა იგი სიტყვის ბოლოს არაა, -ლ- (ნა-

¹⁰ არნ. ჩიქობავას აზრით, წული=შელს (განურჩევლად სქესისა), იხ. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 43. ამგვარ სემანტიკას ხედავს წულ ფუძეში გ. როგავა: ყმაწვილი, ქალწული და უღარებს აღიღურ ენათა ანალოგიურ აღწერით წარმოებას: კიშუ სადაც კიშ „ეჟიჲ“ და შგ (გაუდიფერენცირებული, ძმა (და), შგ-ფხიგ-სიტყვასიტყვით: შგ=(ძმა) (და), ფხიგ=„ქალიშვილი“; ამ აღწერითმა წარმოებამ შეცვალა არსებით, სახელებში და-ძმის აღმნიშვნელი ორგანული წარმოება გამოხატული გრამატიკული კლას-კატეგორიით: აღლ. ყაბ. ჟ ა-შ „ძმა“, ბა-შ. „და“ იხ. Г. В. Рогова, К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках сб. 1956, 65, ყურადღებამისაქცევია ის ფაქტიც, რომ წულ მსაზღვრელად არ დასტურდება ქართულში (შდრ. ძე. ქართ. შეილის წული), სვანურში კი გვაქვს ჰუშ-გეზულ „ეჟიჲშვილი“-ს მნიშვნელობით.

¹¹ საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ლექსიკონი-გიის განყოფილების ძველი ქართული ენის სალექსიკონო ფონდი.

¹² ზ. სარაჯველაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 129.

¹³ საეღლისხმობა საბასთან დადასტურებული საწულო-ს განმარტება -- „მამაკაცის ასონი“.

¹⁴ ლ : შ ფარდობის ფონეტიკური ინტერპრეტაცია ამგვარია: სიურთო-ქართველური ბოლოკიდური უმარცვლო [ლ] (ე. ი. ხმოვნის ან მარცვლოვანი) [ი] და [უ] სონანტების მომდევნო [ლ] სვანურში, როგორც წესი [შ] სპირანტში გადა-

-წულ-ის-ი : ნა-ჭულ-აშ)¹⁵; უმლაუტს ჰასტუ ფორმაში მკვლევარი ანალოგიით ან წრფელობითის ფორმიდან პარადიგმის უნიფიკაციის პროცესში სახელობითის ხელახალი წარმოებით ხსნის. ნასახელარი ზმნები ლი-ჭტუ-ნ-ე „დახველება“, ლი-ჩოშ „coitus“ წრფელობითის ფორმიდან წარმოებულად არის ჩათვლილი¹⁶ და ამდენად აქ უმლაუტიზაცია ვერ განხორციელდებოდა.

ლ : შ ბგერათფარდობის სტატუსის თვალსაზრისით საინტერესოდ გვეჩვენება ქართ. ჯუელა : სვან. ჯტუშ¹⁷ ფუძეების დაკავშირება. ჯუელა-ში ლ არაა სიტყვის ბოლოკიდური, მაგრამ ლ : შ ბგერათფარდობა დასტურდება (ზ. ს. ჯტუშ < ლშ. ჯტუშ < *ჯტუშ < ძვ. ქართ. ჯუელა¹⁸). თუ ვიფიქრებთ, რომ ლ > შ პროცესი ფუძის ბოლოკიდური ა ხმოვნის რედუქციის შემდეგ მოხდა (ქართ. ე > სვ. ა სხვაობას ეს ბოლოკიდური -ა იწვევს¹⁹: ჯუელა > ჯტუშ²⁰), მაშინ ყველა სხვა ანალოგიურ შემთხვევაში ბოლოკიდურ ლ-ს სვანურში შ უნდა მოეცა (სახელობითის ა ხმოვნის მოკვეცის შემდეგაც), ეს კი ასე არაა, შდრ. ქართ. თხელ : სვან. დთხელ... ამასთან ლიჩოშ ფორმის პარალელურად დასტურდება უმლაუტიანი ლი-ჩტუეშ (იჩტეშიელხ. „coitus“, აწმყო, III პ. მხ. რიცხ.), აქაც ან მასდარის მაწარმოებელი ხმოვან-სუფიქსი უნდა დავუშვათ ამოსავალში, ან ლიჩტეშ ფორმის მეორეულობა უნდა დავამტკიცოთ.

თავისთავად წრფელობითი ბრუნვის დაშვებას ამ საფეხურზე სვანურისათვის გარკვეული სიძნელეები ახლავს.

დოდა დაყრეების გზით, თ. გამყრელიძე, გ. მაქავარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 79-80. უკანასკნელ ხანებში თანამედროვე თურქული ენების ფონოლოგიური სისტემის კვლევის შედეგად პილებულ დასკვნებში ლ/შ მონაცვლეობის შესახებ თურქული ჯგუფის ენებში ამკვარი აზრია გამოთქმული: აქ ამოსავლად ივარაუდება არა [ლ], არამედ [შ] ფონემა, რომელმაც გარკვეულ პოზიციურ-კომბინატორულ პირობებში სონანტიზაცია განიცადა. აშდენად ეს მონაცვლეობა გვიანდელია, იხ. A. M. Щербак, Сравнительная фонетика тюркских языков, Л., 1970, გვ. 85.

¹⁵ შდრ.: სვ. გვარი ქუშილიანი-ი (!), ჯტუშ — ლშ. ნაქუნ „ნახველი“

¹⁶ მ. სარჯველაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 130.

¹⁷ გარკვეულ ინტერგესს აღძრავს სვან. ლი-ჭ-ელ „ბოყინი“ ფორმა.

¹⁸ მ. ქალდანი, სვანური ენის ფონეტიკა, I, უმლაუტის სისტემა სვანურში, თბ., 1979, გვ. 32.

¹⁹ მ. ქალდანი, იქვე, გვ. 32.

²⁰ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაში გვაქვს როგორც ჯტუშ-აშ, ასევე ჯტუშ-იშ, ამდენად ნათესაობითი სახელობის ფორმის აღდგენის საშუალებად ამ შემთხვევაში ვერ გამოგვაადგება.

ჩვენი დაკვირვებით სევან. ჭუ შ-ს შეიძლება დაუკავშირდეს ქართ. მწკს-ი. იხ. საბა : მწკსე — კაცი სრული ტანითა²¹, ს ი მ წ ვ ი ს ე (1 მეფ. 16, 17) სისრულე ტანითა²².

მწკსი ილ. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონში“ განმარტებულია როგორც „დიდი“ — იყო კაცი უფროჲს მწკს M, I ნმტ. 20, 6²³.

ს ი მ წ კ ს ე — „სიდიდე“:

„ნუ ჰხედავ... ნუცა სიმწკსესა ჰასაკისა მისისა“²⁴, O. I მეფ. 16, 17. ზმნური ფორმა განმწკსე ბ ა = „აღორძინება“—ს, „გაზრდა“—ს: განმწკსნა ყრმაჲ G—„აღორძინდა ყრმაჲ იგი“. M. მსაჯ. 13, 24²⁵.

ბ. გიგინეიშვილის განმარტებით ძველი ქართულის ტექსტებში მწკსი აღნიშნავს არა მხოლოდ ტანით სრულს, არამედ უპირატესად ასაკოვანს, მოზრდილს, მოწიფებულს.²⁶ როგორც ჩანს, მწკს ფუძის მნიშვნელობის განვითარება ძვ. ქართულში ამგვარად უნდა წარმოვიდგინოთ: ასაკოვანი, მოწიფული, მოზრდილი > || დიდი. ამ სემანტიკური ცვლილების შედეგია მწკს-ი ზედსართული ფორმის ხმარება (თუმცა, იშვიათად) უსულო სახელს მსახურებად: „დაებეჭდენ პირი ქუაბისაჲ ქეთა მწკსითა“. H. 341, 586²⁷.

სემანტიკური დაბრკოლება, ვფიქრობთ, არ უნდა გვეკონდეს: ქართ. მწკსი „დიდი, ასაკოვანი, მოზრდილი, მოწიფებული“ : სევან. ჭუ შ „ვაჟიშვილი, ვაჟკაცი“. ფონეტიკურადაც შეუძლებელი არ ჩანს ან ფუძეთა დაკავშირება — თანხმოვანთა შესატყვისობაში დაბრკოლება არ გვექნება: ქართ. წ : სევან. ჰ, ქართ. ს : სევან. შ. თავიდან (როგორც ჩანს, პრეფიქსისეული) მ-ს დაკარგვაც არ იქნება სევანურისათვის მოულოდნელი²⁸ (შდრ. ქართ. მსხალი : სევან. ი ც ხ, ქართ. მზარეული : სევან. ზ არ ე ლ უ...), მით უმეტეს ფუძისეულ უ-სთან მეზობლობაში. უფრო

21 სულხან-საბა ორბელიან, სიტყვის კონა, ს. იორდანიშვილის რედაქციითა და წინასიტყვაობით. თბ., 1949, 236 (შდრ. მწსე — უასაკო, ზცრე).

22 იქვე, გვ. 518.

23 ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 312.

24 იქვე, გვ. 393.

25 იქვე, გვ. 64.

26 ბ. გიგინეიშვილი, ქართული ეტიმოლოგიები, „მაცნე“, 1972, № 3, ენისა და ლიტერატურის სერია.

27 ილ. აბულაძის დსახ. ნაშრ., გვ. 312. ამავე ლექსიკონში დადსტურებულია აღმატებითი ხარისხის ფორმა უმწკსესი „უმცროსს“ ნიშნავს: „შპქუა მე უმწკსესმან მან.“ მ. ცხ. 433 რ. (გვ. 427). აღმატებითი ხარისხის ფორმის ამგვარი შინაარსი ჭერჭერობით ერთადერთია. (იქნებ უმრწემეს-ის ანალოგია).

28 უნდა ითქვას, რომ სევანურში, ისევე როგორც სხვა ქართველურ ენებში, მ თავიდან ელემენტის რაობის საკითხი შესასწავლია (აზოგ შემთხვევაში ძნელია იმის გარკვევა, გვექნა თავიდან მ საერთო ქართველურში, თუ იგი გვიან

ართულია ქართ. ვი (მ წ ვ ს ი) კომპლექსის სევანურში უ-დ გადასვლის საკითხი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ უმლა-
უტიან დიალექტებში უ-ს უმლაუტის გზით წილებულ ჟ/ჟი-ს ლაშხურ-
ში უ ხმოვანი შეესატყვისება: ზ. ს. ლნტ. ფჟრ/ფჟირ — ლშხ. ფჟრ
„ფჟური, ძროხა“, ზ. ს. ლნტ. თუთინ < თუთჟინ < *თუთჟნ < ლშხ. თუ-
თუნ < ქართ. თუთუნი, ბჟ. ყუარჩილ < ბზ. ყუარჟილ < ლშხ. ყუერულ <
< ქართ. ყვერული.²⁹ ჩვენთვის საინტერესო კუ შ სიტყვა ლაშხურის
კუთვნილებაა და თუ კუ შ უკავშირდება ქართულ მ წ ვ ს-ს, მაშინ
გასარკვევი იქნება ქართული უი კომპლექსის სევანური შესატყვისობის
საკითხი³⁰. ზემოთქმულის გათვალისწინებით აქ შეიძლება ითქვას, რომ
ქართ. ვი/ჟი კომპლექსი სევანურის სხვა დიალექტში ჟი კომპლექსადაც
რომ შემოგვენახოს, ლაშხური მას ისევე მოექცევა, როგორც ნაუმლა-
უტარს და უ-ს სახით წარმოგვიდგენს. შდრ:

ბჟ. ქართ. ჭუნ „სუნთქვა, ჭუნა“,

ჭან. ჭუნი „ტვინი“

სევან. ჭუნი (ლშხ. ჭუნ) „სული, სუნი“³¹.

ზოგიერთი ქართულიდან ახლად შეთვისებული ვი კომპლექსიანი
ფუძე ლაშხურში უ-დ შეიცვლება³²: ქართ. კვიმატი — სევან. ლაშხ. კუ-
მატ (ხოლა კუმატ ერ ესამა ეთლაკი „ცუდი კვიმატი რამე თუ შეგვემ-
თხვა“; ქოგვიყ კუმატხენქა „გამოგვიყვანე კვიმატისაგან“³³, ქართული-

განვითარდა ცალკეულ ქართველურ დიალექტებში“. თ. გა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მა ჭ ა-
ვ ა რ ი ა ნ ი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, 307) ათუ რიგ შემ-
თხვევაში ქართულის მ სევანურში არ ჩანს, სხვა შემთხვევაში ის სევანურშიც გადა-
ყვება (მჭედელი — მგჟელი, მჟარი — მგჟარ, მჭერი — მერ...).

29 მ. ქალდანი, სევანური ენის ფონეტიკა, I უმლაუტი სევანურში, გვ. 146.

30 ქართ. ღვინო: სევან. ღვინო-ალ (გ. კლიმოვის მოსაზრებით, სევანური ფუძე ქარ-
თულიდანაა შეთვისებული, გვ. 204), ქართ. ღვი: სევან. ღწე (სევანურში ხმოვნის კომპენ-
სატორული სიგრძე გვაქვს, გვ. 203), ქართ. ღვიძლი: სევან. ყვიე || ყუეე, გვ. 211.
Г. А. К л и м о в, ЭСКЯ, როგორც ამ დაკავშირებიდან ჩანს, ქართ. ვი კომპლექსი
ყოველთვის არ გადადის ვი კომპლექსად სევანურში (შდრ. აგრეთვე: ქვისლი — მჭებელ,
უევირს — ხასკტრელ... რედუქციაა ფუძეში მომხდარი).

31 გ. მაჭავარიანი, საერთო ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 61.

32 მოხსენება ამ საკითხის შესახებ „ო და უ ხმოვანთა კვალი ლაშხურში“ —
ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ-მეზაყთა კონ-
ფერენციაზე (1974 წ. 28 დეკემბერი) წაიკითხა ე. გა ზ ლ ე ლ ი ა ნ მ ა (დაბეჭდილია
პროგრამა).

33 დამოწმება — იხ. ვ. თო ფ უ რ ი ა ს შრომები, I, „სევანური ენა“, I, ზმნა.
თბ., 1967 გ. 18.

დან შესული პანაშვიდი ლაშხურში დასტურდება პანაშუდ ფორმით (მაჰ საკრელ ლი, ბაპარ სამშუდობო პარაკლისის იოზ, მანდჷ ლგდგარა პანაშუდს „რა გასაკვირია, მღვდლები სამშვიდობო პარაკლისს აკეთებენ, ანდა მიცვალებულის პანაშვიდს“.). კვიპაროზი დასტურდება კუპაროზ ფორმით (ლალფენდ ლგმკემრინხ ბელყეჩი მეგმი ცოლს ი კუპაროზს „შესაღებად ხმარობდნენ თხმელის ხის კანს და ნაბეს“)³⁴.

დასკვნა ასეთია: სვანური ენის ლაშხური კილო ამოსავალი ჯი (ვი) კომპლექსიან სიტყვეს შეიძლება ისევე მოექცეს, როგორც ნაუმლა-უტარს და უ-დ აქციოს; ამდენად, ქართ. მწუს-ი: სვან. ქუშ დაკავშირებასათვის ამ მხრივ დაბრკოლება არ უნდა არსებობდეს.

ქართული მწუს-ის შესატყვისად ბ. გიგინეიშვილი ზანურში აღადგენს *ცუთიში // *მჭვიში > *ჭიში ფორმას³⁵. ამ უკანასკნელისაგან ნაწარმოებია ნასახელარი ზმნები: მეგრ. ჭიშ-აფ-ა „ნომწიფება“, „დაწევა, მოწევა, მოწევა“, მეჭიშ-უ „დაეწია...“, თავის მხრივ, ნასახელარი ზმნური ფუძიდან მეგრულში ნაწარმოებია მიმღეობა მო-ჭი-შ-ა-ფ-ი-რ-ი „მოსწრებული, მომწიფებული“. ჭიშ ფუძეს „ნომწიფების, მოსწრების“ მნიშვნელობა აქვს³⁶. ქართულ-ზანური ერთიანობის საფეხურზე ზსენებული ფუძე მწიუს-ის სახით არის აღდგენილი³⁷. ვფიქრობთ, რომ შეუთქმელი არ არის სვანური ჭუშ ფუძეც ამ კონტექსტში იქნეს განხილული. (ქართ. მწუს-: ზან. ჭიშ/ჭიშ-აფ-ა): სვან. ლაშხ/ჭუშ).

აქ ერთი საკითხიც დგას: თუ ძირეულ მორფემად *წიუს-ს (ან *წიუს-ს) ვივარაუდებთ, სტრუქტურა ამ ძირეული მორფემისა არ შეეთანხმება საერთო ქართველური (ასევე, ქართული) ძირეული მორფემის ნიმართ შემუშავებულ ხმოვნით გათიშული ცალკეული თანხმოვ-

³⁴ ლუმუე ამბჷარ ლგლშხუ შუმი ნანშჷ. შეკრებ. არს. ონიანს მიერ. პეტრო-გრადი, 1917, გვ. 42.

ვერ ვიტყვით, რომ ეს წესი სტაბილურია (ეს ზემომოყვანილი სხვა მაგალითებითაც ჩანს); ერთი და იგივე ფუძე შეიძლება ლაშხურში წარმოგვიდგას ვი კომპლექსითაც: კუმატ, შდრ. კეიმატრიან ლალდარ (გვ. 18), მაგრამ „კუმატიან დოშდუღი“. სვანურში სიტყვის ფუძეში ვი-უ მონაცვლეობა კილოაქვამიცი გვაქვს: ბზ. ლაჭუჰ, ლხმ. ლაჭვიჰ „დათვის ბუნაგი“...

³⁵ ბ. გიგინეიშვილი, დასახ. ნაშრ.

³⁶ „სახლი მე არა მქონდა, ზარი მე არა მყავდა, მიწა, სახნავ-სათუთი რიჯიანი ძე არა მქონდა, შვილი მოკიშე მე არა მყავდა!“ უიარაღო (კონდრატე თათარა-შვილი), თხზ. სრული კრებ. ოთხ ტომად, თბ., ტ. III, გვ. 34.

³⁷ როგორც ცნობილია, საერთო-ქართველური ფონოლოგიური სისტემის აღდგენის სხვადასხვა ცდა არსებობს (გ. შმიდტი, გ. მაჭავარიანი), რეკონსტრუქციისას ბ. გიგინეიშვილი იყენებს გ. მაჭავარიანის მიერ აღდგენილ სამი სიბილანტური რიგის სისტემას.

ნების განაწილების ზოგად წესებს, რაც რიგ ნაშრომშია წარმოჩენილი³⁸.

3. ფენრიხის აზრით, საერთო-ქართველურში *cvc* ტიპის ძირეულ მონაცემებში დაუშვებელია ორი სიბილანტური თანხმოვანი, იმისდა მიუხედავად, თუ რომელ რიგს განეკუთვნებიან ისინი³⁹.

მიღებული დასკვნა შედეგია იმისა, რომ აღრიხნულ საერთო-ქართველურ ძირეულ მორფემებში 3. ფენრიხმა ვერ დაადასტურა წ₁ — ს₁, წ — ს₁. წ — ს მიმდევრობები⁴⁰.

როგორც ჩანს, საერთო-ქართველური ენის ძირის სტრუქტურაში ამ რიგის (სიბილანტურ თანხმოვანთა) მიმდევრობების უქონლობა შემთხვევითი არ უნდა იყოს და, ამდენად, დიაქრონიულ ასპექტში შესაძლოა მოხერხდეს ნ-წ₁ ს ფუძის დაშლა: მ-წ₁ უ-ი ს⁴¹.

38 მაგ. „ერთ ძირში არ გვხვდება სისინა და შიშინა აფრიკატები და ნაპარაკ-ნები“. ი. ქობალაძე, *cvc* ტიპის ძირთა ფონემური სტრუქტურისათვის ქართულში; თანამედროვე ზოგადი და მათემატიკური ენათმეცნიერების საკითხები. II, თბ., 1967, გვ. 190-191, თ. უთურგაიძე კიდე უფრო აფართოებს თანხმოვანთა უჩვეულო თანმიმდევრობის რიგს *cvc* ტიპის ძირში წინა რიგის თანხმოვნებს მასშტაბით, იხ. მისი ქართული ენის მთის კილოთა კონსონანტიზმი სალიტერატურო ქართულთან მიმართებით, მეტყველების ანალიზის საკითხები, თბილისი, 1969, გვ. 137. 3. ფენრიხი, ენათა გენეტური ნათესაობის დასაბუთების კრიტერიუმები და აღრანდელი საერთო-ქართველური ფუძეების ძირეულ მორფემათა სტრუქტურის ზოგადი საკითხი. თბ., 1978, გვ. 108.

39 3. ფენრიხი, დასახ. ნაშრ., გვ. 108. შდრ: „ერთი და იმავე მორფემის ფარგლებში დაუშვებელია ორი სიბილანტური თანხმოვანი, თუ ისინი ერთსა და იმავე ლოკალურ რიგს არ ეკუთვნიან“. გ. მაქაფარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, გვ. 80.

40 მეკვლევაში გარჩნობს, რომ ყველა შემთხვევაში, გადაჭრით იმის თქმა, შემთხვევით აქვია გარკვეული კომბინაციები, თუ მასი უქონლობა ფონოლოგიური სისტემის სტრუქტურით არის შეპირობებული, ძნელია, 3. ფენრიხი, დასახ. ნაშრ., გვ. 122.

41 3. ფენრიხს არა აქვს გათვალისწინებული ბ. გიგინეიშვილის დავაშირება ქართ. მ წ₁ ს ფუძისა და ზან. კ₁ შ₁ ფ₁ ს-ი, მაგრამ ეს ერთი შემთხვევა ალბათ ვერ მოხსნიდა საერთო-ქართველურ ძირეულ მორფემებში არსებულ შეზღუდვათა წესებს. ისევე, როგორც ეს წ₁ ე ს ფუძისთან დაკავშირებით ივარაუდება: „წეს-კამონაქლისი მეორეულად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან (წ₁)-სა და (ს₁)-ს რიგის ფონემები სხვა შემთხვევაში არ დასტურდება არც *cc* და არც *cvc* ტიპის ძირებში“ — წერს ი. უთურგაიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 137. დიაქრონიული კვლევა ამ ძირს მორფემებად შლის: წ₁-ეს, შდრ. წ-ოდ, წ-ან (ვ. თოფურია, ზნის უძველესი სუფიქსაციისათვის ქართულში, სმამ, თბილისი, 1942, III, № 5, გვ. 494, ბ. გიგინეიშვილი, ოდ ელემენტის შემცველი ერთი ზნური ფუძის აგებულებისათვის, სმამ, ტ. XXIV: I, თბ., 1964).

გამორიცხული არ არის დაისვას მ-წუ-ის-⁴² და წულ<წუ-ილ-⁴³ (შდრ. ყმაწვილი, სვან. ლიწვილე „გათხოვება“) ფუძეთა ურთიერთობის საკითხიც (ეს ურთიერთობა შეიძლება გაპირობებული იყოს როგორც მორფოლოგიურად⁴⁴, ასევე ფონეტიკურა ფაქტორებით)⁴⁵.

М. С. СУХИШВИЛИ

ОБ ОДНОМ КАРГВЕЛЬСКОМ СООТВЕТСТВИИ

Резюме

В статье дана попытка увязать древн.-груз. основу *mcvīs* со сванской основой *čvāš*.

⁴² შესაძლოა, მ-წვს-ში მ- ფონეტიკური დანართი იყოს, შდრ. ძვ. ქართ. წულაილი/მწულაილი.

⁴³ „-ულ სუფიქსი გამოიყოფა წულშიც“ — წერს არნ. ჩიქობავა, იბ. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 43.

⁴⁴ ადგ-ილ-ი და სადგ-ის-ი (?).

⁴⁵ ფონეტიკურ ფაქტორში ივარაუდება იმ რიგის ცვლილებები, რაე ქართულში სონანტებს აუსლაუტში მოსდით: ტილ-ი — ტისენა, ტიზნა „ხილვა“ ჭეგლა VI, წილი — წისენა „ტილის კვერცხის (წილის) მოშორება“. მილულვა — მილუშვა; იბ. ფ. ერთელიშვილი, სახელურ ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები ქართულში, თბ., 1980.

3. შენგელია (ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

ქართული ჩეო სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის*

საბას „სიტყვის კონაში“ ჩეო ასეა განმარტებული: „ჩეო ცუდი მოაბა Z. ცუდი მუაბა AB. მუაბა (+ცუდი, გაუთლელი CB) C.“¹ მუაბა საბასათვის გვარეობრივი ცნებაა, ჩეო — სახეობრივი: „მუაბა არაბთა ენათა არს, ხოლო ქართულად საკმარქმნილი მუაბად გარდაუცვალეზათ: ხისაგან სნეულთ მცრით სატარებლად შეჭაღებულსა ეწოდების საქუწელი, ხოლო ანაზლად ცუდად შემზადებულსა — ჩეო...“²

„ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“ ნათქვამია: „ჩეო (ჩეოხი) 1. ჯინი, ჯალამბარი... 2. კუთხ. (ლეჩხ.) მომცრო ძარი (სიმიდის საფშენელად ან — ურემზე. დაკრული — ქვის, ნაკელის და ა. შ. საზიდად), — ჩელტი (მნიშვ. 4)“³. ჩელტის მე-4 მნიშვნელობა კი ასეთია: „ჩელტი... 4. კუთხ. (რაჭ.) წნელისაგან მოწნული ნაპირშემალეზული ჭურჭელი რისამე გადასაზიდად (იდგმება ურემზე)“⁴.

ყველა ზემოაღნიშნულ განმარტებაში ერთი რამ საერთოა: ჩეო-ზე როცაა ლაპარაკი, ყველგან იგულისხმება ხის ნაწილების (წნელის, ტოტების, ძელაკების...) შეკერით, დაწვნით მიღებული საგანი (საკაცე ძარი, ჯალამბარი...).

ჩეო სიტყვასთან დაკავშირებით ჩვენს ყურადღებას უპირველეს ყოვლისა იქცევს მისი ფონემური შედგენილობა, კერძოდ — სიტყვის ბოლოს ხმოვანთა მიმდევრობა ეო. როგორც ცნობილია, ერთა მორფო-

* წაკითხულია მოხსენებად ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXXI საშენიერო სესიაზე 1977 წლის 2 ნოემბერს (იხ. „მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები“, თბ., 1977, გვ. 16).

1 სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV₂ (ლექსიკონი ქართული), გამოსაცემად მოამზადა ი. აბულაძემ, თბ., 1966, გვ. 317.

2 მისივე, თხზულებანი, ტ. IV₁ (ლექსიკონი ქართული), გამოსაცემად მოამზადა ი. აბულაძემ, თბ., 1965, გვ. 529.

3 ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, ტ. VIII, თბ., 1964, სვ. 491.

4 იქვე, სვ. 485.

მის ფარგლებში სიტყვის ბოლოკიდურად ხმოვანთა მიმდევრობა — საზოგადოდ, კერძოდ კი — ეო არ არის დამახასიათებელი ქართულისათვის; თუ ასეთი გვაქვს, ან მორფემათა საზღვარი უნდა ვივარაუდოთ, ან სიტყვის ნასესხობა.⁵

ზანურში ეს სიტყვა არ არის დადასტურებული.

ქართული ჩეო-ს შესატყვისად სვანურში გვხვდება: ბზ., ლნტ. ჩაჲ, ბქ. ჩაჲ, ლშხ. ჩეჲ, რომელსაც ასევე „წნული ძარის, ჭალაძბრის“ მნიშვნელობა აქვს.

ცნობილი ბგერათშესატყვისობის შესაბამისად, ქართული ჩ-ს ადგილას სვანურში შგ უნდა გვქონოდა (მაგ., ქართ. ჩემი — სვან. მიშგუ), მაგრამ აღნიშნულ სიტყვაში ჩ გვაქვს, ე. ი. კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობა დარღვეულია.

ქართული ჩეო სიტყვის უჩვეულო ფონემური შედგენილობა და სათანადო სვანურ სიტყვასთან არაკანონზომიერი ფონეტიკური მიმართება გვაფიქრებინებს, რომ ის საერთოქართველური მონაცემი არ უნდა იყოს. ქართველურ ენათა მასალის საფუძველზე ამ სიტყვის ეტიმოლოგიის დადგენა თითქმის ვერ ხერხდება...

ყურადღებას იქცევს ადიღური სიტყვა ჩაჲ < *ქაჲ „წნული ლობე“ (ამოსავალი ვარიანტი ადიღური ენის შაფსულურ დიალექტში დასტურდება). მას ნათელი ადიღური ეტიმოლოგია აქვს: ჩგ < ქგ „წნელი“ + სუფიქსი -ჲგ „-იანი“ (შდრ. ადიღ. -ყაბ. ფსა -ჲგ „ცოცხალი“ — ფსგ „სული“ + -ჲგ, ადიღ. ფჳაჲგ || ყაბ. პჳა -ჲგ „ბოძი“ — ფჳგ || პჳე „ტანი“ + -ჲგ)⁶. ჩგ- კომპოზიტების შემადგენლობაშიც გვხვდება: ადიღ. ჩგაგ ფხ „წნული კარი“, ჩგმათჳ „დაწნული კალათა“...

ჩვენი ვარაუდით, ქართული ჩეო და სვანური ჩაჲ || ჩაჲ || ჩეჲ ადიღურა ენებიდან უნდა იყოს შეთვისებული.

სემანტიკური სხვაობა ქართველურ და სათანადო ადიღურ სიტყვას შორის დიდი არაა.

ფონეტიკურადაც ადიღ. ჩაჲგ, ქართ. ჩეო და სვან. ჩაჲ || ჩაჲ || ჩეჲ ახლოა: ჩ-ს საკითხი მარტივია; ხოლო ადიღ. ჳ-ს, რომელიც აკუსტიკურად დაახლოებით ქართულ ა-სა და ე-ს შორისაა, მსესხებელ ენაში ა-ც შეიძლოა მოეცა, ე-ც და უმლაუტიანი ჳ-ც; ადიღ. ჲგ დიფთონგია, რომელიც შეიძლებაა გადმოსულიყო როგორც უ-ს, ისე ო-ს სახითაც.

⁵ თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონმატური სტრუქტურა, თბ., 1976, გვ. 31—32.

⁶ Г. В. Рогава, К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках, Тб., 1956, გვ. 73, 87; М. А. Кумахов, Морфология адыгских языков, Москва — Нальчик, 1964, გვ. 126.

სვანური უმლაუტიანი ვარიანტი, მ. ქალდანის აზრით, უკანა მიმართულების უმლაუტის მოქმედების შედეგია: ჩჰჷ < ჩეჷ (ე. ი. ამოსავალია ე, რომელმაც მომდევნო ჟ-ს ზემოქმედებით უმლაუტიანი ჰ მოგვცა), უკანასკნელისათვის კი ამოსავალია ქართული ჩეო (> ჩეჷ)?.

შესაძლებელია ეს სიტყვა ჯერ სვანურს ესესხა ადიღურა სამყაროდან; ამ მოსაზრებას მხარს დაუჭერდა ის გარემოება, რომ ამჟამად ქართული ენის დიალექტთაგან ჩეო დადასტურებულია მხოლოდ სვანურის მოსაზღვრე ლეჩხუმურ დიალექტში. შეიძლება ისიც დავუშვათ, რომ ორსავე ენაში დანოუქიდებლად იყოს შეთვისებული. საკითხს დამატებით კვლევა სჭირდება...

სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართული ქავი „ციხის გალავანი“ და სვანური კაჷ „გალავანი“ (შესიტყვებაში კაჷჲჲ ყრჲ „გალავნის კარი“) დაკავშირებულია ადიღურ ქჷჷჲ (< ჩჷჷჲ) „ღობე“ სიტყვასთან და ზოგი იბერიულ-კავკასიური და სხვა ოჯახის ენათა სათანადო მასალასთან.⁸

თუ აღნიშნული დაკავშირება სწორია, მაშინ ქართული ქავი და სვანური კაჷ უნდა განვიხილოთ როგორც ამ ენათა ადიღურ ენებთან უფრო ძველი დამოკიდებულების შედეგი, ხოლო ჩვენ მიერ განხილული ქართული ჩეო და სვანური ჩჷჷ||ჩაჷ||ჩეჷ — როგორც შედარებით ახალი ნასესხობა (შდრ. ადიღ. ჩჷჷჲ < ქჷჷჲ).

В. Г. ШЕНГЕЛИА

К ЭТИМОЛОГИИ ГРУЗИНСКОГО СЛОВА ჩავი

Резюме

ჩეო в грузинском языке имеет два основных значения: „плетеный кузовок“ и „плетеные нссылки“.

Фонематический состав этого слова является неестественным для грузинского языка: имеется в виду последовательность гласных ეო в ауслаუტე.

В занском языке это слово не засвидетельствовано.

7 მ. ქალდანი, სვანური ენის ფონეტიკა. I. უმლაუტის სისტემა სვანურში, თბ., 1969, გვ. 72.

8 В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.—Л., 1958, с. 573—574; А. К. Шагиров, Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков, М., 1977, с. 128—129.

Грузинскому ზუმ в сванском языке соотносится ზჷჷ || ზაჷ || || ზჷჷ „плетеный кузовок“. Тут нет закономерного звукосоответствия—груз. ზ : сван. ჷჷ.

Из вышесказанного следует, что ზუმ нельзя считать лексемой общекартвельского уровня.

В данном случае привлекает внимание общеадыгское слово ჳაჳა < კაჳა „плетень“, где ჳ < კა „прут, хворост“, а -ჳა — словообразовательный суффикс.

По-видимому адыгское ჳაჳა „плетень“ с некоторой фонетической и семантической модификацией проникло в грузинский и сванский языки.

თ. გვანცელაძე
(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

**უარყოფის გამოხატვის საერთო პრინციპებისათვის
იბერიულ-კავკასიურ ენებში**

ძველ ქართულ ენაში ბუნებრივი იყო ტმესის ხმარება. დადგენილია, რომ ტმესი დასტურდება ძირითადად V-XI საუკუნეების როგორც თარგმნილ, ისე ორიგინალურ ნაწარმოებებში ზნისწინიან და რთული შედგენილობის ზმნებში¹. აღნიშნავენ იმასაც, რომ ძველ ქართულში ტმესი ერთნაირად არ არის გავრცელებული დრო-კილოთა ყველა ნაკვეთში, იგი ყველაზე ხშირია მეორე სერიის ნაკვთებში, ნაკლებ გვხვდება I და III სერიის ფორმებში. თ. ცქიტიშვილი სამართლიანად მიუთითებს: „სერიათა მიხედვით ტმესის მოვლენის გავრცელების ასეთი მკვეთრი სხვაობა (რაც მთავარია, II სერიის ფორმებში მისი სიხშირე) და აგრეთვე მარტივ ზმნისწინიან და მოძრაობის აღმნიშვნელ ზმნებში სიტყვა-ნაწილაკთა შეუდარებლივ ხშირი ჩართვა... მოვლენის საკმაო სიძველეზე უნდა მიუთითებდეს, რასაც ტმესის ბუნებისა და ისტორიის გასათვალისწინებლად არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება“².

ძველ ქართულში ტმესის დროს ზმნურ ფორმაში შეიძლება ჩაერთოს ნაწილაკები (-ვე-, -ლა-, -ცა-, -მცა-, -რე-, -მი-, -ძი-, -ღათუ-, -ნუ-, -არა-, -ვერ-, -ველარ-, -თურე-, -თუმცა-), ნაცვალსაჩელი, ზმნისართი, შორისდებული და კავშირი³. მათგან ჩვენ მხოლოდ უარყოფის ნაწილაკჩართულ ტმესის შემთხვევებზე შევჩერდებით სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მონაცემების გათვალისწინებით.

ძველქართულ ტექსტებში დასტურდება უარყოფით ნაწილაკიანი ტმესის შემდეგი მაგალითები: მი-ნურაჲ-ვართუ (პარზლის მრავალთ. № 95, 1298 b)⁴, შე-ვერას-უძლებდეს (№ 2124, 106 v)⁴, აღ-ნუჲინ-ანთის

¹ თ. ცქიტიშვილი, ტმესი ძველ ქართულში, „მაცნე“, 1966, № 5, ვვ. 131.

² იქვე, გვ. 132.

³ იქვე, გვ. 133.

⁴ ვიმოწმებთ ვ. თოფურიას მიხედვით: ორმაგი უარყოფა ქართულში. ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების „წელიწდეული“, I—II. თბილისი, 1923-1924, გვ. 85.

(მრ., 4, 21)⁵, მო-ნუ-ისთვლიან (მ., 7, 16 c)⁵, და-ვერ-ვმალოთ (სინ. მრავ. 152, 29)⁵, შე-ვერა-ვალს (ამირანდარეჯ. 82, 12)⁵, წა-ველარ-უხვალთო (ამირანდარეჯ. 24, 1)⁵, შე-არა-ხუალთ (მ., 23, 14, იმავე ტექსტის F ხელნაწერში არის აღწერითი ფორმა — არა შეხუალთ)⁶. როგორც ამ მაგალითებიდანაც ჩანს, ტმესის შემთხვევაში შესაძლებელია სამივე ქართული უარყოფითი ნაწილაკის (არ, ვერ, ნუ) ჩართვა ზმნისწინსა და ზმნის ფუძეს შორის, მაგრამ უკვე XI-XII საუკუნეებიდან იწყება ტმესის მოშლა და „ვეფხისტყაოსანში“ მას, როგორც ფიქრობენ, შოთა რუსთველი მხოლოდ ალიტერაციისათვის იყენებს⁷. თანამედროვე ქართულსა და მის დიალექტებში უკვე აღარ დასტურდება ტმესის მაგალითები: უარყოფა აღწერითი გზით — დამოუკიდებლად ხმარებული უარყოფითი ნაწილაკებითაა გამოიხატება. თანამედროვე ქართულისებური ვითარებაა ზანურსა და სვანურშიც, სადაც უარყოფის აღსანიშნავად დამოუკიდებელი ნაწილაკები იხმარება: სვან. დე. მჟ||მა, ნე, დრ||დო, მრ||მო, ნრ||ნო...,⁸ ზან. ნუ, ნუმუ, ვა, მოთ⁹. თუმცა ზანური ენის მეგრულ დიალექტში გვაქვს პარალელური ფორმები, როცა უარყოფითი ვა ნაწილაკი ზმნისწინთა შორისაა მოქცეული ან წინ უძღვის ქო ნაწილაკიან ზმნას. შდრ. მაგალითად: დოთვადოზოდგ—დოთვადოზოდუნ „არ ჯდება“, კილვეძირე—კილვაძიძირე „არ იხედება. ვერ ატანს“, მაგრამ ვაქოძირესო „ქე არ ნახეს...“¹⁰.

ცნობილია, რომ ქართული ტმესისებური წარმოებები ყველაზე უფრო აფხაზურ-ადიღური ენებისთვისაა დამახასიათებელი და ამ ენებში უარყოფის ორგანული გამოხატვა ძალზე ბუნებრივია¹¹. მეტიც, ამ ენებისათვის, განსაკუთრებით აფხაზურისა და აბაზურისათვის უარყოფის ასეთი წარმოება (პრეფიქსად ხმარებული უარყოფითი ნაწილაკით) ერთადერთიც კია აორისტისა და მისი ჯგუფის დრო-კილოთა ფორმებში. აქ უარყოფა მხოლოდ ორგანულად ე. ი. ზმნის ფუძეში ავიქსაციით იწარმოება და უარყოფის -მ- ფორმანტი ხან პრეფიქსია და ხან — სუფიქსი. პრეფიქსად გვევლინება იგი დინამიკურ ზმნათა ფინიტური წარ-

⁵ თ. ცქიტიშვილი, დსახ. ნაშრომი, გვ. 130-133.

⁶ ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია, თბილისი, 1979, გვ. 338.

⁷ თ. ცქიტიშვილი, დსახ. ნაშრ., გვ. 142.

⁸ თ. შარაძენიძე, უარყოფითი ნაწილაკები სვანურში. იყ. ტ. I თბილისი, 1946, გვ. 290-307; В. Т. Топурица, Сванский язык. ЯН СССР. т. IV, ИКЯ. М., 1967, გვ. 90.

⁹ К. Д. Дондуа, Грамматическое отрицание как проблема общего языкознания, რჩეული ნაშრომები. I. თბილისი, 1967, გვ. 257-258.

¹⁰ მ. ხუბუა, უარყოფითი ნაწილაკი ვა მეგრულში. სმპ, ტ. III, № 7, თბილისი, 1942, გვ. 744.

¹¹ ქ. ლომთათიძე, ზმნის ინფინიტური წარმოების კვალი ქველ ქართულში. იყ. ტ. IX-X, თბილისი, 1958, გვ. 111-112.

მოების აორისტის, ნამყო განუსაზღვრელის, ნამყო უკვეობათისა და ნამყო წინარე წარსულის ფორმებში, აგრეთვე იმავე დინამიკურ ზმნათა ინფინიტური წარმოების ყველა დროის ფორმაში. ბრძანებითში, აბსოლუტივებში¹². აფხაზურსა და აბაზურში უარყოფის -მ- პრეფიქსაციის დროს წესისამებრ ძირის წინ დაისმის სუბიექტის ნამანათა შემდეგ (არა აქვს მნიშვნელობა ზმნა ზმნისწინიანია თუ უზმნისწინო), რითაც ეს ენები განსხვავდებიან ძველი ქართულისაგან, სადაც უარყოფითი ნაწილაკი სწორედ პირის ნიშნებს უძღვის წინ. შდრ. მაგალითად: აფხ. დ-ა-ა-მ-გეძტ, აბაზ. ღგჳ -ჟა-ჟ- დად „მან (მამაკ.) იგი (აღამ.) არ მოიყვანა“. ძვ. ქართ. შე-არა-ხ-უალთ.

უარყოფის პრეფიქსაცია ჩვეულებრივია ადილურ ენაშიც. ასეა, მაგალითად, საგარემოებო, მიმღეობურ, აბსოლუტივის, მასდარის, კითხვითის, ბრძანებითის ფორმებში. მაგ: უ-მ-კი! „არ წახვიდე!“¹³ ყაბარლოულშიც იგივე მ- პრეფიქსი გვაქვს, ხოლო უბაზურში უარყოფის სუფიქსური წარმოების გვერდით გვაქვს პრეფიქსული წარმოებაც, რომელიც დამახასიათებელია აწმყოში, ოპტატივში, ბრძანებითში, მიმღეობურ და აბსოლუტივის ფორმებში, სადაც უარყოფის მ(ა)-პრეფიქსა ზმნის ძირის წინ დაისმის. მაგ.: ასგ-მ-ღეყათიჟნ „მე მას არ ვაჩერებ“ თასგ-მ-ჟჳნ „არ შევდივარ“.¹⁴

როგორც აღნიშნულიდანაც ჩანს ძველ ქართულსა, ზანური ენის მეგრულ დიალექტსა და აფხაზურ-ადილურ ენებს უარყოფის გამოხატვაში ბევრი რამ აქვთ საერთო, თუმცა სხვაობაც გვაქვს. აფხაზურ-აბაზურის მონაცემების ძველ ქართულ ტმესთან შედარების შედეგად მიიჩნევენ, რომ ტმესი ქართულ ნიადაგზეა წარმოშობილი, ხოლო ქ. ლომთათიძე დამატებით იმასაც აღნიშნავს, რომ ტმესი ქართულში ზმნათა ინფინიტური წარმოების ნაშთი ჩანს¹⁵.

უარყოფის ტმესისებური წარმოების შემთხვევები ზოგ სხვა იბეროულ-კავკასიურ ენაშიც დასტურდება. როგორც აღნიშნავენ, ნახურ ენებში უარყოფის ცა და მა ნაწილაკები ცალკე იხმარება, მაგრამ ჩაჩნურში გვაქვს ისეთი მასდარებიც, სადაც ეს ნაწილაკები ფუძეშია

¹² მისივე, ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოება აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში. იკე, ტ. V, თბილისი, 1953, გვ. 203-208.

¹³ Г. В. Рогова, З. И. Керашева, Грамматика адыгейского языка. Краснодар—Майкоп, 1966, გვ. 239—254; М. А. Кумахов, Адыгейский язык, ЯН СССР, т. IV, ИКЯ..., გვ. 160.

¹⁴ Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. I. Фонетика и морфология. М., 1970, გვ. 132; А. К. Шагиrow, Кабардинский язык. ЯН СССР. т. IV, ИКЯ..., გვ. 174; М. А. Кумахов, Убыхский язык, იკე, გვ. 700.

¹⁵ ქ. ლომთათიძე, ზმნის ინფინიტ. წარმ. კვალი..., გვ. 116; ზ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 140.

ჩართული: პალატადათთარ „აუდგომლობა, невставание“¹⁶. იმავე ჩან-
ნურში არც უარყოფით ნაწილაკთა ზმნურ ფუძეში ჩართვაა უცხო. მაგ:
დჰა-ცა-ვახა „არ წაიდა“, დჰა-მა-ვეო! „არ წახვიდე!“ (რ. ფარეულიძე).

ანალოგიური ვითარება გვაქვს დაღესტნის ზოგ ენაშიც. ასეა, მა-
გალითად, ლაკურში, სადაც უარყოფითი -მა-, -ჰა- ნაწილაკები ზმნის
ფუძეში ჩაირთვის. აქ პარალელურად შეიძლება გვექნოდეს როგორც მა-
ჩინჩრა! „არ წერო!“ ისე ჩი-მა-ჩინჩრა! ჰა- ჩიჩინჩრა! ჩი-ჰა-ჩინჩრა „არ და-
წერო“¹⁷. თაბასარანულ ენაში დარ „არ არის“ კოპულა-ნაწილაკის მეშვე-
ობით იწარმოება უარყოფითი ფორმები ყველა ზმნური ფორმისაგან. აგი
მუდამ პრეფიქსი ან ინფიქსია (ფონეტიკური ცვლილებით), გარდა ზმნის
პირიანი ფორმებისა. მაგ: აპუბ „კეთება“—დარ აპუბ „არ კეთება“, ურ-
სუბ „შეხტომა“—უდრუსუბ „არ შეხტომა“¹⁸. ასეთივეა ვითარება სხვა ლეზ-
გიურ ენებშიც: აღულურში უარყოფა ჩვეულებრივ პრეფიქსაციით გამო-
იხატება (დბ-, და-, დ-, ზ- ელემენტები). მაგრამ თუ ზმნა პრევერბიანია,
უარყოფის აფიქსი-ნაწილაკი მაინც ძირის წინ აღმოჩნდება: რუხას „კითხ-
ვა“—დუ-რუხას „არ კითხვა“; კიკას „დაკეტვა“—ბი-დი-კას „არ დაკეტ-
ვა“, კი-მი-კა! „არ დაკეტო!“¹⁹ ასევე „იქცევა“ რუთულურ ენაში უარყო-
ფის მა. აფიქს-ნაწილაკიც: გი-მა-ჰ! „არ უყურო!“²⁰ წახურშიც ძირის წინ
დაისმის დ- || დი, მ- || იმ- ელემენტები, ოღონდ ეს მხოლოდ იმ შემთხვევა-
ში ხდება, როცა ზმნა აბსოლუტივის, მიმდევრის ან „მიზნობრივი“ მნიშვნე-
ლობით იხმარება. მაგ: გეშაეს „ტირილი“—გი-დე-შაეს; გეშაი! „იტი-
რე!“—გი-მე-შაი! „არ იტირო!“²¹ ასეთივე სურათი გვაქვს კრიუულში, ბუ-
დუხურსა და უდიურში. მაგალითად: კრიუ. ქოცილიჟ „ყურება“—ქო-და-
ცილიჟ..., ბუდუჟ. ყა-დალ-სარა (I კლ., მხ. რ.) „არ ივლის“, ყა-მა-ბსალდჟ!
„ნუ ივლი (მამაკ!)“ უდ.: ვაჩთაშ. თე-ზ-ბო || ბო-თე-ზნიჟ. ზუ თე-ზ-
ბალ || ბალ-თე-ზუ „არ გავაკეთებ“, მა-უფა || უ-მა-ფა! „არ თქვა!“²².

გ. თოფურიკა, რომელმაც საგანგებოდ შეისწავლა უარყოფის წარ-
მოებრის საკითხი ლეზგიური ენების ბრძანებითის ფორმებში, აღნიშნავს:
„...თითქმის ყველა ლეზგიურ ენაში უარყოფით ბრძანებითში (და მხო-

¹⁶ დ. იმნაიშვილი, უარყოფითი ნაცვალსახელები და უარყოფითი ზმნი-
სართები იბერიულ-კავკასიურ ენებში. იქვე, ტ. IV, თბილისი, 1953, გვ. 58;
Структурные общности кавказских языков. М., 1978, გვ. 78.

¹⁷ Г. Б. Муркеллинский, Лакский язык. ЯН СССР, т. IV, НКЯ...,
გვ. 500.

¹⁸ Б. Г.-К. Ханмагомедов, Табасаранский язык. იქვე, გვ. 556.

¹⁹ А. А. Магомедов, Агульский язык. იქვე, გვ. 574.

²⁰ Е. Ф. Джейрашвили, Рутулский язык. იქვე, გვ. 587.

²¹ Б. Б. Талибов, Цахурский язык. იქვე, გვ. 603-604.

²² Ш. М. Саадиев, Кумыкский язык. იქვე, გვ. 637; Ю. Д. Дешериев,
Будухский язык. იქვე, გვ. 652-654; ევგ. ჯიკიანიშვილი. უდიურ ენა. გრა-
მატიკა, ქრესტომათია, ლექსიკონი. თბილისი, 1971, გვ. 102-103.

ლოდ აქ!) დასტურდება მ- ელემენტი, რომელიც, როგორც წესი, პრეფიქსს წარმოადგენს. ზოგ შემთხვევაში იგი შეიძლება ინფიქსის სახითაც შეგვხვდეს, მაგრამ ასეთი ზმნები, ჩვეულებრივ, რთულა ფუძისა ჩანან, ან უარყოფითობის პრეფიქსის წინამავალი ელემენტი რაღაც მორფოლოგიური ოდენობაა. ამდენად, მ- ყველა შემთხვევაში პრეფიქსია²³ (იგივე შეიძლება ითქვას სხვა დასახელებულ ენათა შესახებ: უარყოფა ყველგან პრეფიქსაციით იწარმოება).

ეს მ- ელემენტი საერთო ლეზგიურ ოდენობადაა მიჩნეული. იმავე მ- ელემენტის შესახებ გ. ბურჭულაძე წერს, რომ იგი სხვა მოდალურ ელემენტებთან ერთად საერთო კავკასიური მონაცემია.²⁴ ჩვენის მხრივ უნდა დავუმატოთ, რომ მ- ელემენტის გარდა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა საერთო კუთვნილებაა აგრეთვე დ- უარყოფითი ელემენტიც, მაგრამ ჩვენ აქ სხვა რამ გვაინტერესებს: ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ენაში (ძველი ქართული, ზანური ენის მეგრული დიალექტი, აფხაზური, აბაზური, ადიღური, ყაბარდოული, უბიხური, ჩაჩური (და ალბათ ინგუშურ-ბაცბურიც), ლაქური, თაბასარანული, ალუღური, რუთულური, წახური, კრიწული, ბუდუხური, უდიური) საერთოა უარყოფის გამოხატვის პრინციპი: ამ ენებში ჩვეულებრივია ტმესის ტიპის უარყოფა, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ უარყოფის აფიქს-ნაწილაკები ჩართულია ზმნისწინის ან რაიმე სხვა ელემენტის შემდეგ ზმნურ ფუძეში.

რა ვითარებაა დანარჩენ იბერიულ-კავკასიურ ენებში? დაღესტნის ენათა ერთ ნაწილში, გარდა ტმესის ტიპის უარყოფის აფიქსური წარმოებისა, გვაქვს უარყოფის აღწერითი წარმოებაც, როცა ძირითად — დადებითი ფორმით წარმოდგენილ ზმნაში უარყოფითობის შინაარსი უარყოფით მეშველ ზმნას შეაქვს. ასეთი წარმოება გვაქვს ჭუნდურში (მეშველი ზმნა ჰეკო „არ არის“), ანდიურში (საუ) ბოთლიხურში (ხუკი, ლიკი, გუკი), ლოდობერიულში (იეუჩი), ბაგვალურში (ვაკე), ჰამალურში (იკვ, იხვ), დიდოურში (ანუ), ხვარშიულში (გობი), ჰინუხურში (გომ, გომე). იმავე ლეზგიურ ენებში, სადაც როგორც აღინიშნა, ტმესის ტიპის უარყოფითი ფორმები გვაქვს, პარალელურად აღწერითი წარმოებაცაა გავრცელებული. ასეა, მაგალითად, თაბასარანულში (მეშველი ზმნა დარ „არ არის“), ალუღურში (და), რუთულურში (დიშქიშქიში), წახურში (დეშ), კრიწულში (დარ, დაბ, დალ), ბუდუ-

²³ გ. თ. ფ. უ. რ. ა., უარყოფითი ბრძანებითისა და მისი საწარმოებელა ფუძის შესახებ ლეზგიურ ენებში (წინასწარი მოხსენება). თსუ შრომები, B 3 (142). თბილისი, 1972, გვ. 76.

²⁴ Г. Т. Бурчуладзе, О некоторых модальных частицах в лакском и их параллелях в некоторых других иберийско-кавказских языках. Аҟә, ტ. IV, თბილისი, 1977, გვ. 224.

ხურში (დაბ||დაფ||დად, დარ) ხინალულურში (ნდა)²⁵. თითქმის ყველა ამ ენაში (როგორც ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფის, ისე ლეზგიურისაში) შეინიშნება უარყოფითი მეშველი ზმნის აფიქსად ქცევის ტენდენცია. მაგალითად, ანდიური მეშველი ზმნა საუ — საუ # -სა²⁶. (ამჯერად სუფიქსაციის საკითხებს არ განვიხილავთ).

თანაედროვე ქართველურ ენათა მსგავსადვე დამოუკიდებელი ნაწილაკებით იწარმოება უარყოფა ნახურ ენებსა და უდიურშიც: ჩაჩნ. ცა გინა „არ უნახავს“, ბაცბ. ცო უუმტ „არ მიდის“, უდ. ნა ბა! „არ გააკეთო!“²⁷

ამრიგად, იბერიულ-კავკასიურ ენებში უარყოფის გამოხატვის ორი ძირითადი პრინციპი გვაქვს: ტმესისებური ორგანული წარმოება, როცა უარყოფითი აფიქს-ნაწილაკები ჩართულია ზმნურ ფუძეში და ალწერითი წარმოება, როცა უარყოფითი ნაწილაკი იხმარება როგორც დამოუკიდებელი სიტყვა. პირველი პრინციპით გამოიხატება უარყოფა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ყველა ქვეჯგუფში მეტ-ნაკლებად, ხოლო მეორის მიხედვით — ყველა ქვეჯგუფის ენებში, გარდა აფხაზურ-ადიღურისა (ზოგ ენაში ორვე პრინციპი მოქმედებს ერთდროულად. მაგ: ძველ ქართულში, ზანური ენის მეგრულ დიალექტში, ნახურ და ლეზგიურ ენებში).

რომელი პრინციპია უძველესი და რომელი ახალი? ძველი ქართული ტმესის ისტორია, რომლის თვალის გადევნების საშუალებაც გვაქვს წერილობითი წყაროების არსებობის წყალობით, გვიჩვენებს, რომ ტმესისებური წარმოება უძველესად ძველია²⁸. ანგარიშგასაწევეია აფხაზურ-ადიღურ ენათა მონაცემებიც, სადაც უარყოფის აღწერითი წარმოება არ დასტურდება. ამ ენათა ზმნის ფუძეში ჩართული უარყოფის ელემენტი პრეფიქსად გვაქვს ძირითადად აორისტის ჯგუფის დროებში ძველი ქართულის ტმესის მსგავსად, რაც აღნიშნული წარმოების შედარებით სიძველეზე მიუთითებს. ამასთანავე სხვა ენებშიცა და აქაც უარყოფის პრეფიქსაცია დამახასიათებელია ბრძანებითის ფორმებისათვისაც, რაც ისევ და ისევ ამ წარმოების სიძველეზე მიუთითებს. ცნობილია ისიც, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენებში პრეფიქსაცია უფრო ძველია, ვიდრე სუფიქსაცია²⁹.

25. ცნობები ამოკრებილია კრებულიდან Языки народов СССР, т. IV, Иберийско-кавказские языки. М., 1967.

26. И. И. Церцвадзе, Андийский язык. იქვე, გვ. 289.

27. ЯН СССР. т. IV. ИКЯ, გვ. გვ. 205, 241, 684.

28. ქ. ლომთათიძე, ზმნის ინფინიტური წარმოების კვალი. გვ. 112-113.

29. არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ორი ძირითადი საკითხის შესახებ. წიგნში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი, 1979, გვ. 273.

მეორე მხრივ, საინტერესოა, რომ იმ დაღესტნურ ენებში, სადაც უარყოფის აღწერითი წარმოება გვაქვს, ჩვენს თვალწინ ხდება უარყოფითი კოპულა-ნაწილაკის სუფიქსად ქცევა ანდიური ენის მსგავსად, ხოლო ის ენები, რომლებსთვისაც არ არის დამახასიათებელი ტმესის ტიპის წარმოება, ტიპური გრამატიკული კლასის კატეგორიის მქონე ენებია (ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენები), რომლებშიც ზმნისწინები თითქმის არა გვაქვს³⁰. ამ უკანასკნელ ფაქტს კი გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს ტმესის ტიპის წარმოების ისტორიის გასათვალისწინებლად, ვინაიდან ტმესის დროს უარყოფითი ნაწილაკები სწორედ პრევერბსა და ძირს შორის (სუბიექტის ნიშნის წინ ან მომღუენოდ) ჩაერთვიან.

ჩვენი აზრით, შემთხვევითი არ არის უარყოფის გამოხატვის ამ ორი პრინციპის ასეთი განაწილება იბერიულ-კავკასიურ ენებში. პრინციპულ ერთიანობას ამჟღავნებენ ის ენები, სადაც გრამატიკული კლასის კატეგორია და კლასოვანი უღვლილება დღემდე მყარად შენარჩუნებული (ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენები). ამ ენებში პრევერბთა ნაკლები გავრცელებულობა სახელის ბრუნების თავისებურებებით იხსნება: აქ გვაქვს ე. წ. ლოკატიურ ბრუნვათა სერიები, რომლებიც ზმნისწინთა ფუნქციებს კისრულობენ — გადმოსციმენ ლოკალურ ურთიერთობებს, იმ ენებში კი, სადაც გრამატიკული კლასის კატეგორია მთლიანად მოიშალა ან შერყეულია (გრამატიკული კლასის კატეგორიის შერყევაში ვგულისხმობთ როგორც პირის კატეგორიის გაჩენას, ისე გრამატიკული კლასის კატეგორიის შიგნით დამატებითი ქვეკლასების ჩანოყალიბებასაც), ზმნის სისტემა გართულდა, საჭირო გახდა სუბიექტისა ან სუბიექტ-ობიექტის ასახვა ზმნაში, რაც სახელის განტვირთულობის შენარჩუნებას ანდა მის ხელახალ განტვირთვას უწყობს ხელს. სახელის სიმარტივის პირობებში კი ზმნა კისრულობს მის ფუნქციასთანაწილს, რაც პრევერბთა ჩამოყალიბების საწინდარია. თავის მხრივ პრევერბები დამოუკიდებელ სიტყვათაგან მომდინარეობენ, რაც ნათლად ჩანს აფხაზურის მაგალითზეც³¹.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, უარყოფითი ნაწილაკებიც, მსგავსად ზმნისწინებისა, დამოუკიდებელი სიტყვები უნდა ყოფილიყვნენ, მაგრამ უფრო ახლოს იდგნენ ზმნასთან, ვიდრე ზმნისწინები. უარყოფითი

30 არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. გვ. 163-164.

31 ქ. ლომთათიძე, რთულფუძიან ზმნათა აგებულება აფხაზურში. იკმ. ტ. IV, თბილისი, 1953, გვ. 84.

описательное выражение негации. Тмезисообразные формы, т. е. такие глагольные формы, в которых включены отрицательные частицы, характерны для древнегрузинского языка, мегрельского диалекта занского языка, всех абхазско-адыгских языков, чаченского, лакского и языков лезгинской подгруппы, а описательные — почти для всех иберийско-кавказских языков, за исключением абхазско-адыгских. В одном и том же языке возможно сосуществование обоих принципов (ср. удийский язык).

Исходя из факта отсутствия тмезисообразных отрицательных форм в языках аварско-андийско-диндойской подгруппы, которые считаются классическими языками с классным спряжением, автор считает, что возникновение тмезисообразных отрицательных форм вызвано полным разрушением или же расшатыванием классного спряжения в других иберийско-кавказских языках.

ქ.ოსტომ ფარეულიძე
(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

ანთროპონიმთა ბრუნება ჩაჩნური ენის ქისტურ
ლიალეატში

სახელთა ბრუნების საკითხი ერთ-ერთი საინტერესო და რთული უბანია ჩაჩნური ენის მორფოლოგიაში. სახელთა ბრუნებას არაერთი სტატია და სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნეს მკვლევრებმა: პ. უს-ლარმა, დ. იმნაიშვილმა, ნ. იაკოვლევმა, ი. დეშერიევმა, ი. არსახანო-ვმა, ნ. ბიბულათოვმა, ა. თიმაევმა... სხვა ნახურ ენათა კვლევისას ჩაჩ-ნური ენის სახელთა ბრუნებასაც იხილავენ და რიგ საყურადღებო მო-საზრებას გამოთქვამენ მკვლევრები: ზ. მალსაგოვი, დ. მალსაგოვი, რ. გაგუა, ა. ქურჩიევი...

წინამდებარე ნაშრომში წარმოვადგინეთ ანთროპონიმთა, ანუ ადა-მიანის საკუთარ სახელთა, ბრუნების ნიმუშები და ბრუნების ტიპების დადგენის ცდა ქისტურ მეტყველებაში.

ცნობილია, რომ არსებით სახელთა ბრუნების საკითხი ჩაჩნურში შეტად რთულია. სირთულეს ქმნის ფონეტიკურ პროცესთა ფართო მოქმედება, სახელთა ერთ ჯგუფში სხვადასხვა ხასიათის ე. წ. ჩანართი ელემენტების წარმოშობა მხ. რიცხვის ირიბ ბრუნვებსა და მრ. რიცხვ-ში, მრავლობითი რიცხვის ფორმათა წარმოების თავისებურებანი და სხვა.

ანთროპონიმებს ირიბ ბრუნვებში არ ემატებათ რაიმე ელემენტი, არ ეწარმოებათ მრავლობითი რიცხვი. ანთროპონიმთა ამ „უპირატე-სობამ“ და ქისტურ მეტყველებაში მათი ბრუნების თავისებურებამ ჩაჩ-ნურ სალიტერატურო ენასთან შედარებით განაპირობა, რომ სახელთა ბრუნების შესწავლა ქისტურში სწორედ ანთროპონიმებით დაგვეწყო.

მასალა შეკრებილია პანკისის ხეობის ქისტურ სოფლებში: დუის-ში, ჯოყოლოში, ბირკიანში, ძიბახევში, ომალოსა და შუა ხალაწანში. სოფ. ბირკიანსა და ომალოში ღრმა მოხუცებისაგან ჩაწერალია ძველი ანთროპონიმები, რომელთა ძირითადი ნაწილი ამჟამად აღარ იხმარება. აღნუსხულია აგრეთვე ადამიანთა მეტსახელები და ტოპონიმებში გა-

მოვლენილი ანთროპონიმური ერთეულებიც. მთლიანი მასალა ექვს ათასზე მეტ ერთეულს შეადგენს.

პანკისურ ქისტურს საკანდიდატო დისერტაცია მიუძღვნა ი. ალი-როევმა — „ჩაჩნური ენის ქისტური დიალექტი“¹. ამ შრომაში სახელ-თა ბრუნებას დათმობილი აქვს სულ ხუთი გვერდი, ხოლო ანთროპო-ნიმთა ბრუნება კვლევის მიღმა რჩება.

ნახური ენების ცნობილი მკვლევარი დ. იმნაიშვილი ქისტურ მეტყ-ველებას ჩაჩნური ენის მთის დიალექტს უწოდებს და მასში გამოყოფს ხილდიხაროულ და მაისტურ კილოკავებს. მკვლევარი ა. პაგომედოვი საერთოდ უარყოფს ქისტური დიალექტის არსებობას, რადგან. მისი აზრით, ამ დიალექტზე მოსაუბრეთა მეტყველება თვით ჩაჩნეთის ტე-რიტორიაზეა წარმოდგენილი². ასე, რომ ჭერ კიდე დაუდგენელია ქის-ტური მეტყველების სტატუსი. ჩვენ ვიზიარებთ დ. იმნაიშვილის მო-საზრებას. ქისტურში, მართლაც, ორი კილოკავი გამოიყოფა: ხილდიხა-როული და მაისტური.

ქისტური ქართული ენის გარემოცვაშია და მის ძლიერ ზეგავლენას განიცდის, რითაც ის ძირეულად განსხვავდება ჩაჩნური ენის ყველა დიალექტისაგან, ინგუშური ენისაგან. მოსახლეობის ურთიერთშერევის ნიადაგზე ქისტურ მეტყველებაში შეინიშნება უნიფიკაციის საწყისი ელემენტები.

ცალკე კვლევის საგნად გვესახება ქისტურის ხილდიხაროული (ს. ომალო) კილოკავის მიმართება ჩაჩნეთის ტერიტორიაზე წარმოდ-გენილ ხილდიხაროულთან. აქვე აღვნიშნავთ, რომ მაისტურში ორი თქმა გამოიყოფა საკუთრივ მაისტური ან დუისური და ჭოყოლოური³.

1 И. Ю. Алироев, Кистинский диалект чеченского языка. Известия ЧИНИИЯЛ, т. 3, вып. 2. Языкознание. Грозный, 1962.

2 А. Г. Магомедов, Система гласных чечено-ингушского языка, Гроз-ный, 1974, გვ. 6.

3 თ. გონიაშვილის ცნობით, სოფ. ჭოყოლოში მოსახლეობის ერთი ნაწილი გად-მოსახლებულია ჩაჩნეთის მელხისტის თემიდან. აღმოსავლეთ საქართველო მთელ-თა მეტყველებაში, კერძოდ ხევსურულ ზეპირსიტყვიერებაში, მე-ლ-ხ-ი-ტ-ი დას-ტურდება მ-ი-თ-ხ-ო-ს სახით, რაც მე-ლ-ხ-ის კანონზომიერი შესატყვისია ბაბუტურში, მეტყველება კი შესაბამისად არის მ-ი-თ-ხ-ო-უ-რ-ი. მითხოური დღესაც დასტურდება ჩაჩნეთში, ოღონდ არა ისტორიულ მითხოვში, არამედ ჩაჩნეთის ბარში. მითხოურ მეტყველებას საგანგებოდ სწავლობს ჩაჩნეთ-ინგუშეთის სახელმწიფო უნივერსიტე-ტის თანამშრომელი რ. სალამოვა. ამ მეტყველებაზე ცნობების უქონლობა გამო ვე-რაფერს ვიტყვით ჭოყოლოურის მიმართების შესახებ აღნიშნულ მეტყველებასთან. მაისტური კი სოფ. დუისშია წარმოდგენილი. მიუხედავად სხვადასხვა წარმომავლო-ბისა დუისურ და ჭოყოლოურ თქმებს კვლევის ამ ეტაპზე ერთ, მაისტურ კილოკავ-ში ვაერთიანებთ.

ამდენად, ტერმინი „ქისტური დიალექტი“ პანკისის ხეობაში წარმოდგენილი ქისტური მეტყველების აღსანიშნავად სამუშაო ტერმინად რჩება.

ჩაჩნურში საკუთარ სახელთა ბრუნების სამ ტიპს გამოყოფენ: სრულს, შერწყმულსა და გამარტივებულს.

ბრუნების სრული ტიპი ორ ჯგუფად იყოფა: ა) თანხმოვანფუძიანი სახელები, როგორცაა, მაგ.:

სახ.	ღაუდ
ნათ.	ღაუდ-ა
მიც.	ღაუდ-ა-ნა
ერგ.	ღაუდ-ა
თან.	ღაუდ-ა-ცა
შედ.	ღაუდ-ა-ლ
გამს.	ღაუდ-ა-ხ
ადგ.	ღაუდ-ა-გა (→ღაუდ-მე)

ამ ჯგუფის სახელებს ნათესაობითი ბრუნვის ხმოვნითი ნაწილი გაჰყვება ყველა ბრუნვაში. აღენიშნავთ, რომ ნათესაობითის ა⁶ ხმოვანი მიღებულია ი⁶-ისაგან, ი-ს დასუსტების გზით (დ. იმნაიშვილი, ნ. ბიბულათოვი...).

ბ) მეორე ჯგუფში 'შედის სონორებზე' დაბოლოებული სახელები, როგორცაა, მაგ. რამზან. ამ სახელებში მიცემითსა და ადგილობითში დაკარგულია ნათესაობითის ფორმანტის ხმოვანი, ასე რომ გვექნება: ნათ. რამზან-ა⁶ მიც. რამზან-ნა...

შერწყმულ ტიპში შედის სახელები, რომელთაც ფუძის ბოლოში აქვთ მოკლე ხმოვანი ა, ა ერწყმის ნათესაობითის ფლექსიას და ე-ლებით გრძელ ხმოვანს:

სახ.	ვანხა
ნათ.	ვანხა ⁶ (←ვანხა-ა ⁶ ←ვანხა-ინ)
მიც.	ვანხ-ნა
ერგ.	ვანხა-ს
თან.	ვანხ-ნ-ცა
შედ.	ვანხ-ნ-ლ
გამს.	ვანხ-ნ-ხ
ადგ.	ვანხ-ნ-გა

სრულ და შერწყმულ ტიპებს ბრუნებისას ორფუძიანობა ახასიათებს.

II ფუძე ნათესაობითის ფორმაა.

ბრუნების III ტიპი არის გამარტივებული სახეობა. აქ შედის გრძელ ხმოვანზე გათავებული სახელები. ბრუნება ერთფუძიანია — საწარმოებელი ფუძე სახელობითის ფორმას:

სახ.	მუსნ	თან.	მუსნ-ცა
ნათ.	მუსნ- ^ნ	წედ.	მუსნ-ლ
ზიც.	მუსნ-ნა	განს.	მუსნ-ხ
ერგ.	მუსნ-ს	ადგ.	მუსნ-გა

ჩაჩნური ენის ქისტურ დიალექტში თანხმოვანფუძიან სახელებში ბრუნების ერთი ტიპი გვაქვს. ე. ი. მნიშვნელობა არა აქვს, თავდება თუ არა სახელი სონორზე, როგორც ეს ჩაჩნურშია, მაგ.:

სახ.	ვისსარგ	ხიზირ
ერგ.	ვისსარგ-ჟე	ხიზირ-ჟე
ნათ.	ვისსარგ (←ვისსარგ-ა ^ნ)	ხიზირ-ა-ნ
მიც.	ვისსარგ-ა-ნ ^ა	ხიზირ-ა-ც
თან.	ვისსარგ-ა-ც	ხიზირ. (←ხიზირ-ა ^ნ)
წედ.	ვისსარგ-ა-ლ	ხიზირ-ა-ლ
გამს.	ვისსარგ-ა-ხ	ხიზირ-ა-ხ
ადგ.	ვისსარგ-ა-გ	ხიზირ-ა-გ

როგორც ბრუნების პარადიგმიდან ჩანს, ნათესაობითის ბრუნვის ნიშანმა ნაზალურობა დაკარგა (რაც კარგად ჩანს ხმოვანფუძიან სახელებში) და ბოლოკიდურ პოზიციაში ხმოვანიც ჩავარდა. ასე რომ ნათესაობითი ფორმა გარეგნულად არ განსხვავდება სახელობითის ფორმისაგან. ეს მოვლენა მეორეულია და განპირობებულია ქისტურისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური პროცესებით.

საინტერესო ჩვენებას იძლევა ქისტურის მაისტური კილოცავი. აქ ნათესაობითში პარალელურად გვხვდება როგორც სუფიქსდაკარგული. ისე სუფიქსიანი ფორმები. გვაქვს მუჰამად კანთ „მუჰამედის ვაჟი“ და მუჰამად-ი კანთ.

ხილდხაროულში დამოწმებული ა სუფიქსის ნაცვლად მიცემითში, შედარებითში, გამსჭვალვითსა და ადგილობითში მაისტურში დასტურდება ა და ი სუფიქსები — ნათესაობითის ხმოვნითი ნაწილები, რომელთაც შესაბამისი ბრუნებათა ნიშნები ერთვის. უპირატესობა მაინც ა-ნიან გარიანტებს ეძლევა. ამ ა-ნმა ჩაჩნურსა და მის დიალექტებში ი-ნი სწერითად განდევნა ხმარებიდან, მაისტურში კი გაბატონების ტენდენციას ინარჩუნებს.

⁴ სადავოა, თუ რა არის მიცემითის ნიშანი ჩაჩნურ ენაში: -ნ(ა) თუ ა. წინამდებარე სტატიაში -ნ(ა) სუფიქსის გამოყოფა პირობითია, ეს საკითხი ცალკე შესწავლას მოითხოვს.

ხილდიხაროულისაგან განსხვავებით, სადაც -ჲ დაბოლოება გვაქვს. ერგატივში, მაისტურში -(ა)ს დასტურდება, ჩაჩნურში -ა. ერგატივში -(ა)ს სუფიქსი უთუოდ ძველია, საკვლევიამ ფორმანტა ურთიერთ-ნიმართება.

ხმოვანფუძიანი სახელები ნათესაობითში -ი-ს გვიჩვენებენ. -ი სხვა არაფერია, თუ არა ნათესაობითის -ი⁶ ფორმანტი იმ განსხვავებით, რომ -ი წინამავალ ხმოვანთან დიფთონგს ქმნის, მაგ.:

სახ.	ბაარსა
ერგ.	ბაარსა-ს
ნათ.	ბაარსა-ჲ (← ბიარსა-ი ← ბიარსა-ი ⁶)
მიც.	ბაარსა-ჲ-ნ
თან.	ბაარსა-ჲ-ც
შედ.	ბაარსა-ჲ-ლ
გამს.	ბაარსა-ჲ-ხ
ადგ.	ბაარსა-ჲ-გ

ანალოგიურად იბრუნვიან ა-ზე, ე-ზე, ო-ზე, უ-ზე დაბოლოებული სახელები (ჰავე, ელანე, ძიქო, ჯოჯუ).

ხმოვანფუძიანი სახელებისათვის ნიშანდობლივია ის, რომ ნათესაობითის ფორმანტი სახეზეა როგორც თვით ნათესაობითში, ისე მისგან ნაწარმოებ ყველა ბრუნვაში. ამასთან ამ ტიპის სახელებში ხილდიხაროული ერგატივში გვიჩვენებს -ს ფორმანტს.

ი-ზე დაბოლოებული სახელები ხილდიხაროულსა და მაისტურის დუისურ თქმაში იბრუნვიან ა-ზე დაბოლოებული სახელების ანალოგიურად — ორფუძიანი ბრუნების პრინციპით, ოღონდ აქ დიფთონგის ნაცვლად ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის ხმოვნითი ნაწილი ერწყმის. ფუძისეულ ი-ს და აგრძელებს მას, მაგ.:

სახ.	გივი
ერგ.	გივი-ს
ნათ.	გივი-ი (← გივი-ჲ ← გივი-ი ⁶)
მიც.	გივი-ი-ნ და ა. შ.

ი-ზე დაბოლოებულ სახელებში ბრუნვის ნიშნად ი-ს გამოყოფა პირობითია, რადგან იგი ორი კომპონენტისაგან — სახელის ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნისაგან და ბრუნვის ნიშნის ხმოვნითი ნაწილისაგან შედგება.

ი-ზე გათავებული სახელები დასტურდება ჯოჯოლოურ თქმაშიც. მაგრამ იგი შედის ბრუნების იმ სახეობაში, რომელშიც ვაერთიანებთ ხილდიხაროულსა და მაისტურის გრძელ ი-სა და ი-ზე გათავებულ სახელებს. ჯოჯოლოურ თქმაში გრძელ ი-ზე დაბოლოებული სახელები

არ დასტურდება, შდრ.: ხილდიხაროული ძ ა რ ა მ, მაისტურის დუისუ-
რი თქმა ძ ა რ ე ჯ და ჯოყოლოური ძ ა რ ი (ქალის სახელია), რომე-
ლიც მიღებული ჩანს ასე: ძარამ→ძარემ→ძარიმ→ძარმ→ძარი.

შეიძლება ამოსავალი ფორმა ცნობილიც არ იყოს, მაგრამ ხილდი-
ხაროულსა და მაისტურის დუისურ თქმაში დადასტურებულ გრძელ
ო-ნზე დაბოლოებულ სახელებს ჯოყოლოურ თქმაში კანონზომიერად
შეესატყვისება მარტივი ი. მაგ.: ნასი, ეში... (ხილდიხაროული და მა-
ისტურის დუისური თქმა) და ნასი, ეში (ჯოყოლოური).

მოგვაქვს ო-სა და ო-ზე დაბოლოებული ანთროპონიმების ბრუნე-
ბის ნიმუშები ხილდიხაროულსა და მაისტურის დუისურ თქმაში, პარა-
ლელურად კი მარტივ. ი-ზე დაბოლოებული სახელების ბრუნების ნი-
მუში ჯოყოლოურში:

	ხილდ.	დუისური თქმა	ხილდ. და დუის. თქმა
სახ.	ხაძა	ხაძე	ეში
ერგ.	ხაძა-ს	ხაძე-ს	ეში-ს
ნათ.	ხაძა(←ხაძა-ი ^ნ)	ხაძე (←ხაძე-ი ^ნ)	ეში(←ეში-ა←ეში-ი ^ნ)
მიც.	ხაძა-ნ	ხაძე-ნ	ეში-ნ
თან.	ხაძა-ც	ხაძე-ც	ეში-ც
შედ.	ხაძა-ლ	ხაძე-ლ	ეში-ლ
გამს.	ხაძა-ხ	ხაძე-ხ	ეში-ხ
ადგ.	ხაძა-გ	ხაძე-გ	ეში-გ

ჯოყოლოური თქმა

სახ.	ხაძი	ეში
ერგ.	ხაძი-ს	ეში-ს
ნათ.	ხაძი (←ხაძი←ხაძი-ა←ხაძი- ი ^ნ ←ხაძა-ი ^ნ)	ეში (←ეში←ეში-ა←ეში-ი ^ნ)
თან.	ხაძი-ც	ეში-ც
შედ.	ხაძი-ლ	ეში-ლ
გამს.	ხაძი-ხ	ეში-ხ
ადგ.	ხაძი-გ	ეში-გ

ამ შემთხვევაშიც, როგორც ზემოთ თანხმოვანფუძიანებთან, ნათესა-
ობითს ბრუნვის ნიშანი არა აქვს, სახელობითი და ნათესაობითი ერთმა-
ნეთს ემთხვევა. სახელობითი ისტორიულად ნათესაობითია ი ნიშნით,
იგივე ითქმის ო-ნის შესახებაც, რადგან იგი დაიშლება ასე: ი+ი→
ი+ა⇒ი. თუ ამ ვარაუდს გავითვალისწინებთ, გამოდის, რომ ბრუნების

თვალსაზრისით ეს სახელები არაფრით არ განსხვავდებიან სხვა ხმოვანფუძიანი სახელებისაგან (ი-ს წინ, მართლაც, სრული ხმოვანი გვაქვს). ასე რომ ამ შემთხვევაშიც ორფუძიანი ბრუნების პრინციპი ძალაში რჩება.

ჩაჩნური საკუთარი სახელი ვ ა ნ ა ქისტურში წარმოდგენილია ვ ა ნ ა მ ფორმით, რაც ნათესაობითის ფორმაა, მაგრამ ინტერპრეტირებულია სახელობითად, ნათესაობითის ფორმანტს ფუნქცია დაკარგული აქვს. ორაზროვნებას ენა თავს აღწევს იმით, რომ ნათესაობითში წარმოდგენილ სახელს უთუოდ ახლავს თავისი საზღვრული. სწორედ საზღვრულთან ურთიერთობაში ჩანს, რომ ის ნათესაობითის ფორმაა და არა სახელობითისა.

მოკლედ შევჩერდებით აქ და ურ დიფთონგებით დაბოლოებულ სახელებზე. ასეთი სახელებია, მაგ.: ჩალხაქ, ბერდამ, ..., დანტრ, მაზტრ...

ამ ტიპის სახელებში ხილდინაროულში ნათესაობითსა და მისგან ნაწარმოებ სხვა ბრუნებში აღდგება ა და უა დაბოლოება, შდრ.:

სახ.	ჩალხაქ	დანტრ
ერგ.	ჩალხაქ-ს	დანტრ-ს
ნათ.	ჩალხა-ა	დანტა-ა
მიც.	ჩალხა-ა-ნ...	დანტა-ა-ნ....

მაისტურის ორივე თქმაში აქ, დუისურში ურ დიფთონგები უცვლელია, მაგ.:

სახ.	ჩალხაქ	დანტრ
ერგ.	ჩალხაქ-ს	დანტრ-ს
ნათ.	ჩალხაქ-ა	დანტრ-ა
მიც.	ჩალხაქ-ა-ნ...	დანტრ-ა-ნ...

ცნობილი მოსაზრების თანახმად, ურ მომდინარეობს უა-საგან. უა დასტურდება ჯოყოლოურში, სადაც გვაქვს ასეთი ფორმა: ა ა ნ უ ა. უა დაბოლოებიანი სახელები კი ბრუნებისას არ განსხვავდებიან სხვა ხმოვანფუძიანებისაგან.

ასე რომ აქ და ურ დიფთონგებზე დაბოლოებული ანთროპონიმები მხოლოდ ხილდინაროულში გვიჩვენებენ სხვაობას, მაისტურში კი იბრუნებიან ხმოვანფუძიანების მსგავსად.

ერგატივი ანთროპონიმებში სახელობითისაგან იწარმოება. ბრუნება-თა რიგში კი მისი ადგილი ტრადიციულად მეოთხეა — სახელობითის. ნათესაობითისა და მიცემითის შემდეგ. რამდენადაც ერგატივი სახელობითისაგან იწარმოება, სხვა ბრუნებები კი ნათესაობითი ბრუნვის

ფორმას იყენებენ საწარმოებელ ფუძედ, ვფიქრობთ, რომ ერგატივის ადგილი ბრუნვათა რიგში მეორე უნდა იყოს, სახელობითის შემდეგ. ნათესაობითი შესაბამისად მეორიდან მესამე, ადგილზე გადავა.

ვფიქრობთ, რომ ეს ვარაუდი უნდა გამართლდეს არამართო ანთროპონიმებში, არამედ საზოგადო სახელებშიც.

ამრიგად, ქისტურ დიალექტში ანთროპონიმთა ბრუნების ერთი ტიპი დასტურდება, კილოკავებში სხვაობა განპირობებულია დეროვაციის ფაქტორებით და ფონეტიკური პროცესებით. ჩანს, რომ სალიტერატურო ენასთან განსხვავებაც ფონეტიკურ ნიადაგზეა გაჩენილი.

Р. И. ПАРЕУЛИДЗЕ

СКЛОНЕНИЕ АНТРОПОНИМОВ В КИСТИНСКОЙ РЕЧИ ЧЕЧЕНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

1. Анализируемые антропонимы собраны нами в кистинских селах Ахметского района. По возможности восстановлены древние имена, в топонимах выделен антропонимический материал. Число рассматриваемых имен составляет приблизительно 6000 единиц.

2. При склонении личные имена характеризуются следующими особенностями: не образуют множественного числа, в косвенных падежах не выявляются вставочные элементы, свойственные нарицательным именам. В этом смысле кистинская речь не отличается от чеченского литературного языка.

3. В чеченском литературном языке различается три типа склонения: полный, слитный, упрощенный. В хилдихаройском и маистинском подговорах кистинской речи засвидетельствован один тип склонения антропонимов. Различия, наличные в этих подговорах, обусловлены деривацией и фонетическими процессами. Именно это и является причиной отличия от литературного языка. Учитывая отмеченные процессы, три типа, выделенные в литературном языке, сводятся к одному.

4. Эргатив и родительный падеж образуются от именительного, а остальные падежи в качестве основы используют форму родительного падежа без элемента н. В научной литературе эргативу в падежной системе отводится четвертое место. Учитывая своеобразие склонения антропонимов, эргатив должен непосредственно следовать за именительным — необходимо заменить последовательность падежей.

ბ. გურგულაძე
(ენათმეცნიერების ინსტიტუტი)

პირის დაბოლოებაანი და ზმნის უღვლილების
ტიპები ლაქურში

სპეციალურ ლიტერატურაში ზმნის უღვლილების ტიპები ლაქურში განხილულია სუბიექტის ფორმისა და ზმნაში მისი მარკირების თვალსაზრისით¹.

გ ა რ დ ა მ ა ე ა ლ ზმნათათვის უღვლილების ს ა მ ი ტიპია გამოყოფილი²:

1. სუბიექტური
2. ობიექტური
3. სუბიექტურ-ობიექტური ანუ ნარევი.

¹ С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, М., 1966, гл. 158—167.

² ლაქურის ახლომონათესავე დარგულში კი „გარდამავალ ზმნას გააჩნია ობიექტურ-სუბიექტური უღვლილება, გარდაუვალს—სუბიექტური“ (А. А. Магомедов, Личное спряжение в даргинском языке (сравнительно со спряжением в табасаранском и лакском языках). იე, XIII, თბ., 1962, გვ. 321). თუ გარდამავალ ზმნაში უახლოესი ობიექტი I ან II პირითაა გადმოცემული, მაშინ ზმნაში მათი პირი და გრამატ. კლასია გამოხატული: ახუნი ზუ ე-ალა-რა „შენ მე მიცნობ“ სუნი ჰუ ე-ალა-რი „მე შენ გიცნობ“, სუნიი ზუ ე-ალა-რა „ის მე მიცნობს“, სუნიი ჰუ ე-ალა-რი „ის შენ გიცნობს“ (А. А. Абдусаламов, Категория грамматических классов в даргинском глаголе (по данным диалектов). Сборник научных сообщений Дагестанского гос. университета, Махачкала, 1964, гл. 50). „როცა მოქმედება მე-ს ამავე პირზეა მიმართული, მაშინ ზმნა მას კლასის ნიშნით უკავშირდება, პირის დაბოლოება კი ეთანხმება სუბიექტს, რაც გვაძლევს კიდევ ზმნის სუბიექტურ-ობიექტურ გამოხატვას“ (И. И. Мещанинов, Проблемы развития языка, Л., 1975, гл. 209, შენიშვნა 16). ეს კი გელისხმობს გარდამავალი ზმნის ორმხრივ შეთანხმებას: პირში—ქვემდებარესთან, ხოლო გრამატ. კლასში—პირდაპირ დამატებასთან. იმავდროულად, ზმნა მართავს ქვემდებარეს ერგატივში, ხოლო პირდაპირ დამატებას სახელობით-შიო—შეხიშნავს სხვაგან ლაქურ-დარგული ენების ზმნის მაგალითზე ი. მეშჩანიოვზე (იხ. მისი: Эргативная конструкция в иберийско-кавказских языках и её характерные особенности в иберийском (уартском) языке, კრებულში: Вопросы изучения иберийско-кавказских языков, М., 1961, гл. 10, შენიშვნა 5).

გარდაუვალ ზმნებში კი, როგორც მოსალოდნელი იყო, გამოიყო უღვლილების ერთი ტიპი — „მარკირების თვალსაზრისით ობიექტურ და სუბიექტურ-ობიექტურ უღვლილებათა თანმხველობი“³.

I. გარდაუვალ ზმნათა უღვლილება. გარდაუვალ ზმნებში პირი, რიცხვი და გრამატ. კლასი გამოხატულია სახელობითში დასმული სუბიექტისა:

მ.ხ. რიცხვი

ნა იზ-ა-რა (ბ-, დ-) ⁴	„მე ვდგები ხოლმე“
ინა იზ-ა-რა („ „)	„შენ დგები ხოლმე“
თან იზა-ღ („ „)	„ის დგება ხოლმე“

მ.რ. რიცხვი

ჟუ ბ-იზ-ა-რუ (დ-)	„ჩვენ ვდგებით ხოლმე“
ზუ ბ-იზ-ა-რუ („ „)	„თქვენ დგებით ხოლმე“
თაჲ ბ-იზა-ღ („ „)	„ისინი დგებიან ხოლმე“

II. გარდამავალ ზმნათა უღვლილების ტიპები. გარდამავალ ზმნათა ზემოთ ჩამოთვლილი უღვლილების ტიპები განვიხილოთ ქალ-ცალკე:

ა) სუბიექტური უღვლილება

გარდამავალ ზმნათა სუბიექტურ უღვლილებაში აერთიანებენ ისეთ ფორმებს, რომლებსაც პირის დაბოლოებად სამსავე პირსა და ორსავე რიცხვში ერთი და იგივე მორფემა მოუღიოთ. ასე, მაგალითად⁵:

აწმყო მტკიცებითი

მხ. რ.: ნა, ინა, თანალ ჩიჩაჲსა-რ „მე კი ვწერ“, „შენ კი წერ“, „ის (ზედმიწ. „მან“) კი წერს“

მრ. რ.: ჟუ, ზუ, თაჲნალ ჩიჩაჲსა-რ „ჩვენ კი ვწერთ“, „თქვენ კი წერთ“, „ისინი (ზედმიწ. „მათ“) კი წერენ“

ნამყო უსრული

მხ. რ.: ნა, ინა, თანალ ჩიჩაჲვა-ღ „მე ვწერდი“, „შენ წერდი“ „ის (ზედმიწ. „მან“) წერდა“

³ С. М. Хайдаков, დასახ. შრ., გვ. 158.

⁴ ღ-იზ-ა-რა—I გრამატ. კლასისათვის, ბ-იზ-ა-რა — III გრამატ. კლასისათვის, დ-იზ-ა-რა—II, IV გრ. კლასებისათვის მხ. რიცხვში. მრ. რიცხვში: ბ-იზ-ა-რუ—I-III გრ. კლასებისათვის, დ-იზ-ა-რუ—IV გრ. კლასისათვის.

⁵ С. М. Хайдаков, დასახ. შრ., გვ. 158-161; ქვემოთ მოყვანილი უღვლილების პარადგმები ნაწილია იმისა, რაც ილნიშნულ ნაშრომშია.

მრ. რ.: ეუ, ზუ, თაჲნალ ჩიჩაჲვა-ღ „ჩვენ ვწერდით“, „თქვენ
წერდით“, „ისინი (ზედმიწ. „მათ“) წერდნენ“

ნ ა მ ყ ო წ ი ნ ა რ ე წ ა რ ს უ ლ ი

მხ. რ.: ნა, ინა, თანალ ჩიტჩუსიძე-ღ „მე უკვე კარგა ხანია დავწე-
რე“, „შენ უკვე კარგა ხანია დაწერე“, „მან უკვე კარგა
ხანია დაწერა“

მრ. რ.: ეუ, ზუ, თაჲნალ ჩიტჩუსიძე-ღ „ჩვენ უკვე კარგა ხანია
დავწერეთ“, „თქვენ უკვე კარგა ხანია დაწერეთ“, „მათ უკვე
კარგა ხანია დაწერეს“

მ ო მ ა ე ა ლ ი დ რ ო

მხ. რ.: ნა, ინა, თანალ ჩიჩინსა-რ „მე დავწერ“, „შენ დაწერ“, „ის
(ზედმიწ. „მან“) დაწერს“

მრ. რ.: ეუ, ზუ, თაჲნალ ჩიჩინსა-რ „ჩვენ დავწერთ“, „თქვენ და-
წერთ“, „ისინი (ზედმიწ. „მათ“) დაწერენ“

ზემოთ მოყვანილ პარადიგმებში არაა გათვალისწინებული ის, რომ
-ღ და -რ, ვითარცა პირის დაბოლოებანი, ყ ე ე ლ გ ა ნ უ ა ხ ლ ო ე ს ი
ო ბ ი ე ქ ტ ი ს ა ა; ამიტომაცაა ისინი სამსავე პირსა და ორსავე რიცხ-
ვში. თუ ვცვლით ობიექტის პირს, მაშინ ეს ზმნაში სათანადოდ აისა-
ხება. მაგალითად:

ნა ჩიჩაძსა-რა ინა „მე კი ჩა|გწერ შენ“

„ ჩიჩაძსა-რა ზუ „მე კი ჩა|გწერთ თქვენ“

ინა ჩიჩაძსა-რა ნა „შენ კი ჩა|გწერ მე“

„ ჩიჩაძსა-რა ეუ „შენ კი ჩა|გწერ ჩვენ“

მაშასადამე, ფაქტობრივ ესაა ო ბ ი ე ქ ტ უ რ ი უღვლილება და არა
სუბიექტური, რადგანაც ზმნის პირთა მიხედვით ცვლა აშკარად ობი-
ექტის მიხედვით ხდება. რაც შეეხება გრამატ. კლასს ზმნაში, იგი, რო-
გორც წესი, უახლოესი ობიექტისაა:

ინა. ღ-ათჲაძსა-რა ნა „შენ მე (მამაკაცს) კი მცემ“

„ ბ-ათჲაძსა-რა „ „შენ მე (გოგონას) კი მცემ“

„ დ-ათჲაძსა-რა „ „შენ მე (ქალს, ცოლს) კი მცემ“

* ს. ხაიდაყოვისათვის ეს ნაკეთი ნამყო სრულია (დასახ. შრ., იქვე).

ქართულ ზნეობაში კლასი. პირი და რიცხვი გამოხატულია
 მხოლოდ ერთი და იგივე სიტყვით ხდება უღვლილება და, ამდენად, ბუ-
 ჟარის მიხედვით უღვლილება ნიშნით ოდენობით უტარად.

აღნიშნული უღვლილება

აღნიშნული უღვლილება-ს ძირითად ნიშნებად მიჩნეულია „ზმნის
 პირი და რიცხვი პირის რიცხვის ფორმანტთა არსებობა და ქვემ-
 ლეობის რიცხვი ნიშნის პირის ნაცვალსახელით ან არსებითი სახე-
 ლითა განმარტებით. ერგატეში დაყენება“⁷. ასე, მაგალითად:

აწმყო მტკიცებითი

თანაღ ჩიჩასა-რა ნა „ის (ზედმიწ. „მან“) კი ჩამწერს მე“
 |
 ჩიჩასა-რუ ეუ „ის („) კი ჩამწერს ჩვენ“
 |
 ჩიჩასა-რა ინა „ის („) კი ჩამწერს შენ“
 |
 ჩიჩასა-რუ ზუ „ის („) კი ჩამწერს თქვენ“
 |
 ჩიჩასა-რ თა „ის („) კი ჩამწერს მას“
 |
 ჩიჩასა-რ თა „ის („) კი ჩამწერს მათ“

ნამყო წინარე წარსული

თანაღ ჩიჩასა-რა (ეუ) „მან უკვე კარგა ხანია ჩამწერა
 |
 (ჩამწერა) მე (ჩვენ)“
 ჩიჩასა-რა ინა (ზუ) „მან უკვე კარგა ხანია ჩამწერა
 |
 (ჩამწერათ) შენ (თქვენ)“
 ჩიჩასა-რა თა (თა) „მან უკვე კარგა ხანია ჩამწერა ის
 |
 (ისინი)“

მმავალი დრო

თანაღ ჩიჩასა-რა ნა „ის (ზედმიწ. „მან“) მე ჩამწერს“
 |

⁷ დასახ. შრ., გვ. 162.

⁸ საილუსტრაციო მასალა ნაწილია იმისა, რაც დასახ. შრომაში მოყვანილი,
 გვ. 162-164.

ჩიჩინსა-რუ ეუ „ის (ზედმიწ. „მან“) ჩვენ ჩაგწერს“

ჩიჩინსა-რა ინა „ის () შენ ჩაგწერს“

ჩიჩინსა-რუ ზუ „ის („) თქვენ ჩაგწერთ“

ჩიჩინსა-რ თნ „ის („) მას ჩაწერს“

ჩიჩინსა-რ თაჲ „ის („) მათ ჩაწერს“

ასეთ შემთხვევებში რიცხვის ფორმანტებად მიჩნეულია -რა, -რუ მორფემათა -ა და -უ ელემენტები: -ა მხ. რიცხვის ნიშანია და -უ მრ. რიცხვისაო; რაც შეეხება -რ-ს, ასევე სხვა ნაკეთებში პირის -ჲ დაბოლოებას. ისინი დროის გამომხატველ აფიქსებადაა ინტერპრეტირებული⁹.

-ა მხ. რიცხვის ნიშანი ვერ იქნება (მხოლოდითს საზოგადოდ თავისი ნიშანი არ გააჩნია; მისი ნიშანი უ ნ ი შ ნ ო ბ ა ა), ასევე --- -უ — მრ. რიცხვისა. -ა და -უ -რა, -რუ მორფემათა განუყოფელი ელემენტებია¹⁰. რაც შეეხება -რ და -ჲ აფიქსების დროის გამომხატველ მორფემებად მიჩნევას — ესეც საეჭვოა: -რ-ს შემცველი აფიქსები ს ა მ ს ა ვ ე დ რ ო შ ი დასტურდება, ხოლო -ჲ დღეს პ ი რ ი ს ნ ი შ ა ნ ი ა, რომელიც გენეზისურად I გრამატ. კლასის ნიშანს უკავშირდება¹¹.

მოყვანილ პარადიგმათა მიხედვით ცხადია, რომ ყველა შემთხვევაში უ ღ ვ ლ ი ლ ე ბ ა ო ბ ი ე ქ ტ უ რ ი ა, მაგრამ, როგორც შევნიშნეთ ზემოთ, აქვეა განსახილველი ნა, ინა ჩიჩინსა-რ „მე კი ვწერ“, „შენ კი წერ“ რიგის შემთხვევებიც რადგან ო რ ს ა ვ ე შე მ თ ხ ვ ე ვ ა შ ი პ ი რ ი ს დ ა ბ ო ლ ო ე ბ ა უ ა ხ ლ ო ე ს ი ო ბ ი ე ქ ტ ი ს ა ა.

მაშასადამე, სპეციალურ ლიტერატურაში გარდამავალ ზმნებში გამოყოფილი სუბიექტური და ობიექტური უღვლილებანი ლაქურში ფაქტობრივ წარმოადგენს ე რ თ ს უღვლილებას — ო ბ ი ე ქ ტ უ რ ს.

⁹ დასახ. შრ., გვ. 161-162. სხვა ნაშრომში -რა, -რუ (და მათგან პოზიციურად მიღებული -ნა, -ნუ, -და, -დუ...) უკვე მიჩნეულია პირისა თუ რიცხვის ნიშნებად (იხ. მისი: Система глагола в дагестанских языках (на материале аварского, цахурского и арчического языков), М., 1975, გვ. 154)

¹⁰ ამათ შესახებ იხ.: Г. Т. Бурчуладзе, О вспомогательном глаголе иг(b-, d-) „есть“ в лакском языке, იყეწ. V, თბ., 1978, გვ. 299-301; მისივე: Вопросы становления личного спряжения в лакском языке, იყეწ. VI, თბ. 1979, გვ. 226.

¹¹ Г. Т. Бурчуладзе, Вопросы становления личного спряжения..., გვ. 232—234.

გ) ს უ ბ ი ე ქ ტ უ რ-ო ბ ი ე ქ ტ უ რ ი უ ღ ვ ლ ი ლ ე ბ ა

აქ განიხილავენ ისეთ შემთხვევებს, როცა პირველსა და მეორე პირ-ში ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ს პირია გამოხატული (სათანადო ნაცვალსახელი სა-ხელობითშია), ხოლო მესამე პირი უნიშნოა (პირის ნაცვალსახელი ავ უკვე ერგატივშია). უღვლილების ამ ტიპს მიჰყვებიან აწმყო განგრძო-ბითის (სინთეზურის), აწმყო მტკიცებითისა და ნამყო უსრულეს დი-ურატიული ფორმები¹²:

ა წ მ ყ ო გ ა ნ გ რ ძ ო ბ ი თ ი (ს ი ნ თ ე ზ უ რ ი)

მ ხ. რ ი ც ხ ვ ი

ნა ჩიჩ-წ-რა ჩაღარ
ინა ჩიჩ-წ-რა „
თანალ ჩიჩაჲ-ღ¹³

„მე ვწერ ხოლმე წერილს“
„შენ წერ ხოლმე წერილს“
„ის (ზედმიწ. „მან“) წერს ხოლმე
წერილს“

მ რ. რ ი ც ხ ვ ი

„ეუ ჩიჩ-წ-რუ ჩაღარ
ზეუ ჩიჩ-წ-რუ „
თაჲნალ ჩიჩაჲ-ღ

„ჩვენ ვწერთ ხოლმე წერილს“
„თქვენ წერთ ხოლმე წერილს“
„ისინი (ზედმიწ. „მათ“) წერენ
ხოლმე წერილს“

ა წ მ ყ ო მ ტ კ ი ც ე ბ ი თ ი დ ი უ რ ა ტ ი უ ლ ი
ს ა ხ ი ს ა

მ ხ. რ ი ც ხ ვ ი

ნა ჩიჩ-ლა-ჩისაჲ-რა¹⁴ ჩაღარ
ინა ჩიჩ-ლა-ჩისაჲ-რა „
თჲ || თანალ ჩიჩ-ლა-ჩისაჲ-რ ჩაღარ

„მე კი ვწერ (ახლა) წერილს“
„შენ კი წერ („) წერილს“
„ის||მან კი წერს (ახლა) წერილს“

მ რ. რ ი ც ხ ვ ი

„ეუ ჩიჩ-ლა-ჩისაჲ-რუ ჩაღარ

„ჩვენ კი ვწერთ (ახლა) წერილს“

¹² С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, გვ. 165—167.

¹³ ლაკური ენის რიგ თქმაში მესამე პირი ზოგჯერ მარკირებულია: თანალ ჩი-ჩაჲ-რ „ის (ზედმიწ. „მან“) წერს“.

¹⁴ მართალია, ასეთ ფორმებში წარმოდგენილია დიურატიულობის -ლ(ა)-, მაგ-რამ სათანადო ზმნური ფორმები მ ო მ ე ნ ტ ო ბ რ ი ე ი შინაარსისაა (Г. Б. Мур-келинский, Грамматика лакского языка, Махачкала, 1971, გვ. 179, 197; И. Х. Абдуллаев, Категория грамматических классов и вопросы исто-рической морфологии лакского языка, Махачкала, 1974, გვ. 157, 177).

ზე ჩიჩ-ლა-ჩისაი-რა ჩალარ
თაჲ || თაჲნალ ჩიჩ-ლა-ჩისაი-რა ჩა-
ლარ

„თქვენ კი წერათ (ახლა) წერილს“
„ისინი||მათ კი წერენ (ახლა) წე-
რილს“

ნამყო უსრული დიურატიული სახისა¹⁵

მხ. რ ი ც ხ ე ი

ნა ჩიჩ-ლა-ჩისაი-რა -თ ჩალარ

„მე ვწერდი (იმ მომენტში) წე-
რილს“

ინა ჩიჩ-ლა-ჩისაი-რა-თ ჩალარ

„შენ წერდი (იმ მომენტში) წე-
რილს“

თჲ || თანალ ჩიჩ-ლა-ჩისაი-რა-თ ჩა-
ლარ

„ის||მან წერდა (იმ მომენტში).
წერილს“

მრ. რ ი ც ხ ე ი

ეუ ჩიჩ-ლა-ჩისაი-რა-თ ჩალარ

„ჩვენ ვწერდით (იმ მომენტში)
წერილს“

ზე ჩიჩ-ლა-ჩისაი-რა-თ ჩალარ

„თქვენ წერდით (იმ მომენტში)
წერილს“

თაჲ || თაჲნალ ჩიჩ-ლა-ჩისაი-რა-თ
ჩალარ

„ისინი||მათ წერდნენ (იმ მომენ-
ტში) წერილს“

როგორც ვნახეთ, პირთა აღნიშვნის პრინციპი სამსავე შემთხვევაში იდენტურია:

1. ნა ჩიჩ-რა „მე ვწერ ხოლმე“ რიგის ფორმები ლაქურში მიღებულია ნა ჩიჩაჲ+ურა-საგან, სადაც ურა (ბ-, დ-) „არის“ მეშველი ზმნაჲ, ხოლო ჩ ი ჩ ა ჲ — ჩიჩინ „წერა“ ზმნის მიმღებობის მოკლე ფორმა¹⁶. მაშასადამე, ჩ ი ჩ ა რ ა, ჩ ი ჩ ა რ უ ... წარმოშობით შე დ გ ე ნ ი-
ლ ი ზმნა-შემასმენლებია და, ამდენად, მთლიანად გ ა რ დ ა უ ე ა ლ ი.
ამიტომაცაა, რომ სათანადო ფორმებში ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ს პირი აღინიშნა.

მესამე პირის ნაცვალსახელი ერგატივშია (თანალ, თაჲნალ), რადგან აქ ძირითადი ზმნა მეშველი ზმნის გარეშეა (ჩიჩაჲ-თ „წერს ხოლმე“, „წერენ ხოლმე“); მაშასადამე, ზმნა-შემასმენელი კვლავ გარდამა-

¹⁵ ასეთივე სურათია იტერატიულ ნამყო უსრულშიც, რაც აიხსნება იმით, რომ ნამყო უსრულ დიურატიულსა და იტერატიულს ერთი საწარმოებელი ფიქვ აქვთ. — მიმღებობის მოკლე ფორმა. პირის დაბოლოებანიც ორივეგან გენეტურად იდენტურია (ამის შესახებ იხ. Г. Т. Бурчладзе, Вопросы становления личного спряжения... გვ. 201-202).

¹⁶ გ. ბურჭულაძე, გრძელი ხმოვნები ლაქურში, „მაცნე“, ენა და ლიტერატურის სერია, თბ., 1976, № 2, გვ. 132, შენიშვნა 43. მისივე: Вопросы становления личного спряжения გვ. 188, 225.

ვალი მნიშვნელობითაა. შემთხვევითი არც ისაა, რომ ასეთ შემთხვევებში ზმნას უჩნდება მოთხოვნილება უახლოეს ობიექტს გაუჩინოს ზმნაში პირის ნიშანი:

თანაღ ჩიჩაჲ||ჩიჩაჲ-რ „ის (ზედმიწ. „მან“) წერს ხოლმე“¹⁷.

სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება ნათლად ჩანს, როცა ზმნას უნარი აქვს გრამატ. კლასის მიხედვით ცვლისა: ასეთ შემთხვევაში ზმნაში პ რ ე ფ ი ქ ს ი თ აღნიშნულია უახლ. ობიექტის გრამატ. კლასი, ხოლო ს უ ფ ი ქ ს ი თ — სუბიექტის პირი:

ნა $\overline{\text{ა-თაჲ-რა}}$ ინსან

„ჩე ვცემ ხოლმე ადამიანს, კაცს“

$\overline{\text{ბ-ათაჲ-რა}}$ ღუმ

„მე ვცემ ხოლმე გოგონას“

$\overline{\text{ღ-ათაჲ-რა}}$ შაჲრსაჲ

„მე ვცემ ხოლმე ქალს, ცოლს“

უუ $\overline{\text{ა-თაჲ-რუ}}$ ინსან

„ჩვენ ვცემთ ხოლმე ადამიანს, კაცს“

$\overline{\text{ბ-ათაჲ-რუ}}$ ღუმ

„ჩვენ ვცემთ ხოლმე გოგონას“

$\overline{\text{ღ-ათაჲ-რუ}}$ შაჲრსაჲ

„ჩვენ ვცემთ ხოლმე ცოლს, ქალს“

უღვლილების ამავე ყალიბს მიჰყვებიან კატეგორიული პერფექტისა და პირობითი პირველის ნაკეთებში პირველი პირის ფორმები: ერთგანაც და მეორეგანაც ზმნაში ს უ ფ ი ქ ს ი თ ს უ ბ ი ე ქ ტ ი ს პ ი რ ი ა გამოხატული, პ რ ე ფ ი ქ ს ი თ კ ი — გ რ ა მ ა ტ ი კ უ ლ ი კ ლ ა ს ი უ ა ხ ლ ო ე ს ი ო ბ ი ე ქ ტ ი ს ა:

კ ა ტ ე გ ო რ ი უ ლ ი პ ე რ ფ ე ქ ტ ი

მხ. რ ი ც ხ ვ ი

ნა $\overline{\text{ა-თაჲ-ჲ}}$ ინსან

„მე ვცემე ადამიანი, კაცი“

$\overline{\text{ბ-ათაჲ-ჲ}}$ ღუმ

„მე ვცემე გოგონა“

$\overline{\text{ღ-ათაჲ-ჲ}}$ შაჲრსაჲ

„მე ვცემე ცოლი, ქალი“

¹⁷ ეს -რ-ი, მაგრამ იგი აქ დამოუკიდებელი მორფემაა და არა მეშ. ველი ზმნისაგან მიღებული. ამიტომაცაა, რომ მის წინ მდგომი აჲ კომპლექსი უცვლელია (იხ. Г. Т. Бурчуладзе, Вопросы становления личного спряжения... გვ. 225).

ქუ	Ø-ათაზ-რდუ ინსან	„ჩვენ ვცემეთ ადამიანი, კაც“ ¹⁸
„	ბ-ათაზ-რდუ ღუშ	„ჩვენ ვცემეთ გოგონა“
„	დ-ათაზ-რდუ შაარსა	„ჩვენ ვცემეთ ცოლი, ქალი“

პ ი რ ო ბ ი თ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

ნა (ქუ)	Ø-ათაზთიდა-ჟ ინსან	„მე (ჩვენ) თუ ვცემდა (ვცემდით) ადამიანს, კაცს“
ნა (ქუ)	ბ-ათაზთიდა-ჟ ღუშ	„მე (ჩვენ) თუ ვცემდა (ვცემდით) გოგონას“
(„)	დ-ათაზთიდა-ჟ შაარსა	„მე (ჩვენ) თუ ვცემდი (ვცემდით) ცოლს, ქალს“

სუბიექტის პირის აღნიშვნა კეტევორიულ პერფექტში პირის დაბოლოების წარმომავლობასთანაა დაკავშირებული. კერძოდ, ივარაუდება, რომ -ჟ მხ. რიცხვში, ხოლო -რ-დუ-ს -რ მრ. რიცხვში წარმოშობით ის გრამატ. კლასის ნიშნებია, რომლებიც ადრე მიმლეობაში გვქონდა, ხოლო შემდეგ სათანადო ზმნურ ფორმებს გადმოჰყვნენ კლასოვან-პიროვანი უღვლილების პარადიგმაში. ბუნებრივია, რომ მათ აქაც სუბიექტის პირი აღნიშნეს, პირი იმისა, რასაც ისინი გამოხატავდნენ ადრევე მიმლეობაში¹⁹.

რაკი პირობით პირველშიც იგივე -ჟ დაბოლოებაა, გასაგებია, რომ მან იქაც სუბიექტის პირი აღნიშნა.

2. გარდამავალ ზმნათაგან -ლ- მორფემით ნაწარმოები ფორმები ნაჩიჩ-ლა-ჩისაარა „მე კი ვწერ (ახლა)“, ნა ჩიჩ-ლა-ჩისაიაჟ „მე ვწერდი

¹⁸ ათაზ-რდუ (ბ-, დ-) „ვცემეთ“ რიგის შემთხვევებში ხმოვნის სიგრძე საკომპენსაციო ჩანს. ვეარაუდობთ, რომ -რდუ ელემენტის -რ-ს (წარმოშობით გრამატ. კლასის ნიშანს) ხმოვანი ახლდა (*-რა; შდრ. კუნ-ნა ხუნსა-ჟ კუნ-რა ხუნსა „ხნიერად ქცეული ქალი“), რომლის დაკარგვის შედეგად დაგრძელებულა წინაშეაღიწი (*-რა-ჟ კი გამოწვეული ჩანს მასზე -დუ-რუ ელემენტის (დართვით): *ათაზ-რა-რუ-ჟ*ათაზ-რ-რუ-ათაზ-რ-დუ (დისიმილაციით).

¹⁹ გამოწველილით ამის შესახებ იხ. Г. Т. Бурчуладзе, Вопросы становления личного спряжения.... გვ. 229—234.

(იმ მომენტში)“ რიგისა წარმოშობით გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი უნდა ყოფილიყო²⁰. ამდენად, აქაც, ბუნებრივია, სუბიექტის პირი აღნიშნულიყო.

აქედან კი გამოდის, რომ ლაკურში ისტორიულად სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება არც უნდა გვექონოდა: გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ზმნაში აღინიშნებოდა მხოლოდ უ ა ხ ლო ე ს ი ო ბ ი ე ქ ტ ის კლასი, რიცხვი და პირი.

ამდენად, ლაკურში დღეს არსებული სუბიექტურ-ობიექტური უღვლილება გარდამავალი ზმნებისა — მ ე ო რ ე უ ლ ი ყოფილა.

უნდა დავასკვნათ:

ლაკურში ისტორიულად უღვლილების ო რ ი ტი პი უნდა გვექონოდა: ა) ს უ ბ ი ე ქ ტ უ რ ი (გარდაუვალ ზმნათათვის), ბ) ო ბ ი ე ქ ტ უ რ ი (გარდამავალ ზმნათათვის).

III. პირთა რაოდენობისა და უღვლილების ბუნების შესახებ ლაკურ ზმნაში. ზმნის პირიანობის საკითხი, ბუნებრივია, დაისმის იმ ენათა მიმართ, რომლებსაც აქვთ პირთა მიხედვით ცვლის უნარი. ლაკურ ზმნაში კი პირი მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ რ ა დ ა ა გარჩეული: გარდამავალ ზმნებში უახლოესი ობიექტის პირია ასახული, გარდაუვალში — სუბიექტისა.

რაკი ლაკური ზმნა ან მხოლოდ სუბიექტის მიხედვით იცვლება, ან — უახლოესი ობიექტისა, ამდენად ი გ ი მ უ დ ა მ ე რ თ პ ი რ ი ა ნ ი ა, მასში წარმოდგენილია მხოლოდ ე რ თ ი ნ ი შ ა ნ ი პ ი რ ი ს ა:

მართალია, კლასნიშნიან ზმნებში თითქოს ო რ ი პირია აღნიშნული:

ნა Ø-ათაჲ-რა ინსან

ინა ბ-ათაჲ-რა დუშ

„ დ -ათაჲ-რა შიარსია

„მე ვცემ ხოლმე კაცს, ადამიანს“

„შენ ცემ ხოლმე გოგონას“

„შენ ცემ ხოლმე ცოლს, ქალს“
და ა. შ.

მოყვანილ ფორმებში პრეფიქსებით (Ø-, ბ-, დ-) უახლოესი ობიექტის გრამატიკა. კლასია აღნიშნული, ხოლო სუფიქსით (-რა) — სუბი-

20 - ლ(ა)- მორფემით დიურატიულობის გამოხატვა მ ე ო რ ე უ ლ ი ა ლა შეძენილი: თავდაპირველად - ლ(ა)-, საფიქრებელია, გარდამავალ ზმნათაგან გარდაუვალს აწარმოებდა. - ლ(ა)- მორფემის ამოსავლად *აღ-აა ნავარაუდები (იხ.: გ. ბუ რ ქ ე ლ ა ძ ე, გემინატა პოზიციური ცვლილებისათვის ლაკურში, „მაკენ“, ენისა და ლიტერატურის სერია, თბ., 1974, № 3, გვ. 125-126), რასაც დარგულ და ხუნძურ ენათა მონაცემები უმაგრებს მხარს, ხუნძ. -არ (საიდანაც ივარაუდება ლაკ.-დარგ. *აღ მიღებული) მორფემით კი „...არაგანგრძობითი გარდამავალი ზმნებისაგან ნაწარმოები განგრძობითი ზმნებიც გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი ზ მ ნ ის ა თ ვ ის ღ ა მ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ე ლ ს ი ნ ტ ა ქ ს უ რ ს ა და მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ რ ნ ი შ ა ნ - თ ე ს ე ბ ე ბ ს ა მ ე ლ ა ვ ნ ე ბ ე ნ“ (არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენა, თბ. 1961, გვ. 346; დაყოფა ავტორებისა — გ. ბ.). ჩანს, ეს თვისება ლაკური *აღ მორფემისათვისაც იყო დამახასიათებელი (გამოწვლილთა ამს შესახებ იხ. Г. Т. Буш-чуладзе, Вопросы становления личного спряжения... გვ. 190—195).

ექტის პირი. ცხადია, პრეფიქსითა და სუფიქსით აქ სხვადასხვა მორფოლოგიური კატეგორიაა გამოხატული.

პირის დაბოლოება ლაკურში მუდამ ერთია; სულერთია, ზმნა გარდამავალია თუ გარდაუვალი²¹. ლაკურმა ენამ (მისი დიალექტებისა და თქმათა ჩათვლით) არ იცის ერთი შემთხვევაც კი, რომ გარდამავალ ზმნაში უახლოესი ობიექტთან ერთად სუბიექტის პირიც ასახულიყოს. თუ ზმნაში სუბიექტის პირი აისახა, მაშინ გამორიცხულია უახლოესი ობიექტის პირის აღნიშვნა. რაკი ზმნის პირიანობა ზმნაში წარმოდგენილ შესაბამის მორფემათა მიხედვით უნდა განისაზღვროს²², ამდენად, ლაკური ზმნა მუდამ ერთპირიანია.

ზმნის ერთპირიანობა ლაკურში შედგება პირთა აღნიშვნის პრინციპისა: ეს უკანასკნელი კი ლაკურში წარმოადგენს კლასოვანი უღვლილების კალკს — გარდაუვალ ზმნაში სუბიექტის პირია აღნიშნული, გარდამავალში კი — უახლოესი ობიექტისა, მსგავსად გრამატიკული კლასისა. ამიტომაცაა ლაკურ ზმნაში უახლოესი ობიექტისა და სუბიექტის პირის დაბოლოებანი მასალობრივ დაგეგმვის ურადიდენტური.

მართალია, უღვლილება ლაკურში დღეს კლასოვან-პიროვანია. რამდენადაც ზმნაში ერთდროულად შეიძლება აისახოს როგორც გრამატიკული კლასი, ასევე პირი სუბიექტისა თუ ობიექტისა, მაგრამ, მაინც, პირთა აღნიშვნის თვალსაზრისით უღვლილება ლაკურში პიროვანია — პირის ნიშნები აქ მხოლოდ პირისაა, არა აქვს მნიშვნელობა, თუ რომელ კლასს განეკუთვნება სახელი (სუბიექტი თუ ობიექტი).

Г. Т. БУРЧУЛАДЗЕ

ЛИЧНЫЕ ОКОНЧАНИЯ И ТИПЫ СПРЯЖЕНИЯ ГЛАГОЛОВ В ЛАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В специальной научной литературе для непереходных глаголов выделен один тип спряжения, а для переходных гла-

²¹ შდრ. თაბასარანული, რომელშიც „შეიძლება წარმოდგენილი იქნას არა მარტო სუბიექტის ნაცვალსახელური ფიქსაცია, არამედ, ერთდროულად, ობიექტისაც“ (ამის შესახებ იხ.: А. А. Магомедов, Табасаранский язык, Тб., 1965, გვ. 203).

²² ამის შესახებ ქართული ენის მასალაზე იხ.: გ. ბურჭულაძე, რეტერისის შივემითის შესახებ ქართულში, კრებული: „ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საკითხები“, თბ., 1978, გვ. 75-76.

голов — три типа (С. М. Хйдаков). В статье они рассмотрены порознь.

I. Спряжение непереходных глаголов. Здесь имеется субъектное спряжение; в глаголах маркированы грамматический класс и лицо субъекта, стоящего в именительном падеже.

II. Типы спряжения переходных глаголов. Для переходных глаголов в статье рассмотрены следующие типы спряжения:

- 1) Субъектное спряжение;
- 2) Объектное спряжение;
- 3) Субъектно-объектное, или смешанное спряжение.

Выделенные в специальной литературе типы субъектного и объектного спряжений в переходных глаголах в лакском языке фактически представляют собой один тип спряжения — объектное спряжение.

По субъектно-объектному спряжению спрягаются формы настоящего времени синтетического образования (наст. дюративное); дюративные формы настоящего утвердительного и прошедшего несовершенного времени; формы I лица в категорическом перфекте и условном первом. В работе показано, что:

а) маркированность субъектного лица в формах категорического перфекта вызвана происхождением личного окончания;

б) формы типа *čičāga* „я пишу (вообще)“, „ты пишешь (вообще)“ по происхождению непереходны и, естественно, что в таких глаголах отразилось бы лицо субъекта;

в) дюративные формы от переходных глаголов по происхождению тоже непереходны, и поэтому и здесь должно было быть маркировано лицо субъекта.

В статье делается вывод, что исторически в лакском языке для переходных глаголов имелось лишь объектное спряжение: в переходных глаголах обозначались грамматический класс, число и лицо ближайшего объекта, стоящего в именительном падеже.

III. О количестве лиц и природе спряжения в лакском языке. Поскольку лакский глагол изменяется по лицам субъек-

та или объекта, постольку он всегда моноперсонален: в глаголе представлено лишь одно личное окончание.

Правда, классные глаголы как будто «двуличны» (поли-
персональны): па $\overline{\text{b-at}\bar{\text{a}}\text{-ga}}$ duš „я избиваю (вообще) девушку“.

В приведенной глагольной форме грам. класс обозначается при помощи префикса (b-), а лицо субъекта — при помощи суффикса (-ga). Разумеется, префикс и суффикс здесь выступают как маркеры различных морфологических категорий.

Одноличность глагола в лакском — это результат действия принципа обозначения лиц в лакском языке. Принцип же обозначения лиц в лакском представляет собой кальку классного спряжения: в непереходных глаголах маркировано лицо субъекта, а в переходных — объекта, что подобно обозначению грам. классов в глаголе; таким образом, в лакском глаголе личные окончания субъекта и объекта идентичны — и материально и генетически.

6. კანდელაკი

(საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამოთვლითი ცენტრი)

კოლირების ერთი სისტემის შესახებ ასომთავრულში

ჩვენი ინტერესი ასომთავრულისადმი შემდეგმა გარემოებამ განაპირობა. რამაზ პატარიძემ თავის წიგნში „ქართული ასომთავრული“ პირველმა წამოწია წინა პლანზე ანბანის რიცხვითი მახასიათებლები (ძირითადად რიგის რიცხვები) და მათი საშუალებით შეეცადა აღმოეჩინა ასომთავრულში დაშიფრული „წარმართული კალენდარი“. თამაზ ჩხენკელმა სტატიების სერიაში, რომელიც მან „საბჭოთა ხელოვნებაში“ გამოაქვეყნა, (1977, № 8; 1978, № 8; 1979, № 2; 1981, № 4) გაიზიარა რა ელენე მაჭავარიანის დებულება ასოთა „კვადრატული ბუდის“ შესახებ, შეეცადა ასონიშნების მოხაზულობის არქეტიპის აღდგენას გეომეტრიული მოსაზრებების საფუძველზე. შემდეგ მან მიაგნო გრაფიკულ რიცხვებს და ისინი გემატრიით რიგ-სათვალავთან და თანმიმდევრებთან დააკავშირა.

ამგვარად გამოიკვეთა ჩვენთვის საინტერესო პრობლემა — ანბანი როგორც რიცხვით-გეომეტრიული სისტემა და მისი ქავშირი კალენდარულ რიცხვებთან. რიცხვითი სისტემა ცხადი იყო: რიგი და სათვალი. რაც შეეხება გეომეტრიას, მისაგნები იყო ისეთი თვალში საცემი ნიშნების არჩევა, რომლებიც ასონიშნის უხეში, მაგრამ დროში ცვალებადობის მიმართ მდგრადი მახასიათებლები იქნებოდნენ ასონიშნის საერთო იერის შესანარჩუნებლად. ამაში დიდად დაგვეხმარა აკადემიკოს ი. ჯავახიშვილის წიგნი „ქართული პალეოგრაფია“. რომელშიაც ყურადღებაა გამახვილებული ასოთა მოქცევაზე, მათ დახულობასა და ღიობაზე. ჩვენც სწორედ ამ მიმართულებით წარემართეთ ჩვენი კვლევა.

§ 1. საკითხის დასმა და ძირითადი შედეგები.

ასომთავრულში ინტერესს იწვევს ე. წ. ღერძული სიმეტრიის ასონიშნები

ბ	ღ	ყ	ფ	ქ	ჩ	ც
4	9	22	23	24	25	34

რომელთა წონები დაშლილია ორ ჯგუფად: სეგმენტად $[22, 25] = 22, 23, 24, 25$, და სამეულად $4, 9, 34$. სამართლიანია შემდეგი $4 + 9 + 34 = 47$, $22 + 23 + 24 + 25 = 94 = 2 \cdot 47$. 47-თან დაკავშირებით კვლავ ყურადღებას აპყრობს სეგმენტი $[22, 25]$, რომლის ბოლოებიდან თანაბრად დაშორებული რიცხვების ჯამი უდრის 47-ს: $22 + 25 = 47$, $23 + 24 = 47$, ხოლო, რაც შეეხება შესაბამის წვეილთა რიცხვით მნიშვნელობებს ისინი გვაძლევენ $1100 : 500 + 600 = 1100$, $400 + 700 = 1100$. თუ გავიხსენებთ, რომ 1100 ნორმალური სახით (კანონიკურად) იწერება მე-19 და 28-ე ასონიშნებით:

$$\begin{array}{ccc} 1000 & 100 & 1000 + 100 = 1100 \\ h & h & \\ 28 & 19 & 28 + 19 = 47, \end{array}$$

ჩვენი ყურადღება მახვილდება 47-ის მეტად საინტერესო დაშლაზე $47 = 19 + 28$. საქმე ისაა, რომ 19, 28 უმნიშვნელოვანესი კალენდარული რიცხვებია (იხ. [1], [2]), 19 წელი — მთვარის მოქცევა. 28 წელი — მზის მოქცევა. 47-ის სასარგებლოდ ლაპარაკობს კიდევ ერთი ფაქტი: ასომთავრულში ერთადერთი ასონიშანია ისეთი, რომელიც შესაძლებელია ორმაგ ღერძულ სიმეტრიას უშვებდეს. ეს ასონიშანი რიგით ოცდამეოთხეა; 24 კი 47-ის ცენტრია, რაც ნიშნავს შემდეგს: თუ 47 ელემენტს ერთ რიგად დავალაგებთ, მაშინ 24-ე ცენტრალურ ადგილს დაიკავებს. ეს ფაქტი არითმეტიკულად ასე გამოიყურება $24 = (1 + 47) : 2$. ამგვარად, ასომთავრულის ღერძული სიმეტრიის ასონიშანთა რიცხვით მახასიათებლებში, ზემოთ ჩატარებული მსჯელობის საფუძველზე, შესაძლებელია ასეთი რიცხვებისა და დამოკიდებულებების განხილვა; $94, 47, 28, 19$. $94 = 2 \cdot 47$, $47 = 19 + 28$, $24 = (1 + 47) : 2$ (24 — 47 -ის ცენტრი). თავისთავად კალენდარული რიცხვების 19-ის და 28-ის ერთდროული ფიქსაცია პრინციპული მომენტია (იხ. [1] [2]). მეორეს მხრივ ღერძული სიმეტრიის ასონიშანთა წონების ასეთნაირ დაჯგუფებას $4, 9, 34$ და $22, 23, 24, 25$ შესაძლებელია მიეცეს ძალიან დიდი მნიშვნელობის კალენდარულ-ქრონოლოგიური ინტერპრეტაცია. ჩვენი მიზანი იყო გამოგვეჩვენა, რამდენად შემთხვევითია ასეთი დაჯგუფების ფიქსაცია. უფრო სწორად: გვინახა ასომთავრულის შიგნით ისეთი სისტემის არსებობა, რომელიც ღერძული სიმეტრიის ასონიშნებისა და იქ წარმოჩენილი რიცხვების სასარგებლოდ იმუშავებდა.

აღმოჩნდა, რომ ასომთავრულში არსებობს კიდევ ორი ერთმანეთისაგან დამოკიდებული გრაფიკული ნიშანი: 1. ასონიშნის მოქცევა

* ბრტყელ ფიგურას გააჩნია ღერძული სიმეტრია, თუ არსებობს წრე, რომლის მიმართ არეკვლით იგი თავის თავში გადადის:

2. ასონიშნის დახშულობა და ლიობა. ამ ნიშანთა სპეციალური დაჯგუფებანი ქმნიან შესაბამისად ორ პარალელურ სისტემას. ყოველი მათგანის მიზანია, ერთის მხრივ, წარმოვიდგინოს ღერძული სიმეტრიის ასონიშნები და, მეორეს მხრივ, კიდევ ერთხელ ზაზი გაუსვას იქ წარმოჩენილ რიცხვებს 19-სა და 28-ს და დამოკიდებულებებს $47 = 19 + 28$, $24 = (1 + 47) : 2$, ანუ: რომ ასონიშანი ქანი მზე — მთვარის გამაერთიანებელი რიცხვების ცენტრშია. გამოიკვეთა, რომ მოქცეული ასონიშნების სისტემა უშვებს კონტროლს სრულყოფილი რიცხვებით.

ქვემოთაღწერილი სისტემა მთლიანად ეყრდნობა ასომთავრულ ასონიშნების შემდეგნაირ მოხაზულობებს, რიგებს (წონებს) და რიცხვით მნიშვნელობებს (სათვალავებს):

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ⴀ	Ⴁ	Ⴂ	Ⴃ	Ⴄ	Ⴄ	Ⴄ	Ⴄ	Ⴄ
1	2	3	4	5	6	7	8	9
10	20	30	40	50	60	70	80	90
Ⴇ	Ⴈ	Ⴉ	Ⴊ	Ⴋ	Ⴌ	Ⴍ	Ⴎ	Ⴏ
10	11	12	13	14	15	16	17	18
100	200	300	400	500	600	700	800	900
Ⴐ	Ⴑ	Ⴒ	Ⴓ	Ⴔ	Ⴕ	Ⴖ	Ⴗ	Ⴘ
19	20	21	22	23	24	25	26	27
1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000
Ⴙ	Ⴚ	Ⴛ	Ⴜ	Ⴝ	Ⴞ	Ⴟ	Ⴘ	Ⴙ
28	29	30	31	32	33	34	35	36
10000								
Ⴚ								
37								

§ 2. ასონიშნების მოქცევა

ასონიშნის მოქცევა დაკავშირებულია შემდეგ გრაფიკულ ელემენტთან, რომელსაც ჩვენ მოხერხებულობის მიზნით სვეტი ვუწოდებთ. ვიტყვით, რომ ასონიშანს სვეტი გააჩნია, თუ მის მოხაზულობაში არსებობს ისეთი ვერტიკალური მონაკვეთი, რომლის სიგრძე ასონიშნის სიმაღლის ნახევარზე მეტია: ასონიშანს მარცხნივ (მარჯვნივ) მოქცეული ვუწოდოთ, თუ მას გააჩნია ისეთი სვეტი, რომ მთელი მოხაზულობა სვეტის მარცხნივა (მარჯვნივა). ასეთი განმარტების მიხედვით ასომთავრულში ჩვენ გვაქვს

მარცხნივ მოქცეული ასონიშნები

Г Г У У 4 4 5
5 10 17 18 22 26 27

მარჯვნივ მოქცეული ასონიშნები

Г 4 6 8 10 12 14
11 14 20 21 28 31 33

არსებობს კიდევ ერთი ასონიშანი, რომელიც მოქცეულია როგორც მარჯვნივ ისე მარცხნივ.

П
25

მას ჩვენ სპეციალურად განვიხილავთ კონტროლის დროს. ახლა კი შევუდგეთ, ასე ვთქვათ, მკაცრად მოქცეული ასონიშნების დაჯგუფებათა შესწავლას.

ორი და მხოლოდ ორი დაჯგუფება არსებობს ისეთი, სადაც ერთმანეთის მომდევნო სამი მოქცეული ასონიშანი იყრის თავს

8 10 4 4 5 6
20 21 22 26 27 28

თუ ამ კიდურა სამეულებს შევავსებთ გამორჩენილი ასონიშნების სამეულით, შევამჩნევთ საინტერესო ფაქტს: სამივე მათგანს ექნება ღერძული სიმეტრია და როგორც ჩვენ § 1-იდან უკვე ვიცით, ასეთი დაჯგუფება სისტემაში ერთადერთია. (სამი თანამიმდევარი 23, 24, 25 — სამივე ვერტიკალური სიმეტრიით). სურათი მეტად ეფექტურია, თუ წარმოჩენილ ცხრაეულს ბუნებრივად სამ-სამად დავაჯგუფებთ.

8 10 4
8 10 5
4 6 6

ამ ფიგურის ყოველი სტრიქონის შუა ასონიშანი ვერტიკალურად ღერძული სიმეტრიისაა, რომელიც საგანგებოდ ზის საპირისპიროდ მოქცეული ასონიშნების უშუალო გარემოცვაში. ფიგურის ცენტრშია ასომთავრულის ის ერთადერთი ასონიშანი, რომელიც ორმაგ ღერძულ სიმეტრიას უშვებს. თითქმის მოქცეული ასონიშნების ერთი ჯგუფი ღერძული სიმეტრიის ასონიშნებს წარმოგვიდგენს. ეს მოსაზრება დასტურდება კიდევ ორგზის:

1. პირველი და ბოლო ღერძული სიმეტრია, წონებით 4 და 34, მონიშნულია შესაბამისად პირველი და ბოლო მოქცევების (5, 33) უშუალო მეზობლობით

ბ	γ	ჲ	ყ
4	5	33	34

2. დარჩენილი მე-9 ღერძული სიმეტრიის ასონიშანი კი, უბრალოდ, მოქცეული ასონიშნების უშუალო გარემოცვაშია; ისინი საპირისპიროდ არიან მოქცეულნი და თითქოს იკერენ ცხრიანს

ბ	ტ	γ
8	9	10

ამგვარად, მოქცეული ასონიშნების ერთი ჯგუფი მოემსახურა ღერძული სიმეტრიის ფიქსირებას. ამჟამად პასუხი უნდა გაეცეს ასეთ შეკითხვას: არის თუ არა მოქცეულ ასონიშნებში რაიმე ისეთი, რომელიც დამოუკიდებლად ხაზს უსვამს იმ რიცხვებსა და დამოკიდებულებებს, რომლებიც § 1-ში ჩატარებული მოსაზრებების თანახმად, ღერძული სიმეტრიით არის ხაზგასმული. იმ რიცხვებთან დაკავშირებით ჩვენი ყურადღება მიიპყრო პირველმა და ბოლო მოქცევებმა (5, 33): ისინი საპირისპიროდ არიან მოქცეულნი და სიმეტრიულად არიან განლაგებულნი მე-19 ასონიშნის მიმართ. არითმეტიკულად ეს ნიშნავს იმას, რომ მათი წონების ჯამი $5+33=2 \cdot 19$, ანუ როგორც ამბობენ ხოლმე, ისინი მოპირდაპირენი არიან 19-ის მოდულით ($\text{mod } 19$). აქვე აღვნიშნოთ, რომ თვით მე-19 ასონიშნის უშუალო გარემოცვა ანალოგიურად არის გაწყობილი. მე-18 ასონიშანი და მე-20 მოპირდაპირენი არიან როგორც გრაფიკულად (საწინააღმდეგოდ მოქცეულნი), ისე არითმეტიკულად — მოდულით $19: 18+20=2 \cdot 19$:

ყ	ბ	ს
18	19	20

აღმოჩნდა, რომ მოქცეული ასონიშნები ემორჩილებიან შემდეგ მნიშვნელოვან ურთიერთდამოკიდებულებებს:

გარდა მარჯვნივ მოქცეული მე-8 ასონიშნისა, ყოველ მარჯვნივ მოქცეულ ასონიშანს გააჩნია ისეთი ერთადერთი მარცხნივ მოქცეული ასონიშანი, რომ მათი წონების ჯამი 19-ის ჯერადაა, ანუ ისინი მოპირდაპირე არიან არითმეტიკულადაც ($\text{mod } 19$). ვუწოდოთ ასეთ წყვილებს ძლიერად ბმული. აი როგორი სურათია:

ბ	?	ბ	მ	ნ	γ	ს	ყ
8		$11+27=2 \cdot 19$		$14+5=1 \cdot 19$		$20+18=2 \cdot 19$	

E U	h 7	F 4	E 7
$21 + 17 = 2 \cdot 19$	$28 + 10 = 2 \cdot 19$	$31 + 26 = 3 \cdot 19$	$33 + 5 = 2 \cdot 19$

მოქცევათა 19-თან კავშირი აშკარაა. ძლიერად ბმული წყვილების ფონზე, მოქცეული ასონიშნების შიგნით მოვიძიოთ მარტოდ მარტოდარჩენილ მე-8 ასონიშნის (mod 19) მოპირდაპირე, თუკი ასეთი არსებობს, და რომელიც ცხადია უკვე საპირისპიროდ მოქცეული აღარ იქნება. ასეთი მოქცეული ასონიშანია რიგით მე-11. ჩვენ მივიღებთ წყვილს:

20 8	$20 + 8 = 28$
h 7	
11 8	$11 + 8 = 19$

ამგვარად, თუ არაპოზიტიურ სისტემაში კანონიკური სახით ჩაეწერთ 28-ს, მაშინ შესაბამისი ასონიშნების წონა 19-ის ტოლია.

დასკვნა. ასომთავრულში მოქცეული ასონიშნები წარმოგვიდგენენ ღერძული სიმეტრიის ასონიშნებს და აქედან გამომდინარე (§ 1) რიცხვებსა და დამოკიდებულებებს — 94, 47, 28, 19: $94 = 2 \cdot 47$, $47 = 19 + 28$, 24-ი 47-ის ცენტრი ($24 = (1 + 47) : 2$). მოქცეული ასონიშნები, ძლიერად ბმული წყვილების მეშვეობით, უშუალოდ კიდევ ერთხელ აფიქსირებენ და ხაზს უსვამენ რიცხვებს 19-სა და 28-ს. სისტემაში განსაკუთრებულად ხაზგასმულია ის ფაქტი, რომ მზე — მთვარის შემკრები რიცხვის 47-ის ცენტრში განლაგებულია ასომთავრულის ერთადერთი ორმაგად ღერძული სიმეტრიის ასონიშანი ქანი.

+

§ 3. ღია და დახშული ასონიშნები.

შემდეგი რიცხვით-გრაფიკული სისტემა, რომელიც ასომთავრულში § 2-ში აღწერილი სისტემისაგან დამოუკიდებლად და მის პარალელურად მუშაობს. ეყრდნობა სრულიად განსხვავებულ გრაფიკულ ნიშანს და მოიპოვებს ზუსტად იმავე ინფორმაციას: იგი ემსახურება ღერძული სიმეტრიის ასონიშანთა დაჯგუფების წარმოჩენას და დამოუკიდებლად უსვამს ხაზს და აფიქსირებს მასში ჩადებულ რიცხვებს 94, 47, 28, 19 და დამოკიდებულებას $47 = 19 + 28$, რაც შეეხება 47-ის ცენტრს 24-ს, აქ იგი შეწყვილებულია მე-10 ასონიშანთან ისე, რომ მიიღება წყვილი:

7 +

ეს გრაფიკული მახასიათებელია ასონიშნის დახშულობა და ღიობა. ასონიშანს დახშული ეწოდება, თუ მისი ამოგდებით სიბრტყიდან სიბრტყე იშლება ორ ან ორზე მეტ ურთიერთნაკვეთ ნაწილებად, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას ღია ეწოდოთ. ამ განმარტების მიხედვით ჩვენ გვაქვს

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ 1-დან 29-მდე სულ 15 ცალი თხუთმეტეულია [1, 15], [2, 16],... [15, 29]. ჩაშ, აზოეწეროთ მათი კიდურა წევრები და ვნახოთ რა გამოვა.

$\begin{array}{cccccccccccccccc} & & & & & & \downarrow & & \downarrow & & & & & & & \\ \text{C} & 4 & \text{L} & \text{G} & \text{I} & \text{K} & \text{B} & \text{I} & \text{G} & \text{I} & \text{K} & \text{B} & \text{I} & \text{G} & \text{I} & \text{K} \\ \text{A} & \text{Q} & \text{U} & \text{Y} & \text{A} & \text{S} & \text{E} & 4 & \text{P} & + & \text{N} & 4 & \text{Y} & \text{H} & \text{G} & \end{array}$

ჩვენ წინაშეა პირველი თხუთმეტი თხუთმეტეულის კიდურა წევრები. როგორც ვხედავთ, გარდა ორი წყვილისა, რომლებიც სურათში მონიშნული არიან ისრებით, ყოველ წყვილში ორივე ასონიშანი ან ერთდროულად დახშულია, ან ერთდროულად ღია. ე. ი. ასომთავრულში პირველი თხუთმეტი ასონიშნისათვის (გარდა მე-8 და მე-11 ასონიშნისა) სამართლიანია შემდეგი: თუ ასონიშნის წონას წაუმატებთ 14-ს (ანუ შევადგენთ თხუთმეტეულს), მაშინ, თუ ასონიშანი დახშული (ღია) იყო კვლავ მიიღება დახშული (ღია). 15-იდან 13 თანხედენა?! ეს საკმარისად დიდი გარანტიაა იმისათვის, რომ სურათის დამრღვევი მე-8 და მე-11 ასონიშნები მონიშნულად ჩავთვალოთ. ეს წყვილი ჩვენთვის უკვე კარგად ნაცნობი წყვილია (§ 2). მოქცეულმა ასონიშნებმა ბმული წყვილების მეშვეობით სწორედ მათ გაუსხვეს ხაზი. ეს წყვილი მეტად პრინციპულ კალენდრულ ინფორმაციას ატარებს: იგი კანონიკურად სათვალავით ჩაწერს 28-ს, ხოლო წონით 19-ს. მაგრამ, როგორც ეს სურათიდან კარგად ჩანს, მხოლოდ ამ მნიშვნელოვანი ფიქსაციით არ ამოიწურება დახშული და ღია ასონიშნების როლი. მათი წყალობით ფაქტიურად გამოყოფილია ასეთი მნიშვნელოვანი დაჯგუფება:

$\begin{array}{cccc} \text{I} & \text{G} & \text{I} & \text{K} \\ 4 & \text{P} & + & \text{N} \end{array}$

რომლის ქვედა სტრიქონი სხვა არაფერაა, თუ არა ღერძული სიმეტრიის მქონე ასონიშნების გასაოცარი სეგმენტი (§ 1). რაც შეეხება პირველ სტრიქონს, იგი კვლავ მეტად მნიშვნელოვან თვისებას ატარებს. მართლაც, განვიხილოთ მისი წონები და სათვალავები:

$\begin{array}{cccc} 8 & 9 & 10 & 20 \\ 8 & 9 & 10 & 11 \end{array}$

ამგვარად, თუ განვიხილავთ მე-8, მე-9, მე-10 და მე-11 ასონიშნების მიმდევრობას, მაშინ ბოლოებიდან თანაბრად დაშორებული ასონიშნები არაპოზიტიურ სისტემაში კანონიკურად ჩაწერენ შესაბამისად 28-ს და 19-ს.

20	8	$20 + 8 = 28$	10	9	$10 + 9 = 19$
4	1		7	6	
11	8	$11 + 8 = 19$	10	9	

ცხადია, ეს ზოგადი ფაქტია, რომელიც ასომთავრულში მონიშნულია ღია და დახშული ასონიშნების სპეციალური სისტემითა და დაჯგუფებით. და ბოლოს $8 + 9 + 10 + 20 = 47$; ე. ი. დაჯგუფებამ კიდევ ერთხელ გაუსვა ხაზი იმ გარემოებას, რომ არსებითია 47-ის წარმოდგენა 19-ისა და 28-ის ჯამად. განხილვა დამთავრებულია. დასკვნა კი, გადმოცემის მოხერხებულობის მიზნით, ამ პარაგრაფის დასაწყისშია.

შ ე ნ ი შ ე ნ ა : თხუთმეტეულს [10, 24] ბევრი საინტერესო თვისება აღმოაჩნდა. ამასთან დაკავშირებით (იხ. [3]). აქვე მოცემულია მთელი სისტემის მოკლე აღწერა(ც).

§ 4. სისტემის კონტროლი

ჩვენ ვალად გვადევს ორმაგად მოქცეული ასონიშნის განხილვა

$$\begin{array}{c} 700 \\ n \\ 25 \end{array}$$

ერთის შეხედვით მაჩვენებლები 25, 700 თითქოს სისტემაში არ არის ჩართული. საკმე ისაა, რომ $700 : 25 = 28$, რა თქმა უნდა 28-ის გამოჩენა ჩვენთვის დადებითი მომენტია, მაგრამ არსებითი მომენტია ის, რომ აქ ხაზგასმულია გაყოფადობის ფაქტი: წონა ჰყოფს სათვალავს. აქედან გამომდინარე ჩვენ ვალდებული ვართ გაყოფადობა უფრო დეტალურად გავანალიზოთ. ცხადია, პირველი ათი სიმბოლო ავტომატურად გაყოფადია. ამ შემთხვევაში უბრალოდ წონა და სათვალავი ერთმანეთს ემთხვევა და განაყოფი უდრის ერთს. ეს ასე ვთქვათ ტრივიალური შემთხვევებია. გაცილებით საინტერესოა არატრივიალური შემთხვევები. სისტემაში (სიგრძით 37) ასეთი სიმბოლო სულ შეიძლება. მათ შემდეგი წონები და სათვალავები აქვთ:

60	90	200	600	700	3000	9000
15	18	20	24	25	30	36

აღმოჩნდა, რომ ასომთავრულში როგორც ტრივიალური, ისე არატრივიალური გაყოფადი ასონიშნების დაჯგუფებანი მონიშნულნი არიან ჩვენთვის უკვე კარგად ცნობილი სიმეტრიულობის პრინციპით: ბოლოებიდან თანაბრად დაშორებული სიმბოლოები ან ორივე ერთდროულად დახშულია, ან ორივე ერთდროულად ღია:

ც	4	7	8	9	7	7	7	7	7	7
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

ა	ყ	ს	ქ	ო	ძ	უ
15	18	20	24	25	30	36

გაყოფადობა კიდევ რამდენიმე გზის გეისაჩინოებს 47-ის ენტრს — 24-ე ასონიშანს $\dagger$ -ს.

რადგან „ასომთავრულით“ განხორციელებული რიცხვითი სისტემა ათობითია, ამიტომ ბუნებრივია ვეძებოთ ისეთი დაჯგუფებანი, რომელთა სრული სათვალავი სრულ წონაზე გაყოფილ განყოფილ ათს გვაძლევს. (დაწვრილებით იხ. [3]). ასეთია ს ($200 : 20 = 10$); შემდეგ: $100 + 200 + 300 = 600$, $19 + 20 + 21 = 60$, $600 : 60 = 10$, მაგრამ სათვალავით 600-ს 24-ე ასონიშანი $\dagger$ ახორციელებს. გარდა ამისა, ათობით სისტემაში არსებობს მაქსიმალური ინტერვალის ზემოთ აღწერილი თვისებით — ეს არის ასონიშნები მოყოლებული 7-დან $\dagger$ -ის ჩათვლით. ანუ ინტერვალის 7 $\dagger$, რომლის სათვალავი 2560-ია, წინა კი 255. გარდა ამისა, ჩვენ დავინახეთ, რომ გაყოფადობა იყო გზა კიდევ ერთი შესანიშნავი დაჯგუფების დასაფიქსირებლად, რომლის ცენტრშიც კვლავ 24-ე ასონიშანი ზის. ეს დაჯგუფება მკიდრო კავშირშია ე. წ. სრულყოფილ რიცხვებთან, ამიტომ თუ ისინი შევხვედრდებით მოკლედ მაინც არ გავაცანით, ქვემოთ თქმულს დამაჯერებლობა დაეკარგება. ნატურალურ რიცხვს სრულყოფილი ეწოდება, თუ იგი თავის საკუთარი გამყოფების (ე. ი. 1-იანის ჩათვლით, თავის თავის გარდა) ჯამის ტოლია. პირველი ასეთი რიცხვია 6. მისი საკუთარი გამყოფებია 1, 2, 3 და $1+2+3=6$; მეორე ასეთი რიცხვია 28 საკუთარი გამყოფებით 1, 2, 4, 7, 14 და $1+2+4+7+14=28$. მრავალი საუკუნის მანძილზე სრულყოფილი რიცხვები დიდი სიმძაფრით იზიდავდა მკვლევართ. დისკუსია მათ ირგვლივ შეტად ფართო მასშტაბით მიმდინარეობდა; დაწყებული მისტიკიდან და დამთავრებული უმაღლესი რანგის მათემატიკური გამოკვლევებით. ცენტრალური ადგილი ამ პრობლემატიკაში უკავია ევკლიდის თეორემას. რომლის თანახმად, თუ რიცხვი ($2^k - 1$) მარტივი რიცხვია, მაშინ რიცხვების ჯამი 1-დან ($2^k - 1$)-მდე, ანუ $1 + 2 + \dots + (2^k - 1) = 2^{k-1}(2^k - 1)$ სრულყოფილია. (აქვე გავიხსენოთ, რომ 1-იანისაგან განსხვავებულ ნატურალურ რიცხვს მარტივი ეწოდება, თუ გარდა 1-იანისა და თავის თავისა იგი არაფერზე არ იყოფა). ამგვარად, სრულყოფილი რიცხვების პოვნის პრობლემა ევკლიდეს თეორემის თანახმად მიიყვანება ($2^k - 1$) ტიპის მარტივი რიცხვების პოვნის პრობლემაზე.

აქვე აღენიშნოთ, რომ პირველი ოთხი ასეთი მარტივი რიცხვი და ევკლიდეს თეორემის თანახმად პირველი ოთხი სრულყოფილი რიცხვი ცნობილი იყო ძველ საბერძნეთში. აი ისინი:

$$\begin{array}{cccc} 3 & 7 & 31 & 127 \\ 6 & 28 & 496 & 8128 \end{array}$$

დღეს კაცობრიობას თანამედროვე სწრაფადმოქმედი ელექტრონული გამომთვლელი მანქანების წყალობით ხელთ აქვს 27 სრულყოფილი რიცხვი. დღესაც რიცხვთა თეორიაში ღიად არის დარჩენილი ორი საკითხი: სასრულია თუ არა სრულყოფილი რიცხვები? არსებობს თუ არა კენტი სრულყოფილი რიცხვი? სრულყოფილ რიცხვებთან დაკავშირებით იხ. [4] გვ. 34.

განვიხილოთ ახლა არატრივიალურად გაყოფადი შვიდეული, რომლის სრული წონა

$$15 + 18 + 20 + 24 + 25 + 30 + 36 = 168$$

შემდეგ მნიშვნელოვან თვისებებს ავლენს:

1. $168 = 6 \cdot 28$ ამგვარად არაპოზიციური თვლის, სისტემის (სიგრძით 37) არატრივიალურად გაყოფადი სიმბოლოების სრული წონა პირველი და მეორე სრულყოფილი რიცხვების ნამრავლია.

2. $168 = 3 + 7 + 31 + 127$ ე. ი. არატრივიალურად გაყოფადი სიმბოლოების სრული წონა წარმოადგენს იმ ოთხი მარტივი რიცხვის ჯამს, რომლებიც ევკლიდეს თეორემის თანახმად, იძლევიან პირველ ოთხ სრულყოფილ რიცხვს

$$\begin{array}{ll} 1 + 2 + 3 & = 6 \\ 1 + 2 + 3 + \dots + 7 & = 28 \\ 1 & 2 & 3 + \dots + 31 & = 496 \\ 1 & 2 & 3 + \dots + 127 & = 8128 \end{array}$$

3. თუ გავიხსენებთ არატრივიალურად გაყოფადი სიმბოლოების წონებს 15, 18, 20, 24, 25, 30, 36 და იმას, რომ $168 = 7 \cdot 24$, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ არატრივიალურად გაყოფადი სიმბოლოების ცენტრში ზის 24-ე ასონიშანი, როგორც თავის პოზიციით, ისე წონითაც.

ეჭვი არ არის, მიგნებულია 24-ე ადგილის განსაკუთრებული როლი. ერთის მხრივ, ძირითად კალენდარულ რიცხვებთან, ხოლო, მეორეს მხრივ, სრულყოფილ რიცხვებთან დამოკიდებულებაში. ამ ერთობლიობის ცენტრში განხორციელებულია † ასონიშანი, სრულყოფილ რიცხვებთან დაკავშირებით აქვე უნდა აღინიშნოს 31-ე სიმბოლოს განსაკუთრებული როლი.

1. ევკლიდეს თეორემის თანახმად: $1+2+3+\dots+31=496$, ე. ი. იძლევა მესამე სრულყოფილ რიცხვს. ანუ: ჩვენ თუ ავიღებთ 31 სიმბოლოს და მათ გადავნიშნავთ, მაშინ სრული წონა მესამე სრულყოფილი რიცხვია.

2. 31-ე მარტივი რიცხვია 127, რომელიც კვლავ ევკლიდის თეორემის თანახმად $(1+2+\dots+127=8128)$ უკვე მეოთხე სრულყოფილ რიცხვს იძლევა.

3. 31-ე სიმბოლოს რიცხვითი მნიშვნელობაა 4000, რომლის საკუთარი გამყოფების ჯამია $4 \cdot 47 \cdot 31=2 \cdot 94 \cdot 31$, მაგრამ $2+31+94=127$:

სხვათა შორის, რიცხვი 94 და ანბანის წილი (31-ე სიმბოლო) აშკარად ხაზგასმულია ცნობილ თხზულებაში „ქება და დიდება ქართლისა ენისაჲ“. პირველი მათგანი მიჩნეულია როგორც სასწაული, ხოლო მეორე კი როგორც მოწამე ანუ დამადასტურებელი.

სრულყოფილ რიცხვებთან, 31-თან და 94-თან, მკიდრო კავშირშია მოუქცეველი სვეტის მქონე ასონიშნები (ეს კიდეც ერთხელ გვარწმუნებს იმაში, რომ სისტემაში არაფერია გაუაზრებელი, ყველაფერი ერთი მიზნისკენაა მიმართული). ამოვწეროთ ისინი:

ჟ	ღ	რ	ზ	ც	ხ	შ	ჩ	ფ	ქ	ც	ზ	ტ
2	3	6	7	9	12	13	19	23	24	30	36	37

მათი რაოდენობა 13-ია. ცენტრში მე-13 ასონიშანი მანი ზის. სრული წონა 13-ის ჯერადია: $2+3+6+7+9+12+13+19+23+24+30+36+37=13 \cdot 17$. ცენტრალური ასონიშანი მანი ფიგურას ორ ნაწილად შლის (იხ. ნახ.): მარცხენა და მარჯვენა ექვსეულებად. ყოველ ექვსეულში სამ-სამი ასონიშანია, რომელთაც მარტივი წონები აქვთ (2, 3, 7), (19, 23, 37) და მათი სრული წონაა 7. 13, რომელიც 1-დან 13-მდე რიცხვების ჯამია. თვით ექვსეულების წონები კი შესაბამისად 3. 13 და 13. 13-ია. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ $13 \cdot 13=169$ -მდე სულ $3 \cdot 13=39$ მარტივი რიცხვია; ესენია:

2	3	5	7	11	13	17	19	23	29	31	37	41
43	47	53	59	61	67	71	73	79	83	89	97	101
103	107	109	113	127	131	137	139	149	151	157	163	167

რომელთა სრული წონა 31. 94-ია. და რაკი მარტივმა რიცხვებმა ასე ძლიერად იჩინეს თავი, აღსანიშნავია შემდეგი გარემოება: როგორც ზემოთ ვნახეთ, 31, ევკლიდეს თეორემის თანახმად, მესამე სრულყოფილ რიცხვს იძლევა, 496 -ს: $1+2+3+\dots+31=496$, ხოლო მარტივი რიცხვების რაოდენობა 1-დან 496 -მდე 94 ცალია: კიდეც ერთი კავშირი

31-სა და 94-ს შორის განხორციელებულა მოუქცეველი ასონიშნების მეშვეობით.

ლიტერატურა

- [1] Климишин И. А. Календарь и хронология — М. Наука, 1981.
- [2] Бикерман Э. Хронология древнего мира. — М. Наука, 1975.
- [3] Канделаки Н. П. Об отмеченных интервалах — Т. Труды, ВЦ АН СССР, т. XXI; I, 1981.
- [4] Эдвардс Г. Последняя теорема Ферма — М. «Мир», 1980.

Н. П. КАНДЕЛАКИ

ОБ ОДНОЙ СИСТЕМЕ КОДИРОВАНИЯ В «АСОМТАВРУЛИ»

Резюме

На базе осевой симметрии буквенных знаков проведен анализ числовой и геометрической структуры древнегрузинского алфавита «Асомтаврули». Найдены две системы отметки, которые действуют независимо друг от друга. Первая из них тесно связана с ориентацией буквенного знака, а вторая — с его индексом (замкнутостью; открытостью). Каждая система с одной стороны фиксирует знаки с осевой симметрией (порядковые номера этих знаков следующие: 4, 9, 22, 23, 24, 25, 34) и расшифровывает числовую информацию, закодированную опять в совокупности знаков с осевой симметрией. Эта информация в основном следующая: $19, 28: 47 = 19 + 28$; 24 является центром 47, т. е. $24 = (1 + 47) : 2$ и, наконец, пара знаков с порядковыми номерами 10, 24. Завершающей фазой найденной системы кодирования является ее глобальный контроль совершенными числами.

**„საენათმეცნიერო საზარების“ სსფოპაზუ 1980—1981 წლებში
წაკითხულ მოხსენებათა სია**

1. ნ. აბესაძე, განსაზღვრება სიანურში (8. I. 1981);
2. ლ. აივაზაშვილი, ზმნის წარმოების საკითხები მამუკა ბარათაშვილის თხზულებების მიხედვით (16. X. 1980);
3. მ. ალავიძე, ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ენის კათედრის წვლილი ქართველოლოგიაში (5. XII. 1980);
4. ა. არაბული, შედგენილი შემასმენლისა და III სერიის ანალიზურ ფორმათა დიფერენციაციის ისტორიისათვის ძველ ქართულში (14. II. 1981);
5. ა. არაბული, კ. დოდაშვილის პოეტიკური ნაშრომები (16. IV. 1981);
6. ა. არაბული, ერთი ქართველური ძირის შესახებ (16. VI. 1981);
7. შ. აფრიდონიძე, ურთიერთობის გამოშატეველი ერთი ტიპის ზმნათა ოპოზიციური ფორმები (27. VI. 1980);
8. შ. აფრიდონიძე, იდიონურობის საკითხისათვის ქართულში (8. I. 1981);
9. შ. აფრიდონიძე, ბიძინა ფოჩხუას ხსენას (19. VI. 1981);
10. გ. ბედოშვილი, ტოპონიმ „მცხეთის“ ისტორიისათვის (5. III. 1981);
11. გ. ბედოშვილი, ზოგი ქართული ტოპონიმის წარმოქმნის საკითხისათვის (30. IV. 1981);
12. გ. ბედოშვილი, ქართულ ტოპონიმთა წარმოქმნის ზოგი საკითხისათვის (15. V. 1981);
13. ბ. ბერსიკოვი, იუგოსლაველი ადიდელები და მათი მერყევლების თავისებურებანი (8. I. 1981);
14. იან ბრაუნი, ბასკურ და ქართველურ ენათა ნათესაობის პრობლემა (18. IX. 1980);
15. გ. ბურჭულაძე, ინფიქსურ კლას-ნიშანთა ცვლილებისათვის ლაქურში (8. I. 1980);
16. გ. ბურჭულაძე, ბრძანებითის იტერატიულ ფორმათა შესახებ ლაქურში (13. III. 1980);
17. გ. ბურჭულაძე, ისევ ვით თანდებულის შესახებ ქართულში (27. VI. 1980);
18. გ. ბურჭულაძე, არნ. ჩიქობავას მონოგრაფია „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“ (18. XII. 1980);
19. გ. ბურჭულაძე, განსაზღვრულობა-განუსაზღვრელობის გარჩევისათვის ლაქურ სახელებში (8. I 1981);
20. გ. ბურჭულაძე, -ნ-იერ, -ნ-ეულ, -ნ-არ და -ა სუფიქსებით ნაწარმოები მქონელობის სახელები ქართულში (19. III. 1981);
21. გ. ბურჭულაძე, ქართველური და მთის იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობის საკითხი (15. V. 1981);
22. გ. ბურჭულაძე, „კვერცხის“ აღმნიშვნელი საერთო იბერიულ-კავკასიური ფუძეები (19. VI. 1981);
23. თ. გვანცელაძე, უარყოფის მეორეული აფიქსაციის შემთხვევები აფხაზურ-აბაზურ ენებში (2. X. 1980);

24. თ. გვანცელაძე, აფხაზურ-ქართული ლექსიკური ურთიერთობიდან (5. XII. 1980);
25. ალ. გვენცაძე, „გრამატიკის“ საგნის დაზუსტებისათვის (15. V. 1981);
26. გ. გოგოლაშვილი, დიალექტიზმები დავით კლდიაშვილის პროზაში (8. I. 1980);
27. გ. გოგოლაშვილი, მეორე სერიის მწკრივთა შედგენილობისათვის ქართულში (27. VI. 1980);
28. გ. გოგოლაშვილი, ნამყო ძირითადის წარმოების თავისებურებაში (13. XI. 1980);
29. გ. გოგოლაშვილი, მეორე კავშირებითის წარმოება ქართულში (19. I. 1981);
30. გ. გოგოლაშვილი, -ე სუფიქსიანი მეორე კავშირებითი ძველ ქართულში (19. VI. 1981);
31. გ. გოგოლაშვილი, ქართული სალიტერატურო ენის პერიოდიზაციის საკითხისათვის (22. X. 1981);
32. კ. დანელია, ბიბლიური ტექსტის ძველი ქართული თარგმანის მხატვრული ენის საკითხისათვის (10. IV. 1980);
33. გ. თოფურია, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლა ამჟამად უკბოეთში (5. XII. 1980);
34. ნ. კანდელაკი, კოდირების ერთი სისტემის შესახებ ასომთავრულში (2. IV. 1981);
35. ნ. კიზირია, ფონემატურ ერთეულთა ბგერითი და არაბგერითი ასოციაციება ქართულში (24. IV. 1980);
36. მ. კიკონიშვილი, -ი ელემენტის ერთი ფუნქციისათვის ინგალოური დიალექტის კაქურ კოლოკაში (19. VI. 1981);
37. ი. კიკნაძე, ერთი ენობრივი ტენდენციის შესახებ თანამედროვე ქართულში (8. I. 1981);
38. ე. კოშორიძე, რევაზ ინანიშვილის ენის ზოგიერთი თავისებურება (10. IV. 1980);
39. დ. მელიქიშვილი, მესამე პირის (||ჩვენებით) ნაცვალსახელთა ფუძის აგებულებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი (8. I. 1980);
40. ა. პაპიძე, მყოფადის კავშირებითისა და მეორე კავშირებითის ურთიერთობისათვის ქართულში (27. VI. 1980);
41. თ. სანიკიძე, ზოგი ინტერნაციონალური ტერმინისათვის აკაკის ენაში (28. V. 1981);
42. მ. სუხიშვილი, ერთი სვანურ-ქართული საერთო ფუძის შესახებ (8. I. 1980);
43. მ. სუხიშვილი, კ. დოდაშვილის მეცნიერული ღვაწლი (16. IV. 1981);
44. მ. სუხიშვილი, ქართველური შესატყვისობანი (19. VI. 1981);
45. ი. ტაბატაძე, მ. ჯავახიშვილის მხატვრული პროზის ლინგვისტური ანალიზის საკითხები (19. VI. 1981);
46. თ. უთურგაიძე, სახელის ფუძისათვის ქართულში (8. I. 1981);
47. თ. უთურგაიძე, კ. დოდაშვილის ფონეტიკური ნარკვევები (16. IV. 1981);
48. ლ. დვინჯილია, მახვილის დისტინქტური ფუნქციისათვის მეგრულში (22. V. 1980);
49. ბ. შავიშვილი, ზმნა X საუკუნის ერთ მეხურ იადგარში (8. I. 1980);
50. ლ. შალვაშვილი, და ნაწილაკის საკითხისათვის ქიზიყურის მიხედვით (15. V. 1981);

51. ვ. შენგელია, -ე-ზე დაბოლოებულ ტოპონიმთაგან ნაწარმოები სადაურობის სახელები ქართულში (19. VI. 1981);
52. რ. შეროზია, პოტენციალისის გამოხატვის ზოგიერთი შემთხვევა ძველ ქართულში (8. I. 1980);
53. რ. კიკაძე, ერთგვარშემასწავლებელი შერწყმული წინადადების სპეციფიკურობის საკითხი ქართულში (15. V. 1981);
54. ა. კინკარაული, ეტიმოლოგიური ეტიუდები („მკის“, „მეჭი“, „მკალი“//„კალია“) (8. X. 1981);
55. ნ. კუმბურიძე, შედარება აგიოგრაფიულ ძეგლებში (19. VI. 1981);
56. ბ. ჭორბენაძე, სულიერისა და უსულოს გრამატიკული რაობისათვის ქართულში (8. I. 1980);
57. ბ. ჭორბენაძე, სუბიექტური მესამე პირის ნიშანთა განაწილებათვის (27. III. 1980);
58. ბ. ჭორბენაძე, მხატვრული ტექსტის ენობრივი შესწავლის ზოგიერთი საკითხისათვის (10. IV. 1980);
59. ბ. ჭორბენაძე, მნიშვნელობათა გამოხატვის ფაქულტატიური საშუალებანი ქართულში (8. V. 1980);
60. ბ. ჭორბენაძე, მოქმედებითისა და ენებითის ფუძეთა დაპირისპირების პრინციპისათვის ქართულში (27. VI. 1980);
61. ბ. ჭორბენაძე, ფონეტიკური და სემანტიკური ფაქტორების ურთიერთმიმართებისათვის ქართულში (27. XI. 1980);
62. ბ. ჭორბენაძე, დინამიკურობისა და სტატიკურობის მორფოლოგიური და პირისპირების ტენდენციისათვის ქართულში (8. I. 1981);
63. ბ. ჭორბენაძე, ხმოვანთესართების რაობისათვის ქართულში (13. V. 1981);
64. ბ. ჭორბენაძე, ალ. ყაზბეგის მხატვრული ენისა და სტილის საკითხები (19. VI. 1981).

ს ა რ ა ჩ ე ვ ი

თ. უთურგაიძე, სახელის ფუძისათვის ქართულ ენაში	4
ჰ. არონსონი, ფუნქციის ფორმალური კორელატები ქართულ ბრუნებაში	24
ბ. ჯორბენაძე, მოქმედებითისა და ენებითის ფორმათა დაპირისპირების პრინციპისათვის ქართულში	33
გ. გოგოლაშვილი, სუბიექტური მესამე პირის -ს, -ა, -ო სუფიქსთა განაწილებისათვის ახალ ქართულში	45
ლ. გეგუჩაძე, მწკრივთა შესაძლო თანამიმდევრობისათვის ერთგვარშემას- მენლებთან შეერწყმულ წინადადებაში	54
შ. აფრილონიძე, ილიოში და ილიომურობა	64
ი. კიკნაძე, ერთი ენობრივი ტენდენციის შესახებ თანამედროვე ქართულში	75
ი. ტაბატაძე, მიხეილ ჭავჭავაძის მხატვრული სტილის ლინგვისტური ანალიზის ზოგიერთი საკითხი	89
მ. კობალაძე, მწერლის ენის შესწავლის ორი ასპექტის შესახებ	92
მ. ბერიძე, კავშირებითის წარმოების ერთი თავისებურებისათვის მესხურში	108
მ. კობაიძე, ბრძანებითი კილო მთიულურ დიალექტში	115
მ. კიკნაიშვილი, -ი ელემენტის ერთი ფუნქციისათვის ინგილოური დი- ალექტის კაცურ ეოლოკავში	124
ბ. ცხადაძე, -ე ვან, -ე ან, -ი ან სუფიქსები, ძველ ქართულში	128
ა. არაბული, -ია დაბოლოებისა და მეწველზმნიან ფორმათა საკითხი I თურმეობითში	137
კ. დანელია, ძველი ქართულის ლექსიკიდან: მსხოვრი (მსხორი)	148
ა. კინქარაული, ვეფხისტყაოსნის ლექსიკიდან	167
დ. მელიქიშვილი, ძველი ქართულის ლექსიკიდან: განი (საგანი), პირი, მიზანი	163
ნ. ქუმბურიძე, შედარება ძველ ქართულ აგიოგრაფიულ ძეგლებში	177
გ. ბედოშვილი, მოსაზრებანი ტოპონიმ „მცხეთის“ წარმოშობის შესახებ	187
მ. სუხიშვილი, ერთი ქართველური შესატყვისობის შესახებ	197
ვ. შენგელია, ერთი ადილური წარმომავლობის სიტყვა ქართველურ ენებში	206
თ. გვანცელაძე, უარყოფის გამობატვის საერთო პრინციპებისათვის იბე- რიულ-კავკასიურ ენებში	210
რ. ფარეულიძე, ანთროპონიმთა ბრუნება ჩაჩნური ენის ქისტურ დიალექ- ტში	219
გ. ბურჭულაძე, პირის დაბოლოებანი და ზმნის უღვლილების ტიპები ლაკურში	227
ნ. კანდელაკი, კოდირების ერთი სისტემის შესახებ ასომთავრულში	240
„საენათმეცნიერო საუბრების“ სხდომებზე 1980—1981 წლებში წაყთულ მოხსენებათა სია	253

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. Г. Утургадзе, К определению основы имен в грузинском языке	22
Г. И. Аронсон. Формальные корреляты функций в грузинском склонении	24
Б. А. Джорбенадзе, Принципы противопоставления форм действительного и страдательного залогов в грузинском языке	45
Г. Б. Гоголашвили, К распределению суффиксов третьего лица субъекта -s, -a, -o в новогрузинском языке	56
Л. Г. Гегучадзе, К вопросу о последовательности форм глагольных рядов в предложении с однородными сказуемыми	63
Ш. Т. Апридонидзе, Идиома и идиоматичность	74
И. Г. Кикнадзе, Об одной языковой тенденции в современном грузинском языке	87
И. П. Табатадзе, Некоторые языковые особенности художественного стиля М. Джавахишвили	96
М. И. Кобаладзе, О двух аспектах изучения языка писателя	106
М. М. Беридзе, Особенности образования некоторых форм сослагательного наклонения в месхском диалекте грузинского языка	114
М. И. Беридзе, Повелительное наклонение в мтиульском диалекте грузинского языка	122
М. Г. Киконидзе, К одной функции элемента -i в какском говоре ингилийского диалекта грузинского языка	127
Б. А. Цхададзе, Суффиксы -evan, -ean, -ian в древнегрузинском языке	137
А. И. Арабули, Вопрос об окончании -ia и вспомогательных глаголах в результативном	147
К. Д. Данелла, Из лексики древнегрузинского языка	160
А. Л. Чинчараули, Из лексики «Вепхисткаосани»	166
Д. Н. Меликишвили, Из древнегрузинской лексики	178
Н. З. Чумбуридзе, Сравнение в древнегрузинском языке	186
Г. В. Бедошвили, Из истории топонима «Мцхета»	195
М. С. Сухишвили, Об одном картвельском соответствии	205
В. Г. Шенгелла, Слово адыгского происхождения в картвельских языках	208
Т. И. Гванцеладзе, Об единых принципах выражения отрицания в иберийско-кавказских языках	217
17. საგნათმეცნიერო ძეგლები	257

Р. И. Парсудидзе, Склонение антропонимов в кистинской речи чеченского языка	226
Г. Т. Бурчуладзе, Личные окончания и типы спряжения глаго- лов в лакском языке	237
Н. П. Канделакн, Об одной системе кодирования в «Асомтав- рули» ;	252
Список докладов, прочитанных на заседаниях научного семинара «Лингвистические беседы» в 1980—1981 годах	253

გამომცემლობის რედაქტორი ნ. ცაგარეიშვილი
მხატვრული რედაქტორი ი. ჩიქვინიძე
ტექნიკური რედაქტორი ვ. ხუციშვილი
კორექტორი ნ. ქანთარია

გადაეცა წარმოებას 16.07.82. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 26.08.83.

უფ. 01250. საბეჭდო ქაღალდი 60×84¹/₁₆. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 16.

სააღრ...საგამომცემლო თაბახი 14,51.

ტირაჟი 500. შეკვეთა № 2548.

ფასი 1 მან. 80 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პარკი, 14.
Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14.
საქ. სსრ მეცნ. აკად. სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ. 19.
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 19.